نئينءَ مصر
جا
پراڻا ورق

DRY LEAVES FROM YOUNG EGYPT

By E. B. Eastwick

از:

اي- بي ايسٽوڪ

•

ترجمو:

ڊاڪٽر ممتاز حسين پٺاڻ

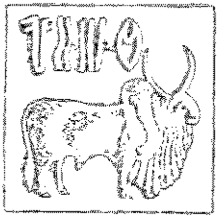

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

مير رستم خان، خيرپور

عمر 81 سال، انگريزن جو خيرخواه پر انهيءَ هوندي به قيدي.

نئينءَ مصر
جا
پراڻا ورق

DRY LEAVES
FROM
YOUNG EGYPT

By E. B. Eastwick

از:

اي - بي ايسٽوڪ

ترجمو:

ڊاڪٽر ممتاز حسين پٺاڻ

تعارف

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ

[هن سنڌي ترجمي جا سڀ حق ۽ واسطا
سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن.]

پهريون ايڊيشن: سال 1973ع ڳاڻاٽو: هڪ هزار
ٻيون ايڊيشن: سال 1978ع ڳاڻاٽو: ٻه هزار

هن ڪتاب لاءِ مرزا عباس علي بيگ صاحب اصل انگريزي نسخي ۾ ڏنل تصويرون اشاعت لاءِ مفت مهيا ڪري ڏنيون ۽ مسٽر محمد حنيف صديقي صاحب سنڌ جي تاريخ ۽ ادب سان محبت جي ڪري، بنان معاوضي، ڪتاب جو علمي تعارف لکي ڏنو، جنهن لاءِ ادارو ٻنهي صاحبن جو نهايت ٿورائتو آهي. - ناشر.

قيمت: پنجويهه رپيا
[Price: Rs. 25.00]

NAEEN MISR JA PURANA WARQ: A Sindhi translation of the book 'Dry Leaves from Young Egypt, Written by E.B. Eastwick and translated by Dr. Mumtaz Pathan.

Published by: Sindhi Adabi Board.
P. O. Box 12, Hyderabad Sind, Pakistan.

English Edition: First published from London, 1849.
Sindhi Edition: First published: 1973.
This 2nd Edition: 1978.

تعارف

چارلس نيپئر ١٨٤٣ع ۾، سنڌ جي ميرن سان اڳرائي ڪري، مٿن حملو ڪري، ملڪ فتح ڪيو. تنهن کان اڳ، ڪي خدا ترس ماڻهن جي دلين ۾ هندستان جي گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو ۽ نيپئر جي بدديانت ارادن بابت شڪ شبها پيدا ٿيا هئا ۽ هنن هندستان ۽ ولايت جي اخبارن ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو.

نيپئر جي سياسي ڪمشنر ميجر آئوٽرام جي شروع کان ئي ميرن سان همدردي هئي ۽ هو ڪيس جارحانه ڪارروائي ڪرڻ کان روڪيندو ايندو هو. ساڳئي وقت، بمبئي ٽائيمس جو ايڊيٽر، مسٽر بيوسٽ به دل کولي پنهنجي اخبار ۾ گورنر جنرل ۽ نيپئر جي ڪارروائين تي لڪتہ چيني ڪندو رهندو هو. لڙائيءَ کان پوءِ بيوسٽ صاحب لنڊن جي ”ٽائيمس“ اخبار جو هندستاني - خاطو به هو. اهڙيءَ طرح، لنڊن جي اخبارن کي به صحيح خبرون پهچنديون هيون ۽ اهي انهن خبرن کي وقت بوقت مشهوري ڏينديون هيون. لڙائيءَ کان پوءِ آئوٽرام بمبئيءَ موٽي ويو ۽ گورنر سان مليو ۽ کيس نيپئر جي زيادتين کان واقف ڪيائين ۽ اهو به ظاهر ٿيو تہ نيپئر پنهنجن مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل کي ڪيترن حقيقتن کان غافل رکيو هو يا انهن کي مروڙي سروڙي پيش ڪيو هو. نيپئر ڏاڍو ڦصي وارو آدمي هو. ڪراڙيءَ کي جڏهن انهن ڪارروائين جي خبر پئي تہ باهہ ٿي ويو! هو ڏاڍي انهن اخبارن بہ باهہ ٻاري ڏني. ١٨٤٥ع ۾، چارلس نيپئر جي ڀاءُ وليم ”سنڌ جي فتح“ نالي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هن فاتح سنڌ جي حد کان وڌيڪ تعريف ڪئي ۽ ميجر آئوٽرام تي حملا ڪيا.

آئوٽرام ان جو جواب پنهنجي مشهور ڪتاب ”سنڌ جي فتح بابت ٽيڪا ٽپڻي“ Conquest of Sind — a Commentary. ۾ ڏنو، جنهن ۾ هن سمورين حقيقتن بابت نيپئر جي حرڪتن کي بي نقاب ڪيو. انهيءَ جو جواب وري رچرڊ نيپئر ڏنو. پوءِ ته عام بحث شروع ٿي ويو، جنهن ۾ ٻنهي ڌرين جي حمايتن ڀرو ورتو. جنرل جان جيڪب ان معاملي ۾ آئوٽرام جو طرف ورتو. هوڏانهن نيپئر جي ڀاڻي ۽ اي-وي-سي ماٽنگو مئڪمرڊي وري چارلس نيپئر جي وڪالت شروع ڪري ڏني. چارلس نيپئر جي ٻئي ڀائٽي ۽ اي-ڊي-سي، وليم نيپئر، جو سنڌس چاتو نه هو، پڻ خاصيءَ سرجوشيءَ کان ڪم ورتو. حيدرآباد جو ڪليڪٽر رٿبورن نه هن جي مدد ڪندو هو ۽ Omega جي نالي سان پنهنجا ليک ڇپائيندو هو. انهيءَ جا مضمون Karrachee Advertiser ۾ ڇپبا هئا، جو هفتي ۾ ٻه دفعا شايع ٿيندو هو ۽ شايد حيدرآباد يا ڪنهن ٻئي ضلعي جي ليٿو پريس ۾ ڇپبو هو. پر اهي همراهه چالس نيپئر جا نادان دوست ثابت ٿيا ۽ سندس شهرت کي ڪافي نقصان پهچايائون. هوڏانهن ولايت ۾ Examiner Times ۽ Edinburgh Review پڻ انهيءَ وڙهه ۾ خاص ڀرو ورتو. انهن سڀني اخبارن جا فوٽو اسٽيٽ نقل، ضروري آهي، ته سنڌي ادبي بورڊ ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي لاءِ حاصل ڪرڻ ڪپن، جو اهي اخبارون ۽ رسالا ان وقت جي تاريخ جو سرچشمو آهن.

ڪئپٽن ڊبليو. جي. ايسٽوڪ، جيڪو شايد Dry leaves جي مصنف جو پاءُ هو، تنهن اهو سوال ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي جنرل ڪورٽ ۾ اٿاريو. تان جو معاملو وڃي برطانيه جي پارليامينٽ ۾ پهتو. ۱۸۹۴ع ۾، اچالڪ Dry leaves From Young Egypt شايع ٿيو، جنهن ۾ ۱۸۳۹ع ۾ سنڌ ۾ جيڪي حالتون هيون، تن جي چٽي تصوير ڏني وئي ۽ ڏيکاريو ويو ته ڪيئن نه

نئين مصر
جا
ڦاٽا ورق

ان ڳالهه جو ذڪر اڳي ئي ڪري چڪو آهيان ته اهڙا کهٽائي مرد مولا جا ان وقت هئا، جن سچ جو هوڪو ٻڌي ڏنو.

جن ۾ ڌارين ماڻهن سنڌ ۽ سنڌين کي ويجهو ڏٺو آهي ۽ انهن سان گڏ گهاريو اٿن ۽ ڪين پنهنجا ڪي خاص مقصد سڌ ڪرڻا نه آهن، تن سنڌين ۽ انهن جي ڪردار ۽ سادگيءَ جي تعريف ڪئي آهي.

محمد حنيف صديقي

حيدرآباد سنڌ.

۱-مارچ ۱۹۷۳ع

هن ڪتاب جو ڪور ۽ شروعاتي 28 صفحا، چارٽ ۽ فوٽو سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس تلڪ چاڙهي، حيدرآباد ۾ ڇپيا ۽ باقي مواد صفحي ۱ کان صفحي ۴۰۰ تائين پرواز پرنٽنگ پريس، حيدرآباد ۾ ڇپيو ۽ ظفرحسن، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ڪوڙين تهمتن جي بنياد تي ميرن سان ڏني وائني اره زورائي ڪئي
ويئي هئي. دراصل، انهيءَ ڪتاب جو مصنف E. B. Eastwick
هو، ليڪن اهو ساڳيو ماڻهو نه هو، جنهن لنڊن ۾ ايسٽ انڊيا
ڪمپنيءَ جي جنرل ڪمپنيءَ ۾ تقريرون ڪيون هيون ۽ شايد
مصنف جو ڪو ڀاءُ يا ويجهو عزيز هو، ١٨٥١ع ۾ انهيءَ ڪتاب
جو بيو ڇاپو ظاهر ٿيو. جنهن ۾ مزيد معلومات ڏني وئي هئي.
ڪتاب جو برطانيا ۾ چڱو اثر ٿيو ۽ ميرن لاءِ همدردي
پيدا ٿي، جيتوڻيڪ ان جو ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو. انهيءَ
وقت تائين سنڌ تي جيڪي ڪتاب لکيا ويا هئا، تن ۾
تعصب کان ڪم ورتو ويو هو، سواءِ ڊاڪٽر برنس جي ڪتاب
A Visit to the Court of sind جي. ايسٽوڪ صاحب سفارتي
عملي جو رڪن هو ۽ سنڌي، بلوچي ۽ فارسي زبانن کان چڱيءَ طرح
واقف هو. هن جي سنڌ ين ۽ ميرن سان همدردي هئي. شايد
Cap. Browne سان، جو اهر سنڌ ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ هو، هن
جي اڻبڻت هئي. هن کي اهر سنڌ ڏانهن ١٨٣٩ع ۾ ڪرنل
پاٽنجر، جيڪو ڪڇ ۾ ايجنٽ هو، موڪليو هو. رچرڊ برٽن
پنهنجن ڪتابن ۾ سنڌين تي چوھ انهيءَ ڪري ڇنڊيا آهن
جو هو اچا سنڌ ۾ نئون آيو هو ۽ چارلس نيپئر کي خوش ڪرڻ
ٿي چاهيائين. هونءَ به هن جي مشرق جي ماڻهن سان همدردي
گهٽ هئي.

ڪن ماڻهن کي گمان آهي ته هي ڪتاب ميرن يا سنڌن
ڪن وڪيلن، مسٽر ايسٽوڪ جا ڪيسا پري، ڪانٽس لکرايو هو.
پر مون کي پنهنجي مطالعي مان اهڙي ڪا ڳالهه معلوم ڪانه ٿي
آهي. جي واقعي ائين هجي ها ته چارلس نيپئر جا حواري ضرور
پنهنجن ڪتابن ۾ ليڪن ۾ ان ڳالهه ڏي اشارو ڪن ها. مان

نئينءَ مصر
جا
پراڻا ورق

مصنف: هڪ اڳيون پوليٽيڪل عملدار

"— ۽ ڪيئن نه اهي راڪاس پنهنجن ٻارن کي تباهه ڪري ڇڏيندا هئا. ڀيريائين ته هو هڪ قسم جو اوڊالسڪز نالي عرق، زالن کي ڏيئي ٻار ڪيرائي ڇڏيندا هئا. پر جيڪڏهن اهو طريقو ڪامياب نه ويندو هو، ته پوءِ هُو ٻار کي ڄمڻ کان پوءِ پنهنجن هٿن سان ٽڪر ٽڪر ڪري ماري ڇڏيندا هئا. نه ته گهڻو ڪري ٻارن کي طَول يا ڪَنڌيءَ هيٺان رکي پوءِ بيفڪريءَ سان انهيءَ تي چڙهي ويهندا هئا، ۽ کائيندا پيئندا ۽ تماڪ جا دولهان ڪڍندا رهندا هئا. انهيءَ ظالمانه ڪم تي هو هڪٻئي سان چرچا ۽ گهپا به ڪندا رهندا هئا، ۽ سندن ٻار سندن هيٺان دٻجي مري ويندا هئا." "سنڌ جي فتح" حصو پهو. ص ٣٤٨.

"تاريخ ۾ ڪيترائي اهڙا بيان ڏنل آهن، جن جي پذيرائي ڪرڻ يا جن کي غلط ثابت ڪرڻ، ڪا به اهميت نٿو رکي. ماڻهن جي ڪيل چڱائيءَ نيت به چڱائي پيدا ڪئي آهي، بشرطيڪ انهيءَ جو دارومدار سچ تي آهي. پر جڏهن ڪنهن فرد جو ڪردار خطري ۾ اچيو وڃي ته پوءِ هڪ ڏاهو ليکڪ مٿس لڳل بهتانن تي غور ۽ ويچار ڪندو ۽ انهيءَ کي ڌوئڻ جي ڪوشش ڪندو ته اهو ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ طرح وجود ۾

آيو آهي. اهو ٻهتان ڪهڙي طريقي ايجاد ٿيل آهي؟ ۽ پڻ ڪيئن هلايو ويو آهي، الهيءَ تي به هُو پنهنجو خيال ڊوڙائيندو. پر انهيءَ ڪم لاءِ ڪيس هڪ اهڙي ڏکئي دؤر مان گذرڻو پوندو جنهن ۾ ڪيس تمام ٿورا وجهه الهيءَ کي ڪوڙو يا غلط ثابت ڪرڻ لاءِ ملندا.“

—”گريٽن جون تصنيفات“ جلد 2، ص 242.

انتساب

ليفٽيننٽ ڪرنل جيمس آئوٽرام سي- بي. جي نالي تي-
سندس اوچي ۽ بلند ڪردار،
سندس بيلوث خدمت ۽ مستقل مزاجي،
۽ سندس عوامي خدمت ۾ اڻٿڪجندڙ چاھ جي مدنظر
ھي
واقعن جا مختصر نقش
جن ۾ ھُن مشھور ڪردار ادا ڪيو آھي
۽
ٻنهي انهن ماڻهن لاءِ جن سان انصاف ٿيڻ لاءِ
ھُن گھٽوئي ٻاڻ ھٿوڙيو،
مصنف نهايت احسانمنديءَ ۽ دلي محبت سان
ھي ڪتاب ڪيس منسوب ڪري ٿو.

— مصنف

پھرئين ڇاپي جو ديباچو

هن يادداشتنامي جي پڙهڻ سان معلوم ٿيندو، ته مون نهيءَ کي انهيءَ وقت کان ٽي سال اڳ لکڻ شروع ڪيو، جڏهن سنڌ جي ميرن جا وڪيل پنهنجي ملڪ لاءِ انصاف وٺڻ جي سڀني ڪوششن ۾ ناڪامياب ويا. مون انهيءَ اميد سان ڪتاب لکڻ شروع ڪيو هو، ته خيرپور جي ميرن سان جيڪو انتهائيندڙ سختيءَ جو ورتاءُ ڪيو ويو آهي، اهو ثابت ڪريان ته نه ٿيڻ کپندو هو. جيئن ته اڱرائي اسان جي طرفان ٿيل هئي، ان ڪري اسان کي ڪين اهڙيءَ طرح ستائڻ نه کپندو هو، پوءِ پڻ ته انهن جي اسان ڏانهن دشمني ثابت به ٿي هجي ۽ پڻ "بلو بڪ" ۾ جيڪي ڪجهه لکيل آهي، انهيءَ کان به وڌيڪ سندن خلاف ثابتي ملي هجي. جڏهن مون ڏٺو ته انهن سان ڪوبه انصاف ٿئي نٿو سگهي، تڏهن مون پنهنجو قلم اڇلائي ڇڏيو. پر جيئن ته بنگال جي خراب آبهوا جي ڪري ۽ پڻ دل جي ڏک سبب مير صوبدار خان، سندس ماءُ ۽ وڏي پٽ جي مرتيي جي خبر پيئي آهي، جي اسان جا پڪا دوست ۽ ساٿي هئا، انڪري آءٌ ڀانئيان ٿو ته مون لاءِ هيءُ هڪ سولهري موقعو آهي ته باقي جيڪي وڃي بچيا آهن ۽ قيد ۾ آهن، تن لاءِ عوام ۾ همدرديءَ جو جذبو پيدا ڪريان ۽ سندن باري ۾ ڪو عوامي رايو پيدا ڪرائي وٺان.

سو، مون جٽڪ انهيءَ چٽيءَ روشنيءَ ۾، جا انهيءَ معاملي تي ميجر آئوٽرام ۽ سليوان اڳيئي وجهي ڇڏي آهي، فقط هڪ

ڪمزور ميڻ بتيءَ جي روشنيءَ جو اضافو ڪيو آهي. هن لکڻ جي ڪري جيڪڏهن آءٌ ڪيريل ميرن جي اڳوڻن دوستن جو رايو سندن فائدي ۾ آڻي سگهيس ته ڀوه آءٌ سمجهندس ته منهنجو مطلب پورو ٿي ويو.

ٻئي ڇاپي جو ديباچو

اهو مرحوم لارڊ جيفري، جو نقادن جو ليوياٿان آهي، ۽ جنهن جي وفات تي گهڻو ڏک ظاهر ڪيو ويو هو، تنهن هن ڪتاب جي اشاعت کان پوءِ مون کي هڪ خط لکي منهنجي جهڙيءَ تهڙيءَ لکڻيءَ جي ساراهه ڪئي ۽ چيائين ته "ميرن کي ختم ڪرڻ جي پاليسي يا انهن سان انصاف ڪرڻ لاءِ وڏيڪ پڇا ڳاڇا ڪرڻ ضروري هئي، پر هاڻي اسان کي انهيءَ سڄي معاملي کي پنهنجو ڪيل ڪرتوت سمجهي قبول ڪرڻو پوندو. جنهن ڏهولي ۾ تو واقعات، فردن ۽ ڪردارن جو نقشو چٽيو آهي، اهو تمام دلچسپ ۽ دل لڀائيندڙ آهي. پر مون کي تنهنجو هر هر سوال ڪرڻ جو نمونو البت ڪونه ٿو وڻي، ڇاڪاڻ ته اهو منامو ڪڏهوڪو پورو ٿي چڪو آهي، جيتوڻيڪ ڪن چڱن ماڻهن اسان جي انهيءَ ڪردار تي پنهنجو راضپو نه ڏيکاريو آهي." ان ڪري اهو قاعدو ٿي ويو آهي ته اسان جا داناءَ ماڻهو، اسان کي ڪالونين مان پهچندڙ (اتي جي ماڻهن تي ٿوپيل) مصيبت ۽ بي انصافيءَ جي خبرن تي ڪوبه غور نٿا ڪن. چڱا چوکا ماڻهو جي هن ملڪ ۾ ماڻهن جي آزاديءَ جي ٿوري به ڀڃڪڙيءَ تي الڳيو ڪڙا ٿين، سي اسان جي طرفان ڪيل ظلم ۽ بي انصافيءَ جو ڪوبه خيال نٿا ڪن. ڪرنل ڊڪسن جو 'مارواڙ' ۾ چوڻ آهي ته "هاڻوڪو راجا مانسنگهه اهڙن موقعن تي فقط 'نيڪ' 'نيڪ' چوندو هو." فقط 'نيڪ' 'نيڪ' چوندو آهي جنهن جي معنيٰ آهي ته ائين، بلڪل سچ وغيره وغيره. (پر رعيت تي ٿيل ظلم جو ڪوبه خيال نه ڪندو آهي). حقيقت هيءَ آهي ته انگريز عوام کي سچ ۽ ڪوڙ جو ڪو پتو ئي نٿو پئجي سگهي.

سنڌ جو مثال وٺو، انهيءَ تي هڪ طرف اسان کي سر چارلس نيپئر جو بيان ملي ٿو ۽ ٻئي طرف ميجر آئوٽرام جو. ٻنهي جو بيان هڪٻئي جي ابتڙ آهي. دنيا جي نظرن ۾ اهي ٻيئي چٽا سنڌ جي معاملي ۾ پڙ سمجهيا وڃن ٿا، جن کي انهيءَ ملڪ جي پوري ڄاڻ هئي. ٻنهي جو بيان هڪٻئي سان اختلاف ٿو رکي، انڪري انهيءَ تي ڪهڙو فيصلو ڏئي سگهجي ٿو؟ آهي ڪو اهڙو ماڻهو جو ويهي شاهديون پڙهي؟ شاهديون وري اهڙيون ته ڏکيون، جو جن جو فرض آهي ته اهي پڙهي ڏسن، سي به ڪونه ٿا پڙهن. فرض ڪريو ته اهي پڙهن به ڪٿي پر انهن ۾ اهڙا ڪيترا ماڻهو آهن جو انهن کي پڙهي پوءِ ڪو قدر ڪندا. جيڪڏهن انهيءَ شهادت يا ثابتيءَ کي مڃيو به وڃي، تڏهن به ڇا، اسان جو عوام اهڙو آزاد آهي جو ان تي ڪجھ ڪري سگهي! ڇا اهو سچ آهي ته انهيءَ معاملي تي وڏيڪ پڇا انهيءَ ڪري ڪانه ڪئي ويئي آهي، جو انهيءَ تي پٺرنو مواد موجود آهي، پر جيئن ته انهيءَ تي به متضاد يا هڪٻئي جي ابتڙ بيان موجود هئا، ان ڪري ته ٻاڻ وڏيڪ پڇا ڳاڇا ڪرڻ کپندي هئي. هتي پارهن کن اهڙا ماڻهو به موجود آهن، جن مان ڪي تمام وڏي رتبي تي پهتل آهن. پڻ اهي انهن ماڻهن مان آهن، جن جي اخلاق تي ڪنهن به قسم جو شڪ نٿو ڪري سگهجي. انهن جو به اهو چوڻ آهي ته "ميرن سان بلڪل زور آوري ڪئي ويئي آهي ۽ ڪانئن سنڌ ملڪ ڪوڙين ۽ بي بنياد شاهدين تي کسيو ويو آهي. سچيءَ ڳالھ جي لاءِ شروعات ۾ هميشه گھٽ شاهدي ميسر ٿيندي آهي، پر دال ۾ مڙيئي ڪجھ ڪارنهن آهي. هيترن سارن ماڻهن کي ٺڳي نٿو سگهجي.

هڪ، ٻه يا ٽي ماڻهو هڪ ڪمزور ڪيس پيش ڪري سگهن ٿا پر ٻارهن کن ماڻهو انهيءَ معاملي بابت مشڪل ڪا

غلطي ڪن، جيڪي هنن ٻڌو يا ڏٺو هو. جڏهن اسين چئون ٿا ته مير رستم خان سان زيادتي ٿي آهي، تڏهن اسان نٿا چاهيون ته سر وليم نيپئر جي افواهي ۽ ٻڌل ڳالهين کي سچ سمجهي سندس ڳالهه تي اعتبار ڪريون. اسان کي سچي خبر آهي، ڇاڪاڻ ته اسان انهيءَ ڪيل زيادتيءَ کي پنهنجن اکين سان ڏٺو آهي ۽ ڪنن سان ٻڌو آهي. اوهان کي ثابتيءَ لاءِ پيو وڌيڪ ڇا کپي. سياڻي، جيڪڏهن "هائوس آف ڪامنس" انهيءَ معاملي تي جاچ پڙتال لاءِ ڪا ڪميٽي مقرر ڪري ته پوءِ اسان جو فرض آهي ته اسين انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪريون ته انگريزن، سنڌ جي ميرن تي تمام گهڻيون زيادتيون ڪيون آهن. اهڙا ڪيترائي مرد، عورتون ۽ ٻار آهن، جي اڻا نائين (آءٌ اهو نٿو چوڻ گهران ته اهي ڪهڙيءَ نه اوچائي تان ڪيري هيٺ ڌوڙ ۾ وڃي پيا آهن) اسان جي هٿان جيلن ۾ پيا آهن، ۽ پڻ ملڪ بدر آهن. سندن خلاف اختيار ڪيل بي انصافي، جيئن ته پڌري آهي، ان ڪري ڪوبه ماڻهو انهيءَ جي ثابتيءَ لاءِ جاکوڙ نٿو ڪري. اسان انومان ڪيندي جيڪي زيادتيون سندن خلاف ڪيون آهن، انهن جي ثابتي هاڻوڪن دستاويزن مان ملي ٿي، جي اسان کي مير علي مراد جي خلاف مليا آهن. ڇا انهيءَ ۾ خدا جو هٿ نٿو ڏسڻ ۾ اچي! ڇا اهي شهزادي اسان جي مفاد تي ڌاڙو نه هنيو آهي! آءٌ نٿو سمجهان ته اسين ڪڏهن به انهن بدنصيب اميرن جي بيگناهيءَ بابت ڪو فيصلو ڏيئي سگهنداسين. اسان جو جيستائين پنهنجو مطلب قائل هو، تيستائين اسان سندن مٿان، هڪ نه پيو بهتان هڻي مڙهيو. ۽ جڏهن اسان جي حقن جي مير علي مراد جي هٿان تلافي ٿي آهي، تڏهن اسان اهي حقيقتون پيش ڪيون آهن جن مان ٽالپرن جي بيڏوهي هجڻ جي ۽ پڻ اسان جي مٿن مڙهيل زيادتين جي خبر پوي ٿي.

انهن زيادتين بابت پڙهندڙ لاءِ هن ڪتاب جي ٻوئين باب ۾ گهڻو ڪي ڏنل آهي، پر ان هوندي به ڪيس يقين ٿيڻ گهرجي ته جيڪا به ٽيڪا ڪئي ويئي آهي، اها سچ ته هڪ ڊنل خاڪي وانگر آهي.

مون جيڪو بي انصافيءَ جو نقشو چٽيو آهي، انهيءَ تي ماڻهو منهنجي خلاف ٿيندا، پر مون کي ڪابه پرواهه نه آهي. مون تي هڪ فرض عائد ٿي ويو هو، جو مون بنان ڪنهن دشمنيءَ يا بغض جي ادا ڪيو آهي. جتي به مون ڪنهن جو ڏوهه ڏنو آهي، اتي پڪ آهر تمام گهٽ نالا ڏنا اٿم. پر ڪن حالتن ۾ نالن ڏيڻ کان سواءِ مون لاءِ ٻيو ڪوبه چارو نه هو. مون جيڪي به لکيو آهي، اهو ايمان جي سلامتيءَ سان سچ لکيو آهي ۽ آءٌ سمجهان ٿو ته هن آزاد ملڪ ۾ ڪوبه ماڻهو هڪ سچ چوندڙ ماڻهوءَ سان دشمني نه وجهندو.

هاڻوڪي چاهي جي باري ۾ مان ڪرنل آئوٽرام، ڪرنل ڊڪنز، هزهائينس نظام علي محمد خان جي وزير شجاع الملڪ ۽ ٻين انگريز ۽ هندستاني ماڻهن جو ٿورائتو آهيان، جن هن ۾ دلچسپي ورتي. آءٌ مسٽر گرانٽ ڪلڪتي جي مشهور آرٽسٽ جو به ازحد ٿورائتو آهيان، جنهن ميرن جي تصويرن ٺاهڻ ۾ نهايت ايمانداريءَ ۽ جذبي کان ڪم ورتي تمام سنيون ڪري ڏنيون.

هڪ ننڍڙي ڳالهه: هڪ اڻڄاڻ دوست مون کي صلاح ڏني آهي ته مان هن ڪتاب جو نالو بدلائي ڇڏيان. انهيءَ ڏس ۾ آءٌ قبول ٿو ڪريان ته مون پنهنجي ڏنل خاڪن کي اهڙو ته نالو ڏنو آهي، جو عام پڙهندڙ سمجهي نه سگهندو، پر هاڻي انهيءَ کي بدلائي نٿو سگهجي. ٻيو اعتراض مون تي اهو آندو ويو آهي، ته مون اوير جي ماڻهن جا نالا عجب نموني ۾ ڏنا آهن، انهيءَ لاءِ هڪ مختصر جواب ڏيڻ ڪافي ٿيندو. آءٌ پاڻ ٿو ته اهڙو ڪوبه ماڻهو ڪونه آهي، جو مشرق (اوير) جي

نالن ڪي هڪڙي نموني ۾ لکي سگهجي. انهيءَ لاءِ پيغمبر اسلام جي سڳوري نالي جو مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندو، جنهن لاءِ انگريزن طرفان هيٺان نالا استعمال ڪيا ويا آهن:

(١ مَهَوَنڊ (اولڊ بيلڊ) Mahound
(٢) مَهومت (پريڊڪس) Mahomet
(٣) مَهومد (اورمي) Mahomed
(٤) مَهومڊ (ڊوَ) Mohmmad
(٥) مُهامد (نيپئر) Mohamed
(٦) موحمّد (ميل ۽ سيل) Mohammad
(٧) موحامّد (لين) Mohammad
(٨) مُحمّد (جانسن) Muhammad

انڪري ظاهر آهي ته هر ڪو انگريز جڏهن به مشرق جي نالن ڪي لکندو، ته پوءِ ڀل هو انهيءَ ٻولين کان واقف هجي پر ان هوندي به هو انهن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ جدا جدا نموني ۾ اُچاريندو. انهيءَ ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي شڪ آهي ته پوءِ هو ڀل وڃي ڏي- هر ٻيلاٽ جي آتم ڪهاڻين واري ڊڪشنري ڏسي، چاڪاڻ تہ ڪيس پڪ ٿيندي ته جيسين اڳيون آزمودو نہ هوندو، تيسين ڪيس صحيح حقيقت معلوم ڪرڻ ۾ ڪلاڪ لڳي ويندا.

ٻولين جي نقطہ نگاهہ کان انگريزي هڪ اهڙي ٻولي آهي، جنهن ۾ هڪجهڙائي بلڪل گهٽ آهي. اهو ڏسي عجب ٿو لڳي ته ڪيئن نہ يُو، اي لاءِ، آءِ، اِي لاءِ، او، يو لاءِ ۽ گهڙو به اکر ڪنهن پٽي. هڪ جهڙي اکر لاءِ استعمال ٿيندا رهن ٿا. آءِ جو ئي مثال وٺو. انهيءَ کي جدا جدا اُچارن ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو. جهڙوڪ:

(١) پِڪ ۾ آءِ i
(٢) مائن ۾ آءِ اِي ie

(٣) رسيو ۾ اِي آء	ie
(٤) ايڪنل ۾ اِي	e
(٥) ميت ۾ اِي اِي	ee
(٦) ميٽ ۾ اِي اي	ea
(٧) ائجس ۾ اي اِي	ae
(٨) ھيپل ۾ اِي او	oe
(٩) اوئسوفيگس ۾ او اي	oe
(١٠) ڪِي ۾ اِي واء	ey
(١١) ليفٽيننٽ ۾ آء اي يو	ieu
(١٢) گوريلا ۾ يُو اِي	ue
(١٣) گِيٽار ۾ يُو آء	ui

اھوئي سبب آھي جو ڊاڪٽر لاٿام، انگريزن جي حرف علت واري سرشتي کي رد ڪندي، ٻڌايو آھي تہ انگريزي زبان ۾ ڏارين لفظن کي آچارڻ جو ڪوبہ مقرر اصول ڪونہ آھي، ڇاڪاڻ تہ ھڪجھڙائي فقط ياڻني ٻولين ۽ ٻڙ سنسڪرت ۾ ڏٺي ويئي آھي. سنسڪرت زبان ۾ ھر ھڪ اکر لاءِ ھڪ آواز آھي ۽ فقط ھڪڙو.

حرف علت سرشتو بہ انھيءَ جو سولو آھي، ڇاڪاڻ تہ ان کي تمام آسانيءَ سان سمجھي سگھجي ٿو.

اسان وٽ ڇھہ حرف علت آھن:

آئـُـو	آ	a	a
اِيئـُـو	اِي	i	x
يـُـو	اُو	u	u

چار حرف علت جا گڏيل آواز آھن:

آئـو ۽ اِيئـُـو = اِي	e
آئـو ۽ يـُـو = او	o

آ ۽ ايئو=آئي ai

آ ۽ يُـــو=آئو au

اهي نشان هندستاني ٻولين جي آوازن کي اُچارڻ لاءِ ڪافي آهن، ۽ عربي ۽ فارسيءَ جو به ساڳيو حال آهي، انڪري ڇو نه اهي ڪي اسين پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪم آڻيون. Consonant يا حرف صحيح جي باري ۾ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته اسين ڪيئن انهن کي صحيح طور اچاري سگهون ٿا، جڏهن ڪه يوروپي ٻولين ۾ سنڌن لاءِ ڪو به برابر لفظ ڪونه آهي. مثال طور عربيءَ جي 'ح' اسان جي (H) ايچ کان وڌيڪ زوردار مخرج رکي ٿو. انڪري اسان انهيءَ لاءِ ايچ (H) جي هيٺان نقطو ڏيئي ان جي برابر بيهاريو آهي. انهيءَ طرح عربي جي 'ع' لاءِ جيئن ته ڪو به اکر انگريزي زبان ۾ ڪونهي. انڪري اسان يُو کي اضافت جي نشاني ڏيندي 'ع' لاءِ هڪ نئون اکر ٺاهيو آهي. جهڙو عذر کي Uzr ڪري لکندا آهيون، پر اهو ته پاڻ وڌيڪ مونجهارو پيدا ڪيو وجهي، ڇاڪاڻ ته اهو هڪ ته U (يُو) جي مٿان اڌ دم وانگر پيو لڳي، ۽ ٻيو ته اهو 'ع' جي علامت حذف جو به ڪم ڏيو وڃي. انهن نشانن استعمال ڪرڻ سان هڪ اکر جون گهڻيئي معنائون ڪڍي سگهجن ٿيون، انڪري بهتر آهي ته نشانن جي بدران ڇو نه اصل اکر ڪم آڻجي. جاجهه ۾ هوڻ جو ڪو ضرور ڪونهي، ڇاڪاڻ ته پوءِ اها ڏاڍي تڪليف ٿي ڏئي.

انگريزن پڙهندڙ جيڪڏهن پاڻ وندرائڻ لاءِ هندستاني سفرنامي تي ڪو واهيات ڪتاب، جنهن کي هُو ڏسڻ به پسند نه ڪندو هجي (جهڙوڪ هاڻي سنڌس هٿ ۾ آهي) ڪڍندو ته پوءِ هُن کي اهڙن ڏنگن ـ ڦڏن ڪرهت آميز اکرن ۽ جملن تي ڪاوڙ لڳندي، جي هُن کي بلڪل نرالا ۽ ڏاريا لڳندا.

آهي ته اهو هڪ گنڀير معاملو، جنهن تي ويچار ڪرڻ لازمي آهي ۽ جيڪڏهن اسان ڪي هڪ دفعو انهن لفظن ڪي چڱيءَ طرح استعمال ڪرڻ جو ڍنگ اچي ويو ته پوءِ اها سڀ تڪليف دُور ٿي ويندي ۽ جيڪي غلطيون ڪيون وڃن ٿيون، اهي به پوءِ ڪونه ٿينديون. ڪي اهڙا به رستا آهن، جي نقشي ۾ ته ڪونه ڏنل آهن، ۽ ڪوارٽر ماسٽر جنرل جي ڪاتي ۾ مذڪور آهن. ڪي وري هُتي ڪونه آهن، نه نقشي ۾ وري ظاهر ظهور بيٺا آهن. ڪوبه ماڻهو انهيءَ ڳالهه جي اڳڪٿي نٿو ڪري سگهي ته هين سڄاڳي جي دؤر ۾ ڪو اهڙو وقت اچي وڃي، جڏهن اسين ڪيترن هنڌن تي هڪ عالمي ٻولي استعمال ڪريون. اهڙيءَ حالت ۾ پوءِ هڪ فرينچ ريگنبرگ کي ريستبون ۽ انگريز ميونچين کي ميونچ چوڻ کان گسائيندو ۽ هڪ انگلو انڊين سولائيءَ سان گنگا جو لفظ اُچاري ويندو. ساڳيءَ طرح قاهره جي بدران جو هڪ گندو ۽ اٽسهائيندڙ لفظ 'ڪيرو' استعمال ڪيو وڃي ٿو، اهو به بند ٿي ويندو منهنجي خواهش آهي ۽ پڻ اميد اٿم ته اهو طريقو جلد از جلد رائج ٿي ويندو.

— مصنف

فهرست

باب پهريون ۱-۲۳

ڊيسا- آبو جبل جو ديدار- اتي جا تاثرات- ڪاٺياواڙ ڏانهن رستو- منڊيگرا جو ٻنان ٻت جي مندر- راجڪوٽ- ڪالا ڏگلا والا جا فرض- چوماسي جو گڏ ٽيڻ- سنڌ ڏانهن خشڪي رستو- ڀُڄ- ڪڇ جو راڻ- لکپت بندر- رڻ لنگهڻ- سنڌين جي هلت- سنڌ وڃڻ ۾ ٻوڏ- لنگر ٺٽو.

باب ٻيون ۲۴-۵۹

پهريون تاثر- سايمان جو فيصلو- لنگر ٺٽو- حيدرآباد ڏانهن سفر- شڪارگاهه- سيوهڻ- منڇر جي ڍنڍ- لاڙو درياءَ- سکر ٻکر- سکر جو طواف- الور جو سير- درياهه جو الور کان وهڪرو ڦيرائي روهڙيءَ وٽان وهڻ جي تاريخ- روهڙيءَ جو وار مبارڪ- بلوچن جون آڪاڻيون- ڪوسا بلوچ.

باب ٽيون ۶۰-۸۱

سنڌ ۽ افغانستان جي والارڻ تي تبصرو.

باب چوٿون ۸۲-۹۱

۱۸۳۹ع جي ٻوري ٽيڻ وقت سنڌ جون حالتون- قيدي ايراني- رنجيت سنگهه لاءِ سوکڙيون- فوجي ۽ سياسي ماڻهن ۾ نا اتفاقي- سکر جي چوطرف قبن جي بيعزتي ڪرڻ جو الزام- قلات جو شاهنواز خان- عامل جو فوجي رسالو- الف خان ترين.

باب پنجون ۹۲-۱۰۰

جهنگلي سوئرن جو درياهه اُڪرڻ- پوليٽڪل ايجنٽ جو سکر ڇڏڻ- ايجنسي جي چارج وٺڻ تي هدايتون-

حريف سيد - بهاولپور جو وڪيل - فرسٽ گرينڊير جي
ڪن سپاهين خلاف دانهن ته هنن ڪيس ڦريو آهي - انهن
جو بلوو - ڏيهي آفيسرن جو اثر - ٺٺپات - هيڏانهن هوڏانهن
جون ڳالهيون.

باب ڇهون ١٠١-١٣٠

ڏياري - شڪارپور - جيٺ سنگهه هندو صراف
محمد حسين داروغو - عظيم خان بارڪزئي - ابراهيم شاهه -
جگن ۽ جانيدپرو - عامل جي شڪست - ليفٽيننٽ والپول
ڪليرڪ - بگٽي قيدي - يارو خان ڪوسو - سالولو ٻڙدي -
قلات جو دشمن جي هٿ چڙهڻ - اسان جي فوجي جٿن
جي واپسي - خطرناڪ بيماري - باز جي شڪار جون
پارٽيون - آرٿر ڪونولي - سيد زين العابدين - ڪمال خان
ڪهيري - بجر خان، سندس مشهور گهوڙيءَ جو وڪرو.

باب ستون ١٣١-١٤٣

سرتاف جي جنگ ۽ والپول ڪليرڪ جو موت - عامل
جي ڪلپرس جي ٺنيان ٿيڻ ۾ ڪاميابي - ڪڇيءَ جو
نائب محمد شريف - انهيءَ علائقي جي بد انتظامي - سنڌي
الف - ب - ت - شڪي خط.

باب اٺون ١٤٤-١٥٧

سرهند جو پير - ڪراڙيءَ عورت جي ڳالهه - اڪسهائينڊڙ
مهمان - شال ۾ بلوو ۽ ان تي تبصرو - عبدالله ڪهيريءَ
جي رپورٽ.

باب نائون ١٥٨-١٧٩

نفشڪ جي جنگ - ڪليبارن جي فوج جو پوئتي
هٽڻ - پاڳ ڏانهن سفر - ملڪ جي تشويشناڪ حالت - لهڙي -
گنداوا جو ساڙڻ - شڪارپور ڏانهن واپسي.

باب ڏهون ١٨٠-١٩٢

شاهپور-عاميل جو همراز تر ڪعلي-رئيس العلماء سان ملاقات-ڪانڊا ۽ ٻاڳ وٽ جهڙپون-دادر تي حملو-ليفٽيننٽ لوڊيءَ جو خون-مير نور محمد جي وفات-گنداوا وٽ نصير خان جي هار-بروهي قيدي-شڪار ڳڙهه ۾ شڪار.

باب يارهون ١٩٣-٢١٩

١٨٤١ع جي شروعات ۾ سنڌ ۽ خراسان جي حالت-مير رستم سان ملاقات-ڪاڇڪ جي فتح-روهڙيءَ ۾ وڳوڙ-جنرل وينچورا-رنڌڪي ۾ هڪ عجيب مهمان-سنڌو جو چڙهڻ-صمد خان-پوليٽيڪل ايجنٽ جو موت-درياهه ۾ لهوارو سفر.

باب ٻارهون ٢٢٠-٢٥١

حيدرآباد-اميرن سان ملاقات-حيدرآباد جي اميرن جو ڪردار ۽ سندن مکيه آفيسر-ڪراچيءَ جو رستو-مگر تلاءَ جي زيارت-سنڌ ڇڏڻ وقت ويچار-بمبئي ڏانهن روانگي.

باب تيرهون ٢٥٢-٣٩٩

ڪتاب جي خاتمي تي سنڌ ٻاران اپيل-ميرن تي ڪيل زيادتين جو وڏي صدرا ۾ پڙلاءُ-سنڌ سان اسان جي تعلقات جي مختصر تاريخ-انهيءَ جعلسازيءَ جو هاڻي ظاهر ٿيڻ جنهن جي ڪري مير رستم خان کي تخت تان لاٿو ويو-ميرن سان جنگ ڪرڻ ۾ بي انصافي.

مير رستم جون تڪليفون ڏسڻ ۽ سندس موت-سندس وزير فتح محمد جو قيد ٿيڻ-فتح محمد جو وري اسان جي

دوست بهاولپور جي خان جي وچ ۾ ٻوڻ ڪري آزاد ٿيڻ - فتح محمد جو سکن کي ملتان وٽ شڪست ڏيڻ ۽ مولراج باغيءَ جي خلاف ٻهرين سوڀ-
مير رستم جي وڏي پٽ محمد حسين کي ديس نيڪالي ۽ تڪليفون - مير شهداد کي پنج سال هڪ معمولي ڏوهاريءَ وانگر قيد ڪرڻ - انهيءَ ڪان پوءِ مٿس تهمت مڙهيل ڏوهه جو مقدمو هلائڻ ۽ سندس عزت سان آزاد ٿيڻ - مير نصير خان، مير صوبدار خان ۽ سندس وڏي پٽ مير فتح علي خان جي وفات - ٻين ميرن تي ٿيل زيادتيون - سنڌ جي اهميت جي تفصيل کي ڏسندي، سنڌ کي پنهنجي هٿ هيٺ رکڻ ۾ انگريزن جو نامناسب قدم.

سنڌ جي تاريخ جو اختصار ۴۰۰

ضميمو -١

آبوءَ وٽ ڏرماميٽر جي الڳ اکرن جي فهرست

ضميمو -٢ ۽ ٣

ميرن جي وڪيلن جي خطن ۽ درخواستن جو تفصيل

ضميمو -٤

ميرن جي معاملي جو سندن پنهنجي چوڻ موجب تفصيل

ضميمو -٥

مياڻيءَ جي جنگ جو اکين ڏٺو احوال

ضميمو -٦

حيدرآباد جي مير نصير خان جي پنهنجي روايت

ضميمو -٧ ۽ ٨

حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن جو شجرو

ضميمو -٩

مياڻيءَ جي جنگ تي ميجر ويڊنگٽن جي ڏنل بيان تي ميجر جنرل سر وليم نيپئر جو ڏنل تبصرو ۽ ان جو جواب.

باب پهريون

دیسا - ابوجبل جو ديدار - آتي جا تاثرات - ڪانياواڙ ڏانهن رستو - منڊيگرا جو بت ڪان سواءِ مندر - راجڪوٽ - ڪالاڊگلا ولا جا فرض - چوماسي جو گڏ ٽيڻ - سنڌ ڏانهن خشڪي رستو - ڀڄ - ڪڇ جو راءُ - لکپت بندر - رڻ لتاڙڻ - سنڌين جي حالت - سنڌوءَ ۾ ٻوڏ - ننگرٺٽو.

مون پنهنجو سفر سال ۱۸۳۹ع ۾ شروع ڪيو هو، جنهن وچي مون ڪي سنڌوءَ جي تاريخي ۽ ڪي قدر لُڙاتيل پاٽيءَ تائين پهچايو. ٻر ترسو، اهو اڪيلو سفر اهڙو ته اڙانگو هو جو آءٌ چاهيندو هوس ته ڪو حاليائي ملي، ته ويهي ساڻس اورجي، سو ٻڙهنڌڙ اڄ، ته ويهي اوريون. اهو هڪ تمام وڻنڌڙ دورو هو جو ڪنهن ڀاڳ واري ڪي ٻـ مشڪل ملي. نقشي ڏانهن تـ نظر ڪر، ديسا (۱) ڪان وٺي هالار تائين جيڪا ٻ ايراضي آهي انهيءَ ڪي ڏس. رڳو واري ڏي واري لڳي پيئي آهي. ڪٿي ڪٿي ان ڪي ٻير ۽ آڪ جو غريباڻو لباس پيل آهي؛ ڪن ڪن هنڌن تہ وري اهو پاڻ ڪي آڏيو سائي جهالر سان پرگهٽ ڪري، پر اهو هڪ چڏي پوشاڪ تـائين محدود آهي. بناس ڪان وٺي سنڌوءَ تائين، آءٌ نٿو پائيان ته ڪا ٻي نهر هوندي. اعتبار ڪريو تہ رڳا ڪـنا ڪوهه آهن. آسٽريليا (۲) جو رهاڪو

---

(۱) ديسا جو شهر گجرات جي پالنپور رياست ۾ آهي ۽ ريلوي اسٽيشن آهي. (۲) آسٽريليا جو گهڻو برپٽ آهي، جتي ڪاڏو ۽ پاڻي مشڪل سان ملي ٿو.

به هتي جي رهندڙ ماڻهوءَ کان چڱي حالت ۾ آهي. اوهان جي ڌرتي به ڪيني ته اوهان جا ماڻهو به اهڙا ئي خراب. اهوئي ڪافي آهي جو اهي Avrxbo'ves آهن. منهنجي چاڻ ۾ بيي ڪابه قوم اهڙي واهيات نه هوندي، چاڪاڻ ته اهي اهڙائي نيچ ۽ ڪنجوس آهن جهڙي اٺن واري، جنهن کي اهي لتاڙيندا رهن ٿا ۽ ان سان گڏ وري زُود رنج ۽ چيڙاڪ به آهن. سچ ته قومن جي ڪاهه ۽ ملڪگيري جو هتي ڪوبه اثر نه ٿيو آهي. محمد بن قاسم جي وقت کان وٺي ڪن ٿورن انهيءَ ملڪ تي حملو ڪيو آهي، چاڪاڻ ته رڻ جي ٿورن ۽ سنڌو ڊيلتا جي مهاڻن مان ڪي به پرايت نٿو ٿئي. سو اچو ته انهيءَ ڳالهه تي بحث ڪريون ته ديسا جهڙي بڪئي ملڪ ۾ پيادي پلٽڻ ڇالاءِ رکي ويئي آهي، ۽ نه وري آءٌ اتي فوجي ڇانوڻي رکڻ جي ضرورت ٿو سمجهان. پر جيئن ته گهڻا ڪم بي سبب ڪيا ويندا آهن ان ڪري هن تي بحث ڪرڻ اجايو ٿيندو ۽ اهوئي ڪافي آهي ته انهن کي به بي سبب ڪمن جي دائري ۾ شمار ڪيو وڃي. ننگرپارڪر جي ٿورن ۽ سنڌن ڀاڙيسري رڻ جي ڌاڙيلن کي قبضي ۾ رکڻ لاءِ گهوڙيسوارن جو جٿو رکڻ ضروري آهي. چاڪاڻ ته انهن جي پريان واريءَ ۾ ڊوڙڻ اسان جي سپاهين کي ڪلٿهارڪو ڪيو وڃي. ديسا ۾ اسان جون به پلٽڻون آهن جن مان هڪ يورپي آهي، جا سخت گرميءَ ۾ ماندي هوندي به هر وقت چُست رهي ٿي ته مٿان سنڌن لانڍيون هڪ نه بي رات پيلن جي هٿان ڀُهارجي وڃن. ديسا کي گرو ۽ خشڪ چوڻ سراسر سچ آهي، جا حقيقت ۾ هڪ تمام غيرآباد جاءِ آهي. جيتوڻيڪ اهو شهر ٢٤–١٥ ويڪرائي ڦاڪ ۽ ڪوسي ڪمربند کان ٻاهر آهي پر ان هوندي به منجهس تير جيترو به فرق نه آهي. اسان جو يار، سچ به لاهي ٻاهي اهڙي طرح اچيو انهيءَ بريٽ مٿان بيهي جو انهي تاؤ کان بچڻ لاءِ ململ جي ڪپڙي کي ويڙهي سيڙهي، اچي ٽوپي جي چوڌاري ٻڌڻو پوندو آهي.

متي سان تہ ٿي اهڙي ويڏن، پر ٻيرن جو ٻہ ڪو چڱو حال ڪونهي، جو آهي بہ هرهڪ وک ۾ ڇهہ انچ ننڍ واريءَ ۾ ٿنبجو وڃن، جنهن جي گرمائش رت جي دوري کي جو ڪائتي رفتار ۾ وجهيو ڇڏي. افسوس آهي، انهن لاءِ جن جا نيڻ انگلنڊ جي سرسبز ميدانن ۽ ٿڌين هيرن تي هريل آهن. انهي هوندي بہ شڪار جي چاهنا رکندڙن لاءِ هيءَ مزي جهڙي جاءِ آهي. ڏڦو هجي، ٻڙڇي ۽ پڻ موٽمار ناليءَ واري رائفل، هتي ڪڏهن بہ سست ٿي رهي. شڪار جي پنيان وڃڻ جي ڪابہ ضرورت نہ آهي ۽ سچ پڇو تہ جي شڪار نہ ڪندؤ تہ پاڻ شڪار ٿي ويندؤ. مون پاڻ اسپتال جي چوڊاري شينهن جو پيرو ڏٺو هو. ڪئمپ کان ٿورن ميلن جي پنڌ تي هڪ جاءِ آهي، جتي هڪ ناميارو هندستاني ڪيڏاري، پنهنجي مرضيءَ جي آبتڙ هڪ مشهور ڪيڏ ڪيڏي رهيو هو، جنهن ۾ هُن پنهنجي منڍي ڪٽي واگهہ جي وات ۾ وڌي(١). پهريائين تہ هو پوڻتي هٽيو پر پوءِ واگهہ اڳتي وڌي، سندس منڍيءَ کي اهڙيءَ طرح چڪ پائي جدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي جوڙي طرح يار ليار جو دائو ڪائيندو آهي. پر سندس دوست جي هڪ گولي لڳڻ ڪري واگهہ جي موٽمار جاڙي بند ٿيڻ کان رهجي ويئي. اهڙن چوٽڪارن يا ٻين عجيب ڪرشمن لاءِ مون کي ڪي ڪينهي چوٽو، چاڪاڻ تہ آءٌ اتي اچا رهيو ئي ٿورو وقت هوس تہ سڻن اکرن ۾ لکيل هڪ خوشخبري ڏيندڙ، ننڍي پني جو ٽڪر اچي پهتو. جنهن ۾ منهنجي دوست صوبيدار غلام علي جي اکرن ۾ مون کي ”ڪاري ڪوٽ“(٢) جي اعزاز ملڻ جو مضمون لکيل هو. انهيءَ کان

---

(١) هي ڪرتب اصل ۾ هندستان جو آهي پر هاڻي يورپ ۾ بہ رائج آهي. انهيءَ ڪرتب جي پوري تصوير لاءِ ڏسو ”جنگ“ جو ٢٩-جولاءِ ١٩٦٤ع وارو پرچو (آج کي تصوير). (٢)ڪاروڪوٽ يا ڪالادِ گلا جي اعزاز کي اچوڪن تمغن سان ڀيٽي سگهجي ٿو.

پوءِ آءٌ ”ڪالاڊگلاولا“ تي ويس. انهيءَ ڏينهن ماڻهو انهيءَ اعزاز لاءِ سڪندا هئا، ڇاڪاڻ تہ ”صحت جو جام“(١) واري رتا، جنهن کي سياسي ماڻهن لاءِ ڦتڪار سان تشبيه ڏجي، جا وجود ۾ نہ آئي هئي.

منزل مقصود لاءِ اُڀتي وڌڻ کان اڳ مون پڪو پرڻ ڪيو تہ ابوجبل جو ديدار ڪجي ڇاڪاڻ تہ منهنجي ضمير مون کي انهيءَ عجوبي کي ڏسڻ کان سواءِ، خيرآباد چوڻ تي سخت تاڪيد ڪيو هو، جو بريان پئي ڏٺو ۽ هو بہ ويجهڙائي ۾: انهيءَ کان سواءِ منهنجو اصول ”هلندي پلي“ ۾ هو. سفر ۾ آخر آهي ڇا، جو هيترين جوکن تڪليفن هوندي بہ منجهائن راحت نتي ملي. مون کي ياد آهي تہ سفر ۾ ماڻهو پاڻ کي بيمار، چيڙاڪ، گرمي جو ماريل ۽ گهڻو ڪري بي آرام محسوس ڪندو آهي پر جڏهن سفر پورو تي ويندو آهي تہ پوءِ دل پيئي ان کي ياد ڪندي آهي. جيڪي بہ وٿندڙ شيون ڏسيون آهن سي هزار دفعا وڌيڪ وٿندڙ ٿيو پون ۽ پڻ اڏوٿندڙ لوڏا ۽ ڌوڏا، جي رستي تي نصيب ٿيندا آهن، بلڪل وسريو وڃن. منهنجو ابوجبل واري سفر جو بہ اهوئي حال هو، جنهن ۾ مون کي نہ چڱو کاڌو ئي مليو ۽ نہ وري ڪو رهڻ جو سٺو بندوبست هو پر ان هوندي بہ آءٌ انهيءَ کي خوش ذوقيءَ سان ياد ڪندو آهيان. ابُو، اراولي جبلن جي قطار جو هڪ جدا ٿيل جبل آهي جو راجپوتانا جي متانهين پٽ کي انهيلوارا جي ميدانن کان جدا ٿو ڪري ۽ سندس بيهڪ ديسا کان اتر-اوير طرف چاليهہ ميلن جي فاصلي تي ٿيندي. اهو پنهنجي پروارن جبلن مٿان اڀرن اڀو ٿيو بيهي جيئن هڪ ڏگهي قد وارو اڳواڻ پنهنجي پوئلڳن آڏو بيهندو آهي. مون کي انهيءَ کي ڏسڻ ۾

---

(١) شراب جو پيالو ڪنهن ماڻهو جي صحت ڏانهن منسوب ڪري پيئبو آهي.

ڪو گهڻو وقت ڪونه لڳو ڇاڪاڻ ته هندستان ۾ چاليهه ميل سولائي سان لتاڙي سگهجن ٿا. اوهان وٽ جيڪڏهن پنهنجو گهوڙو نه آهي ته ٻئي ڪان اڌارو وٺي سگهو ٿا پر انهيءَ ۾ اوهان جي پڪائي ٻه ڪانه هلندي، ڇاڪاڻ ته اوهان کي ٻه ساڳيءَ طرح سواري اڌاري ڏيڻي پوندي. جيئن ته اهڙا سوال هر وقت ٿيندا رهن ٿا ۽ پڻ ضرورت جي مدِنظر، ڪيترائي حرفتي ۽ پراڻا آزموديگار ماڻهو پنهنجي جند ڇڏائڻ خاطر ٽٽل هَنو ۽ جڏو گهوڙو ڏاريندا آهن. جيئن ته شروعات ڪان وٺي مون کي هڪ ننڍي خچر تي چاڙهيو ويو، جنهن کي پستي ڪتي وانگر پوين پيرن تي ويهڻ جي عادت هئي؛ ان ڪري مون هڪ گهوڙو ڏسي ان جي سئس کان پڇيا ڪئي ته ڇا، تنهنجو مالڪ انهيءَ ٽٽونءَ تي چڙهندو آهي؟" جواب ڏنائين ته "نه، اهو هميشه ڏارين ماڻهن کي اجرت تي سواريءَ لاءِ ڏيندو آهي." ديسا ڪئمپ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي مون بناس ندي کي آڪري پار ڪيو، جا ان وقت (مارچ جي وچ ڌاري) گهڻو ڪري سڪي ويئي هئي. سندس ڪنڌيءَ وارا ٻيلا جهنگلي جانورن سان ڀريا پيا آهن، خاص ڪري شينهن ۽ واگهه هتي گڏ رهن، جيتوڻيڪ اهي هاڻي اڻلڀ جانورن ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا. اهي جهنگ جا بادشاه شايد انهيءَ پراڻي اصول تي راضي ٿي ويا آهن ته "ورهائي کائجي" پر ڪڏهن ٻه گڏ ڪونه ڏٺا ويا آهن. جبل جي پاڙ تائين باقي رستو واريءَ جي ميدان منجهان ٿي ويو، جو ٽڏي وانگر اڪ ۽ ڪانڊيري جي ٻوٽن سان ڍڪيل جي وار جيان گهاٽو ۽ سينگاريل هو. هڪ هنڌ شينهن جي چنبي جي تازي نشان ڪي، جو ماپ ۾ ننڍي پليٽ جي برابر هو، ڏسڻ سان آءٌ سمجهي ويس ته انهيءَ ٻيلي جي سوڙهي ۽ گهاٽي ماڳ ۾ اسان جا رفيق ڪير هئا.

ابوجبل جي پاڙ کان ڇئن ميلن جي فاصلي تي ٻيلن جو هڪ ڳوٺ آهي جنهن کي انادرا ڪري ڪوٺيو وڃي ٿو. هي

اهو هنڌ آهي جتي مسافر ٿورو ڊاپو ڪري ڪير پيئندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن کي ڪير پيئڻ جي مرضي نه به هجي، پر ان هوندي به ان جي ضرورت محسوس ڪبي آهي، ڇاڪاڻ ته اڃا اڏورو ڪشالو رهيل هوندو آهي. ”ابو درويش“، جيئن اهو ماڻهن ۾ مشهور آهي، ان جي چوٽيءَ تي چڙهڻ ڪو سٽاٽو ڪم ڪونهي، ڇاڪاڻ ته اها آيي ڪڙڪ ۽ پگهر ڪيندڙ آهي. ماڻهو ان جي چوٽيءَ تائين پهچي سگهن ته ٿيو وڃي پر ان تائين پهچڻ خاطر ڪيترائي اڇرج جهڙا مڪروهه ۽ ڪفرائتا گفتا استعمال ڪرڻ لاءِ مائل ٿي ويندو آهي. چار هزار فوٽ مٿي! ۽ اها به آيي چڙهائي. ڪيئن نه اهو فاصلو ساڳئي مفاصلي جي سڌي سنواتي پنڌ کان مختلف آهي. سان اندارا ڪان دل جي سادگي سان ٻيرين پيادو هليس، جيتوڻيڪ هن هنڌن تي سواري ڪم اٿبي آهي. مون هڪ پڳي يا پيري، دبسا مان پاڻ سان گڏ آندو هو جو اڳيان انهيءَ ڳوٺ جي پيل سان گڏيو پئي ويو ۽ رستي تي وندرائڻ لاءِ، هن هڪڙي راجا جي ڏند ڪٿا پئي ٻڌائي جنهن پهاڙ ۾ رهندڙ هڪ غريب جي ڌيءَ سان شادي رچائي هئي، جنهن جو ڏاج انهيءَ ڪنيا جي ڪنوارپ کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين هو. پيچرو ٻيلي جي وچان هو، جنهن ۾ تمام ڊگها وڻ هئا، جن جي هيٺان ساميرن جهڙا گجراتي نسل جي ڍڳن جا ڪيترائي ڌڻ پئي چرنا. اسان انهن جي ٺوڪ ۽ رنبي جو آواز، ٿورو پريرو ۽ هرهر سڄو وقت پئي ٻڌو. اسان جي ويجهو پوڻ تي اهي جهنگلي ڍڳا سڀ گڏجي هڪ ٿي ويا ۽ فوجي چوٽي موجب قطارجي ويا. اهڙيءَ طرح جو اسان سمجهيو ته ضرور ڪا شرارت ڪندا پر ائين ڪرڻ انهن لاءِ ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته اها جوءِ واگهن(١) سان ڀريل هئي. آخر اسان مٿي چڙهڻ شروع ڪيو ۽ جيتوڻيڪ آءٌ هن ڪان

---

(١) واگهه، شينهن جو قسم آهي - هن کي انگريزيءَ ۾ ٽائيگر سڏبو آهي.

اگ ڪيترا اڙانگا هنڌ چڙهيل هوس پر مون کي ياد آهي ته هن جهڙي ڏکي چڙهائي ڪا ورلي هجي. آنهيءَ تي نه ته ڪا لاهي هئي ۽ نه وري هيڏانهن هوڏانهن ٽيڻ جي ڪا جاءِ، ۽ ائين به ڪونهي ته ڪو ٿورڙي چڙهڻ کان پوءِ سمجهجي ته اجهو ٿو فاصلو پورو ٿئي، بلڪل نه. اهو ڪم تمام ڏکيو ڪشالو آهي جنهن ۾ هرهڪ قدم تي به ريڙهيون آهن. پهريون قدم تنهنجي ساڄي گوڏي کي آٽي ڏري گهٽ تنهنجي ڪاڏيءَ تائين پهچائي ته پيو وري ڪابي ٽنگ کي گهلي آٽي ساڄيءَ جي ويجهو ڪري.

آخر آءٌ ٿڪجي پيس ۽ ڪٿي پاڻ کي هڪ چٽر ۾ اڇلايم، جتي مون کي گهاٽي ننڊ اچي ويئي. آءٌ پاڻيان ٿو ته انهيءَ وچ ۾ پيل گپوناڻن کي شايد محسوس ٿيو هجي ته مون کي هاڻي سندن خدمت جي ضرورت ٿي هوندي؛ چاڪاڻ ته جڏهن آءٌ جاڳيس تڏهن ڏٺم ته انهن جو هڪ ٽولو منهنجي پر ۾ بيٺو هو. انهن وٽ هڪ نيٽ جي نهيل ڪرسي هئي، جنهن تي هنن مون کي چڙهڻ لاءِ عرض ڪيو ته جيئن باقي چڙهائي سندن ڪلهن جي مدد سان پوري ڪئي وڃي. ان هوندي به آءٌ پنهنجي مڙسيءَ تي رڙهي ڏري گهٽ وڃي چوٽيءَ تائين پهتس، پر پوءِ ڏيئي-وٺي بينس ۽ آڻ مڃڻي پيئي جو نيٺ انهن مهذب وحشين جي خاص ورجائي منٿ ڪرڻ تي مون کي ڪرسيءَ تي ويهڻو پيو. جيڪڏهن اوهان کي چرچي خاطر ڪلڻو هجي، ته پوءِ ڪنهن کي نبرن ڏيڻ کان سواءِ، ٽنگ پتلون ۾ ابوءِ تي چاڙهيو. قصو ڪوتاهه، جڏهن جبل جي چوٽيءَ تي پهتس تڏهن مون کي محسوس ٿيو ته ڪاديل ڪشالي جو مون کي پورو پورو عيوضو مليو آهي. پري پري تائين ويڪرا ميدان ۽ پهاڙن جون عجيب چوٽيون جن کي طرح طرح جا اٽليپ گل ۽ ٻوٽا، جهڳتن وانگر تاج پهرايو بيٺا هئا، چوڌاري پئي ڏٺا. بيلولي مورتن ۽ قديم سينگار سان سجايل، سفيد رنگ

جا مندر، ۽ پڻ شفاف پاڻي واري مانيٽي ڍنڍ به پئي ڏٺي، جنهن جي مٿان ڪيتريون ئي ڪلنگيون، جن کي هندن جي ڏند ڪٿا ۾ پاڪائي بخشيل آهي، مستيءَ ۾ پئي لُڏيون. اهي نظارا فقط لاپ پرائڻ خاطر آهن چاڪاڻ ته انهن کي بيان ڪرڻ کان زبان قاصر آهي. آءٌ ويهي رهيس ۽ آس پئي ڪيائم، چاڪاڻ ته سڄ ايترو شوخ نه هو، پر وڻندڙ هو ۽ وايو منڊل سانتيڪو. البت سڄ کي انهن راجائن ۽ شهزادن جي ڪارنامن تي ويهي هنجون هارڻ کپنديون هيون جن پنهنجي نالي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ آهي خواب پئي لڌا ته هو سدائين ڪامياب رهندا. پر هاڻي ڪين پڌائڻ لاءِ، هڪ ڏارئين ۽ جداگانه قوم جي ماڻهوءَ کان سواءِ بيو ڪوبه ڪونهي جو ويهي سندن ڪارناما پڙهي. آهي هڪ اصلي نامور پيڙهي جي راجپوتن مان آهن جن جي هتي مسلمانن کان اڳ هاڪ هئي. پر راجپوتن مسلمانن کان به وڌيڪ هڪ نالو آهي (١) ۽ اسين اميد ٿا ڪريون ته ٿوري وقت ۾ هتي جا رهندڙ قبيلا انهن جي اثر هيٺ اچي چڱو نالو ڪيندا.

آبُو، اياس کان وٺي هندن لاءِ ياترا جو هڪ هنڌ آهي. ڪيس قدرت جي ڏنل نعمتن جي نيڱ نار نظارن جي سهڻائي، ضروريءَ طور مذهبي جنون رکندڙ ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪ ڪئي هوندي، جي تمام اوائلي دؤر کان جبلن تي بليدان ڏيڻ ۾ خوشي محسوس ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح انهن هرڪنهن ڍنڍ يا پاڻيءَ جي وهڪري کي مذهبي پاڪائيءَ جي رنگ ۾ رڱي ڇڏيو. قدرت جي عجيب لقاءَ ۾ خدا جي هجڻ جو وڏو دليل آهي جنهن جي تصديق لاءِ وحي ٿيل آواز جي ڪابه ضرورت نه آهي. هندو پرائڻ ۽ ڏند ڪٿائن ۾ مذڪور آهي ته رشين منين ۽ سنتن هن چوٽيءَ کي پنهنجي رهڻ جو هنڌ ڄاڻيو هو.

---

(١) هتي لکندڙ جي مراد انگريزن سان آهي!

ذتكي ثلاء، آبُو.

ان ڪري ٿي سندس آيي ۾ آيي چوٿيءَ کي گروسڪر يا گروهءَ جي ڪلنگي ڪري سڏيو وڃي ٿو. چون ٿا تہ هتي اندرا، رودرا، برهما ۽ وشنو، سورما ڪتري ذات کي پئي پيدا ڪيو. پر نيٺ سندن اپوترتا جي ڪري پرسرام(١) اچي سندن پاڙون پٽيون. جيڪي مندر ابوجبل کي سجايو بيٺا آهن سي جين مذهب وارن جا آهن ۽ ويجهڙائي جا ٺهيل آهن، جن کي ٻہ يا ٽي صديون مس گذريون هونديون. آهي گهڻو ڪري اڇي سنگمرمر جي پٿر جا ٺهيل آهن، جن تي زيورن جهڙن ڪئين مورتون اُڪريل آهن ۽ پڻ مٿانئن اٿلپ چٽسالي جو ڪم ٿيل آهي. مٿن جڙاءَ جو اهڙو تہ نفيس ڪم ٿيل آهي جو نٿو پائجي تہ ڪي ٻيا هندستاني سهٽا پگوڊا، هنن جي برابري ڪري سگهن. انهن خاصيتن هوندي بہ آهي هڪ اهڙي هنڌ تي ٺهيل آهن جو هاڻي انهن کي جهنگلي ڀيل يا رولاڪ جوڳي لتاڙيندا رهن ٿا، جيتوڻيڪ انهن لاءِ بہ اُتي پهچڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. چوڏهين صديءَ ۾ ابوءَ جي اوير ۾ چندراوتيءَ نالي هڪ شهر هو جنهن ۾ پئوڙا راجپوت رهندا هئا ۽ ان جو فاصلو ابوءَ کان چوڏهن ميلن جي پنڌ تي هو. ان وقت انهن پوتر ٻهاڙن تي پهچڻ ايترو اٿائو نہ هو ۽ نہ وري اُتي آمدرفت جي ايتري

---

(١) پرسرام وشنو ڀڳوان جو ڇهون اوتار ۽ رشي جمدگني جو پٽ هو. چون ٿا تہ جمدگني کي هڪ ڳئون هئي جنهن کان جيڪي گهربو هو سو ملندو هو. راجا ڪرت ويريہ کي جمدگني جي ڏڳي وٺي وڃي جا هو ڪهڙائي هليو ويو. ان ڪري پرسرام کي ڪاوڙ لڳي ۽ راجا کي ماري ڳئون آڻي پيءُ کي ڏنائين. پر سندس غير حاضريءَ ۾ هڪ ڏينهن راجڪمار جمدگني کي ماري هليا ويا، انهيءَ تي پرسرام پڪو پرڻ ڪيو تہ ڪوبہ ڪتري ٻچو زندهہ نہ ڇڏيندس. پراڻن ۾ مذڪور آهي تہ پرسرام ايڪيهہ دفعا ڪترين جو ڪُل ناس ڪيو هو.

گھٽتائي ھئي. ذڪر ڪيل ڊنڊ کي ”ٽڪي تلاءَ“ ڪري ڪوٺين ۽ اُھا سمنڊ جي متاڇري کان ٣٨٠٠ فوٽن جي اوچائي تي آھي. چون ٿا تہ ڪنھن ويراڳيءَ ان کي ڏوئيءَ(١) سان ڪوٺي ٻاھر ڪڍيو ھو، جو انھيءَ چڱي ڪم خاطر آتي ڪيُو ڪوڙي ويٺو ھو. اھا ڊنڊ ھڪ ميل ڊگھي ۽ ان جو چوٿون حصو ويڪري آھي ۽ ڪن ھنڌن تي ڪيترائي وال اونھي آھي. انھيءَ ساڳئي متاڇري تي اٽڪل اڌ ميل جي پنڌ تي الھندي پاسي جين مندر آھن، ۽ اتر ڏانھن وري گروسڪر جي چوٽي آھي، جا اٽڪل ڇھہ ھزار فوٽن جي اوچائيءَ تي آھي. ضميمي ١– ۾ ڏنل اقتسابات، جيڪي ھڪ دوست جي رجسٽر تان ورتل آھن، انھيءَ وقت جي آبھوا جي فطرت ڏيکارين ٿا جڏھن ديسا جي چوڌاري ميدانن ۾ بلڪل اٽسھائيندڙ گرمي ھوندي آھي.

منھنجي آڏو اھڙي سھڻي ايڪانت ھوندي بہ آءٌ انھيءَ خيال کان رھي نہ سگھيس تہ ڪھڙو نہ افسوس آھي جو اسان جي يورپي پلٽڻ کي گرم مھينا ديسا جي ساڙيندڙ آس ۾ پچايو وڃي ٿو، جڏھن تہ ٿوريءَ موڙيءَ سان انھن لاءِ ھن جبان جي عدن(٢) ۾ آرام ڏيندڙ جايون ناھي سگھجن ٿيون. جيئن فرينچن ڀاڻ کي الجزائر جي رستن ۾ موڪيو ھو تيئن جيڪر اسان جي فوج ٿوري ھنر ۽ محنت کان ڪم وٺي تہ بنان دير انھن چاڙھين کي آسانيءَ سان چڙھڻ جھڙو ڪري وجھي ۽ ڀاڻ کي اھڙي آبھوا تائين پھچائي جا سنڌن ملڪ جي آبھوا کان ڪنھن بہ حالت ۾ گھٽ نہ آھي. سياري جي ٿڌن مھينن ۾ يورپي

---

(١) ڏوئيءَ سان مراد آھي ڊنڊ جي شڪل، جا ڏوئي جھڙي آھي

(٢) عدن: يعني جنات عدن، عدن جي مشھور باغن ڏانھن اشارو آھي جي عاد قوم جا ناھيل ھئا ۽ عرب دنيا ۾ مشھور ھئا. انھن مان جنت‌الفردوس جو نالو قابل ذڪر آھي.

فوجن کي آڻي ميدانن ۾ ڪاهجي ۽ انهن کي پريڊ وغيره جي ڪم ۾ لڳايو ويو. پر جيئن ئي وري مارچ شروع ٿئي تيئن کين پنهنجي محنت سان ٺاهيل رستي جي ذريعي وڃي جبلن جي اتاهينءَ تائين پهچائجي ۽ اهو رستو پوءِ قيمتي ورثي وانگر قائم مقام فوج کي بدلي ڪري ڏنو ويو.

ابوءَ کي جيترو وڌ ۾ وڌ ٿي سگهيو، ٿورڙي وقت ۾ جيڪو منهنجي زيارت لاءِ محدود هو، ڏنم، ۽ پوءِ هيٺ لهڻ شروع ڪري ڏنم. ديسا پهچڻ تي مون کي مسافريءَ تي اڳتي وڌڻ لاءِ تياريءَ ۾ فقط هڪ ڏينهن لڳو. مون ١٨-تاريخ ديسا کي خيرآباد چوندي، شام جو اچي پٽن (١) ۾ منزل ڪئي جو ديسا کان ارڙهن ميلن جي پنڌ تي آهي. منهنجو گس اهڙي ملڪ مان ٿي ويو، جو انهيءَ ذڪار آميز جاين کان بچيل هو جن کي مسافرن جو بنگلو ڪري سڏيو ٿو وڃي. اهي بنگلا اهڙي موقعي تي ٺاهيا وڃن ٿا، جو ويجهڙائيءَ جي دز ۽ مکيون اچيو اتي گڏ ٿين. انهن جون پٿيون جهڪي اڇي رنگ جون هونديون آهن پر جيئن ته نويڪلائيءَ ۾ هوندا آهن ان ڪري انهن ۾ ڪابه دلچسپي ڪانه هوندي آهي. انهن جي ابتڙ هندستاني چٽيل مندر ۽ مسافرخانا آهن جي گهاٽي وڻڪار ۾ هوندي به قدرتي نظارن سان پريا پيا آهن. مون پٽن ۾ هڪ اهڙي مسافرخاني ۾ منزل ڪئي هئي جو ٻڙ جي وڻن جي هڪ عاليشان جهڳٽي هيٺان هو ۽ اهي ٻڙ جا وڻ پولڙن سان پريا پيا هئا، جن جي ناٽ نخرن مون کي لاڳيتو پئي وندرايو. موقعي جي تلاش ۾ هوندي جڏهن انهن ڏٺو ته پروارين ٻنين ۾ ڪو ڪونهي، تڏهن انهن جو ٽولو هڪبئي پٺيان لهي وڃي واڙيءَ ۾ پيو ۽ جلدي

(١) پٽن - انهيلوارا جي پٽن ڏانهن اشارو آهي جو گجرات ۾ آهي.

۾ سنگ گڏ ڪرڻ شروع ڪري ڏنائون. پر هڪڙو پولڻو ٻاهر بيهاري ويا. اوچتو هاريءَ کي خبر پئجي ويئي ۽ جيسين اهو موقعي تائين پهچي ئي پهچي تنهن ڪان اڳ، منهنجا يار (پولڙا) سلامتيءَ سان اچي پنهنجي ماڳ پهتا ۽ قرلٽ (ڪيل ان ٽ) کي ڪتنب جي وڏن پاتين ۾ هڪجهڙن حصن ۾ ورهائڻ لڳا. پٽن ڪان واڏوان تائين جو ڪاٺياواڙ ۾ آهي هڪ سؤ پنجاهه ميلن جو فاصلو آهي، پر انهيءَ سفر ۾ ڪو مون مشاهدو ڏٺو ۽ ڪا وري اهڙي دلچسپيءَ جي ڳالهه، جا هتي بيان ڪجي. پٽن ڪان ٻيءَ منزل تي مون پوڄارين جو هڪ وڏو ٽولو ڏٺو جو ڏاماجي گائڪواڙ جي نهرايل مندر ڏانهن وڃي رهيو هو، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو بت رکيل نه آهي. پر اهو ديوي (١) لاءِ آهي پوتر، ڇاڪاڻ ته جيڪو ميڙ تي اچي گڏ ٿيو هو تنهن پرارٿنائن رستي، ماتا جي ڪلور کي ٽارڻ لاءِ پئي ايلاز منٿون ڪيون. اتي جي برهمڻن مون کي مندر جي ويجهو هڪ سائي پاڻيءَ جو ڊبو ڏيکاريو، جو سندن چوڻ موجب سال ۾ ٻه دفعا (ماتا) ديويءَ جي ظاهر ٿيڻ سان ڳاڙهو ٿي ويندو هو. اهو هڪ معدني چشمو ڏسڻ ۾ ٿي آيو ۽ منجهس پاڻي ننهن-سوسڙو هو. جيئن جيئن آءٌ ڪاٺياواڙ جي ويجهو پوندو ويس تيئن ملڪ وڌيڪ غيرآباد هو ۽ هرهڪ ڳوٺ جي چوڌاري هڏن جو ڍير ڏسڻ ۾ آيو. سچ پچو ته خشڪ سالي اهڙي ته خطرناڪ هئي جو انهيءَ ملڪ جو چوپايو مال يا ته ناس ٿي ويو هو يا وري سرحد پار لوڏجي ويو هو. ملڪ ۾ تمام سخت ڏڪر هو. مائٽ پنهنجا ٻار وڪري لاءِ آڇي رهيا هئا، ۽ شڪ ناهي ته ڪئين ٻار ڳاڻاٽي ڪان سواءِ، بنان سنڀال جي مري ويا

---

(١) ديوي مان مراد ماتا ديوي آهي. سنڌ ۾ ماتا جي بيماري وقت لولي ڏياري ديوي کي راضي ڪيو ويندو آهي ته جيئن خير سان گذري.

ڪيڏي بہ پربت جيڏي ڪوشش ڪن، پر اهو ممڪن نہ آهي تہ سڄي علائقي جو بار، جو مٿن مڙهيو ويو آهي، کڻي سگهن. ڪاٺياواڙ جو ملڪ ٻن سوَن ننڍين رياستن کان بہ وڌيڪ حصن ۾ ورهايل آهي جنهن مان هرهڪ جو عيوضي با وڪيل پوليٽيڪل ايجنٽ جي عدالت ۾ هوندو آهي، جو گهڻو ڪري گهڻ ڳالهائو هوندو آهي ۽ پاڻ کي ڪنهن بہ حالت ۾ پنهنجي برابر جي پهرين درجي جي يورپي طاقت جي ڪارڪنن کان گهٽ نہ سمجهندو آهي. منهنجو مطلب آهي، تہ آهي انهن جهڙو ئي دولابي. انهيءَ ڪُٽ خلق مان هرهڪ عيوضي پاڻ کي سالياني طور مقرر ڪيل تعداد ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ جي آڏو اهنج پيش ڪرڻ لاءِ پڃل ٿو سمجهي، نہ تہ ٻيءَ حالت ۾ هو سمجهندو تہ سندس نوڪري ختم ٿي.

بدقسمتيءَ سا ڪٿين (١) کي پنهنجي پاڙيسرين خلاف دانهن ڪرڻ جا سبب آهن. اهي ڏوهہ ۽ زبردستيون، جي ايتريون تہ رائج آهن جو انهن جي گهٽ ٿيڻ جو ڪوبہ امڪان ناهي. جيئن تہ آءٌ ذڪر جي وقت پهتو هوس ان ڪري اهو ضروري نہ هو تہ ڪو ڏندو ٻيهي ويو هوندو، ويتر تڪرار وڌي ويا، چاڪاڻ تہ انهن لاءِ فقط ٿوري ڪوشش ڪرڻي پوندي هئي. جيڪي ٻہ مهينا انهيءَ عهدي تي هوس، مون ٿن سون ڪيسن بابت پڇا ڪئي ۽ انهيءَ ۾ مون کي ڏهہ ڪلاڪ روزانو ڪم ڪرڻو پوندو هو. جيڪي ماڻهو سرڪاري عملي ۾ مقرريءَ جا شوقين هوندا آهن، انهن کي اها غلط فهمي نہ هئڻ گهرجي

(١) ڪٿي يا ڪاٺي قوم، جنهن جي ڪري ڪاٺياواڙ تي اهو نالو پيل آهي. اصل ۾ اناطوليہ يا ايشيا مائنر جا رهاڪو آهن، جن اتان هجرت ڪري ڏکڻ سنڌ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ جا علائقا وسايا. لاڙ ۾ ڪٿين جا اڄا تائين ڪئين ڪتنب آهن، جي ٻدين، ماتلي تنبدي باگي تعلقي ۾ رهن ٿا.

ته مون کي ڪو ڪم جي برابر اجورو مليو هوندو. اها ته ٿي پري جي ڳالهه، اٿلو جيڪي الائونس مون کي ريجيمينٽ ۾ هجڻ سان ملندا هئا، اهي به مقرر ڪيل عددن کان گهٽايا ويا، ڇاڪاڻ ته مون پنهنجو ڪمپني الائونس به وڃايو هو ۽ ان جي بدران مون کي پندرهن رپيا في مهنو ديواني پگهار ملندو هو. رڳو ڪي ڇٽي مون کي وري انهيءَ ڏگهي سفر جي خرچ جي برداشت ڪرڻي پئي ۽ آءٌ تسليم ٿو ڪريان ته منهنجو ”ڪارو ڪوٽ“ مون کي ڪي قدر سهانگو پيو.

مون کي ان ڪري ڪو ڏک نه ٿيو ۽ پاڻ عجب لڳو جڏهن مون مئي مهيني جي پڇاڙيءَ جي هڪ صبح جو پنهنجو نالو جنرل رجسٽر ۾ ڏٺو، جنهن ۾ منهنجون خدمتون بنگال سرڪار جي حوالي ڪيون ويون هيون. پوءِ خدا حافظ، اي آفيسر ڪانئيندڙ ۽ ننڍڙين نياڻين کي قربان ڪندڙ راجپوتن جا ملڪ ۽ پڻ موڪلائي آهي محنت جي ڏگهن ڪلاڪن ۽ ٿورڙي معاوضي کي. هائي پارسين جي چوٽي موجب ڏسجي ته ”سپاڻي جو سج ڇا ٿو ڏيکاري.“ مون راجڪوٽ کي ٥ - جون تي ڇڏيو ۽ جوڙيا ڏانهن پنڌ پيس جو هڪ ننڍڙو سامونڊي بندر آهي ۽ نوانگر جي جام جي ميلڪ آهي. اهو جام هڪ راجپوت حاڪم آهي جو پنهنجي پيئڻ جي خفت، بنان ڏپ ۽ دلير گهوڙيسواريءَ جي ڪري مشهور آهي. هن اسان جي بهترين سوئر-مار شڪارين سان، ڏقي سان شڪار ڪرڻ تي بازي لڳائي هئي. جيڪا رات آئي اها طوفان واري هئي ۽ آسمان چوماسي جي گڏ ٿيندڙ ڪڪرن سان ڪومايل؛ پر ان هوندي به بکاين رعيت انهيءَ جو به، ان کان وڌيڪ آڏرياءُ ڪيو، جيڪو سدا بهار انگلنڊ جا ماڻهو ڪايل ڏينهن ۾ سج جي تڙڪي جو ڪندا آهن. قلعي جي شهر پناه تي مون کي پراڻيون انگلنڊ جون ڍهيل جهازي توبون ڏنيون ۽ ايندڙ بن ڏينهن مون کي آٽي پيچ ۾ پهچايو، جو ڪڇ جو مرڪزي شهر آهي. آءٌ انجار کان ٿيندو آيو هوس

جو ڏسڻ ۾ ته موچارڙو شهر آهي پر ٻين ديسي شهرن وانگر
هتي به ٻاهتر کان وڌيڪ ٻوهيون هيون جي هڪٻئي کان جدا
۽ ظاهر پئي ڏسڻ ۾ آيون. اها خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته پُنج
۾ مون کي راڄ سان ملاقات جو شرف مليو، جنهن کي پنهنجي
ملڪ جي انتظام رکڻ جي وڏي قابليت هئي. پر ان کان به
وڏي قابليت منجهس هئي اسان جي سرڪار کي پنهنجو ڪري
ان کان رعايتون وٺڻ جي ۽ اسان جي موڪليل پوليٽيڪل
ايجنٽن جي دل وٺي، پنهنجي متعلق سٺي راءِ قائم ڪرائڻ جي.
هو انگريزي چڱي ڳالهائي ڄاڻي ۽ سائنس ڳالهائڻ ۾ مون
اهو پروڙيو ورتو ته ڪيس پنهنجي ملڪ ۽ ڪانياواڙ ۾ وصول
ٿيندڙ ڍل ۽ محصول جي پوري پوري خبر هئي. هن مون کي
پنهنجو محلات به ڏيکاريو جو اڳي سندس چاچي راڄ برمل
جي گناه سان پريل رنگ رلين جو ماڳ هو. اهو شخص هاڻي
ڪريءَ تي هڪ قلعي ۾ نظر بند آهي ۽ جيتوڻيڪ دنيا کيس
وساري ڇڏيو آهي پر پاڻ دنيا کي ڪونه وساريو آهيس. اسان
جي هندستاني سلطنت جي پهاڙي علائقن جي اڳين راجائن شهزادن
۽ حاڪمن جي، جيڪي هميشہ ڏک ۽ عذاب جي ماني کائي
رهيا آهن (جيتوڻيڪ انهن مان ڪي اهائي لهڻن، پر ان هوندي
به اها ڪا گهٽ ڪڙي ڪانهي!) جو جيڪڏهن احوال ورتو
وڃي ته اسان جي انگريزي دنيا عجب ۾ پئجي وڃي. جيڪڏهن
اهڙو رجسٽر رکجي ته پوءِ اهڙا ڪئين نالا ڏسڻ ۾ ايندا جن
لاءِ جنم ٽيپ جي خطرناڪ سزا جي لکڻ جو به ضرور نه آهي:
ڇاڪاڻ ته اهي انهيءَ کان به وڌيڪ سزا جا مستحق آهن(١) اسان کي

(١) هندستان ۾ اهو رواج هو ته جڏهن به ڪنهن راجا يا
امير کي تخت تان لاهي سندس ڪنهن مائٽ کي تخت تي
ويهاريو هو ته پوءِ هو پنهنجي اڳين جانشين کي جنم ٽيپ
جي سزا ڏيئي جيل ۾ بند ڪري ڇڏيندو هو يا ته کيس زهر
ڏياري مارائي ڇڏيندو هو.

خبر آهي ته انهن مان ڪيترن کي تمام وڏا معاوضا ڏنا ويا آهن ۽ ڪن جي رتبي ۾ به گهٽتائي اچي ويئي آهي، پر ان هوندي به اهي نهايت موثر لفظن ۾ هڪ سنڌي امير جو ڏنل جواب ورجائي چوندا آهن ”....مير صاحب، ان وقت ٿڌو ساهه کڻي چيو ته هاءِ ”هاءِ صاحب، منهنجي ملڪ جي وڻ جي وڻ جي ڇانو به هتي جي ديس نيڪاليءَ جي محلات کان بهتر آهي“(١).

پڇ ۾ مون کي سر هينري پاٽنجر (جو ان وقت ڪرنل هو) جو خط مليو، جنهن مون کي رڻ جي رستي سنڌ ڏانهن وڃڻ کان جهليو هو، ڇاڪاڻ جو سنڌس چوڻ هو ته چوماسي جي مُند ۾ اهو رستو ڪم نه آندو ويندو آهي. پر جيئن تـه هوا سڌو ڪناري ڏانهن پئي لڳي ۽ سامونڊي رستو بند ٿي چڪو هو، ان ڪري مون لاءِ ٻي ڪابه واهه ڪانه هئي. آخر مون ١٩- تاريخ پڇ ڇڏيو ۽ ٢٣- تاريخ لکپت بندر تي پهتس. هن بندر جي ويهن ميلن اندر رستو آجڙيل هو؛ ٻنهي طرفن کان سُڃا ٽڪر هئا جن ۾ نه هئي ساوڪ ۽ نه وري پاڻي. لکپت خود اڌ - ويران هو، جهڙو سڙي ويل شهر! سنڌس قلعو البت وڏو آهي جو مرحوم فتح محمد ڪڇ جي وزير ٺهرايو هو. هُن سخي ۽ لائق شخص جي وفات کان پوءِ هن شهر جو تڪڙو زوال آيو ۽ هاڻي منجهس انهيءَ آباديءَ جو ٽيون حصو وڃي بچيو آهي جا مرحوم فتح محمد جي ڏينهن ۾ هئي. آتي منهنجي منزل وقت ڪالرا بيماريءَ ڪيئي ڪلور ڪري ڇڏيا هئا. آتي ميري پاڻيءَ جو هڪ چشمو هو؛ آن تي به رات ڏينهن ماڻهن جي پيهه لڳي پئي هئي. آخر انهي جي مٿان هڪ چوڪيدار رکيو ويو ته جيئن تازي آيل ماڻهوءَ کي سنڌس وارو ملي. مون آتي بن عورتن جي وچ ۾ جيڪا گفتگو ٻڌي، انهيءَ مان ماڻهن جي بيحاليءَ جو پتو پوي ٿو.

---

(١) مير نصير خان شهدادائي ڏانهن اشارو آهي.

”ڪهڙي خبر آهي، پاڳي؟“ هڪڙي عورت انهن مان ٻيءَ کان پڇيو.

”ساڳيو حال آهي، ادي!“ اهو هو سوال جو جواب ”پاڻ سان اچا بيماريءَ جي مصيبت ۽ پاڻيءَ جي اڻاٺ جو وَيل آهي.“

ڏينهن جي وقت تہ موتمار گرمي هئي پر رات وري اڻسهائيندڙ ۽ شوخ هوا ٿي آندي جا سوسات ڪندي تنبوءَ کان پئي گذري، شايد اها پڇا ڪرڻ لاءِ تہ هيترين سارين مصيبتن کان پوءِ بہ هن غمگين علائقي ۾ ڪو سلامت بچيو آهي چا؟ سون واريءَ منزل جي هيءَ جاءِ باڪل خراب هئي، پر انهيءَ کان بہ وڌيڪ خراب هو منهنجو ايندڙ سفر. ٢٤- تاريخ صبح جو آءٌ جهاز ۾ چڙهيس ۽ ساڳي ڏينهن ڇهين بجي شام جو اچي سنڌ جي رڻ ۾ پهتس.

”ڍنڍ جي نرم واري،

نہ آهي سمنڊ ۽ نہ آهي وري چڱي سڪل زمين.“

جيستائين نظر پئي پهچي تيستائين هڪ ويڪري بي انت، پوري رنگ جي پوني کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين ٿي ڏٺو. اهو ميدان سمنڊ جي مٿاڇري سان اهڙو تہ سنوت ۾ هو جو جيڪي ٻڌو هوم سو ڏٺم، يعني ويڙ چڙهڻ وقت اهو سڄو علائقو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ اچي ٿي ويو. پائنجي پيو تہ چڻ:

”آها سربونين ڍنڍ(١)، جا دمياٽا ۽ پراڻي جبل ڪاسيس

(١) هيءَ هڪ وڏي ڍنڍ آهي جا مصر ملڪ جي اتر-اوير ڪنڌ ۾ آهي. هن ساڳي ڍنڍ ۾ فرعون جو لشڪر حضرت موسيٰ ۽ يهودين جي پٺيان پوندي غرق ٿي ويو هو. مون رڻ کي انهيءَ منڌ ۾ آڪرڻ جي تڪليفن کي بيان ڪرڻ ۾ ڪو بہ وڌاءُ ڪو نہ ڪيو آهي. انهيءَ جي تصديق لاءِ مان سر هينري

(ڏسو حاشيہ صفحو ٢٠)

جي وچ ۾ آهي، جتي سچيون ساريون فوجون گم ٿي ويون.“

مون کي اها خبر هئي ته ٿورا ڏينهن اڳ سنڌ ماڻهن رڻ کي پار ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي پنهنجي پچاڙي آندي هئي. ان ڪري مون کي پنهنجي پيڙيءَ کي پوئتي هٽندو ڏسي نا اُميدي ٿيڻ لڳي. منهنجي اتالي ۾ چار گهوڙيسوار، بارنهن اُٺ ۽ خدمتگارن جو معمولي تعداد هو. سفر جا پهريان ٻه ميل سخت ٿڪائيندڙ هئا، چاڪاڻ ته چڪڻ ايڏي ته اونهي هئي جو اسان کي انهيءَ مان اُنن کي ڪڍڻ ۾ وڏي تڪليف ٿي. ايتري ۾ سج ٻه لهي ويو ۽ نيٺ اسان پاڻ کي وچي سخت واريءَ تائين پهچايو، جنهن جي مٿان اسان لاءِ هڪ ڳاڙهو چنڊ پئي چمڪيو. سڄائي رات هلڻ ڪري اسان پنهنجي ڪيپي پاسي

پاتنجر جي خط جا اقتباسات پيش ٿو ڪريان، جو هن ٨- جون ١٨٣٩ع ۾ انهيءَ ساڳئي مضمون تي مون کي لکيو هو. لکپت بندر جي ڀيءَ پر جو سير ڪرڻ بابت آءٌ توکي چتاءُ ڏيان ٿو ته خطرناڪ ٿيندو، چاڪاڻ ته رڻ پاڻي سان پرجيو وچي ۽ جيڪي ٻه درياءَ جون شاخون ۽ واهه آهن سي ڪنن تار ٿيو وڃن، ان ڪري آءٌ نٿو پانيان ته اتي ڪو اُٺ هلي سگهندا. اتان فقط ٻه رستا آهن: هڪ ته اهو آهي جنهن تان اسان گذريل سيپٽمبر ۾ سفر ڪيو هو ۽ ٻيو، جيڪو ٺٽي وٽان ٿو لنگهي. آهن ٻئي اڙانگا، پر آءٌ پوئين رستي کي پسند ڪندس، چاڪاڻ ته ان تي آمدرفت ٻه گهڻي آهي ۽ جدا جدا ٻيٽن تي پيڙيون وغيره ملنديون آهن. لکپت کان پهرين منزل، درياءَ سوڏي جيڪا آتي آهي، پنجاهه ميلن جي لڳ ڀڳ ٿيندي جا يڪساهي پوري ڪرڻ گهرجي. اميرن وٽان ٻه ٻه-چار گهوڙيسوار ضرور توسان اچي ملن، چاڪاڻ ته سنڌ ۾ اهڙن ماڻهن جي مدد کان سواءِ-جيڪي رستي جا سونهان، سيڏو پاڏو ۽ پيڙيون وغيره هٿ ڪندا آهن-سفر ڪرڻ ناممڪن آهي.“

سمنڊ پيئي ڏٺو، جو اسان کي هيسائڻ لاءِ زور شور سان پئي اٿليو ۽ پٽاليو. سامهون هڪ وڏو نرم متيءَ جو لس ميدان هو، جنهن کي ٿورن ڪلاڪن جو مينهن هڪ وڏي ڍنڍ ۾ بدلائي ٿي سگهيو، جا اسان جي سڄي ٽولي کي جيڪر وڪوڙي وڃي ها. اتي سائڻ قدرت پهريون دفعو مون کي پنهنجي جادوگريءَ جي هڪ حرفت ڏيکاري ۽ اها هئي رڃ. جيتوڻيڪ مون کي انهيءَ قسم جي فريب جي خبر هئي پر ان هوندي به مون جڏهن انهيءَ کي ڏٺو تڏهن بلڪل ٺڳجي ويس. جيئن ته پري کان کي گهر ۽ انهن جي چوڌاري ٿورو جهنگ پئي ڏٺو، ان ڪري مون کي پڪ ٿي ته اهو لاهه جو ڳوٺ آهي. پر جڏهن ويجهو پهتاسين ته مون وارو ڏٺل ڳوٺ، آن جي هڏن جي ڍير کان سواءِ، ٻيو ڪي ڪين هو. آخر جڏهن اسين اچي لاهه ۾ پهتاسين تڏهن اتي ڪو به ماڻهو اسان کي ڏسڻ ۾ نه آيو فقط ڪي اجڙيل وڻ هئا ۽ ننڍڙيون ٽڪريون هيون جي لاٽي سان ڍڪيون پيئون هيون. اهو ڳوٺ ڪوٽڙوڪان، جتي اسان اچي لنگر هنيو هو، ارڙهن ميلن جي پنڌ تي هو. سرگاندا پهچڻ کان اڳ، جو پيچاري شاخ تي هڪ ڏٽڙيل ڳوٺ آهي، سج ڪاپار تي اچي ويو هو ۽ سخت ساڙيندڙ هو. ڪوٽڙوڪان گاندا تائين ٽيهن ميلن کان مٿي فاصلو آهي پر انهيءَ وچ ۾ سواءِ لاهه جي، جتي ٿورو ٻاڙو پاڻي ملي ٿو، پيئڻ لاءِ پاڻيءَ جو ملڻ به محال آهي. سرگاندا ۾ ته گهوڙيسوار فوج جي هڪ جٿي کي به پاڻي مهيا ڪري ڏيڻ ناممڪن نه، پر ڏاڍو ڏکيو ڪم ضرور آهي. ان ڪري ڪڇ جي رستي سنڌ پهچڻ خاص ڪري فوج جي لاءِ ته بلڪل محال آهي؛ چاڪاڻ ته اهو رستو هڪ ننڍڙي ٽولي لاءِ به خوف ۽ خطري کان خالي نه آهي. منهنجي انهيءَ رستي اکري وڃڻ کان پوءِ جيڪا رات آئي ان ۾ معمول کان وڌيڪ وير چوٽ تي چڙهيل هئي ۽ ساڳئي وقت سخت مينهن پوڻ ڪري لاهه تائين سڄو رستو پاڻيءَ سان پرجي ويو هو.

مون سرگاندا ۾ فقط شام تائين منزل ڪئي ۽ اتي جڏهن منهنجن اوٺين، جيڪي سنڌي هئا، اڳتي وڌڻ کان نابري واري، تڏهن مان پنهنجو سامان سڙو ۽ نوڪر چاڪر اتي ڇڏي، ٻه گهوڙيسوار همراه ڪري نتي ڏانهن پنڌ پيس. سچ لتي مهل اسان پڇاري، جا هڪ لوٺاتيل ڪاري آهي، اچي آڪرياسين ۽ جڏهن مون سنڌين کان پڇيو ته اينڌڙ ڳوٺ ڪيترو پري آهي؟ تڏهن جواب مليو ته چار ڪوهه يعني اٺ ميل آهي. اهي جرمن ميل وڃي ثابت ٿيا، ڇاڪاڻ ته جيئن اڳتي وڌون تيئن وڃي فاصلو وڌندو. سڄي رات سواري ڪندي گذري، ان هوندي به صبح جو ڪٽي پڇون ته ڪيترو پري آهي اهو ڳوٺ؟ ته جواب ملي ”چار ڪوهه.“ سج جي گرمي شدت تي هئي ۽ اسان کي ڪائڻ لاءِ به ڪي ڪين هو؛ نه وري ڪو گهرگهاٽ ٿي ڏٺو ۽ جيڪي سنڌي اسان کي رستي تي مليا، تن اسان سان ڳالهايوئي ڪونه. رات پئي، ته ٽڪجي ٿڪي اچي لاڙيءَ جي ڳوٺڙي ۾ پهتاسين، جو اسان جي سفر واري رستي تي سرگاندا کان گهٽ ۾ گهٽ پنجاهه ميلن جي پنڌ تي هو. جيئن ته هن کان اڳي ڪو به يورپي هن علائقي ۾ نه ڏٺو ويو هو، ان ڪري انهيءَ ڳوٺ جو هرڪو ماڻهو فرنگين کي ڏسڻ لاءِ ٻاهر نڪري آيو. ويچار ڪريو ته اها ڪيترو نه ڪَڪِر ڪندڙ ڳالهه آهي ته ڪو ماڻهو ڇنيهه ڪلاڪ بک ۾ پاهه ٿيڻ کان پوءِ پاڻ کي چؤطرف گهورينڌڙ ٻوٿن جي گهيري ۾ ڏسي، ۽ ننڍڙن ٻارن کي هڪٻئي کي سڏ ڪندو ٻڌي ته اچي ”ڪافر“ ڏس. ٿوري وقت کان پوءِ ڳوٺ جو وڏيرو اچي ٻر ڳهٽ ٿيو، جنهن فارسيءَ ۾ پئي ڳالهايو. مون ڪيس ڪاڏي پيتي هٿ ڪرڻ جي خيال کان پنهنجو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن چيو ته ”اسان وٽان سيڌو ٻاڏو ڪو نه ملندو.“ مون جڏهن ڏٺو ته نرميءَ سان نٿو سمجهي تڏهن کيس دڙڪو ڏيئي چيم ته انهيءَ بابت آءٌ ميرن سان شڪايت ڪندس. انهيءَ تي هو پاڻ وڏيڪ ڪاوڙيو ۽ چيائين ته ”مان سيّد آهيان.

ڳوٺ جو ڏٺي آهيان، مير ناهي! اوهان کي ڪي ڪين ملندو.”
انهيءَ ڳفتي کان پوءِ هو هليو ويو ۽ جيئن ته اسان کي انهيءَ
لاءِ ڪجهه به نه ڪرڻو هو، ان ڪري اسان کي ٿورڙن چانورن
تي گذر ڪرڻو پيو، جي هڪ سوار پاڻ سان آندا هئا. اهي
ايترا ته ٿورا هئا جو جڏهن اسان ٽن ڄڻن پاڻ ۾ ورهايا، تڏهن
هر هڪ کي ٻه-ٽي ڳرهه مس نصيب ٿيا. ٻئي ڏينهن صبح جو
اسان منزل پنڌ رستي تي بهادرپور کان اچي لنگهياسين، جو
لاڙڪاڻي کان ٻارنهن ميلن جي پنڌ تي هو. آتان پوءِ چوڏهن ميل
طئي ڪري سعدپور پهتاسين، جتي درياءَ جي ڪناري تي پهچي،
ڪنڌي ڏيندا ڇهه ميل پنڌ ڪري وڃي انهيءَ پتڻ تي پهتاسين
جو ٺٽي جي آمهون سامهون هو. ڪاڏي جي اڻاٺ ۽ سج جي
ساڙيندڙ گرمي، انهيءَ وقت اسان کي ايڏو ته ٿڪايو هو جو
درياءَ جو ڏيک، يعني اها قديم ندي جنهن جو مون کي عجيب
تصور هوندو هو، شوق جي هڪ چڻنگ به مون ۾ اڀاري نه
سگهي. منهنجي لاءِ ان ۾ ڪا وندر جي شيءِ هجي، سا ڳالهه
ته پري ٿي، اٿلو مون تپرس وچان پنهنجي اڳيان بازيليون ڪائي
ڏوڪي ايندڙ ۽ گهمرا کائيندڙ، ٻه ميل ڪن ويڪرو پاڻي ڏٺو
۽ ان جي پر ۾ لوساٽيل واريءَ جو ميدان. نڪا هئي اتي
ٻيڙي ۽ نه وري هو ڪو ٻيو ساهوارو! جيئن ته اسين انهيءَ
ملڪ جا اڻسونهان هئاسين ۽ ٻيو ته اسين ۽ گهوڙا ٿڪ سبب
ورچيل هئاسين، ان ڪري سچ پڇو ته اسان جي حالت رحم
جوڳي هئي. ڪئمپ جي اختياري وارن کي پانهنجي ٿوته ڪنهن
چڱي فرشتي اها مت ڏني جو انهن هڪ تڪڙو قاصد درياءَ
جي رستي حيدرآباد ڏياري موڪليو هو. نيٺ هڪ ٻيڙي لهرن
مٿان لڏندي لمندي اچي اسان وٽ پهتي ۽ ٿورين گهڙين ۾
اسان لهرون لتاڙي درياءَ جي ٻيءَ پر نگر ٺٽي جي رستي تي
وڃي پهتاسين.

باب ٻيون

پهريون تاثر - سليمان جو فيصلو - ننگر ٺٽو - حيدرآباد ڏانهن سفر - شڪارگاهه - سيوهڻ - منڇر جي ڍنڍ - نارو درياءَ - سکر بکر - سکر جو طواف - الور جو سير - درياءَ جو الور کان وهڪرو ڦيرائي روهڙيءَ وٽان وهڻ جي تاريخ - روهڙيءَ جو وار مبارڪ - بلوچن جون آڪاڻيون - ڪوسا ٻروچ.

جڏهن ٻه ڪو ماڻهو ڪنهن نئين ديس ۾ وڃي ٿو ته ان تي ڪي اثر ضرور وهندا آهن. جيڪڏهن چارلس ڊڪنس هتي هجي ها ته ان تي جيڪي اثر ويهن ها، اهي سنڌي پڙهندڙن تي پون ها ۽ هيل تائين سڄي دنيا پئي سنڌ بابت ڊڪنس جا تاثرات پڙهي ها. چاڪاڻ ته جيسين ڪو موکو ليکڪ ويهي سنڌ جي طبعي حالت ۽ ان جي ختم ٿي ويل مڃين تي ڪو باب لکي، تنهن کان اڳ هو ڳالهه ان ڳالهوڙو ڪري، ايڏي ونئي ڊيگهه ڪري ها جو اوهان کي سڄا سارا ٿي جلد ڀري ڏئي ها؛ ۽ معمولي ڳالهين کي اهڙو رنگين بنائي ها، جهڙو شيشي جا ننڍڙا ٽڪر رنگين دوربينيءَ ۾ ڏسبا آهن. منهنجو پهريون تاثر اهو هو ته سنڌين کي چٽن ماڻهن جي آواز جيڏو آواز آهي. آهي اهڙو ته وڏي سڏ ڳالهائيندا آهن، جو مون سمجهيو ته وڙهي پيا آهن: پر پوءِ مون سمجهي ورتو ته اهو سندن فطرت ۾ آهي. ٺٽي کي خيرباد چوڻ کان پوءِ هڪڙي خيرپور جي مير سان منهنجو تعارف ڪرايو ويو، جنهن جي

آواز جي پيٽ ۾ سنڌس ملڪ جي ماڻهن جو ڳالهائڻ، ڇڻڪ ڪنَ جي سُسِ ٻُسِ هئي. سفر ۾ هلندي مون انهيءَ ماڻهوءَ کي پاڻ کان پري رکڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي ته جيئن هو ٽري. پر هڪ دفعي هن موقعو ڏسي ٽپ ۾ مون کان طبيعت بابت اهڙي ته زوز سان پڇيو جو آءٌ ٻڏي ويس ۽ گهڻيءَ دير کان پوءِ مس مس سامت ۾ آيس. اوهان انهيءَ ٽي چوندا ته ان جو مطلب ته سنڌ بابت منهنجو پهريون تاثر نڪي چڱو هو ۽ نه خراب. جهڙيءَ طرح وڏا آواز منهنجن ڪنن کي تڪليف ڏيئي رهيا هئا، اهڙيءَ طرح نيٺ واريءَ جي درياءَ وري منهنجي اکين کي پٽي سازيو، جا سنڌونديءَ جي ٻيءَ پر سان لاڳيتو اسان جي ٻيڙيءَ جي پٺ وٺندي ٿي آئي ۽ جيئن ٿي اسين هيٺ لٿاسين تيئن اسان جي آدرياءَ لاءِ تيار بيٺي هئي (١). اهو آزار صبح جو اٺين بجي شروع ٿيو ۽ شام تائين هلندو رهيو ۽ پوءِ مس مس وڃي ان ۾ ڏاپر ٿي. شام جو وري واريءَ جو طوفان استعيفا ڏئي، ماڻهن کي ستائڻ جو ڪم، ڪٽيو بيشمار مڇرن ۽ واريءَ جي مکين کي ڏئي، جن جي ڏنگ کان بچڻ محال آهي. سنڌين وٽ انهيءَ لاءِ هڪ عجيب ڳالهه آهي. چون ٿا ته جڏهن حضرت سليمان (نبي عليه‌السلام) جنن، ماڻهن ۽ جانورن تي حڪومت ڪندو هو، تڏهن مڇرن اچي هوا جي خلاف فرياد ڪيو ته اها ڏڪار سبب، کين پنهنجي جائز ڏنڊي جي پيرويءَ کان روڪي ٿي. حضرت سليمان نهايت هوشياريءَ سان ڪن ڏيئي سنهن فرياد ٻڌو ۽ چيائين ته سنڌس پڻ اهائي خواهش آهي ته ساڻن انصاف ٿئي. پر انصاف جي اها تقاضا آهي ته ٻنهي ڌرين کي ٻڌو وڃي. سنڌس حڪم ٿيو ته مدعاليه کي عدالت ۾ سڏيو وڃي ۽

---

(١) لکندڙ جو مطلب آهي ته واري اچي اکين ۾ پئي ڇيئن ڪ. عموماً درياءَ جي ڪپ تي ٿيندو آهي.

جيئن ئي هوا اندر ڏوڪي آئي تيئن ويچارا فريادي ڪک-پن تي ويا ۽ سندن ڪيس اتي جو اتي رهجي ويو.

ٺٽو، درياء جي ڪپ ڪان ٽن ميلن جي پنڌ تي آهي پر اتان کي به ڪين ٿي ڏٺو. ڪو وقت هو جو سنڌو درياء انهيءَ قديم شهر جي پرسان وهندو هو، جنهن غورابن جي آمدرفت ۽ واپار مان حاصل ٿيل ناڻو پئي سنڌس درن تائين پهچايو. پر چئي ٺٽو سگهجي ته اسان جي انگريز حڪومت وانگر، هن کي ڳري محصول تي، جو اتي اڳاڙيو ويندو هو، ڪاوڙ لڳي (١) يا خالي پور وچان هن ڪجھ وقت ڪان وٺي انهيءَ شهر کي ترڪ ڪري ڇڏيو آهي ۽ ڪيس غربت، بيماري ۽ گندگيءَ جي آزار ۾ وجهي ڇڏيو آهي. اها هئي ٺٽي جي حالت، جڏهن مون انهيءَ کي ڏٺو هو، جيتوڻيڪ اتي قبن ۽ گنبذن جي ڏگهين قطارن ۽ پڻ اسان جي ريجيمينٽ جي آيبن بارڪن پري ڪان ان ۾ آباديءَ ۽ آسودگيءَ جو ڏيکاءُ پئي ڏنو. آخر مون ڏٺو ته اهي سڀ اڏاوتون مٽلن مٽان قبا هئا، جن مان هڪڙا پرائي وضع جا هئا ۽ والاريل هئا ۽ پيا وري نوان هئا، جي ويجهڙائيءَ ۾ ڪم آئڻ لاء تيار ڪيا پئي ويا. منهنجي آتي جولاء مهيني جي اڳيارڙيءَ ڏاري پهچڻ کان وٺي نومبر جي وچ تائين، انگريز ريجيمينٽ جي سورهن سؤ ماڻهن مان پنجاهه کن به جيئر ڪونه بچيا هئا، جي ڊيوٽيءَ جي لائق هجن. ٺٽي جا سنڌي رهاڪو، مڙيئي پنجن هزارن کان مٿي هئا، پر منجهن ڪوبه رتبي وارو يا چڱو پڙهيل ڪونه هو. اتي هڪڙي سيد جو مون سان تعارف ڪرايو ويو- جنهن

---

(١) انگريز پاڻ ته ميرن کي ڪوبه محصول ڪونه ڏيندا هئا پر سندن مرضي اها هئي ته برٽش انڊيا جي بين واپارين کان محصول نه ورتو وڃي، چاڪاڻ ته هنن انهيءَ محصول کي پاڻ هضم ڪرڻ ٿي چاهيو.

لاءِ ٻڌو هوم ته فارسي تو ڳالهائي، پر ڏٺم ته سندس ڄاڻ انهيءَ ٻوليءَ ۾ "بسيار" (يعني "تمام گهڻو") لفظن کان وڌيڪ نه هئي، جو هُن جدا جدا سُرن ۾ هر هر پئي آلاپيو. قبن ۾ اسان لاءِ ڪي قدر دلچسپيءَ جو سامان هو. آهي سرن سان چڱيءَ طرح ٺهيل آهن ۽ سندن ماڙيون تمام سهڻي رنگين ۽ لَسي ڪاشيءَ سان سجايل آهن. سچ پڇو ته جيئرا، مئلن کان وڌيڪ خراب حالت ۾ رهن ٿا. شهر جا گهر گهڻو ڪري مٽيءَ جا ٺهيل آهن ۽ سندن ڇتيون سنيون سڌيون آهن. جيئن ته رات جو سيڪو وڌيو مٿي ڇت تي سمهي، ان ڪري ڪڏهن ڪڏهن اڻوٽندڙ نظارا پيا پسبا آهن. هڪڙي ڏينهن صبح جو اُٿڻ سان اکيون مهٽي جيئن مون ايجنسيءَ جي ڪنهڙي ڏانهن پئي نهاريو تيئن منهنجي نظر وڃي هڪ سفيد روپ تي پيئي جا منهنجي هيٺان هڪ گهر جي ڇت تي آهستي آهستي گهيسي رسي هئي. جيئن ته مان اهڙي قسم جي ڀوت ڏسڻ تي هريل نه هوس، ان ڪري مون دليل دلائل سان پاڻ کي يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ آخر انهي نتيجي تي پهتس ته اها هڪ سينڌڻ عورت هئي، جنهن کي پنهنجي چمڙيءَ کان سواءِ، جا سنڌ جهڙي ملڪ لاءِ نهايت سفيد آهي، ٻيو ڪو به لباس پيل نه هو (١). جيئن ئي آءٌ انهيءَ نتيجي تي پهتس تيئن مون تي کنگهه جي دوري غلبو ڪري ورتو، جو وڃي انهيءَ ملوڪ سينڌڻ جي ڪنن تي پيو ۽ هوءَ اکڇنڀ ۾ نظرن کان غائب ٿي ويئي. انهيءَ جُوءِ جي پهلوانن سان مون کي هڪ ڏوهاري ڏيکاريو ويو جو هڪ پنجري ۾ بند هو (٢). صفا اگهاڙو هو ۽ جيئن ته سالن کان وٺي کيس انهيءَ حالت ۾ رکيو ويو هو، ان ڪري جهنگلي جانورن جيان، سندس عقل

---

(١) شايد ٺٽي ۾ ان وقت رات جو اگهاڙي سمهڻ ۾ ڪو به عيب نه سمجهيو ويندو هو. (٢) ميرن جي دور ۾ عمر قيد جي سزا واري کي سڄي عمر هڪ پنجري ۾ رکيو ويندو هو.

جو ڏيو ڪڏهوڪو وسامي چڪو هو. اهو هڪ هيبتناڪ نماءُ هو چاڪاڻ ته عقل کان سواءِ ماڻهو گهٽ ۾ گهٽ درجي جو جانور آهي. سندس ڳالهه هيئن آهي ته چائي ڄم سيد تي ڪري هن ملڪيت هٿ ڪرڻ لاءِ پنهنجي پيءُ جو خون ڪيو هو ۽ جڏهن ڏوهاري ثابت ٿيو، تڏهن ميرن کيس عمر قيد جي سزا ڏني هئي. ميرن جو چوڻ آهي ته اسين نبي (سڳوري) جي اولاد کي قتل ناتا ڪري سگهون (١). نئي ۾ آءٌ فقط ڪي ٿورا ڏينهن رهيس ۽ ايتري تائين جيترو اُتي جي اڪيچار پريشانين مون کي رهڻ ڏنو ۽ پڻ انهيءَ بخار مان مون کي ڇوٽڪارو مليو، جيڪو مون کي رڻ جي سفر ۾ وائکي رهڻ سبب ٿيو هو.

١١- جولاءِ تي مون پنهنجا پير درياءَ جي غير مهذب ڪناري تي چنڊيا ۽ وچي هڪ وڏي ٻيڙيءَ ۾ چڙهيس، جنهن کي ڪکن جي ٺلهي ڇت ٻيل هئي. اها ٻيڙي ڇهن هفتن تائين اتر سنڌ ڏانهن. منهنجي ڏکهي ۽ ڏکئي سفر جي لاءِ منهنجو رهائشگاهه هئي. ٻيءَ ٻيڙيءَ ۾ جا هن کان وڏي هئي مون پنهنجا گهوڙا ۽ نوڪر وغيره چاڙهيا، جي منهنجي پهچڻ کان ٿورا ڏينهن پوءِ اچي نئي پهتا هئا. منهنجي گهوڙن واري ٻيڙي اها ساڳي هئي، جنهن ۾ سرالينگزينڊر برنس پنهنجي پهرين مهم اتر طرف درياءَ جي رستي سر ڪئي هئي. انهي ٻيڙي کي پنهنجي لاءِ نه چونڊڻ ڪري مون پوءِ پڇتايو هو، چاڪاڻ ته انهيءَ ٻيڙيءَ ۾ منهنجي ٻيڙيءَ جي بنسبت سفر چڱيءَ طرح پئي گذريو. پڳهه چوڙڻ وقت، واءُ اٽائو هو ۽ ايرين (٢) جي چوڻ موجب جيئن اتي سڪندر جي ٻيڙيءَ جي چوگرد لهرون

---

(١) مير جيئن ته شيعا هئا ان ڪري سيدن جو ڏاڍو خيال ڪندا هئا.

(٢) ايرين، يوناني ليکڪ آهي، جنهن سڪندر جي ڪاهه ۽ سنڌوءَ مان سندس دريائي سفر جو بيان ڏنو آهي.

اٿلندڙ پٿلندڙ ۽ مندل هيون، تيئن اسان لاءِ ٻه منجهن ڪا موٽ ڪانه هئي. قصو ڪوتاهه، جيئن ته مون واري ٻيڙي اتر سنڌ جي هئي، ان ڪري پاڻيءَ جي مٽاڇري ڪان هيٺ پئي لڳي، خاص ڪري انهن لهرن ڪان جي اتي پئي هيٺ مٿي ٿيون. نتيجو اهو نڪتو جو منجهس پاڻي ڀرجڻ لڳو ۽ تنديل ۽ سندس مائهو جي پنجابي هئا ۽ جن کي انهيءَ سڌائيءَ ۾ اهڙي حادثي جو ڪوبه گمان ڪونه هو، وائڙا ٿي ويا. آخر ناڪئن ٻيڙيءَ کي وهڪري مان ڦيرائي ٻاهر ڪڍيو ۽ هڪ منٽ ۾ اسان اچي زور سان ڪناري تي ڦهڪو ڪيو. ساڳئي وقت هوا اسان جي ڪڪائين ڇت کي ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪندي اسان جي سڙهه ۽ ڪمان کي پاڻ سان ڪنيو ويئي. سڪان به ڀڄي پيو ۽ ممڪن هو ته اسان جي ٻيڙي اونڌي ٿئي، پر اسان واري تنديل ونئي ڪناري تي ٽپ ڏنو. انهيءَ هنڌ تي چار فوٽ پاڻي مس هوندو. هن اتي ٻئي هڪ ماڻهوءَ جي مدد سان ٽوڏي ڪوڙڻ جي ڪوشش ڪئي. آءٌ عجب ۾ هوس ته تنديل جي انهيءَ ڪوشش مان اسان کي ڪهڙو فائدو ٿي پهچي سگهيو، ڇاڪاڻ ته اسين سڪيءَ ڪان اٽڪل اڌ ميل پري، ذري گهٽ درياءَ جي وچ ۾ هئاسين. آخر هن چاڙهو ڪونه ڏيکاريو، جو رسو ٽٽي پيو ۽ اسين ڏڪجي وڃي ٻئي ڪپر تي پهتاسين. اسان وارو تنديل ۽ سندس ساٿي ڇيلهه جيڏي پاڻيءَ ۾ رهجي ويا ۽ آءٌ خاطريءَ سان ٿو چوان ته جيڪڏهن هو اتي ٻه ڏگهيون لٺيون کوڙي بچاءُ نه وٺن ها ته تيز وهڪري سبب سندن پير ڪونه ڄمي سگهن ها. جڏهن هي سڀڪجهه ٿي رهيو هو تڏهن مون واري ٻي ٻيڙي اسان جي مصيبت ڪان بيخبر ۽ بيپرواهه، اسان جي نظرن ڪان غائب ٿي ويئي. اسان سمجهيو ته اسان جا ٻه ماڻهو ضايع ٿي ويا، ان ڪري اسان سڄي رات انهيءَ خفي ۽ ڏک ۾ گذاريو. ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن اسان درياءَ اُڪري ٺٽي ڏانهن وياسين تڏهن اهي ماڻهو اچي اسان سان مليا ۽ ٻڌايائون

۽ هڪ ٻيءَ ٻيڙيءَ وارن اچي ڪين انهيءَ مصيبت مان بچايو. اسان پنهنجي ٿيل نقصان جي مرمت ڪئي ۽ وري نئين سر هلڻ لاءِ تيار ٿياسين. انهي سفر ۾ اسان کي مسٽر اسڪاٽ کان ڪافي مدد ملي جو هندستاني بحريه ٽولي مان هو ۽ ڪيس آمريڪا ۾ چوهي پاڻي ۽ ندين جي سفر جو تجربو هو، پر سندس چوڻ هو ته ٻوڏ وقت، سنڌو درياءَ انهيءَ سڀن وهڪرن کان خراب ٿيو پوي، جي هُن ائٽلانٽڪ جي ٻيءَ پر ڏٺا هئا (١). انهيءَ همٿ ڏياريندڙ خاطريءَ کان پوءِ، سٺاڻو واءُ ڏسي اسان وري سڙها کوليا، ۽ گذريل حادثي واري جاءِ کان گذرندي، اهڙي ملڪ ۾ اچي گهڙياسين جنهن کي گهاٽي جهنگ جو لباس پيل هو. حقيقت ۾ هتان چي شڪار گاهه يا حيدرآباد جي ميرن جي شڪار جون جُويون شروع ٿي ٿيون. اهي شڪار گاهه ٻن سببن ڪري رکيا ويندا آهن: هڪ ته شڪار جي حفاظت ٿئي ۽ ٻيو سڄي ملڪ کي سٺو عمارتي ڪاٺ ميسر ٿئي جو ٻيڙين ۽ گهرن ناهڻ، ٻارڻ ۽ ٻئي ڪم ۾ ايندو آهي.

چيو وڃي ٿو ته اهي ٻيلا جهازراني لاءِ وڏو اٽڪاءُ آهن. جيئن ته مهاڻا ٻيڙين جو وهڪري جي خلاف رسو ڇڪي هلڻ تي هريل آهن، ان ڪري اٿائو واءُ ڏسي، خلاصي ٽانگهي پاڻي ۾ لهي پوندا آهن ۽ ٻيڙيءَ سان گڏ وڃندا رهندا آهن. افسوس آهي جو مير انهي اهنج کي نه سمجهي سگهيا آهن. انهن شڪار گاهن لاءِ به اسان جي پاليسي ڪل جهڙي هئي، ڇاڪاڻ ته اسان ته فقط بنان قيمت جي انهن ٻيلن مان حاصل ڪيل ڪاٺ مان پنهنجون ايجنسيون ۽ ڇاوڻيون ناهيون، پر پنهنجي مرضيءَ موجب پارسي واپارين کي ڪيترائي قيمتي وڻ

---

(١) اهوئي سبب آهي جو انگريزن مٿس Mighty Indus (زوراور سنڌو) نالو رکيو آهي.

مفت ۾ ڏياري ڇڏيا ۽ ڏٺين ڪي هڪ رپيو به نه ڏياريو. اسان پوءِ انهن سيني وٽن تي انهيءَ عذر سان قبضو ڪري ورتو ته اهي وڻ واپار لاءِ نقصانڪار آهن، ۽ مذاق طور ضد ڪيو ته آهي مائهو يعني "ٽالپر" حڪومت ڪرڻ جا لائق نه آهن، ڇاڪاڻ ته آهي پنهنجي وندر جو ته گهڻو خيال ٿا ڪن، پر پنهنجي دشمن کي آرام پهچائڻ جو منجهن ڪوبه سليقو نه آهي. نه فقط ايترو پر عقيلد (١) جو چوڻ آهي ته ميرن شڪار گاهه جي پر ۾ سڄا سارا ڳوٺ ناس ڪيو ڇڏين، ڇو ته ڪڙن جون ٻانگون سندن شڪار ڦٽايو وجهن. دوست عقيلد! جيئن ته تنهنجو سنڌ ۾ ڪڏهن به رهڻ نه ٿيو آهي ان ڪري توکي آتي جي ماحول جي ڪابه خبر نه آهي. سنڌوندي جي ڪناري تي جيڪي ڳوٺ آهن انهن ۾ گهڻو ڪري ڪي ٿوريون مٽيءَ جون ٺهيل جهوپڙيون هونديون آهن، جن جي ڇت هوندي آهي ڪچيءَ جي ٻنن جي. جيڪڏهن ميرڪرمعلي خان اهڙيون ڪي ٿوريون جهوپڙيون پنهنجي ملڪيت جي هڪ حصي مان ڊهرائي ٻئي هنڌ وڃي اڏرايون ته انهي ۾ ڪا اربع خطا ڪانه ٿي پيئي. انهيءَ ڪان وڌيڪ زبردستي ته هڪ آئرش ۽ پڻ انگريز لارڊ ڪندو آهي، جو پنهنجي ڊڪاريل هاريءَ کي ڪنهن به وقت بنان ڪنهن معاوضي جي، زمين تان هڪاليو ڪڍي ته وڃي پيني ڪائي. ١٣- جولاءِ ١٨٣٤ع تي اهي شڪار گاهه ميرن جي ميلڪ هئا ۽ جيئن ئي اسين اچي سندن پر مان لانگهائو ٿياسين، تيئن انهن پيلن پنهنجي گهاٽين سائين ٽارين سان منهنجا نيڻ ئي ٺاري ڇڏيا. ان وقت هوا تازي ۽ هلڪي هئي ۽ اسين وهڪري جي اٻتڙ تمام تڪا گذرندا وياسين، پر جيتريقدر ٿي سگهيو اوترو درياءَ جي وچ سير ڪان پاسو ڪندا وياسين. انهيءَ ساڳي ڏيهاڙي اسين اچي

---

(١) عقليه شايد مصنف جو دوست يا واقفڪار هو.

جهرڪن پهتاسين، جو منهنجي خيال موجب سنڌ ۾ چانوڻيءَ لاءِ سڀني ۾ سٺي جڳهه آهي. سنڌس ڀيڪ حيدرآباد ۽ ٺٽي شهرن جي وچ ۾ آهي ۽ هڪ اهڙي مٿاهين پٽ تي ٺهيل آهي، جنهن جي پير ۾ درياءَ وهي ٿو ۽ چوڏاري ساوڪ به آهي.

آخر ١٤- تاريخ مون کي حيدرآباد ڪيئمون جتي مون ست ڏينهن منزل ڪئي. اُتي ١٩- تاريخ تائين سانده مينهن پئي وٺو، جا سنڌ جهڙي ملڪ لاءِ هڪ غير معمولي ڳالهه آهي. نتيجو اهو نڪتو جو ڪيترائي گهر ۽ پڻ قلعي جي ديوار جو ڪجهه حصو ڪِري پيو. اهو واقعو ٺيڪ انهيءَ وقت ٿيو جڏهن اميرن تيرهن قترن واري عهدنامي تي صحيحون پئي ڪيون، ان ڪري سنڌن خيال موجب اهو خراب سوڻ هو. ٿرماميٽر هڪ سؤ ڏگرين تان ڪِري وڃي چاهتر ڏگرين کي پهتو. پر پوءِ ٻاڻ سنڀالي ويو، چاڪاڻ ته ٿڌڪار جي ٿوري وقتي کان پوءِ وري سخت گرميءَ اچي منهن ڪيئو. حيدرآباد ۾ مون سپاهين جون ٻه ڪمپنيون ڏٺيون ۽ ٿورن ٻيقاعدي سوارن جو جٿو، جي ايجنسيءَ جا چوڪيدار هئا. تپ جي هڪ تکي آلر مون کي سڄي هفتي لاءِ وڃي هنڌ پيڙو ڪيو ۽ مون کي انهيءَ تڪليف جو اتساهه ڏيئي ڇڏيائين، جو مون کي ان کان پوءِ پوڳٺو هو.

٢٢- تاريخ آءٌ وري وڃي ٻيڙيءَ تي چڙهيس. مون کي انهيءَ وقت تائين سنڌي ناڪئن جي ڪردار جي چڱيءَ طور سکيا ملي چڪي هئي جي آءٌ دعوي سان ٿو چوان ته نه فقط آزموديڪار روسيءَ کي ڏڳي وڃن پر زوريءَ پئسا ڪسي وٺندڙ پهوديءَ کان به ڳوءِ کڻي وڃن. منهنجو تنديل موسيٰ هڪ گنبير ۽ مانيٽو شخص هو. هن پنهنجو ڳالهائڻ اتفاقي ڳالهين تائين محدود رکيو، جن جو موضوع سياڻپ، خدا جي وڏائي ۽ مهرباني هئي. پر هن بنان ڪنهن سبب جي بخشيش يعني انعام يا سوکڙي طور پئسا ڏيڻ جي طريقن تي به پئي ڳالهايو.

انهيءَ ڏينهن اسان جي سفر جي رفتار هيٺي هئي جو ڏهه ميل ڪري مس وڃي پير جي ڳوٺ تائين پهتا هئاسين. شام جو ٽي ناڪئا پڇي ويا. اها موسي لاءِ هڪ مصيبت هئي. مون ڪان ڪجهه رپين جي پيشگي گهرو ڪيائين ته جيئن ٽوان ماڻهو هٿ ڪري سگهي. مون ڪيس پنج رپيا ڏيئي خبردار ڪيو ته مسافريءَ جي ختم ٿيڻ تي اهي پئسا ڪاٽي ونندس، جنهن تي هن ڪوبه جواب نه ڏنو.

٢٣- تاريخ اسان کي وڃي مازندا پهچايئون جو چاليهن ميان تي هو. بعد ۾ مون ڏٺو ته انهيءَ ساڳئي فاصلي کي ميجر بي. جي ڪمان هيٺ اسان جي پيادل فوج جي بيڙي کي پنجويهن ڏينهن ۾ طئي ڪيو هو اسان درياءَ جي وچ سير ڪان ڪان پاسو ڪندا وياسين ڇا ڪاڻ ته اها اوپاري سفر لاءِ ڏاڍي ڏکي هئي. انهيءَ ڪري اسان درياءَ جي ٽانگهي پاٽيءَ سان سفر ڪيو. ڪن هنڌن تي درياءَ جي لڳ ڇڳي وڏڪار هئي، پر ڪٿي ته رڳي بوٽا هئا، جن مان ڪاري ٽتر جي مٺڙي ٽڏاريندڙ بوليءَ جو آواز پئي آيو. جتي جتي مهاڻن جا ڳوٺ هئا اتي اسان کين ڏگهيءَ قطار ۾ ماڙين تي ترندي، پلي مارڻ ۾ مشغول ڏٺو. پلو مڇيءَ جو هڪ قسم آهي جو شبيهه ۽ سواد ۾ سالمن جهڙو آهي. آهي (مهاڻا) هڪ ڏگهي چيڙهه کي پاڻيءَ ۾ هيٺ تميندا آهن جنهن کي ڇيڙيءَ ۾ ڳوڙيءَ وانگر هڪ چار هوندي آهي. جڏهن مڇي اچيو چار ۾ ڦاسي تڏهن مهاڻو چيڙهه کي لوڏو ڏيئي مٿي ڇڪي، مڇي ڪڍي وٺندو آهي. مون کي هڪ وڏي مڇيءَ بابت خبر آهي جا مهاڻي کي چار سوڊو هيٺ ڪنبو ٿي ويئي، نيٺ سندس رڙين تي ويجهڙائيءَ جي مهاڻن رسي ڪيس بچايو. تليگو بوليءَ ۾ مهاڻي کي "پليوادو" سڏبو آهي جو آءٌ ڀانيان ٿو ته سنڌي اکر "پلي-وارو" سان لاڳاپو ٿو ڏيکاري (١).

---

(١) اهو ڏيکاري ٿو ته سنڌ جو دراوڙي بوليءَ ۽ تهذيب سان گهڻو لاڳاپو رهيو آهي.

٢٤- تاريخ اسين وچي سن پهتاسين جو چگيرڙو شهر آهي. سندس چمڪندڙ اڇي مسجد پري کان چگو ڏيکاءُ پئي ڏنو. سن ۾ اسان جو پهچڻ هڪ وڏيءَ لهر جي اثر هيٺ ٿيو هو. اسان جي ٻيڙي جو رسو ٽٽي پيو، ان ڪري البت ڪجهه دير به ٿي ويئي. خلاصين جي جماعت ۾ مون ڪي وهم ڏسڻ ۾ آيو جو هو ڪانگ کي ٻيڙي تي ويهڻ ڪونه ڏيندا آهن، ڇاڪاڻ ته اهو سندن خيال موجب هڪ بدسوڻ آهي. هتان سيوستان جا جبل پهريون دفعو ڏسبا آهن. جيئن ته انهيءَ جي آڏو جيڪو ميدان آهي سو جبل جي پاڙ تائين آهي؛ ان ڪري اهي وڌيڪ آيا ڏسڻ ۾ ايندا آهن، پر سندن اوچائي ٻارهن سؤ فوٽن کان ورلي وڌيڪ هوندي. گانڇي ۽ ٻين ننڍن ڳوٺن کان گذرندي اسان سيوهڻ کان ويهه ميلن جي پنڌ تي وڃي لنگر هنيو. اسين جيڪر سيوهڻ تائين پهچي وڃون ها، پر مٽيءَ جو هڪ طوفان سوسات ڪندو اسان کي وڪوڙي ويو. گجگوڙ ۽ ڪنوڻ جا به چمڪاٽ هئا ۽ مينهن اسان کي ڇتڪار سان پيڇائي پٽ ڪري ڇڏيو. اسان هوا جي رخ وارو ڪنارو ڇڏي، ٻيڙيءَ کي اونهي پاڻيءَ ۾ ڪاهي وياسين. هوا جي سامهون جيڪي ٽڪر هئا سي ڪڙيڙ وارا، آيا ۽ گنجا هئا. اهي هالار جبل جي هڪ شاخ آهن. هتي درياءَ جي اونهائي سٺ ڦيدم يا هڪ سؤ ويهه گز هئي ۽ پاڻيءَ جو رنگ ميرو ۽ اونداهو هو. هن جاءِ تي ٻئي ڪناري جي آيي هئڻ ڪري يا ڪنهن ٻئي سبب، اڪيون عجيب طرح نڪجيو وڃن. درياءَ جو ٻيو ڪنارو اهڙو ته ويجهو پيو ڏسجي جو پاڻيجي ته هڪ ٽي ٽپ سان وڃي ٻيءَ پر پهچجي، جيتوڻيڪ اهو فاصلو ٻن سٺن والن کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ نه ٿيندو. مون ڪيترائي درياهي گهڙيال ڏٺا جن کي هتي ماڻهو جا ٻلهڻ ڪري ڪوٺين. اهي مٿارا ۽ لسا جانور آهن جن جي ڊيگهه چار فوٽ کن ٿيندي ۽ ڪين تمام ڊگهيون ڄاڙيون آهن جن ۾ اڇا ۽ تکا ڏند ٿين ٿا.

انهن جانورن جي شڪل مون کي ڊالفن مڇيءَ جو نقش ياد ڏياريو چاڪاڻ ته جي ڪين ڊگهي ۽ سنهي سونڊ نه هجي ته بوءِ بيٺي جانور هڪجهڙا آهن. اهي واڳن جو ڪاڄ آهن، پر پنهنجي پيري هيءُ به پٽلي ڪي هڙپ ڪيو وڃن، جو سنڌوءَ جو سالمن آهي. هتي ٻلو جام ٿئي پر ٻي سوادي مڇي البت گهٽ آهي. درياءَ ۾ لُڌڙا ۽ ڪُميون به جام آهن. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته آءٌ پنهنجي خدمتگار جعفر کان درياءَ ۾ ترڻ سکي رهيو هوس. جعفر به ڪو گهٽ ٻتاڪي ڪو نه هو ۽ پنهنجي هنر جو ڪرتب ڏيکاري پاڻ پڏائي رهيو هو. اوچتو هن هڪ ٽيڪي رڙ ڪئي ۽ سنڌس مٿو پاڻي جي مٿاڇري تي هڪڙي هنڌ اهڙي طرح بيهي رهيو، جهڙوڪ لنگر لڳي ويس. مون پاڻيهي ته ڪنهن واڳوءَ جي وات ۾ اچي ويو آهي، پر اها هڪ بدمعاش ڪُمي هئي جنهن شايد سنڌس التيبازي کان ڪِڪ تي ڪيس پير جي آڱوٺي وٽان چڪ پاتو هو. مون کي سنڌو درياءَ تي هفتن جا هفتا رهڻ جو موقعو مليو ۽ پڻ سالن جا سال. ڪيترا ڏينهن لاڳيتو مٿس مسافري ڪئي هئم، پر مون ڪڏهن به منجهس واڳو ڪو نه ڏٺو ۽ نه وري ڪو اهڙو حادثو ڪنهن کان ٻڌم. جيئن ته درياءَ ۾ اهڙي قسم جو ڪو به ڊپ نه آهي، ان ڪري درياءَ جي ٻي پار تارو ماڻهوءَ هٿان خط پٽ موڪلڻ جو هتي عام رواج آهي. اهو ماڻهو (يعني قاصد) ڪاغذ وجهندو آهي پٽڪي جي ور ۾ ۽ پوءِ ڪپڙا لاهي، سيٺاهه ساڻ ڪري، پاڻي ۾ گهڙي پوندو آهي. ڪٽلي رکندو آهي ڇاتيءَ جي هيٺان ۽ پوءِ ان تي ترندو وڃي منزل مقصود تي پهچندو آهي. اهو هڪ مزيدار آزمودو آهي ڇاڪاڻ ته اهو قاصد پنهنجي فرض جي پورائي واري ۾ پاڻيءَ جي هرهڪ ڇوليءَ سان گڏ، هيٺ-مٿي ٿيندو وڃي پنهنجي ماڳ پهچندو آهي.

٢٦- تاريخ اسين سيوهڻ کان ميل پنڌ تي وڃي پهتاسين جتي ٻيڙي جي ناڪئن ڊابو ڪرڻ ۽ اتي جي درويش لال شهباز

جي زيارت ڪرڻ تي زور رکيو. جيئن ته اتي سخت گرمي هئي، ان ڪري آءٌ ٻيڙي تان ڪو نه لٿس. مون کي سڪندر جي ناهيل ٻراڻن ڪندرن ۾ ڪي ڪين ڏسڻ ۾ آيو. ايرين جيڪو سنڌ بابت بيان ڏنو آهي، انهيءَ جو ڪو به منجهه نٿو نڪري ڇاڪاڻ ته مقدونيا جي پاڳل(١) شخص جي وقت وارو وهڪرو، درياءَ ڪڏهوڪو بدلائي ڇڏيو آهي. سيوهڻ وٽ اسان درياءَ جي هڪ شاخ اڙل جي رستي، ٿورن ميلن جي مسافري ڪان پوءِ منڇر وچي پهتاسين. هن ڍنڍ ۾ نارو يا نانگ ور (ور وڪڙن جي ڪري ائين سڏبو آهي) اچبو پوي جو درياءَ جي هڪ شاخ آهي. اسان انهيءَ ناري جي رستي پنهنجو سفر جاري رکيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ موسم ۾ درياءَ جي وهڪري مان سفر ڪرڻ ڏاڍو اٺائو ڪم هو.

٢٧- تاريخ اسان چڱو سفر ڪيو منڇر جي آرپار گهٽ ۾ گهٽ ويهه ميل ڪري وياسين. ڏينهن جو اهڙي ته سخت گرمي هئي جو بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي. شام جو ڪجهه هوا گهلي ۽ فقط ڪي ٿورا مهاڻا وچي ٻيڙين ۾ رهيا. مون، انهن مان ڪن کي ٻيڙي هلائڻ لاءِ چيو ۽ کين ڪجهه پئسا ڏنا، جي ڪين تمام گهڻا لڳا. ڇاڪاڻ ته اهي اڌ-اگهاڙا ۽ بکيا آهن انهن جهڙي پوئتي پيل قوم مون ٻي ڪانه ڏٺي آهي؛ اهي صفا اگهاڙا هئا ۽ سندن بدن تي هڪ سنهي چوٽي کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين هو؛ سندن مهاندا اهڙا هئا جهڙيون لڪڻ جي منئي تي گهڙيل شڪليون. اهڙن سڱونهن مان برائيءَ کان سواءِ ٻيو ڪي به نصيب نٿو ٿئي ۽ ٿيو به ائين. اسان وچي هڪ اهڙي جهنگ ۾ ڦاٿاسين جتي وڏو گاهه ۽ ناڙي جام هئي. ناڪئن ٻيڙي کي سوگهو ڪري بيهاريو. مون تبديل کي پڌايو ته

---

(١) ايرين "مقدونيه جو چريو" لفظ شايد سڪندر لاءِ استعمال ڪيا آهن.

هوا جو تورو جهوتو لنگر ٽوڙي ڇڏيندو، پر موسيٰ کي هو پنهنجو ضد، سو ڪونه ڇڏيائين. رسا ٻڌي مس سوگها ڪيا هئائون ته سخت طوفان وڏي گوڙ ۽ گهمسان ۽ وڄ جي چمڪاٽ سان گڏ اچي وارد ٿيو. اسان جي ٻيڙي به گهمرا کائيندي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ڦرندي وتي. اونده به اهڙي هئي جو ڪي ڪين ٿي ڏسڻ ۾ آيو، پر ڪنهن ڪنهن وقت ڪنوڻ جي چمڪاٽ تي پاڻي پئي نظر آيو. ڍنڍ جو پاڻي هونئن ته ڏاڍو ماٺيڻو هوندو آهي پر ان وقت اهڙي جوش ۽ آواز سان اٿلڻ پٿلڻ لڳو، جهڙو ڪر ڏائڻ جو ڪنو! اسان هرهر وڃبو ٿي ناڙي ۾ ڦاٿاسين. اهڙيءَ طرح جو ٻيڙي ذري گهٽ ٿي اونڌي ٿي. مون وارا پنجابي، معمول مطابق الله کان دعا گهرڻ لاءِ گوڏن ڀر ويهي پڙ پڙ ڪرڻ لڳا ۽ هرهر ڏٺيءَ کي ٻئي سڏ ڪيائون، جيڪو فقط ان وقت کين ياد آيو هو. مون وري انهيءَ جي ابتڙ کين گهٽ وڌ ڳالهايو. آخر انهن مان هڪڙي اچي سکان کي جهليو. ٻيڙيءَ جي ڇت هوا ۾ ايڏو ته ڦڙڪي جو اسان سمجهيو ته اجها ٿي اونڌي ٿئي. سچ پڇو ته اهڙي حالت ۾ ان وقت ٻيڙي وارن لاءِ به ڪناري تي پهچڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو. خير، ڍنڍ ۾ ڪي ڪلاڪ پئي ٿلڪياسين. آخر هوا بيهي ويئي. صبح جو جان ڪٿي اک پٽيائون ته ڏٺم ته ڪيان نالي ڳوٺ وٽ پهتا هئاسين ۽ اسان جي همراه گهوڙن واري ٻيڙي به گڏ بيٺي هئي.

٢٨- تاريخ اسان جي ٻيڙيءَ کي ڇئن ڊونڊين گهلي منڇر ڍنڍ مان ٻاهر ڪڍيو. انهيءَ نياڳي هنڌان ٻاهر نڪرڻ تي آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس ۽ پٺ ورائي هيءُ فارسي پهاڪو اچاريم:

”اي خدا چون منڇر داشتي، چرا دوزخ ساختي!“

يعني ته اي خدا جيڪڏهن منڇر تو وٽ آهي ته پوءِ دوزخ ناهڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي. اهڙين حالتن ۾ ماڻهوءَ کي

بنهنجي ٻوليءَ کان سواءِ ٻين ٻولين ۾ ٻيجا لفظ استعمال ڪرڻ جي عادت ٿيو پوي. هي پهاڪو جيتوڻيڪ فارسيءَ ۾ آهي پر ان ۾ انگريزي لچائيءَ جي به ڪافي سٺائي آهي. منچر سان هي پهاڪو بلڪل ٺهڪيو ڦهڪيو اچي. چاڪاڻ ته سنڌس پاڻي بيٺل آهي ۽ ان مان ڪيني آپ نڪرندي رهي، تني. سياري ۾ ته ڪي ڪي هنڌ سڪل نظر ايندا آهن. منچر جون وڏيون ايراضيون گاهه ۽ ڪکن سان پريل هونديون آهن، جن ۾ مڇرن جو وڏو پيو پلبو آهي. قديم نيل جي ڪيئنن وانگر هتي به آگري هوا ۽ ڪيني گپ ۾ ڪيترائي زهريلا جيت پيدا ٿين ٿا. ڏيهي ماڻهن جو چوڻ آهي ته انهيءَ ڍنڍ جي ڊيگهه پنجويهه ميل ۽ ويڪر پندرهن ميل آهي. سندس الهندو ڪنارو ڙڙيٺي سائو آهي پر آهي آها به سڄ جي ساوڪ. ٻري کان آيا ۽ وڏا جبل پيا ڏسجن ۽ وڻن جي جهڳٽن ۾ هڪ مسجد پنهنجي اچي چاڪنڊڙ مناري سان پيئي ڏسبي آهي.

منچر جو پيو ڪنارو سنئون سڌو آهي پر آهي گندو. ڍنڍ ۾ مڇي ۽ آڙي جام ٿئي. اهي پنهنجا آنا اونهي پاڻيءَ ۾ ڪنول جي ويڪرن پنن تي لاهين. مون انهن مان ٿن ٻيضن جو معائنو ڪيو جي ڪڪڙ جي مُني آني جيترا ٿيندا ۽ سندن رنگ گهاٽو خاڪي هو. رات جو اسان ناري (شاخ) ۾ سفر ڪرڻ شروع ڪيو جو انهيءَ ڍنڍ کان ڇهن ميلن جي پنڌ تي آهي. اها هڪ عجيب رات هئي ـ آهي ماڻهو جيڪي انگلنڊ جي ٿڌي ۽ صاف ملڪ ۾ آرام سان رهن ٿا ۽ فقط پردي چورڻ جي به تڪليف نٿا ڪري سگهن يا تڙتڪڙ ۾ مڇردانيءَ واري بستري ۾ وڃيو داخل ٿين، تن کي آءٌ عرض ڪندس ته ڪجهه انهيءَ ڳالهه تي غور ڪن ته هندستانين سان کهڙي ويڌن ٿي ٿئي. بروس جو چوڻ آهي ته افريڪا ۾ ڪي اهڙا هنڌ به آهن جتي اهڙي ته سخت گرمي آهي جو ماڻهو بنان ڪپڙن جي، چرڻ پرڻ کان سواءِ، پگهر ۾ شل

ٿيو وڃي. سچ پڇو ته اسان جو به اهڙو ئي حال هو. سڄي رات پنکي جي هوا ۾ رهندي گهٽ ڪان ته جان بچي پر ننڊ پوءِ به ڪانه آئي، جو رات جا چار ئي پهر ڏينڊرن جي ڪکر ۽ بيشمار مڇرن جي ڀون ڀون ٻڌندي گذري ويا هئي وري ٻيءَ ٽئين ۽ بيماريءَ اڇي منهن ڪڍيو. اها هئي ڪٽ. مڇر هڪ ڏکهو ۽ ڏيرو وڄڙندڙ جيو آهي جو هڪڙي طرف پنهنجي ڀون ڀون سان ۽ ٻئي طرف ڏنگ سان بيزار ڪندو رهي ٿو. پر ڪٽ هڪ ڪيل جهڙو ننڍڙو پسون آهي جو پنهنجي مزي ۾ لامارا ڏيندو اوهان کي عذاب ڏيڻ ۾ خوشي محسوس ڪندو آهي.

٢٩- تاريخ: هن ڏينهن تي اسان سورهن ميل پنڌ ڪري ڳوٺ غلام حيدر وٽ پهتاسين. جيئن ته اڪيلائي جو وقت هو، ان ڪري سڄو ملڪ هڪ ڊنڊ مثل ڏسڻ ۾ پئي آيو. ملڪ سڄو هڪجهڙو هو پر ڪٿي ڪٿي ٻير ۽ ڪانهه جا جهنگ هئا ۽ ڪن هنڌن تي وري ٻوڪيل ٽڪر به پئي ڏٺا.

٣٠- تاريخ: ويهه ميل پري ٻهاولپور پهتاسين جو وٿاڻ، مٽيءَ، ٻارن ۽ ڪتن سان ڀريل ڳوٺ هو. ناري جي پر ۾ ٻين ڳوٺن جيان هتي به تازي ٻيل مينهن جا آثار پئي ڏٺا، جنهن ۾ ڪيتريون جهوپڙيون ڪري پٽ پيئون هيون. آتي ماڻهو گهڻو ڪري پيهن تي سمهڻ جي چئن ٿوڻين تي هوندا آهن. انهن تي چڙهڻ لاءِ ڪافي آزمودو درڪار هوندو آهي، خاص ڪري عورتن لاءِ. ويچار ڪريو ته هڪ ٿوڻيءَ تي مڙس پيو چڙهي ته ٻيءَ تي وري سنلس ڪنوار. اندازو ڪريو ته ڪهڙو نه مزيدار ۽ رومانوي هوندو اهو نظارو! هيڏانهن اسان جو وري اهو حال هو جو هڪ ته مصيبت جي گرمي ۽ مڇرن جو آزار ۽ ٻيو وري ٻيڙيءَ جي ننڍي ڪئبن به هئي مکين ۽ گند سان ڀريل، انهيءَ کي مفلسيءَ جو ڪمال ڪٿي چئجي. اهڙيءَ حالت ۾ ماڻهو ناڪئن کي تڪڙو هلائڻ ۽ پنهنجي ڦڦڙن کي

ورزش ڏيڻ لاءِ ڪا نئين ايجاد ڪندو آهي، ۽ انهن کي انجام ۾ ڏڙ دلاسي ڏيڻ تي مجبور ٿي ويندو آهي. اهي جهنگلي ٻه موقعي جو فائدو وٺي پنهنجي سوالن يا گهرُن ۾ وڌندا ويندا آهن. ڪنهن مهل سوايو اٿو، ڪنهن مهل سڄي ته ڪنهن مهل وري ٻڪريءَ جي ٻه گهرُ ڪندا آهن. هن ملڪ ۾ سدائين هڪڙو ئي آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي - ڏي ۽ ڏي! جيڪڏهن اوهان ڪنهن ڳوٺ جي پر ۾ لنگر هڻندا ته هڪ ڊگهي ڏاڙهيءَ وارو فقير مٿي چڙهي ايندو ۽ اچي رسول جي نالي تي اوهان کي سوال ڪندو ۽ چوندو ته، "جيڪي مون کي ڏنو اهو ڇڏ ڪ خدا جي وات ۾ ڏنو." جيڪڏهن اوهان ڪيس ڪجهه ڏنو ته اهو ٻه منهن ۾ گهنڊ وجهي ناراضگيءَ ۾ اوهان کان وٺندو؛ پر جي اوهان ڏيڻ کان انڪار ڪيو ته پوءِ جيڪي ٻه بددعائون وٺس هونديون اهي اوهان تي وسائڻ شروع ڪندو.

۳۱- تاريخ: هن ڏينهن تي اسان ڪيترن ئي ڳوٺن، جهڙوڪ سونميائي، ڪمپاريا وغيره جي پاسي مان لنگهياسين، ٽيهه ميل مٿي جميوسيا جو ڳوٺ آهي جو مڙيئي ڇگيرڙو پئي ڏٺو. اها هڪڙي ئي جاءِ آهي جتي مون عورتن کي ڌارين ماڻهن سان ڳالهائيندي ڏٺو، پر جن سان ڳالهائيون پئي، اهي شايد سندن واقف هئا. انهيءَ جاءِ تي جيئن ئي مون پنهنجو منهن ڪئبن مان ڪڍيو تيئن منهنجي نظر وڃي هڪ موهڻي مورت تي پيئي، جا پنهنجو گهڙو پاڻيءَ سان ڀري رهي هئي. سندس منهن موڪرو هو ۽ اکيون هرڻيءَ جي اکين جهڙيون هيون. سچ پڇو ته سندس شڪل مئڊونا (۱) جهڙي هئي. هن وڏيءَ اکير سان مون فرنگيءَ ڏي نهاريو. ان وقت مون کي پنهنجو دوست پوسٽن ياد پيو. ته جي اهو هجي ها ته سندس خاڪو ڪڍي وٺي ها.

---

(۱) مئڊونا: ماءِ ڊونا مان نڪتل آهي، جنهن جو مطلب آهي منهنجي معزز خاتون. هي لفظ ڪرستان بيبي مريم لاءِ استعمال ڪندا آهن.

۱۱- آگسٽ: اسان ڏهه ميل مٿي خيرپور ۽ فتحپور تمام سهڻا ڳوٺ هئا. هتي ملڪي ۳ ڏينهن سفر ڪري وياسين مڙيئي آباد ٿي ڏنو. هتي جو پٽ سڪل هو ۽ آبهوا به چڱيرڙي هئي. چاڪاڻ ته هي خيطو انهيءَ زهريلي ماحول کان آجو هو جو ناري جي لڳ ڍنڍ کان چاليهن ميلن تائين محسوس ٿيو آهي. هتي اسين ۲۶- ن-۱، اسڪارٽنگ استورس سان ملياسين، جن کي ٿتي کان هن جاءِ تائين پهچڻ ۾ هڪ مهنو ۽ آٺ ڏينهن لڳي ويا هئا. اسان هڪ سنڌيءَ کي ڪير آٽڻ لاءِ ڪجهه پئسن جي آڇ ڪئي، پر هن نه ورتا ۽ سير چانورن تي کي ڏيڻ قبول ڪيائين. پئي وري ڪڪڙين جي بدلي، اسان کان ٻاٽليءَ جي گهُر ڪئي. هتي ڪڪڙيون ڏاڍيون سستيون آهن، چاڪاڻ ته هرهڪ جي قيمت ڇهن پئسن کان مٿي نه آهي، جا پنجن فارڊنگس جي برابر آهي. ڪڪڪ رپئي ۾ آٺ پائيون وڪامي ٿي، جا چاليهه پئسن جي تور ۾ سورهن سيرن جي برابر آهي.

۲ تاريخ: باتا ۽ پالو ڳوٺ کان لنگهندي ٽرلي پهتاسين، جتي اسان نوان همراه هٿ ڪيا ۽ پوءِ راڌڻ کان گذرندي ميرانو ياريجو ڳوٺ وٽ لنگر هنيوسين. ٽرلي هڪ سهڻو ڳوٺ آهي. ڪن سنڌين اسان کان پڇيو ته اوهان ٻيڙيءَ ۾ توب آندي آهي ڇا؟ پر ڪيترا وري دوا داروءَ لاءِ آيا. هتي هڪڙو ناڪئو تنديل جي ڦتڪار سبب پڇي ريو. انهيءَ تي تنديل موسي وري به پيشگيءَ لاءِ هٿ ڊگهيريو ۽ چيائين ته خدا تو چاٿي ته مون وٽ پئسو ڪونهي. ساڳي ڪار هئي جمعدار سان، جنهن وٽ مون لاءِ سر اليگزينڊر بورنس جو سفارشي خط هو. انهن ماڻهن مان هرهڪ وٽ سيوهڻ ۾ مون ڳوٺري ڏني هئي، جنهن ۾ ڪي سوين رپيا هئا. پر هنن سمجهيو ته مون کي انهيءَ ڳالهه جي خبر نه آهي. منهنجو خيال آهي ته سنڌ جي

ٻهرين سيلاحن هئي جي ماڻهن ڪي گهٽي پئسي ڏيڻ ۾ وڏي غلطي ڪئي آهي، انهيءَ ڪري هاڻي ڪين اهو يقين ٿي ويو آهي ته هرڪو فرنگي هڪ ننڍو پلوٽس (١) آهي.

٣- تاريخ: اسان ويهه ميل نديءَ ۾ اڳتي وڌي وياسين، پر انهيءَ ۾ هٿا رڳي ور وڪڙ. نقشي ۾ درياءَ جو وهڪرو سنئون ۽ سڌيءَ ليڪ ۾ ڏسيو آهي، جو ويجهو ۽ سولو سمجهيو آهي. ڪمپاس سان ماپ ڪرڻ ۾ انهيءَ وهڪري جي ماپ وڃيو آسي ميل ٻيهي، ويهه ميل ڳنڍيوس ورن وڪڙن جا، تڏهين ٻه وڃي ٿيا سؤ ميل، پر حقيقت ۾ اهو سچو فاصلو ڪنهن به حالت ۾ ٻن سوَن ميلن کان گهٽ نه ٿيندو. وڏي خرابي وري منجهس هيءَ آهي جو هونئن هوا چڱي پيئي لڳندي، پر وڪڙن وٽ اوچتو پُوسٽ ٿيو وڃي، جنهنڪري ڪيتري به محنت ڪجي يا ٻيڙيءَ کي تيز هلائڻ جي ڪوشش ڪجي، تڏهن به ڏسبو ته اصل ماڳ کان انهيءَ فاصلي جي چوٿين پتي به مٿي ڪانه هوندي. اسين هاڻي ٻن ڳوٺن وٽان اچي لنگهياسين جن کي چٽاليا ڪري سڏيو وڃي ٿو. انهن مان هڪڙي ڳوٺ ۾ مير نور محمد جي گهوڙن جو طنبيلو هو جنهن ۾ ويهن کان مٿي گهوڙا نه هئا.

٤- تاريخ: ويهه ميل ناري ۾ ڪري وياسين. ڪنارن تي مهاڻن جا ڳوٺ پئي ڏٺا، جن کي مياڻي سڏجي ٿو. سنڌو درياءَ تي جيڪڏهن واپار زور وٺي وڃي ته پوءِ اهي ڳوٺ ناکئن جو چڱو انداز مهيا ڪري ڏيندا. باقرو نالي هڪ وڏي ڳوٺ وٽ اسان کي ٻنهي پاسين وڏي ايراضيءَ ۾ ووٺن جو فصل ڏسڻ ۾ آيو ۽ هرهنڌ هُرلا پئي هليا. گرمي البت گهٽ ٿي ويئي هئي.

٥- تاريخ: پندرهن ميل ڪري، مهرپور ۽ مـنڌ وٽان گذر

---

(١) پلوٽس: هڪ گرهه جو نالو آهي، جو نيپچون کان به پري آهي. پلوٽس حقيقت ۾ شاهوڪاري جي ديوتا کي سڏيو آهي.

ٽيو. مٿڏ لاڙڪاڻي جي سڌائي ۾ آهي. ڀرپور ۾ سومر نالي
هيڊ خلاصي پنهنجي همراهن سميت ٻيڙي ڇڏي هليو ويو ۽
منهنجي دڙڪڻ ۽ دهمانن جي ڪا به پرواهه نه ڪيائين.

٦- تاريخ: ڏهه ميل سفر ڪري خاليجو وٽ پهتاسين
جو هڪ صاف ڳوٺ هو. منجهس مينهن، ڍڳين ۽ ٻڪرين جا
گهڻيئي ڌڻ هئا. اهو ڳوٺ خوشحال ڏسڻ ۾ ٿي آيو. هتي
جيئن آءٌ ناري جي ڪناري تي پسار ڪندي پنهنجي سفر متعلق
سوچي رهيو هوس، تيئن هڪ قاصد شڪارپور مان اچي پهتو
۽ هڪ خط آڻي مون کي ڏنائين.

٧- تاريخ: ناري ۾ ڏهه ميل وڌيڪ ڪري وياسين.
رستي تي ڪيترن ئي ڳوٺن وٽان اسان جو لنگهڻ ٿيو. هن
ڏينهن موسي جا ماڻهو پيچي ويا ۽ رات جو فقط چار يا پنج
ميل ڪن مٿس سفر ڪيوسين. هتي وهڪرو اونهو ۽ تيز هو
جنهن مان ثابت ٿي ٿيو ته درياءُ يا تازي پاڻيءَ جو سمنڊ
(جيئن سنڌي ڪيس سڏين) ويجهو آهي. اسان جي ٻيڙي به ٻين
ٻيڙين وانگر بار جي گهڻي هئڻ ڪري انهن سان قطار ۾ بيهي
رهي. مسٽر ووڊ جيڪا ٻيڙي مون لاءِ تجويز ڪئي هئي، اها
ڇڏي وچي گهوڙن واريءَ ٻيڙيءَ ۾ چڙهيس چاڪاڻ ته انهيءَ
ٻيڙي جي ناکئن پنهنجي بيجا هلت سبب مون کي ڪڏڪ
ڪري وڌو هو. هتي اسان لاڙڪاڻي واهه ۾ گهڙياسين ۽ هڪ
وڏي ڳوٺ مديجي وٽان گذرندي، سهراباڻين جي ڳوٺ ۾ اچي
ننگر هنيوسين. هتي به سخت گرمي هئي.

٩- تاريخ: ٻه ميل ڪري مڪاني واهه جي منهن وٽ
پهتاسين، جتي اٿائي واءُ اسان کي سڄو ڏينهن ٻهاري ڇڏيو.
انهيءَ واهه جي منهن وٽ پاڻي اهڙو ته چوهو هو، جو وهڪري
کي چيريندي وچي ٿي ڪناري کي لڳو. اهڙو خوفائتو وهڪرو
مون شايد ڪو نه ڏٺو هجي، چاڪاڻ ته انهيءَ ۾ وٽن جا ٽڙ،

ٻوٽا ۽ مٿل چوپايو مال لڙهندا نظر پئي آيا. اُتي هڪ ڳوٺ آهي جنهن کي غلام حسين جو ڳوٺ ڪري ڪوٺين، جتان مون هڪ قاصد سکر ڏي موڪليو. هن جاءِ تي مون ٻيڙيءَ وارن ۾ وري ٻيو وهم ڏٺو، جنهن موجب هو سفر ۾ ڪڍيل ڏينهن جو تعداد نه ڳڻيندا آهن. آهي ڪڏهن به پورا ڏينهن ڪونه ٻڌائيندا، ڇاڪاڻ ته سندن خيال آهي ته جي ائين ڪبو ته پوءِ يا ته ڪو نقصان رسندو يا سفر ڊگهو ٿي ويندو.

١٠- تاريخ: رات وچ ۾ مون واري ٻيڙي به اچي پهتي ۽ صبح ٿيندي ئي جيئن اُن تيز وهڪري کي پار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تيئن اُها ڌڪجي واپس اچي پهتي. اسان ان ڪري ٻيڙي تان لهي انهيءَ کي گهلڻ شروع ڪيو، جيئن وهڪري جي تيزيءَ کان ٻري رهي ۽ انهيءَ کي پار ڪري سگهجي. اسان ته اُڪري مانيٽي پاڻي ۾ وياسين، پر ڪي ٻيڙيون انهيءَ وهڪري يا لهر جي ٿورن واڻن اندر وڃي تري کي لڳيون پر پوءِ چڪي تاڻي انهن کي به ٻاهر ڪڍيو ويو. جيئن ئي اسين ايپين ۽ گجيءَ سان ڀريل لهرن ٻيڙا ٿياسين، تيئن ناڪئن وني نعرا هڻڻ شروع ڪيا. جتي جتي خوفائتو هنڌ ٿي آيو اتي ”دم بهاوالحق“ جو نعرو هڻي پئي اڪرياسين. مون کي به درويش حق جي مهربانيءَ جو احساس ٿيو ڇاڪاڻ ته هن اسان لاءِ ايتروئي ڪيو جيترو سينٽ جارج (١) يا ڪو ٻيو بزرگ ڪري ها. سچ ته مون اهڙو ڇوهو وهڪرو يا اهڙيون وڏيون ڇوليون ڪٿي به ڪونه ڏٺيون. اسان ساليانيءَ، ساوتري ۽ جالي ڪان گذرندي سعيد آباد پهتاسين، جتان بکر جو سچو قلعو چٽو ڏسڻ ۾ پئي آيو.

---

(١) سينٽ جارج: ڪرستانن جو وڏو سنت ٿي گذريو آهي. جنهن کي ايڊورڊ ٽئين آرڊر آف گارڊ ڏيئي انگلنڊ جو وڏو پادري بنايو هو.

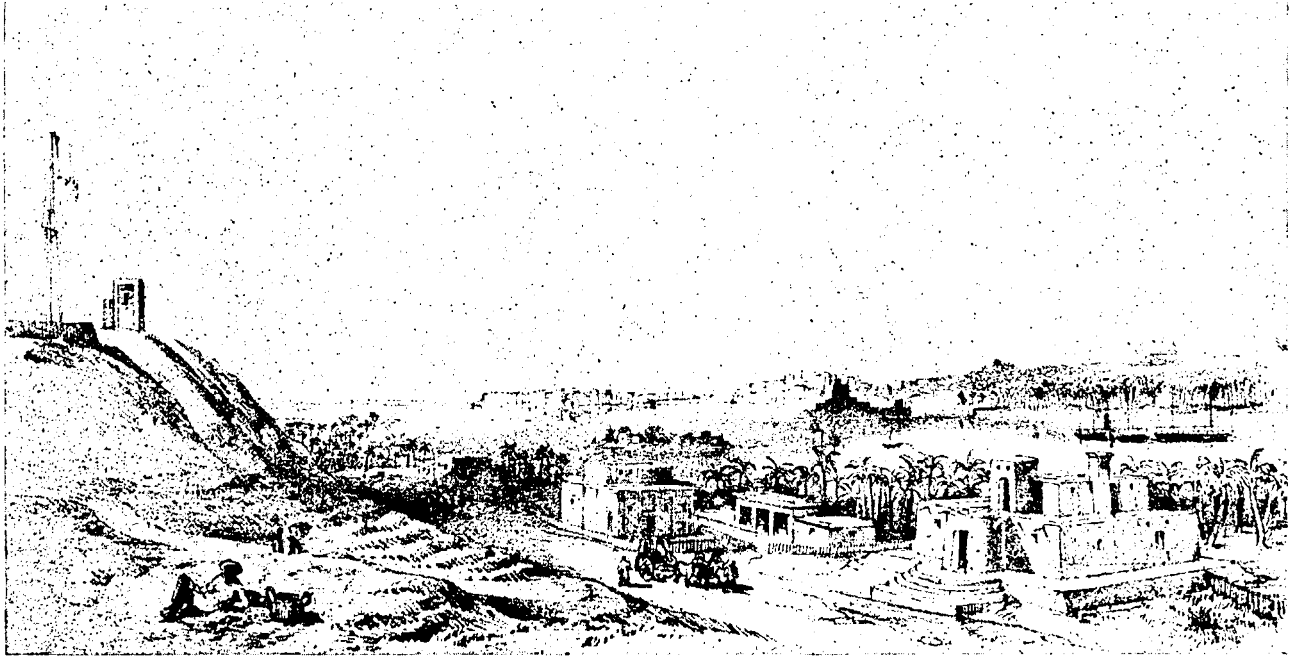

پيرن جا مقبرا -- روهڙي شهر -- ٻيڙين جي ڪاٺ جو پيٽ -- بکر جو قلعو -- ريزيڊنسي -- فلئگ اسٽاف

سنڌوءَ جي ڪپ تي سکر جو نظارو.

١١- تاريخ: هن تاريخ جي صبح جو آءٌ اچي سکر منجهه لٿس. جتي قسمت جي بدنصيبيءَ سبب ١٠- نومبر تائين گرمي ۾ رجهندو رهيس. مون ڏٺو تہ اسان جا سياسي آفيسر درياءَ جي ڪپ سان ڪجين جي جهڳٽي اندر نهيل تنبن ۾ رهندا هئا جن جي بنهي پاسين ننڍڙن ۽ نوڙهن ٽڪرن جي قطار هئي. انهن ٽڪرين جي مٿان ڪچري جا ڍگ لڳا پيا هئا، جو گهٽو ڪري ويران ٿيل قبن، قبرن ۽ مسجدن جو پنجو هو، جو ڪنبرن وانگر پئي ڏٺو. انهيءَ قطار جي ڏاکڻينءَ ڪُنڊ وٽ هڪ آيي ديوار هئي، جنهنَ تي سهڻيون ۽ رنگين سيرون لڳل هيون انهيءَ سان بہ ڏيڍيون ٻاهر نڪتل هيون. ٻڌڻ ۾ آيو تہ اهو اصل ۾ هڪ مغل شهزادي جو قبو هو. پنجو ڪي پاسي ڪري جيئن مٿي پهتس تيئن مون کي خيال ٿيو تہ هيٺ تنبن ۾ رهڻ جي بدران جيڪر هتي جاءِ ناهي وجهجي تہ ڏاڍو سٺو ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ تنبوءَ ۾ روزانو ٿرماميٽر ١٠٥ ڊگرين کان هيٺ نہ ٿي ڏٺو ۽ ٻڻ تپ جي حملي مون کي خبردار ڪيو تہ آجهي خاطر ڪا چڱي جاءِ ڳولجي. سوڪنهن پئي چيو تہ اهو ڪين جو ميڙ صاف ٿيڻ مشڪل آهي، پر دل ۾ اهي بہ خوش هئا تہ اهو صفا ٿئي. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ هنڌان ڪيئي ڏپ پئي ايندي هئي جا Araby the blest جي بلڪل اُبتڙ هئي(١). ناڪئن ۽ بين رولاڪ ماڻهن هٿان مون انهيءَ ويرانيءَ جو ڪجهه حصو صاف ڪرايو ۽ پوءِ بنهي ڏيڍين جي وچ ۾ ڇت ڏيئي، ان کي پنهنجي رهڻ جي لائق بنايو. آءٌ تي سال سنڌ ۾ رهيس ۽ انهيءَ عرصي ۾ مون ڏٺو تہ ڪونہ ڪو ماڻهو منجهس رهندو آيو ۽ اڄ بہ ان ۾ ماڻهو رهن ٿا. سکر ۾ جيتوڻيڪ سخت گرمي آهي پر ان هوندي بہ اها دلچسپ جاءِ آهي. ٿوري غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ سنڌو درياءَ جي هن موڙ وٽ تي شهر

---

(١) Araby the blest جي معني آهي عرب جي وڻندڙ هير.

آباد ٿيا آهن. بکر جو پيٽ جنهن جي چوڌاري اونهو ۽ چوڙو پاڻي آهي، سو ايشيا جي ماڻهن جي نظر ۾ هڪ اهڙي جاءِ آهي جنهن تي مشڪل سان قبضو ٿي سگهي ٿو. جيئن ته انهيءَ پيٽ تي قلعو ٺهيل آهي ان ڪري سندس مشهوري وڌي ويئي آهي ۽ پوءِ کيس "سنڌ جي ڪُنجي" ڪر سمجهيو ويندو آهي. انهيءَ مشهوري جي ڪري سندس ڀرسان پاسن کان سکر ۽ روهڙيءَ جا شهر ٺهي ويا آهن. واند ڪاٽي جي گهڙين ۾ مون ڪي انهن مسجدن ۽ ويران ٿيل جاين جي ڏسڻ جو شوق ٿيندو هو، جي انهن شهرن جي چوڌاري ڏٺا ٿي ويا. مون انهن پراڻن دفترن مان قديم دؤر جي معلومات گڏ ڪرڻ چاهي، پر وريو ڪي ڪين. سچ پڇو ته نه فقط سکر ۾ پر سڄي سنڌ ۾ قديم دؤر تي تحقيقات ڪندڙن لاءِ تمام گهٽ مواد آهي ۽ فقط يادگار اهڙا هوندا جي تاريخ-نويسن جي ڪتب اچي سگهن ٿا. جيتوڻيڪ هن ملڪ مان قديم سنڌوءَ جو پاڻي وهي ٿو ۽ پڻ انهيءَ کي هندستان تي ڪاهه ڪندڙ هرهڪ غنيم جي فوجن لتاڙيو آهي پر ان هوندي به اتان ڪو جهونو ڪتاب يا ڪتبو نٿو ملي جو هن ملڪ جي قديم تاريخ تان پردو لاهي انهيءَ کي صاف ڪري ٻيهاري. نه فقط ايترو پر سنڌ جي ڪيترن شهرن جي ٻيهڪ ۽ انهن جو موقعو به اڃا زيربحث آهي. پري ڇو ٿا وڃو الور يا برهمڻ آباد کي ئي وٺو؛ سندن اوج کي اڃا اٺ صديون ئي ڪو نه گذريون آهن، پر اتي جي رهاڪن بابت به ڪو مواد نٿو ملي. هاڻي فقط هڪ ڏنڊڪتا پئي ٻُڌجي ته جتي هينئر ڀنجو ۽ سرن جا ڍڙا آهن اتي ڪنهن وقت هزارين ماڻهو رهندا هئا ۽ اهو هڪ وڏيءَ سلطنت جو مرڪزي شهر هو. چچنامي ۽ معصومنامي ۾ سڪندر جي ڪاهه کان وٺي خليفن جي جرنيلن جي سوڀ تائين ڪو به مواد نٿو ماي. فقط بادشاهن جا ڪي نالا ۽ ٻاراڻيون ڏندڪٿائون آهن. ان ڪري

ٻوقت جي بدلجڻ يا حالتن جي مناسبتا جي ڪابه خبر ڪانه ٿي پوي. انهيءَ ڪري سنڌ يا سنڌ سان لاڳو ملڪن جي قديم جاگرافيءَ تي سوچڻ بيڪار آهي ۽ فقط پنهنجن ڏٺيل ڏٺن تي ئي گذارو ڪرڻو پوندو. الور بابت، جو ڪنهن وقت سنڌ جي هندو راجائن جو تختگاهه هو، ڪجهه معلومات گڏ ڪري سگهجي ٿي ته ڪهڙي وقت سنڌو درياءَ پنهنجو وهڪرو انهيءَ قديم شهر وٽان بدلائي، وري انهيءَ هنڌ تان وهڻ لڳو جو هاڻي سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ ۾ آهي. خواجه خضر (١) جي ننڍڙي ٻيٽ ۾ روهڙيءَ جي بلڪل آمهون سامهون هڪ مسجد آهي، جا ڏسڻ ۾ ئي پراڻي ٿي اچي ۽ انهيءَ عمارت ۾ هيٺيون ڪتبو لکيل آهي جو مون ڪي پنهنجي هڪڙي دفعي ۾ ڏسڻ ۾ آيو. انهيءَ جي هي معنيٰ آهي:

اوهان جي ڄاڻ لاءِ هيءُ لکجي ٿو ته جڏهن هيءَ درگاه نهي تڏهن خضر جو پاڻي سڀني چوڌاري هو. درگاه جي نهڻ بابت خضر هيءَ سهڻي مصرع لکي جا خدا جي گهر مان پڙهي سگهجي ٿي— اها آهي ”٣٤١ هجري“.

جيڪڏهن هيءَ تاريخ ٣٤١ هجري صحيح آهي ته پوءِ مسجد ٩٥٢ عيسويءَ ۾ نهي هوندي. انهيءَ مان ظاهر آهي ته اها مسلمانن جي حملي کان اڍائي سو سال پوءِ ناهي ويئي آهي. انهيءَ ۾ جيڪڏهن ڪا غلطي به آهي ته اها اڳيئي سوچيل سمجهيل آهي، ڇاڪاڻ ته اکرن ۾ ڏنل تاريخ انگن اکرن سان بلڪل نهڪيو ڦهڪيو اچي. هرهڪ عربي لفظ

---

(١) خواجه خضر: هن کي پهتل هستين جي قطار ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. پر جيئن ته هن آبحيات پيتو آهي، ان ڪري هي قيامت تائين جيئرو رهندو. سنڌين جي خيال موجب بکر وٽ خواجه خضر جو آستان آهي. جنهن جي خاطر درياءَ جو پلو اوپارو روهڙي تائين ويندو آهي.

کي هڪ خاص انگ جي برابر سمجهيو ويندو آهي، ان ڪري جڏهن به ڪو ڪتاب لکيو آهي يا قبو نهرايو ويندو آهي، ته انهيءَ کي ڪو لقب يا نالو ڏنو ويندو آهي، جنهن ۾ استعمال ڪيل اکرن مان انهيءَ قبي جي نهڻ يا ڪتاب جي لکجڻ جي تاريخ نڪريو اچي. اهو ساڳيو طريقو جيڪڏهن يورپ ۾ استعمال ڪيو وڃي ته پوءِ جيڪر ماڻهو گهٽيءَ متا-ڪٽ ڪان بچي وڃي، ڇاڪاڻ ته پوءِ فقط ديول جي نالي وٺڻ سان ئي سندس نهڻ جو سال معلوم ٿي ويندو. ساڳيءَ ريت، ڪوبه ماڻهو ڪنهن نظم پڙهڻ مهل انهيءَ جي مرتب ٿيڻ جو وقت سولائيءَ سان ٻڌائي سگهي ها.

هن ڪتبي جي تائيد روايتن مان پڻ ملي ٿي. چون ٿا ته روهڙيءَ جي انهيءَ حصي ۾، جنهن کي هاڻي باجي محلو ڪري سڏيو وڃي ٿو- باجي نالي هڪ ريڊار جهوپڙي ناهي اچي ويٺو هو. هڪ رات جو کيس ويجهڙائيءَ ۾ روشني ڏسڻ ۾ آئي. هن سمجهيو ته اها باهه ڪنهن مسافر ٻاري آهي، ان ڪري هن پنهنجي زال کي تاڏي آڻڻ لاءِ اوڏانهن موڪليو. پر جيئن ئي اها مائي روشنائيءَ جي ويجهو ويئي ته اها روشنائي غائب ٿي ويئي. زال اچي مڙس کي سڄي ڳالهه ٻڌائي، پر مڙس اعتبار ئي ڪونه ڪيو ۽ پاڻ انهي روشني کي ڏسڻ ويو. نيٺ جڏهن کيس اها پڪ ٿي ته اهو قدرتي مشاهدو آهي، تڏهن انهيءَ کان متاثر ٿي هو اتي اوتارو ناهي پاڻ فقير بنجي ويٺو. ٿوري وقت کان پوءِ درياءَ پنهنجو وهڪرو ڦيرايو ۽ الور جي ديوارن کي ڇڏي، اچي باجي جي تڪيي جي چوڌاري وهڻ لڳو، جنهن کي هاڻي "خواجه خضر" جو بيٽ ڪري سڏيو وڃي ٿو.

ڇچنامي ۾ وري ٻي آکاڻي آهي، جنهن ۾ روايت آهي ته الور جي راجا کي، آتي رهندڙ هڪ سوداگر جي سهڻيءَ ڌيءَ کي هٿ ڪرڻ جي خواهش ٿي. ڏکايل پيءُ راجا جي

مرضيءَ جي مخالفت نہ ڪري سگھيو ۽ ڪانئس انن ڏينهن جي
مهلت گھريائين. اهي اٺ ڏينهن روزي ۽ نماز ۾ گذاري
ڪرامت سبب پنهنجي ڌيءَ ۽ملڪيت ساڻ اڇي خضر جي
ٻيٽ ۾ پهتو ۽ درياهہ بہ الور جي شهر جي پرسان وهڻ ڇڏي
ڏنو ۽ اهڙيءَ طرح اهو شهر پنهنجن حاڪمن جي ظلم سبب
اجڙ تي ويو.

سچ ڇا بہ هجي پر اها حقيقت آهي تہ انهن ڪتبن
بابت اسان جي اعتقاد کي پڪي ڪرڻ ۾ ڏندڪٿائن جو وڏو
هٿ آهي. سکر ۽ روهڙيءَ جا قبا گھڻو ڪري اڪبر جي
دؤر جا آهن، پر انهن ۾ ڪي اهڙا بہ آهن، جن جي قدامت
متئين ڪتبي ۾ ڏنل تاريخ ۾ وڃيو پهچي. بکر جي ٻيٽ جي
سامهون ستين جو ٻيٽ آهي، جنهن کي ستن ستين جو ٻيٽ
بہ ڪري ڪوٺبو آهي. (خبر نہ آهي تہ اهي ستيون آيون
ڪٿان؟) هيٺيون ڪتبو ان ٻيٽ تان مليو:-

"سبدالدين، جو هڪ وڏ- گھراڻي ۾ ڄاڻو هو ۽ ڏاهپ
۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو، انهيءَ جو روح جڏهن هن مٽيءَ جي
گھر مان نڪري ويو، تڏهن هُن جنت کي وڃي پنهنجو گھر بڻايو.

"مون جڏهن سندس وفات جي تاريخ دريافت ڪئي
تڏهن دل جواب ڏنو تہ اهو منهنجي دل جو مالڪ
مير وڃي جنت پيڙو ٿيو."

متين اکرن مان جيڪا تاريخ ملي ٿي، اها ۳۸۴هہ آهي،
جا هڪ تمام قديم تاريخ آهي. مون انهيءَ تي وري وري سوچيو
۽ ڀانيم تہ ڪو جهونو سنڌي منهنجي غلطيءَ کان متاثر ٿي
ضرور مون کي ٽوڪيندو، پر ڏٺم تہ ڳالهہ مڙيئي هڪ آهي.
منهنجي منشيءَ، جيڪو مسلمان آهي ۽ پڻ منهنجي ٽڪل هندو
خزانچيءَ، جو ذري جو حساب بہ هوشياريءَ سان ڪندو آهي،
ٻنهي انهيءَ جي صحيح هجڻ جي تصديق ڪئي، انهيءَ ڪري
اسين انومان ڪيدي سگھون ٿا تہ اهو ضرور سچ هوندو. هونئن

به اهو قبو پراڻو ٿيو لڳي. اهوئي سبب آهي جو اسان انهيءَ تاريخ ۾ اعتبار ٿا ڪريون. اهو پيٽ جي اڀرندي ڪنڌ تي ٺهيل آهي ۽ تمام خسته حالت ۾ آهي. خواجه خضر جي مسجد جي ڪتبي ۾ ڏيکاريل سن مان ظاهر آهي ته سنڌو درياءَ پنهنجو وهڪرو الور کان روهڙيءَ ڏانهن ٣٤١هه ڌاري ڦيرايو هوندو. درياءَ جي وهڪري بدلائڻ سبب الور جي ماڻهن روهڙيءَ ڏانهن لڏڻ شروع ڪري ڏنو ۽ انهيءَ لڏ پلاڻ ۾ سيدن جو خاندان به هو. اهوئي سبب آهي جو انهن مان ڪٿڙي سيد جي قبي تي جيڪا تاريخ ڏنل آهي، اها خواجه خضر جي مسجد ۾ ڏنل تاريخ کان پنجاهه سال پوءِ جي آهي. سکر يا روهڙيءَ کي ان صديون پراڻي سمجهڻ ۾ وڏاءُ نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڏسجي پيو ته ڪئين صديون اڳ هي شهر اوج ۽ شاهوڪاريءَ تي رسيل هئا. انهيءَ ڳالهه جي تصديق انهن انيڪ قيمتي عمارتن مان ٿئي ٿي، جي اڪبر جي دؤر ۾ ۽ ان کان اڳ ٺاهيون ويئون هيون ۽ پڻ سيدن جي انهن ديرن مان پتو پوي ٿو، جن تمام ڏورانهن ملڪن مان هجرت ڪري هتي بود و باش اختيار ڪئي هئي. اڪبر سن ١٥٧٢ع ۾ سنڌ فتح ڪئي هئي ۽ جيتوڻيڪ سنڌس ٺهرايل عمارتن کي ٽي سؤ سال گذري چڪا آهن، پر ان هوندي به اهي درياءَ جي ڀنهي ڪپن تي ٽڪريءَ مٿان اهڙو ته ڏيکاءُ ٿيون ڏين، جو ڄڻ ته ويجهڙائيءَ جون ٺهيل آهن. روهڙيءَ جي جامع مسجد تي ڏنل ڪتبو، مثال طور، هيٺ ڏجي ٿو:

”وقت جو خسرو، دين پناهه، اڪبر، جيڪو تاج ٿو پائي ۽ ملڪن کي زير ٿو ڪري؛ اهو شاهه جنهن جون فوجون اڻتريون آهن، جيترا آسمان ۾ تارا ۽ جنهن جو تخت آسمان وانگر بلند آهي؛ اهو قانون جو رکوالو ۽ وقت جو اڳواڻ آهي، جنهن جا نوڪر (شان ۽ دبدبي ۾) قيصر ۽ شهنشاهن جي برابر آهن.

”اي شاهہ، تنهنجو ادنيٰ ۾ ادنيٰ نوڪر، جو جمشيد جهڙو تخت ڏٺي ۽ امير آهي.

”اهو دل جي سوجهري وارو ۽ سمنڊ جيان سخي، آزاد خياليءَ جو ٿنڀو ۽ نفع بخش هستي فتح خان آهي، جنهن جي رت ڳاڙهيندڙ ترار خدائي ثواب حاصل ڪرڻ لاءِ بي انصافيءَ جي پاڙ پٽي ڇڏي، ۽ انهيءَ اميد ۾ هيءَ مسجد ٺهرائي، تہ خدا کيس جنت ۾ چڱي جاءِ ڏيندو. ”اهي ڪعبي (جي مسجد) وانگر دل جو ڏڍ ۽ عدن جي باغ جيان دل کي فرحت ڏيندڙ آهي. خدا ڪري تہ هيءَ وقت جي اثر کان محفوظ رهي، سدائين قائم ۽ دائم رهي. مون پنهنجي دل کان اهڙي لفظ جو سوال ڪيو جو سندس تاريخ سان ٺهڪي ٺهڪي اچي تہ يڪدم هي جملو تري آيو:

’خان هيءَ مسجد ٺهرائي ۽ دنيا مان موڪلائي ويو.‘“

ٻيو مثال وري هڪ ننڍي گنبذ واريءَ عمارت مان مليو ٿو، جا هاڻي سکر ۾ اسان جي ايجنسيءَ جو هڪ حصو آهي. اها بہ اڪبري دؤر جي آهي، پر ڏيکاءُ اهڙو اٿس ڄڻ هاڻي ٺهي آهي. انهيءَ تي هي ڪتبو لکيل آهي:

”شاهہ وڏي جي خلافت جي دؤر ۾، دين کي روشن ڪندڙ، عزت ماب بادشاهن جي بادشاهہ محمد اڪبرشاهہ، جو ڪافرن جو ڪُهندڙ آهي. شل خدا سندس حڪومت قائم رکي.

”هيءَ عمارت امير مير معصوم ولد سيد صفا بکريءَ چڱن ڪمن لاءِ ٺهرائي تہ جيئن مسلمانن کي فائدو پهچي. جيڪڏهن ڪو بہ ماڻهو انهيءَ تي قبو اڌائيندو تہ پوءِ خدا، رسول، ملائڪن ۽ مومنن جي لعنت هيٺ رهندي ــ فقط ١٠٠٨ هجري.“

انهيءَ عمارت جي آمهون سامهون وري هڪ ٻي عمارت آهي، جنهن تي هيٺين مصرع لکيل آهي:

”اها سهڻي جاءِ، جا فردوس جي باغ جهڙي آهي، جنهن جي مهاڙي بهشت جي هرڪاربل خوشبوءِ سان ڀرپور آهي. سياڳي جاءِ، ڀل ته مسافر توکي سلام ڪرڻ وقت تنهنجي تاريخ کان واقف ٿين. اي دل جا عدن – ١٠٠٦ هجري.“

انهن عمارتن جي پيٺ ۾ جيڪي قبا نڪريءَ تي ايجنسيءَ جي مٿان پيا ڏسجن، سي پائنجي ٿو ته تمام گهڻا قديم آهن. انهن کنڊرن ۾ ڪنهن به هندو مندر جا نشان ڏسڻ ۾ نه آيا. اتي ته نهيو پر الور ۾، جتي ڪنهن وقت هندو گهرائي جو راڄ هو، اتي پڻ هندو عمارت سازيءَ جو ڪوبه نمونو نٿي ڏٺو. اتي ڪي گول برج آهن، جي تمام قديم ڏسڻ ۾ ٿي آيا. انهن تي نقش ۽ چٽساليءَ جو عمدو ڪم ٿيل آهي، پر ان هوندي به اهي مسلمانن جا قبا پيا ڏسجن، ڇاڪاڻ ته هڪ ته انهن ۾ تربتون آهن ۽ ٻيو ته انهن جو اندريون حصو ڪعبي ڏانهن مڙيل آهي. جتي چون ٿا ته راجا جو ڪوٽ ۽ محلات هئا، اتي هاڻي سيج ۽ مٽيءَ جا ڍير آهن جن جي صحيح سڃاڻپ نٿي ڪري سگهجي. مير رستم خان، خيرپور جي واليءَ هڪ هنڌ کوٽائي ڪرائي هئي. اتي اڃا به پٽ جو ڪجهه حصو ڪاٽيل آهي. اها پٽ گهڻي ويڪري آهي. منهنجو خيال آهي ته اها ويهه فوٽ موڪري آهي. ويچاري مير کي پنهنجي محنت جو ڪو به اجورو نه مليو ۽ پڻ ڪن وهمن سبب کيس کوٽائي بند ڪرائڻي پئي. الور روهڙيءَ کان پنجن ميلن جي پنڌ تي آهي. اوڏانهن وڃڻ جو رستو هڪ پُل مٿان وڃي ٿو، جنهن کي اروڙ واري ٻنڌ ڪوٺين ٿا. ڪي ان کي تمام پراڻو سمجهن ٿا، پر مقامي ماڻهن جو چوڻ آهي ته اها به صديون پراڻي آهي

۽ منهنجي ٻه راءِ اها آهي ته اها ٻنڌ يا پل انهيءَ عرصي کان وڌيڪ پراڻي ٿي نٿي سگهي. ظاهر آهي ته اها پل درياءَ جي سڄي وهڪري تي نه ٺاهي ويئي آهي، پر هڪ شاخ تي ٺاهي ويئي آهي، جا درياءَ جي الور ڇڏڻ کان پوءِ درياءَ جي پراڻي پيڌي ۾ الور جي لڳ وهندڙ هجي. سڀ کان وچ واري ڪمان جي اوچائي فقط چوڏهن فوٽ آهي ۽ سڄي پل جي ڊيگهه ڇهه سؤ فوٽن کان مٿي نه ٿيندي. منهنجي خيال موجب ته اها پل مير معصوم يا وقت جي ٻئي ڪنهن نيڪ امير جي ٺهرايل ٿي ڏسجي. پل اُڪرڻ کان پوءِ اوهان هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ پهچندا، جنهن ۾ ستَ ماڻهو رهن ٿا. انهن مان ٻه حصا مسلمان ۽ ٽيون حصو هندو آهن. جيئن ته امير ڪانئن ڪاٻه ڍل وصول ڪونه ڪن، ان ڪري هي پنهنجي پيدائش گنج شڪر شاهه جي پوئلڳن يا مريدن کي وڪڻندا آهن. هن ڳوٺ کان وٺي ويرانيءَ تائين کنڊرن جي قطار آهي، جا اڀيءَ جي اتر-اوڀر طرف گهٽي تائين پکڙيل آهي. انهن کنڊرن ۾ ڪوبه ڪتبو وغيره نه مليو آهي ۽ نه وري منجهن ڪا ٻي اهڙي عمدي شيءِ آهي. اُتي جي نظاريدار کنڊرن مان عالمگير جي مسجد ۽ ٻن سيدن شڪرگنج شاهه ۽ خليفي قطب‌الدين شاهه جا قبا آهن. شڪرگنج شاهه جو قبو هڪ مشهور زيارت آهي، جتي مهيني ۾ ٻه دفعا ويجهڙائيءَ جا ماڻهو زيارت ڪرڻ ويندا آهن. انهيءَ تي ڪاٻه وڏي عمارت وغيره نه آهي، پر اها هڪ سادي ۽ سفيد تربت آهي، جنهن جي ڪناري تي رنگي گل جهڙا گل ٻوٽا اُڪريل آهن. مون اُتي ڪجهه شيون ٽنگيل ڏٺيون، جن ۾ شراب جي بوتلن جا بوچ به هئا، جي عقيدتمندن اُڇاڙائيءَ ۾ ٽنگيا ٿا ڏسجن. ڇاڪاڻ ته جڏهن مون ڪين ٻڌايو ته اهي اصل ۾ شراب جي شيشن جا آهن، تڏهن اهي مجاور ڪي ٻڙا لڳا. هن اهي يڪدم ٻاهر اڇلايا ۽ مون کي ٻڌايائين ته اهو سندس زال جو ڏوهه آهي جنهن اهي اُتي ٽنگيا هئا. الور ۾ مون

ڪي بن پٿرن کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين هٿ آيو. اهي درياهہ جي پراڻي پڌي ۾ پيل هئا ۽ انهن تي اڪيل هو ته اهي مير معصوم درياءَ جي وهڪري جي نشان قائم ڪرڻ لاءِ اتي لڳايا آهن. هي نيڪ سيد ڪيترن ئي عمارتن جو معمار آهي، جي روهڙيءَ جي پڙ ۾ آهن. سندس تربت سکر ڇانوڻيءَ ۾ آهي، جنهن جي پڙ ۾ هڪ نوي فوٽ ڊگهو منارو آهي جو هن پاڻ ٺهرايو هو ۽ جنهن تان ڪيترن ميلن ۾ سڄو ملڪ پيو ڏسجي. سندس پوين مان جيڪو پاڻ کي سندس وارث پيو سڏائي، تنهن ساڳئي قبرستان ۾ پنهنجي لاءِ، مرڻ کان اڳ، هڪ قبر ٺهرائي ڇڏي آهي.

روهڙيءَ ۾ دعوي ڪئي وڃي ٿي ته اتي پيغمبر اسلام جو وار مبارڪ آهي جو جواهرن سان سجايل سونيءَ نڙي ۾ آهي. مجاور مون کي انهيءَ بابت هيٺيون بيان ڪري ٻڌايو:

”٩٥٢ هجريءَ ۾ وار مبارڪ جو مجاور، مخدوم ميان عبدالباقي صديقي، اسنبول (قسطنطنيه) مان سکر پهتو، ۽ انهن سياڻن نشانن (يادگارن) بابت اهڙيون ته ثابتيون پيش ڪيائين جو بزرگ ۽ پيارا ماڻهو مٿس اعتبار ڪري تبرڪات جي زيارت ڪرڻ لڳا. انهن ۾ شاهہ حيدر حقاني ۽ مخدوم عبدالمالڪ جا نالا قابل ذڪر آهن. ڪانئس پوءِ حاجي محمد عبدالستار صديقي مجاور ٿيو ۽ اهو عهدو هُن اسي سال ماڻيو. هن کان پوءِ شاهہ حافظ محمد اسحاق مجاور ٿيو ۽ پوءِ حاجي محمد جا ٻہ پٽ حافظ محمد رضا ۽ حافظ محمد مراد. هاڻي اهو عهدو حافظ محمد اسحاق جي پيڙهيءَ ۾ هلندو اچي.“

سکر ۾ آءٌ ڏکيوئي ٿورا ڏينهن هوس، ان هوندي بہ مون اتي جي رهندڙ ڦورو قبيلن کي پرکڻ شروع ڪيو. منهنجي اتي پهچڻ کان ٿورا ڏينهن پوءِ رحمان بڙديءَ نالي هڪ مشهور ڦورو پنجاهہ رپيا مهيني تي اچي اسان وٽ نوڪريءَ ۾ بيٺو. هو قد جو ڊگهو ۽ گنڀير مڙس هو، پر هُٿس هڪ ٻانهن،

چاڪاڻ تہ ڪيس سيڪٽ ڏيڻ لاءِ سنڌي حڪومت سنڌس ٻہ ٻانهن وڍائي ڇڏي هئي. پر رحمان تي انهيءَ سزا جو ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيو، پاڻ پنهنجي ڌنڌي ۾ وڌيڪ چاهہ ورتائين. جيئن ئي سنڌس ٻانهن چڱي ڀلي ٿي، تيئن وڃي پنهنجي ڪميت گهوڙي تي چڙهيو ۽ سنڌس سڀ کان ڀهريون ڪارنامو هو اسان جي منشيءَ تي حملو ڪرڻ، جنهن ۾ هن غريب کي وڏي ڪيرائي ڇڏيائين. سنڌس خيال هو تہ منشي مري ويو آهي ۽ هئو بہ ائين. پنج خطرناڪ زخم رسايا هئائينس، جنهن مان ڪو مشڪل بچي ها! پر اسان جو منشي بہ تہ وائيو هو، ان ڪري ڏڪ جهلي ويو. انهيءَ ۽ ٻين اهڙن ظلمن جي ڪري رحمان ايڏو تہ بدنام ٿيو، جو ڪيس پڪڙڻ لاءِ مٿس انعام رکيو ويو. ڪجهہ وقت اڳ ٻہڙدي قبيلي جو رئيس شير محمد خان سلام ڪرڻ خاطر اسان جي هڪ سياسي آفيسر وٽ لنگهي آيو. ڳالهين ڪندي رحمان جو ذڪر هليو، جنهن تي آفيسر دلي خواهش ڏيکاري تہ انهيءَ بدمعاش کي جهليو وڃي. رئيس جي همراهن مان هڪ سٺي پوشاڪ واري بروچ - جنهن انهيءَ بحث ۾ چڱو حصو ورتو هو، جي اها راءِ هئي تہ رحمان جهلجي. پر وري ڪنڌ ڌوڻي گنڀير ٿي چيائين تہ "افسوس، اهو ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، چاڪاڻ تہ رحمان اهڙو تہ حرامزادو آهي جو ڪيس جهلي نٿو سگهجي." اهڙيءَ طرح سوچ ويچار ڪان پوءِ، اها ميٽنگ برخواست ٿي ۽ اسان کي ٽيسين خبر ڪانہ پيئي، جيسين رحمان اچي اسان وٽ نوڪر ٻنو. تڏهن اسان سڃاتو تہ رحمان اهو ساڳيو بروچ هو، جنهن خود پنهنجيءَ گرفتاريءَ لاءِ اشتياق پئي ڏيکاريو. لارڊ برايهہ وانگر رحمان جو ڪنڌ ڌوڻڻ بہ اهڙو هو، جو انهيءَ حرڪت سنڌس بروچ ساٿين کي پوءِ ضرور کلايو هوندو، پر بروچ ٻين ماڻهن وانگر جانور ڪونہ آهن. آهي اخلاقي طور گنڀير ۽ سخت آهن ۽ ڪٿي بہ ڪا خوشي يا عجب جي ڳالهہ ڏسندا

ته جيڪو ڪين احساس ٿيندو، انهيءَ جو اظهار فقط ٻن لفظن ”واه واه“ ڪان وڌيڪ نه ڪندا. عجيب ڳالهين پڙڻ جو ڪين ڏاڍو شوق هوندو آهي، پوءِ اهي پل ڪيتريون به ڪوڙيون هجن، پر جيڪڏهن ٻڌائبو اٿن ته اهي ڪنهن جن يا درويش جون ٻڌايل آهن، ته پوءِ شڪ ڪونه ڪن. هڪ دفعي ڪنهن ماڻهوءَ مون کي قسمت جي باري ۾ — جنهن جي ڪيس پنهنجي سر چاڙهي هئي، هڪ آکاڻي هن ريت ٻڌائي:

”پيارو خان نالي هڪ ننڍيءَ عمر جو جمالي بروچ هو جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته تلوار هلائڻ ۾ ورلي ڪو سندس مقابلو ڪري سگهندو. انهيءَ پهلوان جو ڪنهن سبب ڪري مڪران وڃڻ ٿيو. سندس مرشد کيس اوڏانهن وڃڻ کان روڪيو هو ۽ چيائينس ته جي ويندين ته وري نه موٽندين. پيارو انهيءَ نصيحت تي ڪليو، پر ايترو وعدو ڪيائين ته هرويرو پاڻ کي مصيبت ۾ ڪونه وجهندو. وطن واپس موٽڻ مهل هو جيئن ڪجين جي وڻن جي هڪ جهڳٽي مان لنگهي رهيو هو تيئن هُن کي ڪنهن ماڻهوءَ جي رڙين جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. مٿي جو ڪٿي ڏسي ته هڪ ماڻهو رس ڪڍڻ لاءِ ڪجيءَ جي وڻ جي چوٽ تي چڙهي ويو آهي. پر هڪ نانگ به وڃي کيس ويجهو پهتو آهي ۽ ذري گهٽ ان کي ڏنگڻ تي آهي. پياري پنهنجي بندوق ڪڍي آيي ڪئي، پر مصيبت ۾ ڦاٿل ماڻهوءَ جي بدن جو ڪجهه حصو نانگ جي بلڪل آمهون سامهون هو، ان ڪري گمان هو ته ماڻهوءَ کي ڏڪ لڳي. اهو ماڻهو جو پاڻ بچائڻ لاءِ وڻ جي ڏار کي چهٽيو پيو هو، تنهن وٺي دانهون ڪيون، جنهن تي پياري چشت رکي اهڙي ته پوري نشاني تي ڏڪ هنيو، جو گولي وڃي نانگ جي منڍيءَ کي لڳي ۽ اهو بروقت مري ويو. وڻ تي چڙهيل ماڻهو ٽڪڙو ٽڪڙو هيٺ لٿو ته جيئن هن ڇڱي مڙس جو ٿورو مڃي، پر سندس حيرت جي حد نه رهي، جڏهن هُن پياري کي آڏي مثل

ڏنو! بندوق جي گولي لڳڻ سبب ٽانگ جي چاڙهيءَ جو ڪجهه حصو، جنهن ۾ زهريلو ڏنڊ هو، منڍيءَ مان جدا ٿيڻ ڪان پوءِ اڇي پياري جي مُنهن تي ڪري ۽ زخم ڪري وڌائين. انهيءَ ۾ اهڙو ته موتمار زهر هو، جو جيستائين اهو مڪراني وڻ تان لهي ئي لهي، تنهن ڪان اڳ قسمت جو ماريل (پيارو) وفات ڪري ويو.

مون پنهنجي منشيءَ کي چيو ته اها ته ڏاڍي عجيب ڳالهه آهي! تنهن تي هُن ورائيو ته صاحب، سندس قسمت ايتري هئي، وڏيڪ ڇا ٿو چئي سگهجي! بروچن کي عجيب ڳالهين بڌڻ لاءِ ڏاڍو چاهه ٿو ڏسجي ۽ انهيءَ ۾ هو اسان ڇسن فرنگين جي ابتڙ – جي هر ڪنهن ڳالهه تي ويهي ضد ڪندا آهيون – تاريخ، وقت يا عدد جو ڪوبه خيال ڪونه ڪندا آهن. انهيءَ لاءِ هي مثال ڪافي آهي. اسان جي ايجنسي ٺاهڻ ۾ ڪي مزور سرون ڪٽي رهيا هئا، انهن ۾ هڪڙو پوڙهو رند قبيلي جو بروچ به هو. انهيءَ بروچ کي اسان جي هڪ سياسي آفيسر روڪي، افغانستان مٿان اسان جي حملي بابت رايو پڇيو. پوڙهي ڪنڌ لوڏي چيو ته منهنجي خيال ۾ اوهان جي فوج ڪڏهن به ڪانه موٽندي. هن ڪان اڳ ست لک ماڻهو هندستان مان ڪابل ويا هئا، پر رڳا هڏا ڇڏي آيا ۽ اوهان جو به ساڳيو حشر ٿيندو. اسان جي آفيسر جڏهن ڪانئس پيو سوال ڪيو ته پلا اسان ڪيترا ماڻهو موڪليا آهن؟ تڏهن جواب ڏنائين ته ٽي لک. اهو آهي حساب ڪتاب ۾ بروچن جي ڄاڻ جو هڪ مثال. ٻئي موقعي تي مون هڪ بيرگ ٽالي بگٽي رئيس (ابوبڪر) ڪان سندس عمر بابت پڇيو ته هُن بيڌڙڪ چئي ڏنو ١٢٠ سال. ڪيس ڏسڻ سان معلوم پئي ٿيو ته سندس عمر وڌ ۾ وڌ ٧٠ سال هوندي، ڇاڪاڻ ته اڃا سندس وار پورا ۽ اڪ ڪَڪِڙي هئي. بروچن کي انهن آفيسرن لاءِ ڏاڍي حب هوندي آهي جي منجهن ٿوري به دلچسپي ڏيکاريندا آهن. ڪم

ختم ٿيڻ کان پوءِ به ڪلاڪن جا ڪلاڪ ماٺ ڪيو اسان جي ڪئمپ جي ڪارروائي پيا ڏسندا آهن. جيڪي به اسان وٽ وهيو ۽ واپريو، سو ڪين سڀ نئون پئي لڳو ۽ پڻ جدا جدا قبيلن ۽ ذاتين جي ڪئمپ ۾ هجڻ به ڪين وندرايو پئي. انهيءَ نسبت هڪ بروچ پنهنجي ماڻهن کي هيئن ٻڌايو ته "فرنگين جي فوج ۾ ڪيترن ئي قسمن جا شيطان آهن. انهن مان هڪڙا ڪارا بت پرست آهن، ٻيا رنگ جا اڇا آهن، پر وٽن ڪو مذهب ڪونهي ۽ ٽيان وري چڱا مسلمان آهن جي اسان وانگر نماز پڙهن." انهيءَ مان سندس مراد هيءَ هئي ته پهريان هندو، ٻيان يوروپي ۽ ٽيان مسلمان هئا. بروچن بابت اسان کي روزانه خبرون ملنديون هيون ته اهي ماڻهن تي اوچتو حملا ڪري نه فقط ڦريندا آهن پر قتل به ڪريو ڇڏين، انهيءَ ڪري اسان کي سندن لاءِ ڪو چڱو خيال ڪو نه هو. پر رحمان کان سواءِ اسان کي سکر ۾ جيڪي ٻيا بروچ نظر آيا، تن سندن نسل بابت مڙيئي اسان تي چڱو اثر ڇڏيو. سکر جي پر وارا قبيلا پنهنجو بروچڪو ڪردار وڃائي چڪا هئا، جهڙوڪ ڪوسا، جنهن جي لفظي معني ئي آهي ڏاڙيل (١) اهي اڃا به پنهنجو خوفناڪ ڏيل ڪنيو پيا هلن ۽ ترار جي استعمال ڪرڻ کي به ڪونه وساريو اٿن پر هاڻي منجهن ناپر اچي ويئي آهي. جيڪڏهن وڙهن به ڪٿي تڏهن به پنهنجي اٺن يا ڳوٺن جي حفاظت لاءِ وڙهن، نه ته اصل ڪونه وڙهن. قادر بخش نالي سندن رئيس هڪ سهڻو جوان آهي جنهن جو آواز هلڪو ۽ عادتون وٽنڊڙ آهن. منجهانئس جنگ ڪرڻ جي صلاحيت نڪري چڪي هئي، ان ڪري پنهنجي خوشيءَ سان اسان سان عهدنامو

---

(١) ڪوسه: حقيقت ۾ ڪازخ آهن ۽ توراني نسل جا آهن ڪين بلوچستان ۾ اڄ تائين ڪوسغ سڏيو وڃي ٿو جو ڪازخ يا ڪوزخ جو بگڙيل نمونو آهي. مصنف شايد ڪازڪ کي قزاق سان تشبيه ڏني آهي جنهن جو مطلب آهي چور يا ڏاڙيل. ـــ مترجم

ڪيائين، جنهن موجب هُن پنهنجي راڄ مان اسان کي گهوڙيسوارن جو جٿو ڏيڻ قبول ڪيو، جنهن کي اسان سکر ۽ شڪارپور جي وچ ۾ ٽپال ورهائڻ ۾ لڳايو ۽ پڻ ڪائڻ انهيءَ ضلعي ۾ سوار - پوليس جو ڪم به ورتو. اهي ماڻهو اسان کي بيحد ڪمائتا ثابت ٿيا، ۽ سچ ته اهو آهي، ته جيڪي ڪين ملي ٿو، انهيءَ ڪان وڌيڪ لهڻ. ڪين ڏسي ٻين ڏيهي ماڻهن ۾ به ٿاپر اڇي ويئي آهي ۽ اهي به چڱيءَ چال جي ضمانت تي نوڪري ڪرڻ ۽ چڱي پگهار لاءِ اسان ڏانهن پيا واجهائين. اهڙيءَ طرح، ۽ ساڳين سببن ڪري، اسان پوليس جي هڪ جماعت ناهي ورتي، جا نه فقط رستن تي عام ماڻهن جي اچ وڃ جي حفاظت ۽ سلامتيءَ لاءِ ڪارائتي ثابت ٿي، پر ان جي ڪري انهي ايراضيءَ ۾ پراڻي دؤر ۾ جيڪي خون خرابا ٿيندا هئا، انهن جي بند ٿي وڃڻ جي به اميد ٿي ۽ اهڙيءَ ريت سڄي علائقي تي صلح ۽ سانت جي برڪت نازل ٿي. اهي اميدون ڪيئن اجڙ ٿيون، انهيءَ لاءِ اينڊڙ باب ۾ ڪافي ذخيرو موجود آهي.

باب ٽيون

سنڌ ۽ افغانستان جي قبضي ڪرڻ تي تبصرو

فارسيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”جيڪڏهن هرڻ جي شڪار تي وڃو ته شينهن سان منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃو.“ اسان جا دوست جيڪي افغانستان فتح ڪرڻ ويا هئا، تن پائنجي ٿو ته بدقسمتيءَ سبب اهو ڀاڪو ابتو پڙهيو هو، يعني اهي ويا ته هئا شينهن جي شڪار تي پر تياري ڪئي هئائون هرڻ جي شڪار جي. ٿوري ۾ ائين چئجي ته جيڪي ڪجهه اسان جي فوجن تي ٿي گذريو، تنهن اسان جي دشمنن ۾ حقارت پيدا ڪري ڇڏي. اهو آهي افغانستان جي جنگ ۾ اسان جي تباهيءَ جو پهريون سبب. ٻيو سبب وري هيءُ ته اسان جي لشڪر کي سٺو مهندار ڪو نه مليو، جنهن ۾ لياقت، مستقل مزاجي ۽ فيصلي جو مادو هجي. جيڪڏهن سر هينري پاٽنجر يا سر چارلس نيپئر اسان جو ڪابل ۾ ايلچي هجي ها ته ٻوءِ اسان کي هي ڏينهن ڏسڻو نه پوي ها. اسان جي تباهيءَ ۽ بيعزتيءَ جو ٽيون ڪارڻ اهو هو جيڪو مون هيٺئر بيان ڪيو آهي. جيڪڏهن اسان جي فوج جي واڳ سنڀاليندڙ ڪو وڏو جنرل هجي ها ته پوءِ هو پاڻ کي شاهه شجاع الملڪ(١) وانگر ڪميڻو ثابت نه ڪري ها ۽ برطانيا جي لشڪر کي اهڙي ماڻهوءَ جي جنيسري(٢) فوج جو حصو نه بڻائي ها، جو حقيقت ۾ اسان

---

(١) شاهه شجاع: افغانستان جي بادشاهه ڏانهن اشارو آهي.

(٢) جنيسري: اها فوج هئي جا عثماني ترڪن، ڪرستانن جي ننڍڙن ٻارن کي ڀرتي ڪرڻ سان ٺاهي هئي. انهيءَ ۾ اٽڪل ٥٥ هزار ڇوڪرا هرسال ڀرتي ڪيا ويندا هئا ۽ انهن کي سکيا ڏيئي سپاهي بنايو ويندو هو.

جي تباهيءَ لاءِ سازشون ڪري رهيو هو. ساڳيءَ ريت هو اسان جي سپاهين کي اهڙي هنڌ نه وجي ڇڏي ها جتي هو نه ته پاڻ کي دشمن جي حملي کان بچائي سگهيا ۽ نه وري ڪو واپس ئي موٽي ٿي سگهيا. هائي اچو ته انهن ٽنهي سببن کي توريون ۽ ڏسون ته اهي ئي سبب هئا يا ڪي ٻيا، ۽ اهي سبب انهيءَ نتيجي لاءِ ڪافي هئا، جنهن نه فقط اسان جي فوجن تي تباهي آندي پر ان سان گڏ اسان جي نالي کي، جو ان وقت تائين بيداغ هو، ٻوڙي ڇڏيو. ڪوبه ماڻهو اهو نٿو چئي سگهي ته اسان واري فوج، جنهن فروري ١٨٣٩ع ۾ سنڌوءَ کي اُڪري پار ڪيو هو، سا تعداد، انتظام يا هٿيارن جي خيال کان اڻپوري هئي. انهيءَ فوج ۾ شاهه شجاع جي سڄي ملڪ تي قبضي ڪرڻ جي صلاحيت موجود هئي، پر ڏک جي ڳالهه هيءَ آهي ته انهيءَ جو سنڌو درياءَ کان وٺي بالاحصار تائين ڪنهن به طاقتور فوج سان مقابلو ڪو نه ٿيو. رستي ۾ انهن جو فقط بولان ۽ کوجڪ جي ڌاڙيلن سان ٽڪر ٿيو ۽ غزنيءَ جي قلعي هيٺان جن سان جنگ ٿي اهي به هڪ بي ترتيب ميڙ کان وڌيڪ نه هئا. انگريزن جي نالي جو ڌڪاءُ خراسان بلڪ سڄي ملڪ تائين پکڙجي ويو هو. دوست محمد ۽ محراب خان جو لشڪر به هيسجي ويو، ۽ بروچن جون ٽڪيون ترايون به ميدان کان ٻاهر نه نڪتيون — فقط انهيءَ وقت جلوو ٿي ڏيکاريئون، جڏهن ڪو اڪيلو يا بي هٿيار ڀٽڪندڙ ماڻهو ٿي ملين. اهڙين حالتن ۾ قديم چوٽي سچي آهي ته جيڪڏهن هڪڙو ماڻهو دل ٻڌي بيهي ته ڪيترن کي ئي ڀڄائي سگهي ٿو. ساڳيءَ ريت ڏهن دليرن کي ڏسڻ سان هزار دشمن ڀڄيو وڃن. هڪ انگريز نوجوان، جنهن کي اسان جي ڪن خونريز جنگين ڏسڻ جو آزمودو هو، تنهن دعويٰ سان چيو ته ”مون کي هڪ نائڪ ۽ ٽي سپاهي ڏيو، ته سڄي بلوچستان ۾ ڪٿي به گهڙي ٿو پوان. حرام جو ڪو مقابلو ڪري!“ هڪ ٻئي

آفيسر، جو ان وقت پنهنجي هڪ هزار سپاهين کي شڪست ڏانهن گهلي رهيو هو، تنهن به اهائي پڪاڪ هنئي ته اهي ڪمبٽا بروچ ڏا اسان جو مقابلو ڪري سگهن! اهڙن خيالن تي هلندي اهڙو ته بيوقوفيءَ اڻڄاڻائيءَ ۽ بيپرواهيءَ جو رويو اختيار ڪيو، جنهن نيٺ اسان جي تباهي آڻي اسان جون اکيون کولي ڇڏيون. اعتبار ڪندؤ ته جتي قلعا هئا اتي اسان جي فوج ٿورو پري ميدان ۾ وڃي ٿي خيما کوڙيا، سو به اهڙيءَ طرح جو دشمن آسانيءَ سان مٿن حملو ڪري سگهي! نه فقط ايترو، پر دشمن جيڪڏهن ٿوريءَ همت کان ڪم وٺي ها ته ڪين سندن خزاني ۽ رسد کان به جدا ڪري سگهيو ٿي، ڇاڪاڻ ته اهي ربين جا ڍير ۽ چانديءَ جون سرون گهٽو ڪري فقط ويهن سپاهين جي سنڀال ۾ ڏنيون ويندڻيون هيون. ازانسواءِ، انهن لنگهن (لڪن) تي، جيڪي خراسان جون ڪنجيون تصور ڪيون ويندڻيون هيون، ڪڏهن به حفاظتي دستو نه رکيو ويو ۽ سنڌو درياءَ کان قنڌار تائين جيڪي به چونڪيون هيون، انهن تي هڪڙو ڏيهي آفيسر ۽ ڏيهه سپاهي موزون پهريدار سمجهيا ٿي ويا. اهو ساڳيو حال هو قلات جو، جنهن جي فتح ۾ اسان چڱا ماڻهو وڃايا هئا، ان کي اڻين ئي نڌڻڪو ڇڏيو ويو. جيتوڻيڪ اسان جي ايجنٽ تي ڪي بدناميءَ جون تهمتون به مڙهيل آهن، ان هوندي به سندس ڪم اهڙا ته جڏا هئا، جي تازي فتح ڪيل بروهين کي قلات تي حملي ڪرڻ لاءِ آڪسائڻ لاءِ ڪافي هئا. دشمن جي گيدي هجڻ جو اسان تي اهڙو ته اثر ويهي ويو هو، جو هڪڙو جرنيل، جنهن کي سندس هوشياريءَ کان وڌيڪ سنيءَ بخت ياوريءَ ڪابل تائين ڪاميابيءَ سان پهچايو هو، سو جڏهن سنڌ واپس آيو، تڏهن سڀ کان پهريون قدم سندس اهو هو، جو هُن انهيءَ فوج جي آفيسر لڏي ۾ اڌڙڪ ڪٽر آڻي ڇڏي. سچيءَ اتر سنڌ ۾، ڪو به انجنير نه ڇڏيو ويو هو، ۽ جنهن به خسيس بهاني تي ٠وڪل

جي درخواست ٿي ڪئي، اها ڪيس بيدڙڪ ملي ٿي ويئي. انهيءَ جوش ۽ همت جي سهاري، منهنجي بهادر دوست والپول ڪلرڪ چاليهن گهوڙيسوارن ۽ ڪن پيدل سپاهين جي مدد سان مَري ٽڪرين* ۾ آئن جي هڪ ڏکيءَ قطار جي نگهباني ڪئي هئي. هي اهي اڙانگا هنڌ هئا، جتي پوءِ سڄيءَ ريجمينٽ کي گهڻيءَ ڪوشش کان پوءِ به اندر گهڙڻ ۾ ڪاميابي حاصل ٿي نه سگهي. انهيءَ ساڳئي جذبي هيٺ اسان جو جرنيل ڇهن هزارن ماڻهن سان ڪاهڪ جي قلعي وٽ گهيلاڙو ڪيو پيو هو، ۽ ڏيهي پيادل فوج مان سوين سپاهي جدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. انهيءَ وقت قلعي جي سنڀال ميدانن جو هڪ بهادر قبيلو (ڪاهڪ) ڪري رهيو هو، جنهن ڪئين دفعا جبل جي مري بروچن سان ٽڪر کاڌو هو، ۽ عزت سان سوڀارو ٿيو هو. اتي هڪ قديم چوٽي آهي ته "مَري مي نامزد باڪوه و ڪاهڪ باميدان" مري پنهنجي جبلن تي فخر ٿو ڪري ته ڪاهڪ وري ميدانن تي. ساڳيءَ ريت، اسان اُرهه زورائي ڪري نه فقط اترين لڪن جي سنڀاليندڙن جا پئسا کائي وياسين، پر ان سان گڏ سياري جي موسم اچڻ سان اسان پنهنجي فوج جو گهڻو حصو ڪابل مان گهرائي ورتو ۽ باقي جيڪي اتي رهيا، انهن کي اهڙي هنڌ ڇڏيو ويو، جو ڪين سولائيءَ سان رسد کان الڳ ڪري ٿي سگهياسين. آخر ۾ اهو چوڻ به ضروري ٿيندو ته انهيءَ ساڳئي جوش ۽ جذبي جو نتيجو هو، جو اسان جي وڌندڙ فوجي چونڪين کي فقط زالن ۽ ٻارن سان پريو ويو هو. هڪ معتبر اختياريءَ واري، هڪ پوليٽيڪل آفيسر کي لکيو هو ته "باقي حياتيءَ جا ڏينهن آرام سان 'شال' جي

---

* مري ٽڪريون: اتر بلوچستان جي ڪڇيءَ واري علائقي ۾ واقع آهن. انهن کي قديم وقت کان وٺي مري قبيلن جو گهر تصور ڪيو ويندو هو.

سرسبز ماڻرين ۾ گذاريو.“ جيڪڏهن انهن لفظن کي واقعن سان ڀيٽيو وڃي ته پوءِ انهيءَ جو ساڳيو مفهوم نٿو بيهي ـ چاڪاڻ ته اسان جي ’شال، واري درويش کي ڪاڪڙن جو هڪ جٿو اهڙو ته اچي پيتو هو جو انهيءَ کان پاڻ ڏاڍي مشڪلاتن سان بچاياائين. ڪاڪڙن پنهنجي حملي جي هڪ ڪُٽي جي ٻايدان سان شروعات ڪئي هئي ۽ اها انهيءَ خوشفهميءَ ۾ ته ڪاڪو ڊيمن يا ارنيس(١) کين فرنگين کان بدلي وٺڻ جو موقعو ڏيندو. ڪيل تہ وري انهيءَ ڳالهہ تي ٿي اچي جو اسان جي ’شال، واري دوست لڪيل انجام ڪيو هو ته انهن ساڳين ڪاڪڙن سان، ڪاهان جي گهيري هيٺ آيل قلعي تي ڪاهي ويندو، پر هاڻي انهن ساڳين ماڻهن جا خنجر سندس ڪنڌ ڪپڻ پنيان آهن. ٿورو اڳ مون کي ٻالان ڏانهي ڪنهن بہ مددگار فوج يا جنگي سامان موڪلڻ کان منع ڪئي ويئي هئي، ان جي بدران هڪ براڊ ووڊ پياني جي گهر ڪئي ويئي هئي؛ پر اسين پانيو ٿا تہ اهو ساز هاڻي سپر کان نڪري چڪو هوندو ۽ اهو ڪنهن سرڪش ڪاڪڙ يا بوز بروچ جي گهرو سامان ۾ داخل ٿي ويو هوندو.

انهيءَ ڳالهہ جو اعتراف ڪرڻو پوندو تہ اهڙو بيڪار سرشتو ڪڏهن بہ ڪنهن هوشيار ۽ بـرجستي اعلي آفيسر جي هوندي نہ هلي ها. انهيءَ ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ سر وليم ميڪناگهٽن ۾ ڪابل جي انتظام جي هلائڻ جي ڄاڻ هوندي بہ ڪن خاصيتن جي ڪمي هئي. پر جيئن تہ سندس اختياريءَ جو ڪابل ۽ ان جي ٻسگردائيءَ جي ٻاهران ڪو بہ مظاهرو نہ ٿيل هو، ان ڪري کيس نہ تہ اعلي اختياريءَ وارو تسليم ٿي ڪيو ويو ۽ نہ وري کيس سنڌوءَ جو گورنر مڃيو تي ويو. ڪوئٽيا ۽ قندار جا پوليٽيڪل آفيسر نالي ماتر تہ نهيو، پر درحقيقت کانئس خودمختار هئا ۽ اتر سنڌ جي ايجنٽ بہ سندس اختياري مڃڻ کان صاف نابري واري. ٻئي طرف وري جيڪي

---

(١) ڪاڪو ڊيمن يا ارنيس: يونانين ۾ بد روح لاءِ استعمال ڪيو ويندو هو.

فوجي عملدار هئا، اهي پاڻ وڏيڪ هوڏي ۽ نافرمان هئا. ملڪي با ديواني اختياريءَ لاءِ ڪين ايڏو ته چاهه هو جو نه فقط ڪنهن ڌنل صلاح ڏي ڇڏيندا هئا، پر پاڻ ان جي ابتڙ ڪم ڪندا هئا. انهيءَ خرابيءَ جو ٻيو نمبر سبب وري هي هو، جو هن مهم جو ڪو منهن مٿو ڪونه هو. هرهڪ ڇونڊيءَ ڪي پنهنجو پنهنجو فوجي ۽ ديواني رئيس هو. سندو ايراضيءَ واري فوج (انگلنڊ جي) جبلي قبائلين جي ميڙ مثل هئي، جنهن جو هرهڪ اڳواڻ اصل مقصد جي ابتڙ پنهنجي پاڙيسريءَ سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو. تنهن وقت جنرل ناٽ قنڌار جي سدا-رڌل پوليٽيڪل ايجنٽ جي خلاف خط لکي لکي ٿڪي پيو هو، اهڙيءَ طرح اتر سنڌ جا ريزيڊنٽ ۽ جنرل، پيئي پنهنجي اختلافن کي گولين جي رستي طي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيا هئا؛ چاڪاڻ ته سندن خيال موجب ترت فيصلي جو اهو ئي واحد طريقو هو. ساڳئي وقت شيلٽن جي هٺ ۽ مغز جي خرابي ڪيس ڪابل جي ملڪي اختياريءَ سان بغاوت ڪرڻ تي آماده ڪرڻ واري هئي. اهڙيءَ حالت ۾ ان وقت مياڻيءَ جي پوڙهي سورهيه (١) جي جادوءَ جي ڏنڊي جي ضرورت هئي، جو انهن جهڳڙالو عناصرن کي زير ڪري (ڪين ڳنڍي) منجهن اتفاق پيدا ڪري سگهي ها. پر اهڙو ڪو به لائق ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو ۽ انهيءَ وڳوڙ ۾ زير ٿيل ماڻهو به ڪنڌ مٿي ڪڍڻ لڳا. مرين جي ترار اڳ ۾ ئي ثابت ڪري ڏيکاريو هو ته فرنگي اهڙا ڪونه آهن، جن کي شڪست نه ڏئي سگهجي. انهن جو مثال وٺندي بروهين ۽ ڪاڪڙن به پوءِ بغاوت ڪئي ۽ اهو نمونو ڏورانهين ڏيهه ڪابل تائين پکڙجي ويو. وري اسان جي بيوقوف فوج جي انڌي چريائپ ته ڏسو، جو سندن خيال هو ته ڪابل پنهنجي ٻچن جي تمندڙ

(١) مياڻي جي پوڙهي سورهيه سان مصنف جي مراد شايد سر چارلس نيپئر ڏانهن اشارو آهي. - مترجم

رت کي ڏسندي ته هڪ ڌاريي دشمن کي پنهنجي ڇاتيءَ سان لڳائيندو. عجب جي ڳالهه آهي ته اهو خيال اسان جي سياستدانن جي دل ۾ ڪڏهن ڪو نه ويئو ته شاهه جهڙو ماڻهو جيڪو هڪ پراڻو جابر، ظالم، مغرور ۽ وهمي آهي ۽ جنهن پاڻ کي هميشه ”همايون ما“ يعني ”اسان جو برڪت ڀريو وجود“ جي لقب سان مشهور ڪيو آهي؛ سو ڪيئن ٿو ڌارين جي هڪ غير جوابدار جٿي کي پنهنجي تخت جي ويجهو ڇڏي. برطانيا جي ڪئمپ سندس لاءِ دائمي داغ هو، ڇڻڪ سندس پاسي ۾ ڪنڊو ۽ پڻ سندس رعيت لاءِ به خواريءَ جو باعث هئي. هرهڪ بندوق جي ٺڪاءَ ۽ جهنڊن جي ڦڙڪڻ سان کيس اهو خيال ٿيندو هو ته اهي ڌاريائي آهن، جن کيس تخت تي ويهاريو آهي؛ جيستائين اهي اتي ڪئمپ وجهيو ويٺا هوندا تيستائين کيس ڪنهن جي حياتيءَ يا موت تي ڪوبه اختيار نه رهندو ۽ کيس فقط اهوئي ڪرڻو پوندو، جيڪي هو چاهيندا. ڇا انهيءَ ۾ عجب نه آهي ته جيڪو ماڻهو پنهنجي پاءُ کي به پاسي ۾ نٿو سهي سگهي، سو ڪيئن ٿو هڪ ڌاريي وزير يا صلاحڪار جي حڪمن جي تعميل ڪري! مون کي شروعات کان ئي اهو محسوس ٿيو ته ڪابل ۾ اسان جي فوجي ڪئمپ جو لڳڻ اسان جي هڪ عظيم غلطي هئي، ڇاڪاڻ ته ائين ڪندي اسين شاهه ۽ سندس رعيت جي وچ ۾ اچي ٿي وياسين. جبار خان هڪ دفعي شجاع‌الملڪ کي کهڙي نه عمدي ٺوڪ هنئي، جا اسان جي ايلچيءَ لاءِ تازيءَ کي اشاري مثل هئي. اهي لفظ هي هئا ته ”جيڪڏهن توکي بادشاهي ڪرڻي آهي ته پوءِ انگريزن جو هٿي کهڙو ضرور ۽ جيڪڏهن انگريزن کي حڪومت ڪرڻي آهي ته پوءِ تنهنجو هجڻ بيڪار آهي“. پر انهيءَ وقت جي حالتن جي مدنظر ڪابل جي فوجي ڇونڪيءَ جو ڇا چئجي! اها اسان جي ملڪي حدن کان گهڻو پري ۽ ڏورانهين هنڌ، اهڙن پهاڙن جي رستي جدا ٿيل هئي،

جن کي اڪري نٿو سگهجي. ٻيو ته اسان جي ۽ انهيءَ جي وچ ۾ هڪ اٿاهه ملڪ هو جنهن جي رهندڙ ماڻهن تي ڪو ڀروسو ڪونه هو، ۽ پڻ اهڙو ڏکيو ملڪ اسان کي ان کان جدا ڪري رهيو هو، جنهن ۾ غلزئي جهڙا جنگجو قبيلا رهندا هئا. آتي قندار مان به ڪا مدد پهچي نٿي سگهي. مون وارو پوڙهو منشي جنهن اڳ ۾ دوست محمد ۽ اڪرم خان وٽ نوڪري ڪئي هئي، مون کي هر هروقت چوندو رهيو ته ”صاحب، اوهان جا ماڻهو ڪابلين کي نٿا سڃاڻن، جڏهن به صلح جون ڳالهيون هاندڙ هجن تڏهن سمجهو ته ضرور ڪو بلوو شروع ٿيڻ وارو آهي. ڪابل ۾ ابتريون تراريون آهن جو اوهان جي سيني سنگينن کي پوريون پئجي سگهن ٿيون.“

اسان جي صحيح پاليسي هيءَ هئڻ کپندي هئي ته شاهه کي بالاحصار (١) ۾ سندس فوج سان ويهاري، اسان کي واپس قندار وڃڻ گهرجي ها ۽ شاهه کي جيئن وڻي ها تيئن ڀلو ڪري ها. قندار ۾ پنهنجن فوجن کي ڏيان ۾ رکي، قلات ۾ پهريدار فوجون رکون ها ۽ بولان ۽ ڪوجڪ کي مضبوط ڪري ويٺا موقعي جو انتظار ڪريون ها. ڪابل ۾ هلَّ بکيڙو ضرور ٿئي ها پر اهو ممڪن آهي ته شاهه کي ايترا پوئلڳ ملي وڃن ها جن جي مدد سان آتي پيرن پختن ڪرڻ ۾ کيس ڪا ايذي تڪليف نه ٿئي ها. ساڳئي وقت اسان جي قندار موٽي وڃڻ ڪري شاهه ۽ سندس رعيت جي وچ ۾ جيڪو رنجش جو سبب هو، اهو به ختم ٿي وڃي ها، ۽ هو وڏيءَ هوشياري ۽ چوڪسيءَ کان ڪم وٺي، انهن اڳواڻن کي ختم ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ها جن مان کيس بغاوت جو خطرو هو. هڪ معتبر ماڻهوءَ جو چوڻ آهي ته ”بين الاقوامي اتـ ويهه ا جتي ڪٿي مجمل قاعدا، جن جو

---

(١) بالاحصار جو مضبوط ڪوٽ ڪابل شهر جي ٻاهران هڪ سهڻي ۽ سرسبز ٽڪري تي اڏيل آهي.

سنڌ ملڪن ۾ وڏو لحاظ ڪيو وڃي ٿو، سي جهنگلي قومن سان لاڳو ڪري نٿا سگهجن." اها وڏي سياڻپ ڀري چوڻي آهي، جنهن ۾ قديم اسپين جو چسڪو ۽ عيسائي - ڪئٿلڪ مذهب جو خمير به مليل ٿو ڏسجي. اها ساڳي چوڻي اسان جي حڪومت جي قائدن ۽ قانونن سان به لاڳو ڪري سگهجي ٿي. انگريزي حڪومت، جا نوٽ انصاف، رحم ۽ اعتدال جي خاصيتن جي زيورن سان آراسته آهن تن جو وجود هڪ افغان بادشاهه جي چٽ لاءِ بلڪل بيڪار ثابت ٿيندو. اسان کي انهيءَ ڳالهه جو ڪو به الڪو نه آهي ته شاهه پنهنجي بادشاهيءَ تي قائم رهندو يا ڪيس ٿڏي ڪڍيو ويندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جو اسان تي ڪو به اثر نه ٿيندو. جيڪڏهن اسان جو قنڌار تي طاقتور فوج سان قبضو هجي ها، ته پوءِ ڪابل تي سدو زئي حڪومت ڪن يا بارڪزئي، اسان جو مٿن تمام گهڻو اثر رهي ها ۽ اسين پنهنجي مرضيءَ موجب انهن کي پنهنجن شرطن تي هلڻ لاءِ مجبور ڪري سگهون ها. نه فقط ايترو پر اسان آهستي آهستي قنڌار ۽ ان جي آسپاس جي ملڪ مان چڱيرڙو محصول به اڳاڙي سگهون ها. نتيجو اهو نڪري ها، جو هندستان جو وچ - ايشيا سان جيڪو واپار هلندڙ آهي، اهو به هن واحد محفوظ رستي جي ڪري ڏاڍو فروغ وٺي وڃي ها. پر اسان جي قسمت ۾ خراسان تي حڪومت ڪرڻ لکيل ئي ڪانه هئي.

جيڪڏهن افغانستان ۾ اسان جون ڪي واضح غلطيون هيون ته سنڌ ۾ به اهي گهٽ ڪو نه هيون. پر جيئن ته سنڌ اسان جي هندستاني سرحدن جي ويجهو هئي ۽ اهو ملڪ به اهڙو ڏکيو ڪو نه هو، ان ڪري انهن غلطين جو اثر ايڏو تباهه ڪن ثابت نه ٿيو.

هاڻي اچو ته سڀ ڪان پهريائين ميرپور جي اميرن سان ٿيل پهرينءَ ڏيتي ليتيءَ جو جائزو وٺون ۽ انهيءَ تفصيل

(صورتحال) تي غور ڪريون جيڪو "بلوبڪ" (Blue-Book) ۾ نتو ڏنو وڃي ۽ انهيءَ ڪي اسان جي بدنصيب ميرن جي خلاف ٺيل ڪيس ۾ بلڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي. خيرپور جا مير، شاه (افغانستان) جي فائدي ۾ ڪو نه هئا، چاڪاڻ ته سندن به هزار سورما ۽ ڪيترا معزز ماڻهو افغانن سان مقابلي ڪندي مارجي ويا هئا. اها جنگ فقط انهيءَ مقصد سان لڳي هئي ته جيئن ڪانئن اهڙو ساليانو ڏنڊ اڳاڙجي، جو هو ڏيئي نه سگهن. انگريزن سان به گهري ٿيڻ جو سندن لاءِ ڪو سبب ڪو نه هو ۽ رنجيت سنگهه ته سندن جاني دشمن هو. انهيءَ ٿياڪڙ ناتي جو وڏي ۾ وڏو سبب هي هو ته مير مبارڪ، خيرپور جي ٻئي نمبر رئيس ڪان ستن لڪن رپين جي مدد طلب ڪئي ته جيئن شاه ڪي ڪابل تي حملي ڪرڻ جو ثمر •هيا ٿي ملي. سنڌ ۾ فقط هڪڙو هنڌ آهي جو گهٽ ۾ گهٽ سنڌين جي خيال ۾ فوجي نقطءِ نگاه ڪان مضبوط آهي_ اهو آهي بکر جو قلعو، جنهن لاءِ اسان وڏي مير رستم خان کي لکيو ته اهو اسان جي حوالي ڪري ڇڏي(١). هن محترم پير•رد ڪي شروعات ڪان ونئي_ جيئن اسان جي سفارت سنڌ ۾ داخل ٿي هئي_ برطانيا سان دوستي رکڻ جو تمام گهڻو شوق هو. هن نه فقط اهو مضبوط قلعو سنت ڏني اسان جي حوالي ڪيو پر پنهنجي غريبي حال سارو (۽ هئڙ به صحيح معنيٰ ۾ غريب) اسان جي فوجي جي واڌاري ۾ وڏيون سهولتون ڏنيون هيون. سندس ملڪ ۾ اڳتي وڌڻ وقت اسان جي فوجن سان ڦرون ۽ پيون زيادتيون به ٿيون هيون. پر جن اهو ملڪ ڏنو آهي، سي چاڻن ٿا ته انهيءَ جُوءِ ۾ ٻڙدي ۽ •زاري پروچن جا ٽولا پيا هلندا آهن، جي خيرپور جي مير ڪي مڃين ئي ڪونه ۽ انهيءَ

(١) بکر جو قلعو انگريزن مير رستم کان پهريائين اڌارو ونئي پوءِ قبائي ورتو هو.

۾ شڪ آهي ته سنڌس ڪا عزت ڪندا هجن! ڪن اڻجاڻ ماڻهن جي راءِ هئي ته جبلي بروچن، ميرن جي چرچ تي اسان سان ڪنئوس ڪئي هئي. انهيءَ ڏس ۾ مير نصير خان تي هي الزام هو ته هن بيبرگ بگٽيءَ کي اسان تي حملي ڪرڻ جي ڀچ ڪئي هئي. (پر ڏنو ويندو ته ائين صحيح نه آهي.) چاڪاڻ ته ٿورا سال اڳ سنڌن زيادتين جي ڪري خيرپور جي ميرن جي فوج انهن ٽڪرين تي حملو ڪري ڏنو هو، جتي مري ۽ بگٽي رهندا هئا، پر وريو ڪي ڪين. اٽلو انهيءَ فوج انهن بهادرن جبلين جي هٿان وڏي نقصان سان شڪست کاڌي هئي. منهنجي پنهنجي وقت ۾ حيدرآباد جي هڪ وزير جو ماڻٿ شڪارپور ۾ بزدي ڌاڙيلن هٿان مارجي ويو هو. ان ڪري سمجهڻ گهرجي ته ميرن کي انهن ڌاڙن ۽ خونن کي- جيڪي اسان جي فوج کي اتر طرف پيشقدميءَ ۾ واقع آيا هئا- روڪڻ لاءِ ڪابه طاقت نه هئي ۽ انهن ڪان اهڙيءَ طرح عاجز هئا، جهڙيءَ طرح اسان پنهنجن صوبن ۾ ٺگن کان بيزار آهيون. اسان کي انهيءَ ڪري خيرپور جي ميرن خلاف شڪايت ڪرڻ جو ڪو به جواز نٿو ملي، خاص ڪري مير رستم خان خلاف جو شروع ۾ اتر سنڌ والارڻ ۾ اسان جو ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو. ان ڪري اسان کي نه فقط ڪيس راضي رکڻ کپندو هو، پر سنڌس ساراهه ۾ ڳڻ ڳائڻ کپندا هئا.

هاڻي اچو ته ڏسون ته اسان ساڻس ڪهڙا پير پريا. سڀ کان پهريائين صورتحال هڪ اهڙي حادثي جي ڪري پيدا ٿي جو جيتوڻيڪ اسان کي معمولي ٿي لڳو، پر جيڪڏهن اسين پنهنجي ڪردار جي اڻجاڻائي- جيڪا اسان هڪ انسٽربل دربار ۾ ظاهر ڪئي هئي- تي سوچ ڪنداسين ته پوءِ انهيءَ ڳالهه کي ڪي قدر وزن ڏيڻو پوندو. مير مبارڪ جنهن سان اسان تمام خراب نموني ۾ هلت ڪئي هئي، بيمار ٿي پيو. هڪڙو انگريز ڊاڪٽر خيرپور موڪليو ويو، جنهن وچي مريض کي ڏنو ۽ دوا

بہ ڏنائينس، پر هو جلدي مري ويو. ظاهر آهي تہ هو قدرتي سببن ڪري مري ويو هو پر ڏيهي ماڻهن انهيءَ اتفاق کي ضرور شڪ جي نگاهہ سان ڏٺو هوندو. جيڪا ڪارروائي انهيءَ واقعي کان پوءِ وجود ۾ آئي، سا انهيءَ شڪ کي لئہ-مٿي ڪرڻ لاءِ هئي ڇا؟ اسان جو ايجنٽ، جو ميرن سان تمام گهرو ٿي ويو هو، تنهن کي اتان برخواست ڪيو ويو. سندس جاءِ تي جيڪو مقرر ڪيو ويو، تنهن پهچڻ شرط هڪ اهڙو ڪم ڪيو، جنهن کي غير معمولي، سخت ۽ ناروا هلت چئي سگهجي ٿو. هن روهڙيءَ جي سنڌي ڪردار کي پاڻ وٽ هڪدم حاضر ٿيڻ لاءِ نياپو موڪليو، انهيءَ ماڻهوءَ جواب ڏنو تہ هو ميرن جو ماتحت آفيسر آهي، پر جيڪڏهن اسان جي ايجنٽ کيس گهرائڻو هجي تہ هُو انهيءَ باري ۾ ميرن کان اجازت وٺي. ان تي هڪ آفيسر کي ڪن سپاهين سان گڏ هڪدم موڪليو ويو، جنهن وچي انهيءَ بدقسمت شخص کي آڻي اسان جي سفير جي آڏو حاضر ڪيو. ”هن کي سچو ڏينهن بکيو رکيو، آس ۾ بيهاري ڇڏيو“— اهو هو اسان جي انگريز سفير جو ان بدنصيب شخص لاءِ نادري فرمان! حڪم جي تعميل ٿي ويئي ۽ اهو بدقسمت مسڪين پنهنجي ڪمزوريءَ تي افسوس ڪرڻ لڳو. هن کان پوءِ ٻيو قدم جيڪو کنيو ويو، اهو پهرئين کان بہ وڌيڪ نازيبا هو. مير صاحب جو وزير هڪ اڇي ڏاڙهيءَ وارو بزرگ شخص هو ۽ مير کيس ڏاڏو پائيندو هو، اهو هئو بہ اهڙي اثر وارو، جو هڪ دفعي مير رستم جي وڏي پٽ جڏهن کيس گهٽ وڌ ڳالهايو هو، تڏهن مير صاحب کيس گهرائي ڏک وچان چيو هو تہ ”اهي لفظ تو کي نہ پر مون کي چيا ويا آهن. جيڪڏهن منهنجو پٽ توکي ڌمڪائي ٿو تہ ائين سمجهہ تہ مون کي ڌمڪائي ٿو.“ هاڻي اهڙي ماڻهوءَ کي جو سنڌ ۾ وڏي ۾ وڏو عهدو رکندڙ هو، جڏهن اسان جي ايجنٽ وٽ آيو، تڏهن کيس ڪرسيءَ جي بہ آڇ نہ ڪئي ويئي، بلڪ کيس پٽ

تي ويهاريو ويو. هوڏانهن انگلنڊ جو وري اهو حال آهي جو شل نه کو واڻيو واپاري اتي پهچي. ڪيس بادشاهه جي اڳيان ڪرسي وجهي ڏيندا. اهو ساڳيو وزير، فتح محمد غوري هو، جنهن اسان جي سنڌ ۾ موڪيل پهرينءَ سفارت جو آدرڀاءُ ڪيو هو، پر جيڪڏهن هو چاهي ها ته اسان کان به اها ساڳي نوزت ڪرائي سگهيو ٿي، جهڙي ڪانئس ڪرائي ويئي. ڪونيءَ مان نڪرڻ وقت هُن اچرج وچان اهو ڏوراپو ڏهرايو ته ”پاڻ وري ڪو جبرئيل ملائڪ آهي ڇا؟ جيڪڏهن عهدي جو ڪيس خيال نه هو، تڏهن به منهنجي عمر جو ته خيال ڪري ها. آءُ عمر ۾ سندس ڏاڏي جي برابر هوس.“ انهن حالتن جي مدنظر گمان ڪرڻ صحيح ٿيندو ته اهڙو ورتاءُ انهيءَ وزير کي اسان جو دشمن ڪرڻ لاءِ ڪافي هو. اهڙا ٻيا به گهڻائي مثال آهن (جن کي دهرائڻ جو ڪو به ضرور نه آهي)، جيئن ته اسان جو پوليٽيڪل ايجنٽ پنهنجي چوڌاري چالاڪ هندو ليکڪن ۽ منشين جو ميڙ ويهاريو ويٺو هوندو هو، ان ڪري معزز مسلمانن جي ٿوري به گهٽتائي، خيرپور جي رئيس ۽ ايجنٽ جي وچ ۾ دشمني وڌائڻ لاءِ ڪافي هئي. اسان پنهنجي ايجنٽ جي ميرن مٿان چڙهت جي انهيءَ سبب کي نظرانداز ڪري نٿا سگهون ۽ نه وري انهيءَ ارادي جي حقيقت کي لڪائي ٿا سگهون، جنهن جي ماتحت اسان جو ايجنٽ اها هلت هلي رهيو هو. جڏهن ڪيس خبر پيئي ته مير رستم ۽ مير نصيرخان هڪڙي طرف ۽ مير علي مراد يا ٻئي طرف پاڻ ۾ وڙهي پيا آهن، تڏهن فاتحانه لهجي ۾ چوڻ لڳو ته ”هاٿي ٻُل ڏنو اٿن.“ انهيءَ وقت کان وٺي هن ننهن چوٽيءَ جو زور لڳايو ته جيئن اهي گهرو لڙايون زور وٺن. پر مير نصير خان جنهن شروعات ۾ اسان کي سنو رخ ڏيکاريو هو ۽ پڻ ڪيترن مددگار فوجي جٿن کي کاڌ خوراڪ پهچائي هئي، وڏو لائق شخص هو، هن اسان جي راهه ۾ رڪاوٽن پيدا ڪرڻ جو ارادو بدلائي ڇڏيو. هن

مير صاحب ۽ اسان جي ايجنٽ جي وڏي منشيءَ جي وچ ۾ لکپڙھہ جو وڏو سلسلو ھليو. اسان پوءِ انھيءَ منشيءَ کي بدعنوانين سبب سزا ڏني ۽ پڻ پين خرابين جي ڪري جيل موڪليو. ماڻھن ۾ چوپچو ھئي تہ ھُن ڏيجيءَ واري مير جو پاسو بنان مطلب جي کونہ کنيو ھوندو. ان ڪري اھو ضروري آھي تہ انھيءَ معاملي تي ڪجھہ روشني وجھجي.

مير رستم جيڪو اول انگريزن جو پڪو دوست ھو، سو آخرڪار سندن ناروا ھلت ڪري دشمن تي پيو. اسان جي طرفان ڪيس زور ڪيو ويو تہ ھو پنھنجي پراڻي دوست کي وزارت تان لاھي ڇڏي. ھن اِتي محسوس ڪيو تہ ھاڻي انگريزن طرفان مٿس ھڪ لوھي پاڇاري وڌي ويئي آھي، ان ڪري ڪيس نجات لاءِ فقط ھڪڙي واھہ ٿي سجھي تہ انھيءَ کي پيچي ٽڪرا ڪري ڇڏي. ھڪڙي نوجوان (سندس ننڍو ڀاءُ مير علي مراد جو اسان سان شامل ھو) کان سواءِ، جنھن پنھنجي قوم جي بربادي‌ءَ تي پاڻ کي چاڙھي مٿي ڪيو ھو، ٻيا سڀئي ننڍا وڏا مير ساڻس شامل حال رھيا. مير رستم انگريزن جو پنھنجي ملڪ بنان شڪ ۽ خاطريءَ سان آدر ڀاءُ ڪيو ھو تہ ھو سندس قدر ڪندا پر ھن ھلت منجھس اسان لاءِ ٽڪار جو مادو تيز ڪري ڇڏيو. جڏھن اسان جي قندار ۽ غزنيءَ ۾ ڪاميابيءَ جي پھرين خبر خيرپور پھتي، تڏھن سندس درٻارين سندس خدمتن کي ساراھي ڪيس پڌائڻ شروع ڪيو تہ ھن انگريزن جي شروع ۾ ھيڏي مدد ڪئي ھئي سي ضرور ھاڻي سندس قدر ڪندا. عموماً اھو چيو پئي ويو تہ ٻيئي ديرا يعني اسماعيل خان يا غازي خان يا گھٽ ۾ گھٽ انھن مان ڪو ھڪ سندس حوالي ڪيو ويندو، پر ان وقت مير رستم جي ناميديءَ جي ڇا حالت ھوندي جڏھن انگريزن ھن کي سندس خدمتن جي عيوض رئيس يا وڏي مير جي رتبي تان لاھي، سندس جاءِ تي سندس ننڍي ڀاءُ کي ويھاريو ۽ سندس وزير

کي ڀڙين بيعزتو ڪيو ويو ۽ پوءِ ڪيس سنڌ ويجهو اچڻ
به نه ڏنو ويو. سنڌ اڳيا وار ۽ احترام واري عمر، جا هوئن
ڪيس ماڻهن وٽ عزت وارو ڪري ها، حڪومت ڪرڻ جي
خيال کان ڪمزوريءَ ۽ نااهليءَ جو باعث تصور ڪئي ويئي.
شروعات ۾ هن اسان جي ايجنٽ کي راضي رکڻ لاءِ چڱا
حيلا هلايا پر وريو ڪي ڪين. هن پنهنجن دوستن ڏانهن، جن
مان آءٌ به هڪ هوس، ڪئين نياپا موڪليا ته انهيءَ معاملي
۾ دخل ڏيئي ڪجهه ڪريون، پر اسان جي عرضداشتن ڪو
ٻوٿو ڪونه ٻاريو. البت انهيءَ سخت گرميءَ يا هلت جو
قدرتي اثر خودبخود ظاهر ٿيو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته
سرچارلس نيپئر جي انهيءَ دوري تي پهچڻ کان گهٽو اڳ،
خيرپور ۾ انگريزن بابت جيڪو احساس هو اهو نفرت کان
گهٽ نه هو.

جڏهن ڪئپٽن ڪينيڊي کي انهيءَ جاءِ جو پوليٽيڪل
انچارج مقرر ڪيو ويو، تڏهن فقط هوئي اسان ۽ ميرن جي
وچ ۾ واحد وسيلو هو. ان وقت سنڌي ميرن جو اسان ڏانهن
ارادو يا مزاج ڪي قدر ظاهر ٿي پيو. انهيءَ عملدار جي
خيرپور ۾ پهچڻ جي ٻئي يا ٽئي ڏينهن مٿس گولي هلائي ويئي،
ان ڪري ڪيس اينرو ڪجهه ڪرڻوئي ڪونه پيو جو هڪ
ليڪ جو ڏيان چڪائي. چيف پوليٽيڪل آفيسر پاڻ سان
جنرل ۽ وڏو محافظ جٿو وٺي ميرن سان ملڻ آيو ۽ اهو اهڙيءَ
نٽ نانگر سان چڻ ته ڪو تخت ڏٺي يا شهزادو آيو آهي،
پر انهيءَ تي گوليون هلايون ويون، جنهنڪري سنڌ ڪيترا
نوڪر زخمي ٿي پيا. جيتوڻيڪ اهو ميرن جو همت ڀريو قدم
هو، پر انهيءَ وقت انهيءَ ۾ الاهي وڏاءُ ڪيو ويو هو. چيو
ٿي ويو ته جنرل کي اهڙيءَ ڪرسيءَ تي ويهاريو ويو هو،
جنهن ۾ سوئا لڳل هئا ۽ اهڙيءَ طرح ٻيون به عجيب خبرون
ٻڌي پڌيون. عجيب اتفاق هيئن ٿيو، جو جنهن وقت انهيءَ

ظلم ۽ زبردستيءَ جا افواهہ چوٽ تـي چڙهيل هئا، ان کـان
ڪجهہ ڏينهن پوءِ آءٌ خيرپور، سوئرن جي شڪار تي وڃي
نڪتس ۽ جنرل انگلنڊ کي بہ ساڻ ڪنيم. اسان پڻ بئي بنان
ڪنهن محافظ جي هڪ يا ٻہ ڏينهن شڪار تي رهياسين ۽ پڻ
ميرن سان ملاقات ڪئيسون. پر اسان کي تہ منجهن بي مروتيءَ
جو پاڇو بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ آيو.

سنڌ ۾ جنهن وقت ڪرنل آئوٽرام کي موڪليو ويو،
تنهن وقت تائين ان ملڪ ۾ نفاق جو ٻج ڇٽجي چڪو هو،
باقي وڃي رهيو هو خون جو لاٻارو، تنهن لاءِ بہ فصل بلڪل
تيار بيٺو هو. اسان ميرن کي نہ فقط ڇيڙيو ۽ اٿسهائيندڙ
تڪليفون ڏنيون، پر بيعزتيءَ جا متن انبار ڦٽا ڪيا. بيبرگ
ڏانهن لکيل خط، ڏسڻ سان ئي جڙتو پئي لڳو. انگريزن سان
جنگ ڪرڻ ۾ ميرن کي جيڪا هو مدد ڏيئي سگهيو تي سا
تڇ برابر هئي. وڌ ۾ وڌ هو هڪ سؤ سوار ڏيئي سگهيو ٿي،
پر هو ڪنهن بہ لالچ جي آڌار تي پنهنجي قبيلي کي شڪارپور
کان اڳتي نہ آڻي سگهي ها. پر اهو تہ سوچڻ ئي اجايو آهي
چاڪاڻ تہ هو ڪهڙي آڌار تي ميرن کي مدد ڪري سگهيو
ٿي، جن سندس رهائش وارين ٽڪرين تي حملا بہ ڪيا هئا ۽
سندن عملدارن اسان کي پڻ سندس پوئلڳن جي ٽولن کي جهاڻ
۾ مدد ڪئي هئي.

هاڻي اوهان کي ميرن جي حڪومت جي نموني تي
هڪ گفتگو ٻڌائجي ٿي. هن نڪتي تي خاص ڪري انهن
ماڻهن طرفان تمام گهڻو غلط بيانيءَ کان ڪم ورتو ويو آهي،
جن کي انهيءَ معاملي تي ڳالهائڻ جو ڪو جواز ڪونهي.
جن ماڻهن انهيءَ مضمون تي اجائي لباڙ هنئي آهي، انهن هن
ملڪ کي ڪڏهن ڪونہ ڏٺو هو، جيتوڻيڪ سندس بيانن مان
ظاهر ٿو ٿئي تہ هن ملڪ جي ڪين پوري خبر آهي. نہ انهن
ڪڏهن ڪنهن ڏيهي ماڻهوءَ ڳالهايو آهي ۽ نہ وري ڪو اهي

سندن ٻوليءَ ۽ عادتن کان واقف آهن. انهن جي ڏنل راءِ جي برخلاف آءٌ هڪ اهڙي ماڻهو جي تصديق پيش ٿو ڪريان، جنهن جي ميرن ۽ سندن آفيسرن، سيدن، بزرگن ۽ عبادتگذار عالمن، صرافن ۽ وڏن واپارين سان واقفيت هئي ۽ هو پنهنجي ڊيوٽيءَ تي يا شڪار جي سلسلي ۾ سدائين سندن ملڪ کي لتاڙيندو رهيو ٿي، ۽ جتي به ڪيس موقعو ملندو هو اتي ڪنهن نہ ڪنهن سنڌيءَ يا بروچ ڪڙميءَ يا سندس وڏيري سان ڪچهري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو، نہ فقط ايترو پرجيئن تہ ڪيس سدائين رعيت جي سک جو ڪم سونپيل هو ان ڪري هو هميشه ڪاريگرن ۽ جدا جدا پيشي جي مزورن ۽ پڻ هڪ وڏي جيل جي انچارج هئڻ ڪري، اتي جي نيچ ۾ نيچ ڏوهاريءَ جي چاڻ رکندو هو. انهيءَ ڪري گهڻيئي وري هيئن تہ مون کي ڪنهن بہ قسم جي ترجمي ڪرڻ واري جي ڪا ضرورت ڪانہ هئي (جو مون سان ٿيندڙ ڳالهہ ڪي هيڏانهن هوڏانهن موڙي ها يا اهڙو رنگ ڏئي ها جو ڪيس وڻندو هجي) ۽ آءٌ انهن سان روزانو ڪلاڪن جا ڪلاڪ سنڌيءَ ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ جدا جدا مضمونن تي ڳالهائيندو رهيس. پر آءٌ سچ ٿو چوان تہ مون ڪڏهن بہ ڪنهن مير جي خلاف ڪا شڪايت ڪانہ ٻڌي، البت ڪيترن معزز انگريزن بابت گهڻيئي ڳالهيون ٻڌيون پئي وييون. چيو ٿي ويو تہ مير مبارڪ لالچي هو، ۽ هر انهيءَ ماڻهوءَ جي ڳالهين ۾ اچي ويندو هو، جو ڪيس ٻڌائيندو هو تہ هُن کي ڊاڪٽن مان سون ٺاهڻ جو علم آهي. عليمراد لاءِ وري اهو هُلايل هو تہ هو ظالم ۽ خرچائو آهي؛ پر منهنجي چاڻ ۾ انهيءَ خاندان جي ڪنهن بہ فرد تي ڪنهن بہ ڏوهہ جو اجا تائين ڪو الزام نہ مڙهيو ويو آهي. هڪڙي ڏوهہ جي آءٌ ساک نٿو ڏيان پر ان ۾ بہ جيڪا انهيءَ ڏوهاريءَ کي سزا ملي هئي، سا پين ميرن جي ڪردار جي چڱي ساک ٿي ڏئي ـــ بنسبت انهيءَ ڏوهہ جي جنهن جي ڪندڙ کي چڱيءَ

طرح بچڙو ڪيو ويو هو. قصو هيئن آهي ته پندرهن سال اڳ خيرپور جي قاضيءَ جي ڌيءُ ٻروچن جي گهرن ۾ وڃي انهن جي زالن کي قرآن پڙهائيندي هئي ۽ پڻ مذهبي ڪمن جي تلقين ڪندي هئي. ٻروچاڻيون گهڻو ڪري سڀ پڙهي ڄاڻن ۽ ڪيتريون ته انهن مان عربي ۽ فارسي صورتخطيءَ ۾ لکيو به وڃن. اها ننگر نندي عمر واري ۽ تمام سهڻي هئي. جڏهن اها مير محمد خان جي حرم ۾ ويئي، تڏهن هن کيس ڏسي ورتو ۽ موقعي جي تلاش ۾ هو ته ڪيئن کيس ڦاهجي. آخر کيس ڏتارڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، پر پوءِ اها ڳالهه ڇوڪريءَ جي پيءُ کان ڳجهي نه رهي سگهي. هُو، انهن ملڪن جي انصاف جي صاف اصولن جي ماتحت ڏوهاريءَ جي گهر گهڙي ويو ۽ کيس وڏي ڪيرائي وڌائين. اهڙا ته هُن کي خطرناڪ زخم رسايائين جو کيس پڪ ٿي ته مري ويو آهي. اهو رئيس نيٺ چڱو ڀلو ٿي ويو ۽ ميرن تي زور رکيائين ته قاضيءَ کي سزا ڏني وڃي، پر هنن سندس فرياد ٻڌو اڻٻڌو ڪري ڇڏيو ۽ چيائونس ته سندس ڏوهه جي کيس جوڳي سزا ملي آهي ۽ هُو ساڻس ڪنهن به قسم جو رستو نه رکندا. انهيءَ رئيس کي نيٺ خيرپور ڇڏڻي پئي ۽ وري ڪڏهن به اتي واپس ڪو نه آيو.

انصاف جي انتظام ۾ رحم جو مادو، ميرن جي وڏي غلطي هئي، ڇاڪاڻ ته هو رتوڇاڻ کان ڏاڍو لهرائيندا هئا رحمان ۽ ٻين خطرناڪ بدمعاشن جي حالت ۾ به هنن حڪم ڪيو ته سندن بازو ڪپيا وڃن. گويا اها سندن ڏنل سزا جي حد هئي. ان هوندي به سندن ملڪ ۾ امن امان هو. رڳو سندن ملڪ جي سرحدن تي شڪارپور جي ويجهو جهنگ ۾ ڪتيرِ ۽ ٻڙدي قبيلن جا ڪنور ڌاڙيل ڦُرلٽون ڪندا هئا ۽ پڻ سبزل ڪوٽ جي پر ۾ وحشي مزارين جي ڪري ڌاڙا ۽ خون ته

چڻ معمولي واقعا سمجهيا ويندا هئا. پر انهن جبلي بروچن تي اميرن جو ڪو وس ڪونه هو، پر ان هوندي به سندن عام رعيت امن پسند ۽ سکي هئي. جيڪڏهن اسين سندن حالت کي پنهنجي والاريل صوبن جي رعايا سان ڀيٽينداسين ته اها انهن کان لک دفعا سٺي هئي. ميرن تائين هر وقت رسائي ٿي سگهندي هئي ۽ ڪهڙو به ماڻهو ـ پوءِ اهو ڪٿي گهٽ ذات جو هندو چونه هجي ـ ڪيڏيءَ مهل به انهن سان ملي سگهيو ٿي. هندن ۾ مڙيئي ناراضپو پئي ڏنو، چاڪاڻ ته ڪين گهٽ ورسايو ويندو هو، پر سندن حالت انگلنڊ ۾ پنجاهه سال اڳ ”ڊسينٽرس“ کان خراب ڪانه هئي ۽ نه وري سندن ناراضپي کي هڪ منٽ لاءِ به انهيءَ ناراضگيءَ سان ڀيٽي سگهجي ٿو، جا اڄ به آئرلنڊ ۾ موجود آهي. واهن جي چڱي حالت، ڪمند، جوار ۽ ٻئي اناج جي پيلي فصل ۽ ڪيترن ٻين چڪين جي نارن مان ظاهر ٿي ٿيو ته جيڪا پيل اتي اڳاڙي ويندي هئي، سا ايتري ڪانه هئي، جا آبادگارن کي ڏکي لڳي. انعامي زمينون، ۽ پڻ اهي، جن تي نالي ماتر پيل ورتي ويندي هئي، جام پئي ڏنيون. سياست ۾ به سندن اٿ ويهه جو طريقو فراخ دليءَ ۽ تحمل جي اصولن مطابق هو، جنهن ۾ شاهه شجاع، شاهه نواز ۽ ٻين پناه وٺندڙن شهزادن جو مثال ڪافي ٿيندو. پنجاب جي حاڪم جي هلت جي ابتڙ، هنن ڪڏهن به شاهه شجاع ڏانهن مهمانوازيءَ جي اصول کي ظاهر ظهور ڪونه ٽوڙيو. قلات جو اڳيون خان، سالن جا سال سندن سخاوت تي پئي هليو. انگريزن ڏانهن پڻ هو صافدل، سخي ۽ مهربان رهيا. جيڪي به ڊاڪٽر (انگريز) سندن ديرن يا ٻارن جو علاج ڪرڻ ويندا هئا، انهن کي هو تحفن سان پيري موڪليندا هئا. انهن مان هڪڙي ڊاڪٽر، جنهن جي مون کي پوري ڄاڻ آهي، ٿورن مهنن ۾ ٻن هزارن کان به مٿي پائونڊ گڏ ڪري ورتا. ٻئي هڪ ڊاڪٽر کي، جنهن مير نصيرخان جي ديري تي حاضري ڏني هئي، هڪ تلوار

ملي، جنهن لاءِ مون ڪيس هڪ سؤ گنيون ڏيڻيون ڪيون پر ونڻ کان انڪار ڪيائين. هڪ دفعي، مير نصيرخان جي ننڍي پٽ سان شڪار ڪندي، مون سندس هڪ چامڪيدار بندوق جي ساراهه ڪئي، جنهن تي سونا چٽ ۽ لعل جو ڳهڻو لڳل هو. اوڏيءَ مهل ته هن ڪجهه ڪونه چيو. پر جڏهن آءٌ گهر پهتس ته ڏٺم ته هو هنر جو اهو سهڻو نمونو منهنجي گهر ڇڏي ويو هو. مون البت انهيءَ کي واپس ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته قاعدي موجب اسان کي ڏيهي ماڻهن کان سوغات وٺڻ جي منع ٿيل هئي. پر مون تي انهيءَ مهرباني جو ايڏو ته اثر ٿيو، جو مون ضروري سمجهيوته موٽ ۾ ڪجهه پيش ڪجي، ان ڪري مون هڪ گهوڙو، جنهن لاءِ مون ويجهڙائيءَ ۾ ڇهه سؤ رپيا ڏنا هئا، سو ڏانهنس موڪليو. اها سوکڙي پراڻيءَ چوڻيءَ موجب نيڪ وڃي نياڳي ثابت ٿي. انهيءَ رئيس اهو گهوڙو هڪڙي آفيسر کي وڪڻي ڇڏيو ۽ هن وري اهو ميجر مڪمرڊو، سر چارلس نيپئر جي خانگي سيڪريٽريءَ کي ڏيئي ڇڏين، جنهن جي هيٺان اهو مياڻيءَ جي جنگ ۾ مارجي ويو. ميرن جي ساراهه ۾ ايتري چوڻ کان پوءِ ۽ سندن انتظام تي ڳالهائڻ کان پوءِ، مون تي ضرور اعتراض ڪيو ويندو ته مون هڪ نيم وحشي حڪومت کي ساراهيو آهي ۽ انهيءَ نعمت جو تمام ٿورو ذڪر ڪيو آهي جا هاڻي اسان حڪومت جي بدلجڻ ڪري، تهذيب جي نموني ۾ اتي جي ماڻهن لاءِ آندي آهي. انصاف لاءِ ڪٿي ائين چئجي ته هاڻي سڀني لاءِ هڪجهڙو آهي، ماڻهن جي حياتيءَ ۽ ملڪيت جي سلامتي آهي، واپار جي سنڀال ڪئي ويئي آهي، ٻاهرينءَ ڪاهه جو ڊپ سدائين لاءِ ختم ڪيو ويو آهي، غلاميءَ کي مٽايو ويو آهي ۽ سڀني قومن کي قانون هيٺ آندو ويو

آهي(١). انهيءَ ڳالهه کان انڪار ٿي نٿو ڪري سهگجي ته اهي نتيجا اسان جي والارڊ جي ڪري ئي پيدا ٿيا يا ٿي سگهي ٿو ته اهي قدرتي طور اسان جي حڪومت کان پوءِ پاڻهي پاڻ عمل ۾ آيا هجن. انهن جي ابتڙ، اسان ڪي غلط نموني ۾ پڌايو ويو آهي ته ميرن جي حڪومت ۾ فصل تباهه ٿي ويندا هئا، زمين بيڪار پيئي هوندي هئي، مارشل لا لڳايو ويندو هو ۽ رعايا جي هرهڪ طبقي ۾ ناراضپو هو! ساڳيءَ ريت، جيڪو محصول مير بنان محنت جي اڳاڙيندا هئا، انهيءَ جو ڏهون حصو به اسين وصول نٿا ڪري سگهون. مون ڪي انهن ڳالهين جي سچائيءَ بابت ڪي چوڻو ڪينهي، پر بحث جي خاطر ڪٿي مڃجي ته اسان جي سنڌ والارڊ ۾ اتي جي ماڻهن جي چڱائي هئي. تڏهن به سنڌن ملڪ تي قبضي ڪرڻ لاءِ جيڪو سلوڪ ۽ طريقو اسان اختيار ڪيو هو انهيءَ اسين ڪيتريقدر حق بجانب هئاسين، اهو اوهان پاڻ سوچي سگهو ٿا. ڇا اهو وڏيڪ آبروءَ وارو ۽ همدردانه طريقو نه هو، جو اسان ثالث بنجي ميرن ڪي ڏاهيون ها، بنسبت انهيءَ جو انهن جي گهرو جهيڙن مان فائدو وٺي، ڇيٽا پور ڪري، ڪين ويڙهائي هڪٻئي جو دشمن ڪيوسين؟ اهو اسان لاءِ فخر جو باعث نه ٿئي ها جو مير رستم خان جو مڙهه پنهنجي وطن ۾ ابن ڏاڏن جي قبرستان ۾ پورجي ها! پر افسوس آهي ته هو پرديس ۾ جلاوطن رهندي ۽ فرنگين جي سندس ملڪ ۾ پهرئين قدم رکڻ واري گهڙيءَ کي ساريندي ۽ مٿن ڦٿڪار ڪندي، مري ويو! انهيءَ سوال جو جواب ايندڙ نسل جا ماڻهو ڏيندا ۽ ٿي سگهي ٿو ته ڪين انصاف پلئه پوي. پر جن هٿ ڪوڙي ڦڏي ۾ گهڻو ڪجهه سنو آهي، تن

---

(١) اهي سڀ ڳالهيون مصنف انگريزن جي سنڌ والارڊ کان پوءِ سنڌن نظام حڪومت جي چڱائين تي بيان ڪيون آهن.
— مترجم

لاءِ بدقسمتيءَ سببان ڏاڍي دير ٿي ويئي آهي.

خير، انهن خيالن مون کي پنهنجي روزنامچي جي چٽڪن لکڻ کان ڪافي پري ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي اچو تہ وري سکر ۽ شڪارپور جي ٽپنڊڙ واريءَ ڏي موٽ ڪائون ۽ انهيءَ بربٽ مان ڪجهہ وڌيڪ پراڻا ورق گڏ ڪريون.'

باب چوڏون

۱۸۳۹ع جي پوري ٿيڻ تي اتر سنڌ ۾ حالتون - ايراني قيدي- رنجيت سنگهه لاءِ سوڪڙيون- فوجي ۽ سياسي ماڻهن ۾ نا اتفاقي- سکر جي چوطرف قبن جي بيعزتي ڪرڻ جو الزام- قلات جو شاهنواز خان- عاميل جو فوجي رسالو- الف خان ترين.

اسان جي فوجن جنهن ڏکيائيءَ سان ڪڇيءَ مان فوج ڪشي ڪئي هئي، انهيءَ کي ڇهه مهينا گذري ويا آهن. جنهن تڪليف ۽ بنان سوچ ويچار جي اها پيشقدمي ٿي هئي، انهيءَ جو پتو انهن خطن مان ملي ٿو. جي انهن جي پويان ساقہ فوج کي مليا هئا(۱). هڪڙي آفيسر نوشهري مان هيٺينءَ ريت لکي موڪليو:

”قاصدن جا ٽي جوڙا خطن جي ٽڪرن جو هڪ بنڊل مون وٽ کڻي آيا ۽ چيائون ته اهي شڪاربور مان موڪليا ويا آهن. رستي تي ڌاڙيلن مٿن حملوڪري اهي خط لُٽي قاڙي ٽُڪر ٽُڪر ڪري ڇڏيا. اهي تمام ٿورن خطن جا پرزا مون وٽ انهيءَ ڪري کڻي آيا ته جيئن سندن ڳالهه تي اعتبار ڪيو وڃي. اهو ملڪ دهشتناڪ بدانتظاميءَ ۽ وڳوڙ ۾ مبتلا آهي. اهڙو ڪو ڏينهن ورلي گذرندو هوندو، جڏهن اسان جي ماڻهن تي حملو نه ڪيو وڃي. ٽپالي سوارن جي

---

(۱) ساقہ فوج: پڇڙيءَ واري فوج کي سڏيو وڃي ٿو يا مددي فوج ڏانهن اشارو آهي.

روهڙيءَ وٽ ٻيڙين جي پل

ته ڳالهه ئي ڇڏي ڏبو، ويچارن ڏاڍو سٺو آهي. ڪجهه ڏينهن اڳ هڪ دفعيدار ۽ ڪئپٽن اينڊرسن جا ٽي سوار هن جاءِ ۽ مهائيسر جي وچ ۾ مارجي ويا هئا، زخمي ٿيلن جو ته وڏو تعداد آهي. سومري وٽ اسان جي وڏنڊڙ فوج تي بلوچن جي هڪ جماعت آسُر جي وقت حملو ڪري ڏنو. پر توبخاني جي گهوڙيسوارن تلوارن سان مٿن وار ڪري، ڇهه پروچ ڪيرائي وڌا. سيئي آٿ، جن جو جملي تعداد پنجويهه هو، چراگاهن تان چوري ٿي ويا آهن، پر اڃا تائين انهن ڪي ڳولي نه سگهيو آهيان. اسين صبح جو دادر ڪوچ ڪنداسين. اسان ڪي مشڪل سان اتي ڪائڻ لاءِ ڪجهه ملي سگهندو، ڇاڪاڻ ته رَسد جو سامان اسان جي اڳيان ويندڙ فوج ختم ڪري ڇڏيو هو. اسان وٽ فقط ڇهن يا سٺن ڏينهن جو سامان آهي ۽ سواري به ايتري ئي مقدار لاءِ موجود آهي. انهيءَ هوندي به اسان ڪي اڳتي وڌڻ گهرجي ۽ ڪوشش ڪري انهن سيني آٺن ڪي ڪم آڻجي، جيڪي رستي ۾ ملي وڃن. اسان ڪي انهيءَ جي ڪابه پڪ ڪانهي ته لڪن جي ٻئي طرف اسان ڪي ضروزت آهي. جيڪڏهن اوهان ڪي آٺ لڌا آهن ته انهن ڪي اصل خالي نه ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته اسان ڪي اناج جي ڏاڍي ضرورت آهي، اناج، اناج، اناج! توڙ تائين پاڻ ڪي اهوئي گهرجي. انهيءَ جي سنڀال لاءِ طاقتور نگهبانن جي پڻ ضرورت آهي. ڪرنل ڊيني جي پيادل فوج ۽ ان سان گڏ شاهه جي گهوڙيسوار فوج، سامان جي حفاظت لاءِ ٻنهي جو هجڻ ضروري آهي. مون ڪي هن جي، توڙ تائين پهچڻ جي اميد ته ڪانهي، پر ڪوشش ڪرڻ مون تي فرض آهي، آئوٽرام جنرل ولشاير سان گڏ آهي. ته ضرور انهيءَ ڏکوئيندڙ واقعي جو احوال ٻڌو هوندو. مون کي اميد آهي ته هوهاٽي پنهنجي پيرن تي بيهڻ جهڙو ٿي ويو هوندو، ڇاڪاڻ ته صحيح معنيٰ ۾ اٽلپ ماڻهو آهي. قلم تازو: "آٺ موڪليو ۽ اناج. وري دهرايان ٿو ته اناج ۽ آٺ."

پٺي وري لکيو ته، درياءَ تمام گهڻي زوز شور سان اسان ڏانهن ڏوڪيندو آيو ۽ پيڙين جي پڏل پل کي پاڻ سان کنيو ويو. انهيءَ ڪري اناج جو تمام گهڻو ذخيرو جو بيپرواهيءَ سان ڪناري تي ڇڏيو ويو هو، سڄو تباه ٿي ويو. انهي وگهوڙ کي ختم ڪرڻ جو فرض جنهن ماڻهوءَ تي عائد ڪيو ويو هو، تنهن کي مشڪلات سان مقابلو ڪرڻو پيو، سو سندس پنهنجي بيان مان ظاهر آهي جو هيٺن آهي:

”انهيءَ کان وڌيڪ خراب ٻي ڪابه اهڙي مهم منهنجي خيال ۾ ڪانه ٿي اچي، جنهن ۾ ايتريءَ تنگ نظريءَ ۽ بيوقوفيءَ کان ڪم ورتو ويو هجي. شڪارپور ۽ ان جي چوگرد ملڪ بدانتظاميءَ جي چوٽ تي وڃي پهتو آهي. هرڪو ماڻهو اسان جي ڪنڌ ڪپڻ لاءِ منتظر ويٺو آهي ۽ اسان ڪي فقط ٿوري پيادل فوج آهي، جا رَسد جي گدامن ۽ خزاني جي سنڀال لاءِ مقرر ڪيل آهي. پر ساڳي وقت انهن کان حفاظتي جٿي ۽ پڻ فوجي ڪارروائن جاري رکڻ جي اڏن جي سنڀال جو ڪم به ورتو وڃي ٿو. سچ پڇو ته انهيءَ معاملي ۾ عقل ۽ فراست جي گهٽتائيءَ تي رئڻ ٿو اچي. خون ۽ ڌاڙن جا واقعا هر روز پيا ٿين. مان پنهنجي جوابداريءَ تي فوجون پرتي ڪري رهيو آهيان، يعني ٽه بلوچن جي ٻي قائدي پلٽڻ. اها انهيءَ لاءِ ته چور ئي چورن سان وڙهي سگهن ٿا. ڏيهي اختياريءَ وارن کي به خبردار ڪيو اٿم ته ڪوشش ونن: جنهن تي انهن به پنهنجي رولاڪن کي گهرائي ورتو آهي. مون وٽ خزاني ۾ ذري گهٽ هڪ ڪروڙ رپيا پيا آهن ۽ انهن جي سنڀال ڪا گهٽ جوابداري ڪانهي. مون وٽ نڪو آهي ڪلارڪ ڪڙو ۽ نه وري ڪو ٻيو عملو، جنهن کان ڪم وٺجي. ١٨٣٩ع جي اڳياڙيءَ ۾ اتر سنڌ جي اهڙي حالت هئي ۽ انهيءَ سال جي پڇاڙي تائين به حالتن ۾ ڪو سڌارو نه آيو.

اهو صحيح آهي تہ خطن جو هاڻي ٽڪر ٽڪر ٿي اچڻ بند ٿي ويو آهي ۽ سچا سارا خط منزل مقصود تائين اچي ٿا سگهن. پانڊي جهڙيون ايڪڙ - ٻيڪڙ جايون جن کي ريزيڊنسي ڪري سڏيو وڃي ٿو، ظاهر ٿيڻ لڳيون. سکر ۾ فوج جو وڏو تعداد موجود هو ۽ اٽڪ پارسي (ايراني) ٻيئر، سوڊا پاڻيءَ ۽ سوئر جي سڪل گوشت ۽ لوڻ مرچ سان پر گهٽ ٿيا. پر ڪئمپ کان پنجن ميلن جي پنڌ تي ڪوبہ سلامت ڪونہ هو. انهن فسادي قبيلن لاءِ جي درياءَ ۽ لڪن جي وچ ۾ رهندڙ هئا، ڪي اهڙا اپاءَ نہ ورتا ويا، جن موجب يا تہ کين راضي رکي سگهجي ها يا موچڙي جي ڏپ ۾ رکجي ها. ان ڪري اهي بلڪل چڙواڳ ٿي ويا هئا."

سکر پهچڻ سان پهرئين مهني ۾ مون تي فارسي خطن جي ترجمي ڪرڻ ۽ انهن جي جوابن لکڻ جو ڪم رکيو ويو هو. جيئن تہ فقط آءٌ ئي هڪ اهڙو آفيسر هوس جنهن کي اها ٻولي ايندي هئي، ان ڪري مون لاءِ انهيءَ ڊيوٽيءَ ۾ چڱو موچارو ڪم جو انبار هو. خطن کي ترجمي ڪرڻ سان ۽ پڻ ڏيهي ماڻهن سان ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ ڪري، جيڪي اتي وهيو واپريو ٿي تنهن بابت مون چڱي معلومات حاصل ڪري ورتي پر منهنجي بالا عملدار ڪنهن سياسي مضمون تي مون سان ڪا ڳالهہ ڪانہ ڪئي. مون کي اهو قبول ڪرڻو پوندو تہ منهنجي سنڌ ۾ پهريون دفعو قدم رکڻ جي ڏينهن کان وٺي، ميجر آئوٽرام جي ريزيڊنسيءَ جي چارج وٺڻ تائين، ڪوبہ اهڙو دستاويز منهنجي هٿ چڙهيو ۽ نہ وري ٻيءَ طرح سان ڪا خبر پئي تہ اسان جي حڪومت جي سنڌ بابت ڪهڙي راءِ ۽ خواهش هئي. جدا جدا ڪمن تي، جي اسان جي وسيع سلطنت جي جدا جدا حصن ۾ سياسي آفيسر پکڙيل هئا، تن جي موڪليل خبرن جو سرڪيولر فقط هڪڙي ماڻهو کان سواءِ نڪو ڪو مون کي ڏيکاريو ويو ۽ نہ وري ڪنهن ٻئي

نائب کي- انهيءَ طريقي جو بيڪار ثابت ٿيڻ انهيءَ مان ظاهر آهي جو جيئن ته اسان کي جدا جدا هنڌن تي هڪبئي کان پري رکيو ويو هو، ان ڪري اسان مان هرڪو پنهنجي خيال موجب آزاد ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. نتيجو اهو نڪتو جو هڪ ٻئي جي ڪمن جي اڻجاڻائيءَ سبب اسان ڪن اهڙين رٿائن کي بلڪل ٿڌي ڇڏيو، جن کي حقيقت ۾ ترقي ڏيارڻ کپندي هئي. اسان جي اڪين جي اڳيان منصوبا ۽ سازشون ٿينديون رهيون، پر جيئن ته چريائيءَ سبب انهن جي معلومات اسان کان پوشيده رکي ٿي وئي، ان کي اسان کي ڪابه خبر ڪانه پئي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اسان ۾ ئي ڪيترا سازشي ايجنٽ ۽ قاصد موجود هئا، پر اسين انهن کي سمجهي ۽ سڃاڻي نه سگهياسين. ڪيترن ئي ماڻهن تي پڪڙ پڇاڙ ڪئي ويئي پر اهڙي مردار نموني ۾، جو وٺائن ڪاغذ جو ٽڪر به ڪونه ملي سگهيو. وري انهن جو اظهار (بيان) به اهڙن منشين جي معرفت ورتو ٿي ويو، جي ڪنهن به حالت ۾ سچ ظاهر ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. ان ڪري جيڪي به انڪوائريون ٿيون، سي سڀ بيسود ثابت ٿيون. انهن جاسوسن مان سڀ کان پهريائين جنهن کي اسان جهليو، اهو هڪ ايراني هو، جو شاه جو ويجهو عزيز هو ۽ ميرن ۽ قلات جي خان ڏانهن شاه جو قاصد بڻايو ٿي ويو. اهو هڪ چڱي مهانڊي وارو اڌيڙ عمر جو شخص هو، جنهن جي ڪاري ڏاڙهي ڇيلهه تائين وڃي ٿي پهتي، پر طبيعت جو تڏو ٿي ڏنو. نظربنديءَ جي وقت هو پاڻ کي شربت پيئڻ ۽ پنهنجي نوڪرن کي ڇهبڪ هڻڻ جي شغل سان وندرائيندو رهيو. هڪڙي ننڍڙي غلام کي ته خاص ڪري اهڙي مزي سان هو ڇهبڪ هنيا، جو نيٺ ڪڪ ٿي اسان کي دست اندازي ڪرڻي پيئي ۽ کيس جهليو سون ته جيسين هو اسان جي قيد ۾ آهي، تيسين انهيءَ شغل کان باز رهي.

سپٽمبر جي وچ ڌاري درياءَ لهڻ شروع ڪري ڏنو.

١٤- تاريخ هڪ سهڻي پيڙي مهاراجا ڏانهن لاهور تحفي طور موڪلي ويئي. اها اصل ۾ رنجيت سنگهه ڏانهن موڪلڻي هئي، پر جيئن ته هو گذاري ويو هو، ان ڪري اها سندس جانشين کڙڪ سنگهه ڏانهن رواني ڪئي ويئي. ليفٽيننٽ سينڪلاير جنهن جي چارج ۾ اها پيڙي ڏني ويئي هئي، تنهن جو هڪ وڏي جشن سان آدرڀاءُ ڪيو ويو ۽ انهيءَ جي بدلي ۾ ڪيترين ئي قيمتي سوکڙيون ڏنيون ويون. انهن سان سرڪار کيس هڪ جواهردار خنجر ۽ هڪ سهڻي گهوڙي کي پاڻ وٽ رکڻ جي اجازت ڏني. سون وارو بالا عملدار ان وقت انگريزي فوج جي انهن آفيسرن خلاف بيان قلمبند ڪري رهيو هو، جن سنڌي قبن جي بيعزتي ڪئي هئي ۽ انهن کي گهرن ٺاهڻ لاءِ ڊاهي ميدان ڪيو هو. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته انهن مرهيات بزرگن، بنان ڪنهن سوچ ويچار جي پنهنجي پورجڻ لاءِ اهي سهڻا هنڌ ڳولي هٿ ڪيا هئا. پر جيڪڏهن هرڪنهن مُڙدي کي اهڙيءَ طرح مانُ ۽ شان سان پورجي ها ته پوءِ جيئرن لاءِ، کڏن، کنڊن ۽ پڻ بيماريءَ سان پريل ڏڀڻ ۽ بيڊولي ٽڪرين جي چوٽين کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين بچي سگهي ها. چيو وڃي ٿو ته انهيءَ ڪم ڏيهي ماڻهن جي دلين کي رنجايو آهي، جاڪاڻ ته قبن کي برباد ڪرڻ وقت ٺٺوليءَ ۽ ڌڪار آميز ٽرڙائيءَ کان ڪم ورتو ويو هو. جنهن وقت اسان جا ماڻهو لاش کي کوٽي ڪفن سوڌو ٻاهر ڪڍي پاڻيءَ ۾ اڇلائي رهيا هئا، ان وقت هيءَ ٽوڪ سندن وات تي هئي: ”اوهان سنڌين جو وڏو! هاڻي وڃيو ٿو مڪي!“ ممڪن آهي ته ڪنهن کي انهيءَ جو ايڏو خيال نه ٿئي ها، پر جيئن ته اسان جي سياسي ۽ اعلي فوجي آفيسرن ۾ اڻبڻت هئي، ان ڪري انهيءَ ڳالهه کي اهميت ملي ويئي. اسان جا فوجي آفيسر جيئن ته جدا جدا علائقن جا رهاڪو هئا، ان ڪري سندن اهو ڪارنامو باهه تي تيل وجهڻ مثل ثابت ٿيو. بنگالين ۽ بمبئيءَ وارن جو

مثال وٺو. پنهي قومن ۾ ايڏو ته حسد هو جو جڏهن پنهي ڏرين جا گارڊ سپاهي اچي هڪبئي کي ڊيوٽيءَ کان آجو ڪندا هئا، تڏهن ذري گهٽ وڃي ٺونشن تائين پهچندا هئا، جيڪڏهن آفت جيڏي ڪُوئي (هي اُنگلو انڊين بنگالي)، ڏڪار ۽ ڪاوڙ وچان ميزن، ڪرسين ۽ ٻئي سامان کي، جي گارڊ روم ۾ پيل هئا، گهٽ کان انڪار تي ڪيو ته سندس جاءِ تي اينڊز، ساڻ سان پريل بمبئيءَ جي بڊڪ (۱) انهيءَ بيعزتي تي پاڻ کي ڦوڪي ڦوڪي دهل بنائي ٿي چڙيو. پر حسد کي سدائين بيجا قرار نٿو ڏيئي سگهجي. جيستائين جدا جدا علائقن جون فوجون اسان وٽ موجود آهن، تيسين اها حسد جي باهه گهٽ نٿي ٿي سگهي، چاڪاڻ ته انهيءَ حسد جي آڙ ۾ ڪونه ڪو مطلب ضرور هوندو آهي.

٢٦- سيپٽمبر ١٨٣٩ع تي قلات جي مير شاهنواز خان کان هڪ خط آيو، جنهن ۾ هن برطانيا سرڪار کان پنهنجي بچاءَ ۽ ٻين فائدن جي گهُر ڪئي-جي هرويرو گهُرندي چڙهيا آهن. جنهن وقت آءٌ ايجنٽ جو جواب ڏيئي رهيو هوس، ان وقت اسان کي شاهه شجاع اچي ياد پيو. جيئن ته اهو جواب فائديمند هو، ان ڪري خان اسان جي ڪئمپ ۾ لنگهي آيو. ساڻس گڏ سندس پاءُ فتح خان به هو. اهي ٻئي ڏسڻ ۾ ڪوجها پئي لڳا پر منجهن سچائي ۽ صافدلي گهٽي پئي ڏٺي. سندن پيءُ سهراب خان هٿان مارجي ويو هو. سندس حفاظت ڪرڻ جي خيال کان قرآن (شريف) موڪليو ويو، پر هُن سُنهن کڻي جي بدران انهيءَ جو بدلو خون ۾ ڏٺو. مون کي حڪم ڏيو ته آءٌ خانيءَ بابت انهن چوڪرن جي حقن ۽ پڻ جدا جدا

(۱) انگريزن جي فوج ۾ ڀرتي ٿيل بنگالي سپاهين کي مصنف "ڪُوئي" سان ۽ بمبئي جي سپاهين کي "بڊڪ" سڏيو آهي. اها چٽر شايد سندن بدني بناوت جي خيال کان متن ڪئي ويئي آهي-مترجم.

قبيلن جي بيهڪ ۽ طاقت جو جائزو وٺي هڪ رپورٽ ناهيان. شاهنواز، انهيءَ ڪم ۾ مون کي مدد ڪرڻ لاءِ فارسي ڪاغذن جو هڪ وڏو بنڊل آڻي ڏنو. انهيءَ ۾ اينترا تہ ڪاغذ هئا جو سڄو هفتو مون کي روزانو ڇهہ ڪلاڪ ڪم ڪرڻو پيو. جڏهن رپورٽ ٺهي تيار ٿي تڏهن مون واري صاحب انهيءَ کي قلم جي هڪڙي ئي نوڪ سان پنهنجو پورهيو بڻائي ڇڏيو ۽ وڏيءَ دل سان رپورٽ جي چڱاين ۽ اوڻاين کي پنهنجي ذمي ڪيو. انهيءَ وچ ۾ مير عليمراد جو ايجنٽ (عام مختيار) بہ اچي پهتو ۽ درباهہ جي اپرندي ڪپ تي ڪن ضلعن جي دعويٰ ڪيائين، جي سندس ڀائيٽي مير نصير خان جي هٿ ۾ هئا. ايجنٽ کي مون ڏانهن موڪليو ويو تہ جيئن سندس بيان ورتو وڃي. مون کي اهو پڌي اچرج ٿيو تہ حسن علي (يعني ايجنٽ) دهليءَ جو رهاڪو هو ۽ اسان جي هيڊ منشيءَ جو ڳوٺائي ۽ دوست هو. انهيءَ مطابقت جي ڪري مير کي مڙيئي فائدو پيو. وري عجب جي ڳالهہ هي بہ آهي تہ هي بہ انهيءَ وقت اچي ڏيجيءَ ۾ ظاهر ٿيو، جڏهن دهليءَ جي ريزيڊنٽ کي آڌر سنڌ ۾ مکيہ سياسي عملدار ڪري مقرر ڪيو ويو هو. مون ڏنو تہ حسن علي تمام سٺين عادتن، فهميدي ڳالهائڻ ۽ دل وٺندڙ دانائيءَ جو صاحب هو.

١٢- آڪٽوبر تي، گهوڙيسوارن جي هڪ جماعت، جنهن کي ”بوچي جتو“ ڪري سڏيو ٿي ويو، پنهنجي مهندار ليفٽيننٽ عاميل سان اچي پهتي. ٺهي نہ ٺهي وٺ رينگٽ کي، جي اصول تي انهن ماڻهن کي بلوچ جتو ڪري سڏيو ٿي ويو پر انهيءَ ۾ هئا رڳي افغان، پٺاڻ ۽ ڪاهير؛ بلوچ منجهن هڪڙو ئي ڪونہ هو. انهن مان ڪي چڱيءَ شڪل جا ٿي ڏنا، پر برن حالن ۾ ڪچي ٽٽڻ تي سوار هئا. اهو بہ ظاهر ٿي ٿيو تہ چڻ سڄو سال واري ڪاٺڻ تي گذران ڪيو اٿن. سنڌن پگهار اڻ پورو هوا انهيءَ جتوءَ ۾ جتني هي مقرر ٿيل هئا، برپٽ

هڻڻ ڪري گاهه پئو به گهٽ ۽ مهانگو هو، پر ان هوندي به
ڪين جبلي ڏاڙيلن پنهان گهوڙا ڊوڙائڻا پوندا هئا (مطلب اهو
آهي ته اهي ڏاڙيل جيڪي پنهنجي گهوڙن جي تيزيءَ تي فخر
ڪندا هئا). انهن گهوڙيسوارن ۾، ليفٽيننٽ عاميل جو اردلي،
ننڍيءَ عمر جو هڪ افغان ڇوڪرو هو، جنهن جو نالو غلامحسين
هو. اهڙو سهڻو مهانڊو مون پنهنجيءَ عمر ۾ ڪڏهن ڪونه
ڏٺو هو. سندس اکيون هرڻيءَ جهڙيون هيون ۽ وارن جون
ڊگهيون ڇڳيون اهڙيون ته ڪاريون هيون جهڙي رات! سندس
گلابي گلن- جن ۾ لالاڻ مليل هئي- سچ پچ مون کي عجب
۾ وجهي ڇڏيو ۽ آءٌ سوچڻ لڳس ته ”ائين ته ڪونهي ته اهو
سهڻو ڇوڪرو مرداني ويس ۾ ڪا عورت آهي!“.
اها سيني کي خبر آهي ته هي نوجوان ڇوڪرو بهادر
آهي، جو ميدان توڙي جبلن ۾، جهنگلي سوئرن جي پويان پيو
هو، ۽ پنهنجي بهادر مالڪ سان اهڙن هنڌن تي ويو هو، جتي
ڪيترن ئي دلير سوارن وڃڻ کان انڪار ڪيو هو. مون کي
انهي افغان ڇوڪري جي سونهن بابت جيڪي شڪ شبها هئا،
اهي سڀ سنت ئي دور ٿي ويا، ۽ خاطري ٿي، ته هو جيئن
پنهنجي پوشاڪ ۽ هٿيارن مان ٿي لڳو، تيئن سچ پچ هڪ سهڻو
گڀرو هو، ۽ منهنجو متس عورت هجڻ جو شڪ اجايو هو. بعد
۾، جڏهن مون سندس پيءُ الف خان ترين- جيڪو اتر سنڌ ۾
هڪ بهادر ۽ جاڻو تلوار باز هو- ڏٺو، تڏهن مون کي انهيءَ
ڇوڪري جي سونهن تي ڪو به عجب نه لڳو. جهڙو هو پٽ
ننڍيءَ عمر ۾، اهڙوئي هو سندس پيءُ وڏيءَ عمر ۾! الف خان
ترين قد ۾ اٽڪل ڇهه فوٽ ڊگهو هو ۽ سندس بدن جي
بيهڪ ناهوڪي هئي، سندس ڪارن وارن جون گهاٽيون ڇڳون
ڪلهن تي پئي پيون. سندس اکيون وڏيون ۽ ڪاريون ۽ چمڪندڙ
هيون ۽ سندس نڪ هوبهو يوناني نڪ جهڙو هو؛ سندس ڏند
وري موتين جهڙا اڇا هئا، مطلب ته قدرت سندس بدن جو

هرهڪ عضوو سنگمرمر جي سهڻي بت وانگر عمديءَ ڪاريگريءَ سان گهڙي بنايو هو.

الف خان انهن زميندارن مان هو، جي سڀ ڪان پهريائين پنهنجي مرضيءَ سان اچي اسان سان شامل ٿيا هئا. هن پنهنجا ٻه پٽ ٻلوچ جٿي ۾ گهوڙيسوار ڪري ڏنا هئا. اسان جي اسٽور ۽ اُن تي قبضي ڪرڻ لاءِ جيڪي حملا ٿيندا هئا: تن ۾ انهن ٻنهي نوجوان ڇوڪرن اسان جي دشمنن خلاف پاڻ چڱو مو ڪيو.

باب پنجون

جهنگلي سوئرن جو درياهه اُڪرڻ - پوليٽيڪل ايجنٽ جو سکر ڇڏڻ - آٺ سوار - ايجنسي جي چارج وٺڻ تي هدايتون - حريف سيد - بهاولپور جو وڪيل - فرسٽ گرينڊيئر جي ڪن سپاهين خلاف دانهن ته هنن ڪيس ڦريو آهي - انهن جو ٻاوو - ڏيهي آفيسرن جو اثر - پنچات - هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون.

۱۰- آڪٽوبر: اڄ صبح جو درياهه تي غيرمعمولي هنگامو ٿي ڏٺو ۽ ٻيڙيون ٽڪڙيون هيڪڙي طرف وڌي رهيون هيون. هرهر بندوق جا ٺڪاءَ پئي ٿيا، جن مان اٿين سمجهيو پئي ويو ته ويجهڙائيءَ ۾ ڪا وڏي جنگ ٿيڻ واري هئي. اڇا پڇا پئي ڪيم ته ڏٺم ته ڇهه سوئر پاڻيءَ ۾ گهڙي پيا هئا، تن مان ٻه درياهه جي وچ ۾ بندوق هٿي ڪيرايو ويو، پر باقي ٽي بهادريءَ سان تري وچي پار پهتا. پاڻيءَ جو وهڪرو ڏاڍو تکو هو ۽ ٻيو ته درياهه جي ويڪر به گهٽي هئي، ان هوندي به هو پاڻيءَ مان نڪري ٻيءَ پر جهنگ ۾ غائب ٿي ويا. واگهن لاءِ به ٻڌڻ ۾ ٿو اچي ته اهي به اهڙيءَ ريت تريو وڃن. اهي دهشتناڪ درندا، هاڻي سنڌ ۾ البت گهٽ آهن، پر اٿين به ڪونه آهي ته اهي آهن ئي ڪو نه. انهن مان هڪڙو سکر ۾ ۽ ٻيو لال شهباز جي مزار تي سيوهڻ ۾ آهي ڇيو وڃي ٿو ته اهي ٻيئي ننڍيءَ عمر ۾ مير مبارڪ هٿ ڪيا هئا. هتي ڪيترن هنڌن تي، خاص ڪري ٻڙديڪا ۽ امير جي

شڪارگاهن ۾ جهنگ به گهاٽو آهي ۽ سندن شڪار جهڙوڪ هرڻ جهنگلي سوئر ۽ پڻ چوپايو مال به جام آهي. پر پوءِ به خبر نه آهي ته اهي هتي ڇو گهٽ آهن؟

٢٠- آڪٽوبر: اڄ پوليٽيڪل ايجنٽ سکر ڇڏيو ۽ ڪڇي جي انسپيڪشن لاءِ دؤري تي هليو ويو. ساڳئي ڏينهن آئون اُٺ سوارن يا فارسي چوڻيءَ موجب شتر سوارن جو دستو اچي پهتو. هرهڪ اُٺ به ماڻهو کڻندو آهي، جن مان هڪ چڱيءَ طرح هٿيارن سان ليڪيل هوندو آهي، ۽ ٻيو البت گهٽ، چاڪاڻ ته اهو اوٺيءَ جو ڪم ڏيندو آهي. اُٺ گهڻو ڪري هاڪڙي نسل جا آهن، جي ڏينهن ۾ تيزيءَ سان پنجاهه کان سؤ ميلن تائين پنڌ ڪيو وڃن. ظاهري ڏسڻ سان معلوم ٿيندو ته اهڙا جتا سنڌ ۾ ٽپال کڻڻ لاءِ، يا ڌاڙيلن جي پٺيان پوڻ لاءِ، جيڪر ڏاڍا ڪارائتا ثابت ٿين، پر ائين ڪونه آهي. ڪالرا جي بيماريءَ ماڻهن کي آگهي ورتو ۽ اُٺ به بنان سنڀال ۽ پڻ ناروا هلت سبب مري ويا. انهن سڀني سوارن سنڌو درياهه کي اَڪرڻ کان نابري واري، ان ڪري مون کي ڳچ پنڌ تائين ساڻن گڏ وڃڻو پيو ۽ آخر دڙڪن ۽ دلاسن سان انهن کي اُڪاري پار ڪيم. منهنجي بالاعملدار، هدايتن ڏيڻ لاءِ مون کي پاڻ وٽ گهرايو، چاڪاڻ ته سندس غير حاضريءَ ۾ مون کي ئي سکر جو انچارج ٿي رهڻو هو. مون دل ۾ سمجهيو ته مون کي تمام سهڻي صلاح ملنديءَ ۽ پڻ ڪجهه رٿون منهنجي آڏو ايندي. پر منهنجي نااميديءَ ۽ حيرت جي حد ئي نه رهي، جڏهن هن مون کي چيو ته ”مون توکي انهيءَ لاءِ گهرايو آهي ته توکي چڱيءَ طرح سمجهايان ته جيڪا ٽپال اوٺي کڻي اچن اها، سنڀالي رکجانءِ، ۽ باغ جي پيدائش جو خاص خيال ڪجانءِ. هيءَ ڳالهه ڏيان سان ٻڌ: مون کي باغ جي پيدائش، خاص ڪري، ساوا مٽر، روزانو موڪليندو ڪر.“

انهيءَ ڳري اظهار ڪان پوءِ خزاني جون ڳوٺريون منهنجي اڳيان ڳنڍيون ويئيون ۽ ٿوري وقت لاءِ مون کي انهن جاين جو مالڪ بنايو ويو جي نہ فقط هڪٻئي ڪان پري نهيل هيون، پر صفائيءَ جي لحاظ ڪان بہ اڻوڻندڙ هيون. نہ فقط ايترو پر مون کي انهن گاڏڙ منشين ۽ چوندبل ڏوهارين جي جماعت جو بہ رکوالو بنايو ويو، جي باغ جي ڪم ۾ لڳل هئا ۽ سنهنجي حڪم تي ڪهڙو بہ ڪم ڪري سگهيا ٿي. ايجنسي جي سنپال هيٺ بہ سيد هئا، جن مان هڪ کي برف جهڙي اڇي سونهاري هئي، پر ان هوندي بہ اک ڪڪڙي هئس ۽ اچا جاننو پئي ڏٺو. ستر سال جي چمار آڪري چڪو هو. سندس نالو هو عبدالرحمان ”يعني رحم واري جو پٽ(١)“ ۽ هو انهيءَ زمين جو مالڪ هو جنهن تي ايجنسي نهيل هئي. ٻيو وري اڌ وهيءَ ۾ هو ۽ ڏاڙهيءَ کي خوب رنگ ڪيو هئائين. سندن بدني بناوت مان ظاهر ٿي ٿيو تہ مڙس مڙيئي وهيو گهٽو آهي. سندس نالو عباس علي هو ۽ هُن پنهنجو شجرو مير معصوم بکريءَ جهڙي ماڻهوءَ سان ٿي ملايو، جو اڪبر جي دربار جو هڪ نالي وارو امير هو.

ٻنهي سيدن جي وچ ۾ ڪا وڏي عداوت هئي، چاڪاڻ تہ جڏهن ٻنهي مان ڪو مون سان ملڻ ايندو هو تڏهن ٻئي جا عيب بيان ڪري ويهي جانا پريندو هو. هڪ ڏينهن وڏيءَ عمر وارو سيد، (يعني عبدالرحمان) عباس عليءَ جي عيب جوئي ڪندي، مون کي يقين ڏياري رهيو هو تہ عباس علي اصل ۾ هڪ غلام جو پٽ هو ۽ سيد ڪو نہ هو. ايتري ۾ ڳالهيون

---

(١) رحمان: هي الله پاڪ جي نوانوي صفات مان هڪ صفت آهي. مصنف کي عربي جي گهٽ ڄاڻ آهي. ان ڪري هن عبدالرحمان جو غلط ترجمو ڪيو آهي. صحيح معنيٰ آهي (الله) رحمان جو ٻانهو.

ڪندي عباس علي جنهن سڄي واردات تنبوءَ جي در تي ويٺي ٻڌي، سو اندر گهڙي آيو. ان وقت مون خيال ڪيو ته مون وارو پوڙهو دوست پنهنجي چيل گفتن تي پشيمان ٿي شرم ۾ ٻڏي ويندو. پر ڏٺم ته مٿس ڪو به اثر نه ٿيو، ۽ پاڻ بردبار ٿي، سانتيڪي نموني ۾، هن آيل سيد جو آدرڀاءُ ڪيائين ۽ چيائينس ته تنهنجي اچڻ کان ٿورو اڳ ۱مان صاحب وٽ تنهنجي ساراهه ڪري رهيو هوس.، ڳالهه کي ڦيري ڏيڻ يا بدلائڻ ۾ ايراني پنهنجو مٽ پاڻ آهن، چاڪاڻ ته سندس جاءِ تي ڪو ٻيو هجي ها ته مشڪل سان جند ڇڏائي سگهي ها. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ٻهاولپور جو هڪ وڪيل مون سان ملڻ آيو. هو هڪ ايماندار ۽ لائق شخص هو، جنهن سان ويڇهڙائيءَ ۾ اسان جي سپاهين ناروا سلوڪ اختيار ڪيو هو. ڏاڍو گنڀير معاملو هو. پاڻئجي ٿو ته فرسٽ گرينيڊير جي ڪن سپاهين، جي خانگي ڊريس ۾ هئا، ڪيس چانوٽي جي ٻاهران روڪي، ڦر ڪئي هئي. هن پنهنجو فرياد وڃي شڪارپور جي ڪمانڊنگ آفيسر وٽ داخل ڪيو، جنهن حڪم ڪيو ته سڄي ريجمينٽ کي پريڊ ڪرائي وڃي ته جيئن وڪيل ڏوهارين کي سڃاڻي سگهي. ظاهر آهي ته انهيءَ مان عام ناراضگيءَ جو انديشو هو. جڏهن وڪيل لائيٽ ڪمپنيءَ جي ويجهو آيو، تڏهن انهيءَ آفيسر حڪم ڏنو ته سامهون مارچ ڪندي منهن ساڄي طرف ڪريو ۽ وڪيل کي چيائين ته هاڻي ڏسي سڃاڻ. سڃاتل شخص هڪ صوبيدار هو، جنهن کي نه فقط بهادر جو لقب ڏنل هو پر ساڳئي وقت آرڊر آف ميرٽ به مليل هو. ڪيس گرفتار ڪري ڪوارٽر گارڊ ۾ ڪٽي بند ڪيائون ۽ پڻ انهن سپاهين کي به ٻڌائون، جن پريڊ جي ميدان ۾ گڙٻڙ ڪئي هئي. ريجمينٽ جي ڪجهه حصي احتجاج طور قيدين جي چوگرد جمع ٿي، اعلان ڪيو ته جيسين انهن کي آزاد نه ڪيو ويندو، تيسين اسين ڊيوٽيءَ تي نه چڙهنداسون. جيڪي به يورپي آفيسر کين سمجهائڻ ويا تن

ڪي مار ڏيئي بيعزتو ڪيائون. حالتون ڏاڍيون نازڪ ڏسڻ ۾ پئي آيون، چاڪاڻ ته اها هڪڙي ئي ريجمينٽ هئي، جا اسٽيشن تي موجود هئي. ساڳئي وقت ملڪ جون حالتون به ان وقت ناسازگار هيون ۽ چوڌاري دشمن به هئا، ان ڪري ٿي سگهيو ٿي ته گنڀير نتيجا نڪرن، پر ڪمانڊنگ آفيسر جي قوت ارادي وڏو ڪم ڪري ڏيکاريو. آخر انهن ماڻهن آڻ مڃي ۽ وڃي ڊيوٽيءَ تي چڙهيا. ذڪر ڪيل صوبيدار کي سکر بدلي ڪيو ويو، جتي ڪيس ڪورٽ مارشل ڪري، نوڪريءَ مان ڊسمس ڪيو ويو. ڏيهي آفيسرن جو سپاهين تي اثر ثابت ڪرڻ لاءِ انهيءَ بلوي جو مثال ڏيڻ ڪافي هو ۽ انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته جيڪو جوش سپاهين پنهنجي صوبيدار ميجر جي گرفتاريءَ جي موقعي تي ڏيکاريو هو، سو يورپي آفيسر جي بيعزت ٿيڻ تي شايد ڪو نه ڏيکارين ها. ڏيهي آفيسرن جو سپاهين تي اثر هئڻ اسان لاءِ خوشقسمتيءَ جو باعث آهي، چاڪاڻ ته انتظام کي برقرار رکڻ لاءِ ۽ اسان جي حڪومت جي فائدي ۾ پڻ انهيءَ اثر کي بي دريغ استعمال ڪيو ويندو هو. اسان جي ڪنهن بيجا قدم کڻڻ جي ڪري جيڪڏهن ڏيهي آفيسرن ۾ ناراضگي ٿي پوي ۽ اها ناراضگي انهن کي اسان جي خلاف گڏجي محاذ قائم ڪرڻ تي مجبور ڪري وجهي ته پوءِ نتيجن کي چٽيءَ ظاهر ڪرڻ بيڪار ثابت ٿيندو. پر فرض ڪريو ته جيڪڏهن اسين سندن دل رنجائي به ٿا وجهون، تڏهن به هو اميد آهي ته اسان کي ڇڏي ٻين جو پاسو ڪو نه وٺندا. انهيءَ جو سبب هي آهي جو انهن مان ڪيترا اسان جي نوڪري ڪري اچي پوڙها ٿيا آهن ۽ ڪيترائي پنهنجي پئرن جي عهدن تي آهن. سندن گهرجن جي پيٽ ۾ سندن پگهار به تمام سٺا آهن ۽ هندستان جي هزارها ڪئمپن ۾ جتي ڪٿين ڪمي، ڪاسبي ۽ انهن کان علاوه ڪئمپ جي پٺيان هلندڙ ماڻهو آهن، اهي سڀ

چڻ ته هڪ جدا فرقو ناهيو بيٺا آهن - اتي به هنن کي طاقتور تصور ڪندي، عزت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. هاڻي اچو ته ڏسون ته راڻيءَ جي ڪنهن آفيسر کي اگر هندستان جو ڪمانڊر ان چيف بنايو وڃي، ته پوءِ ڪهڙي حالت ٿيندي، ڇاڪاڻ ته اهي گهڻو ڪري انتظام جا ماهر ۽ قوت ارادي ۾ ڏاڍا هوندا آهن. ساڳئي وقت ڪين ڏيهي ماڻهن لاءِ دل ۾ ڪو ڏيپ جو احساس به نه هوندو آهي ۽ باوجود ان جي جو هو انگريز سپاهين جي هڪدم ۽ بيڌڙڪ، حڪم جي تعميل تي هريل به هوندا آهن. فرض ڪريو ته اهڙو ماڻهو اچي ٿو ڪي سڌارا ڪري ۽ سچ پچو ته سڌارن جي آهي به ڏاڍي ضرورت، (خاص ڪري بنگالي فوج ۾ سپاهين جي سامان ۾ گهٽتائي ڪرڻ) ساڳيءَ ريت جن ڪمن ڪرڻ جي ڪري اوچ ذات وارن بنگالين کي اعتراض آهي، انهيءَ ڪان پڻ فوج جي سپاهين کي باز رکڻ جي سڌارن جي به ضرورت آهي. منهنجو انهيءَ ڪري چوڻ آهي ته جيڪڏهن اسين مٿين ڳالهين تي زور رکنداسين، ته پوءِ انهيءَ حالت ۾ اسان جي ڏيهي فوجن جي وفاداريءَ ۾ ڪجهه گهٽتائي اچڻ جو انديشو به آهي ۽ اهو مٿئين ڏنل مثال مان ثابت ٿي چڪو آهي. ڇاڪاڻ ته پوءِ ريجمينٽ جي عزت جو سوال پيدا ٿيو وڃي، ان ڪري سڀ سپاهي هڪ ٿيو وڃن. فوجي انتظام ۾ ڦيرگهير آڻڻ وقت ڏاڍيءَ خبرداريءَ ڪان ڪم وٺڻ گهرجي، انهيءَ هوشياريءَ سان، جنهن جي وسيلي اسان اوير جي ملڪن تي حڪومت ڪئي آهي، ڦيرگهير آڻڻ وقت هڪ برجستي ۽ قابل صوبيدار ڪان به صلاح وٺڻ ضروري آهي ۽ انهيءَ چوڻ موجب، آءٌ پانيان ٿو ته مان صحيح قدم کڻي، پنهنجي سر انهيءَ رت تي چڱي صلاح ڏيئي چڪو آهيان. اسان جي انهيءَ فوجي رڳڙي ڪان ٿورو پوءِ وري خانگي ماڻهن جو

هڪ چڱو خاصو گوڙ ٿي پيو، جنهن کي انهيءَ افسوسناڪ حادثي جي پوين هڪ رونشو ڪٽي سڏجي.

هڪ صبح جو جهڳڙالو ماڻهن جو هڪ ميڙ جنهن ۾ عورتون ۽ مرد هئا، هڪٻئي سان وڙهندا، وڏا واڪا ڪندا، ايجنسيءَ جي باغ ۾ گهڙي آيا. انهيءَ گوڙ ۾ ڪئين ماڻهو هئا ۽ ظاهر آهي ته سڀئي اوچ ذات جا ڪو نه هئا. سندن جوش ۽ خروش مان ائين ٿي ڏٺو ته ڇڙڪ اڌ ڊزن خون ضرور ٿيا هوندا. مون پنهنجي منشيءَ کي موڪليو ته وڃي خبر وٺي اچ ته گوڙ ڇا جو آهي؟ پوڙهو لڏندو لمندو ۽ نيرڙ تان پگهر اگهندو اچي وارد ٿيو ۽ چيائين ته صاحب تنهنجو ڌوٻي (جيڪو هڪ نيچ عورت جو پٽ آهي) هڪ ٻئي ڌوٻيءَ جي زال ڪٽي ويو آهي. معاملو انهيءَ ريت هو. مون وارو ڌوٻي هڪ قداور ۽ سهڻو جوان هو ۽ انهيءَ ڌوٻڻ سان عشق ڪندو هو. ڌوٻڻ جيتوڻيڪ شادي شده هئي، پر مڙس وڏو ڏوس ڏيساور، ان ڪري رهندي هئي سهري سان. مون واريءَ گجيءَ ۾ گتل (ڌوٻي) جو نالو هو 'ٻڌو'، تنهن ڇا ڪيو جو انهيءَ ڌوٻڻ کي ڏتاري ڏتاري سندس مڙس جي يادگيري هُن جي دل تان ميساري ڇڏيائين ۽ کيس ڀڄائي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. ڌوٻڻ جو سهرو جڏهن ان کي وٺڻ ويو، تڏهن انهيءَ سهڻيءَ وني پاڻ مٿس بهتان رکيو ته هو مٿس بُري نظر رکي ٿو. نتيجو اهو نڪتو جو ٻنهي ڌرين جا ماڻهو ۽ پڻ ٻيا ڌوٻي، جي آتي اچي گڏ ٿيا هئا، سي پاڻ ۾ هٿين پئجي ويا ۽ هڪٻئي کي ڌڪ هڻڻ لڳا. مون وارو منشي جيسين ڪِ وچ ۾ پئي جهيڙو تاري، تيسين ٻئي ڌريون هڪٻئي کي ڏيئي وٺي ٻيٺيون هيون. انهيءَ منجهيل معاملي کي سلجهائڻ لاءِ مون اتي حاضر ڌوٻين جي امينن جي جماعت مقرر ڪئي. انهن فيصلو ڏنو، (جو اهڙين حالتن ۾ ٻنان اپيل

جي هوندو آهي) تہ ’ ٻُڌو‘ پلي انهيءَ ونيءَ کي پاڻ وٽ رکي. ٻي ڏر بہ سؤ رپيا ڏنڊ ڀري ڏني، ۽ انهن ٻن سَوَن رپين مان سڄيءَ جاتيءَ کي رات جي ماني کارائي وئي ۽ جيکي بچي سو انهيءَ عورت کي ڏنو ويو.

مون هڪڙي پوڙهي سيد عبدالرحمان کان سندي سکڻ شروع ڪئي، جو مون کي انهيءَ ٻوليءَ ۾ ڪهاڻيون بيان ڪري ٻڌائيندو هو. اهي آکاڻيون هونئن آءٌ فارسي ٻوليءَ ۾ سمجهي نہ سگهندو هوس. سندس چوڻ هو تہ سندس ساڃهہ ۾ سکر هڪ گُتيل شهر هو ۽ افغانن جي هٿ ۾ هو، جتان هو درياهہ جي ٻيءَ پر، قُرلٽ ڪندا هئا. انهيءَ شهر کي هاڻي خيرپور جي ٽالپر ميرن ويجهڙائيءَ ۾ پنهنجي هٿ هيٺ آندو آهي. هن شهر کي مير رستم خان فتح ڪيو هو، جو ان وقت ويهن سالن جو جوشيلو ۽ بهادر جوان هو. هُن سکر کي فتح ڪرڻ جي اجازت پنهنجي پيءُ مير سهراب خان کان ورتي هئي ۽ ان مهم کي ڪاميابيءَ سان پورو ڪيو هئائين. سوڀ نصيب ٿيڻ کان پوءِ هُن ٽن ڏينهن لاءِ شهر کي لُٽڻ جو حڪم ڏنو. قرلٽ جي ڪري انهيءَ شهر کي اهڙو تہ ڪاپاري ڌڪ لڳو، جو اڄ ڏينهن وري نہ سڌريو آهي. پر افسوس! انهيءَ سيد هڪ ٿڌو ساهہ ڀري چيو تہ ’مير، هاڻي آهو مير نہ رهيو آهي، چاڪاڻ تہ هاڻي پينگ جي شوق ۽ ٻڻ پوڙهيءَ عمر، کيس آلسي ڪري وڌو آهي.‘ پينگ، جنگ ۽ رنگ جو هاڻي خيرپور جي دربار ۾ زور آهي. پر سندس پيءُ سهراب خان انهيءَ خاندان جو نامور فرد هو. ٻڌن مان ڪو بہ سندس جهڙو نہ ٿيو. صاحب! آءُ آتي حاضر هوس وري جڏهن حيدرآباد جي ميرن جي ٻيءَ پيڙهيءَ کيس جنگ ڪرڻ جي ڌمڪي ڏياري مُڪي هئي. سهراب خان حيدرآباد جي ميرن جي ماڻهوءَ کي پنهنجو مٿو اگهاڙو

ڪري ڏيکاريو ۽ چيائينس تہ وڃي ٻڌاءِ پنهنجي ٠الڪن کي تہ ”جيڪڏهن اهي توکي هن جهڙو نشان ڏيکارين تہ پوءِ کين جنگ ڪرڻ جي ڌمڪي سونهي ٿي. مون هي ملڪ پنهنجي مڙسيءَ ۽ تلوار جي زور تي هٿ ڪيو آهي ۽ نہ انهن وانگر، جن ڪانئرن جيان پنهنجي وڏن کان ورثي ۾ ملڪ هٿ ڪيو آهي!“

باب ڇهون

ڏياري - شڪارپور - جئت سنگهه هندو صراف - محمد حسين داروغو - عظيم خان بارڪزئي - ابراهيم شاهه - جگن ۽ جانيديرو - عاميل جي شڪست - ليفٽيننٽ والپول ڪلارڪ - بگٽي قيدي - يارو خان ڪوسو - سانولو ٻڙدي - قلات جو دشمن جي هٿ چڙهڻ - اسان جي فوجي جٿن جي واپسي - خطرناڪ بيماري - باز جي شڪار جون پارٽيون - آرٿر ڪونولي - سيد زين العابدين - ڪمال خان کهيري - بجر خان سندس مشهور گهوڙيءَ جو وڪرو

٥ - نومبر، جيئن ته انهيءَ ڏينهن تي ڏياري هئي، ان ڪري سڄو درياهه ڏيئن سان پئي جهرڪيو. اهو نظارو اهڙو ته دلفريب هو جو مان ڪِچ تائين پنهنجيءَ ٻيڙيءَ ۾ ويهي ان کي ڏسندو رهيس، مسجدون ۽ ڊٺل قبا، سندن پير ۾ درياهه جو ويڪرو وهڪرو، جو پنهنجي شان شوڪت سان وهي رهيو هو، ۽ ناريل جي وڻن جا جهڳٽا، ۽ پڻ درياهه جي وچ ۾ هڪ ننڍي ٻيٽ تي بکر جو قلعو - اهي سڀ گڏجي هڪ تمام سهڻو نظارو ٺاهي بيٺا هئا. ٿوريءَ ٿوريءَ دير کان پوءِ ڪو نه ڪو پوڄاري، لڪشمي ديويءَ جي پوڄا ڪري رهيو هو ۽ ڪي وري رونشي خاطر هندو سوڻ موجب پاڻيءَ ۾ ٻيڙيون هلائي قسمت آزمائي ڪري رهيا هئا. اهو هن ريت جو ننڍيون ننڍيون ٻيڙيون ٺاهي انهن کي بتين سان سجائي، پاڻيءَ ۾ ڏڪي ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪا ٻيڙي ترندي ترندي پري تائين

نڪري ويندي هئي ته سمجهيو هو ته جنهن انهيءَ کي ڏ ڪيو هو، اهو خوش نصيب آهي ۽ سندس مستقبل روشن رهندو. پر جي ڪا پيڙي وهڪري جي ڪنهن ڪُنَ ۾ ٻڏي ويئي ته پوءِ انهيءَ ماڻهوءَ جي قسمت به لهرن ۽ لوڏن ۾ پائنبي. گرمي گهٽجي ويئي هئي ۽ آءٌ به هاڻي سکر جي موسم تي هري ويو هوس.

'منهنجو مزاج انهن جي مزاج ۾ بدلجي ويو هو. جنهن ۾ اها خوبي هئي ته ڏک ۽ تڪليف جو احساس ئي نٿو ٿئي.'

هتي مون کي حڪم مليو ته آءٌ شڪارپور وچي بمبئي وارن فوجي دستن سان ملان. مون پاڻ سان رستي ڏيکارڻ ڪاڻ هڪ ڪوسو سوار گڏ ڪيو ۽ ١١- تاريخ صبح جو روانو ٿيس. رستو ڪيترن ئي ڳوٺن جهڙوڪ نظيرآباد، جعفرآباد، سهرا مان ٿي لنگهيو جتي ڪيترن هندن تي مون کي تمام گهٽي پوک ڏسڻ ۾ آئي، جڏهن ڪوسن جي ڳوٺ جي پر ۾ پهتاسين تڏهن مون کي لاچار انهن جي وڏيري رحيم خان ۽ ان جي پٽ قادر بخش سان ملڻو پيو. هن مون کي پنهنجي هڪ مائٽ سان ملايو جنهن جو نالو جمال خان هو، ۽ ڏاڍو ڦڙت ۽ بهادر تلوار باز هو. هڪ دفعي جڏهن اسان جي پوليٽيڪل آفيسر ڪائنس دير سان اچڻ بابت سبب پڇيو تڏهن هن يڪدم جواب ڏنو ته ”اجهو هي سبب آهي دير سان اچڻ جو!“ ائين ڪندي هن هڪ هڙ جا سندس هٿن ۾ هئي کٽي کولي. جان ڏسون ته انهيءَ ۾ رت پريل هڪ بروچ ڌاڙيل جي منڍي هئي، جا هو تازي وڍي آيو هو. مون کي شڪارپور تائين پهچڻ ۾ سج لهي ويو ۽ اتي ڏٺم ته ايجنسيءَ جو به ڪو چڱو حال ڪو نه هو. اها شهر کان ٿورو پريرو هئي ۽ فقط ٻه ڳالهيون منجهس چڱيون هيون: هڪڙو ڪجين جو جهڳٽو ۽ ٻيو سائي ڇپر، جا ايجنسيءَ جي چوڌاري پئي ڏٺي. پر سندس ڊٺل ديوارن جي ٻاهران هڪ سنئين سڌي پوڻي ڪان سواءِ ٻيو ڪي ڪين

میر محمد خان   میر یارمحمد خان

سالو بڑدي

هو، جنهن ۾ ڪتي ديويءَ جي وٽن جا جهڳٽا پئي ڏنا. پٽ جي اندر هڪ وڏي جاءِ جي ڍانچي کان سواءِ، جا اجا ٺهڻ واري هئي، بيقاعدي گهوڙيسوارن جا تنبو ۽ بروچ قيدين لاءِ ڪي خستہ جهوپڙيون هيون. وچ ۾ منهنجي رهائش لاءِ هڪ بنگلو هو، جنهن جا ڪمرا ڪجهہ متاچري پٽ تي نهيل هئا. جيئن تہ انهيءَ جڳهيءَ جاءِ جون ڀتيون مٽيءَ جون هيون، ان ڪري انهيءَ ۾ جدا رنگن روپن ۽ ماپن ۾ ماڪوڙين جا ولر ويٺل هئا. انهن مان هڪڙو نمونو وڏي ڪاريءَ ماڪوڙيءَ جو هو، جا پنهنجن ڏڳهن چمٽن سان پهرين چهنبڙيءَ ۾ انساني بدن مان رت ڪڍي سگهي ٿي. ٻيو نمونو ننڍين ڳاڙهين ماڪوڙين جو هو، جي گهٽي تعداد ۾ پاڻ کي اوهان جي وارن ۾ اڪائڻ ۾ خوشي محسوس ڪنديون يا وڃي اوهان جي ٽوپيءَ ۾ ويهي رهنديون. ٽيون نمونو وري ننڍڙين ڪارين ماڪوڙين جو آهي، جي پنهنجي وت کان ٻاهر شرارت ڪرڻ تي هريل هونديون آهن. پر اڇي ماڪوڙيءَ جي تہ پڇار ئي ڇڏيو، جي وس پڄڻ تہ سڄي مخلوقات کي مٽيءَ جا ننڍڙا ننڍڙا ذرڙا ڪري ڇڏين. انهيءَ ۾ ڪوبہ وڌاءُ ڪونهي تہ اوير جي ملڪن ۾ رهندڙ ماڻهن کي ايذاءُ ڏيڻ ۾ ماڪوڙين جو هڪ خاص درجو رکيل آهي. پر سنڌ ۾ تہ آهي ئي ماڪوڙين جو راڄ! سڄي زمين انهن سان ڀري پيئي آهي. جيڪڏهن اڇي ماڪوڙي، ماڻهوءَ جي ڪاڄ ۾ شمار ڪئي وڃي ها تہ پوءِ هندستان ۾ ڪڏهن بہ ڏڪار نہ ٿئي ها، چاڪاڻ تہ هنن جي ڪوت ئي ڪانهي. هوا جي خيال کان مون ڏٺو تہ منهنجي بدلي ڪنهن چڱي هنڌ ڪانہ ٿي آهي. چاڪاڻ تہ هيتي هوا گرم ۽ مٽيءَ سان ڀريل هئي ۽ راتيون بہ سخت تڪليف ڏيندڙ هيون. پر جيئن تہ مون کي تمام گهڻو ڪم ڪرڻو هو، ان ڪري انهيءَ مسئلي تي سوچڻ جو وقت ئي نہ ٿي مليو. منهنجي شڪارپوو پهچڻ کان هڪ ڏهاڙو پوءِ، سڄو

ڏينهن ڏيهي اختياريءَ وارن، ۽ پڻ منشين مترڙهن ۽ ٻين ماڻهن سان، جي ايجنسيءَ سان لاڳاپو رکندڙ هئا، ملڻ ڪرڻ ۾ گذري ويو. اسان کي مليل هدايتن موجب انهن سان تمام سٺي نموني ۾ پيش اچڻو هو. سڀ کان پهرين جئت سنگهه آيو، جو هڪ شاهوڪار واپاري ۽ مهاجڻ به هو. هي اهو ماڻهو هو جنهن انگريزن کي ڪونڌ ۾ اڳرائي ڪئي هئي ۽ ڪين افغانستان جي حملن ۾ مدد ڪئي هئي. پر اهڙن ٻين ماڻهن وانگر اسان سان لاڳاپي رکڻ جي ڪري ڪيس نقصان به سهڻو پيو. جنهن وقت هو مون وٽ آيو هو ان وقت ڪيس تمام قيمتي پوشاڪ پيل هئي ۽ ڏسڻ ۾ به نٽ وارو مڙس ٿي لڳو. ساڳئي وقت شڪل جو سهڻو، عادتن جو سلڇڻو، هوشيار ۽ سياڻو ٿي ڏٺو. سندس پائيوار چترو مل کي صفا ۽ سادا ڪپڙا پيل هئا ۽ هو به اهڙو ئي رڳو ۽ اڏوڻندڙ هو، جيڪي ڪجهه اتي ڳالهايو هئائين انهيءَ مان ظاهر ٿي ٿيو ته هن سڄي عمر، لومبارڊ گهٽيءَ ۾ ڊيسڪ جي پويان، رڳو وياج ويهي ڳڻيو آهي. ڏسڻ ۾ ٿي آيو ته جئت سنگهه شڪارپور جي ڏيهي گورنرن جي ڪا ڪاڻ ڪانه ٿي ڪئي. انهن مان برجداس خيرپور جي وڪيل مون کي ڏاڍو راضي رکيو. هو هڪ ڪلمڪ، ڪاري ڏاڙهيءَ وارو سنڌي هو، جو جيڪر ڪوپٽينهرسٽ جي پادريءَ سان چڱي نونشي بازي ڪري ها. حيدرآباد جي ايلچين جو ته نمونوئي اور هو. ابراهيم شاهه کي ڏسڻ سان آءٌ پاڻي ويس ته هو ايراني نسل جو آهي. جيڪڏهن مٿس اعتبار ڪيو وڃي ته پوءِ سندس خيال موجب امير هن لاءِ ديوتا هئا، جن لاءِ هو نه فقط ماڻهن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار هو پر جنن ۽ ڀوتن سان به هٿين ڀوڻ لاءِ تيار هو، پوءِ اهي ڀل اڇا هجن يا ڪارا. سندس خاندان ميرن جي طفيل پئي پليو. جڏهن هو پهرين آيا هئا، تڏهن بي يارومددگار ۽ ڏاريا ليکيا ٿي ويا. پر هاڻي حڪومت جي وڏن عهدن تي رهڻ ڪري، اهي شاهوڪار ٿي ويا هئا ۽

سندن ڪافي عزت پيدا ٿي چڪي هئي. ابراهيم شاهه سدائين مون کي چوندو رهندو هو ته جنگ وقت ميدان ۾ فقط سندس خاندان ڏي سؤ گهوڙيسوار آڻي سگهيو ٿي ۽ انهن ۾ هرهڪ اهڙو ئي بهادر هو جهڙو پاڻ. سچ پڇو ته صحيح معنيٰ ۾ هُو هئو به جنگي گهوڙيسوار. هُو هڪ قداور سهڻو جوان هو، جنهن کي مون ڪئين دفعا گهوڙي تي، تکيءَ رفتار ۾ نيزي کي ڦيرائيندي ڦيرائيندي، ان کي وري اچلائيندي، جهٽيندي ڏٺو هو ۽ ان سان گڏ انهيءَ جي نوڪ سان نارنگيءَ کي پڻ ڪٽيندي ڏٺو هو. پر جڏهن ميانيءَ جي ميدان ۾ نازڪ وقت آيو، تڏهن سڄي خاندان مان فقط هڪڙي ميرڻ جو ساٿ ڏٺو، جو هو ابراهيم شاهه جو وڏو ڀاءُ زين العابدين، جنهن جو نالو هڪ وفادار انسان جي حيثيت ۾ هتي لکڻ ضروري سمجهان ٿو. "چاڪاڻ ته بيوفائن جي ٽولي ۾ هڪڙو ئي وفادار نڪتو."

حيدرآباد جو پهريون گورنر تقي شاهه هو، جو پڻ ابراهيم شاهه جو ڀاءُ ۽ عمر ۾ ڪانئس وڏو هو. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ هو انهيءَ جهڙو ئي فضيلت وارو، پر تور ڳالهائو ۽ ڪي قدر ميسٽو ٿي ڏٺو. ٻڌو ٿي ويو ته هو نه فقط ڪنجوس پر مکي-چوس هو ۽ ان سان گڏ مذهبي معاملات ۾ به ڪٽر مسلمان هو. ڪنهن به ڏاڙهي ماٺهوءَ سان تيسين ماني ڪونه کائيندو، جيسين اهو پڇي پڪ نه ڪري ته انهيءَ مانيءَ ۾ پيل گيهه مسلمان ڪان ورتل هو يا ڪنهن ٻئي کان. محمد حسين داروغي جو ذڪر به بيواجب نه ٿيندو. سندس عهد، انگريزي شهرن جي پوليس مئجسٽريٽ جي عهدي جي برابر هو. هي هڪ اهڙو عهدو آهي، جنهن ۾ انسان جي نرمدليءَ جو احساس آهستي آهستي دل تان مبسارجو وڃي. پر هيءُ ٻڙس اهڙو ڪونه هو. آءٌ خاطري سان ٿو چوان ته هُو نه فقط هڪ رحمدل ماڻهو هو، پر ان سان گڏ وعدي جو به سچو هو؛ جيتوڻيڪ سندس لقب داروغو هو، جنهن جي بدقسمتيءَ سان معنيٰ آهي "ڪوڙو"

(١)، داروغي کي ڪتن کان ڪراهت ايندي هئي ۽ انهن کان ڏاڍو پري ڀڄندو هو. اهو انهيءَ ڪري جو سندس مذهب ۾ ڪتي جي ذات ئي پليت ڪري ليکبي آهي ۽ ٻيو وري سندس سٿڻ به هلڪي ڪپڙي جي هئي، ان ڪري منجهس ڪتي جي چڪ کان بچڻ جو تمام گهٽ آسرو هو. هو ان ڪري اسان جي ايجنسيءَ ۾ ڊڄندي ڊڄندي ايندو هو ۽ خاص ڪري انهيءَ وقت ته ڏاڍو لهرائيندو هو جڏهن ڪا سنڌم ڪنهن ڪتي سان وٺي هوندي هئي، ڇاڪاڻ ته اهڙن ڪتن کي گوشت جي ٽڪر لاءِ مسلمان جي ران ۾ چڪ وجهڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. جڏهن به هُو اسان وٽ ايندو هو، تڏهن پري کان هڪل ڪري چوندو هو ته ”خدا جي واسطي مون کان پري ڪيو س. ڪمال آ ـ سنڌم صاحبه جي ڪتي کان سواءِ سري ئي نٿي!“ وڏن ماڻهن کان پوءِ وري عام خلق جو اچڻ ٿيو، جن سڀني جي پٺيان مسخري جهڙو منشي هو. اهو اهڙو ته خوشامدي ٿي ڏٺو، جو منهنجي هر جملي ختم ڪرڻ تي ڏاڍي اطمينان سان ڪنڌ لوڏي چوندو رهيو ته ”صحيح آهي، اي شڪر شيرين (يعني مٺي ڪندا!) مون کي جنهن ماڻهو وڌيڪ متاثر ڪيو، اهو هو عظيم خان بارڪزئي، جو دوست محمد جو ذاتپائي ۽ عاميل جي گهوڙيسوار فوج جو رسالدار. هن جو ڊينگ شاهاڻو هو ۽ ڪارائتن سپاهين جي خيال کان سندس نمبر الف خان ترين کان پوءِ ٻئين نمبر تي هو. هن کان پوءِ ڏاڍا دلچسپ واقعا ٿيڻ وارا هئا. ١٩- نومبر تي اسان کي خبر پئي ته عاميل جي بلوچ گهوڙيسوار فوج کي شڪست پهتي آهي، جنهن ۾ ٢٥ ماڻهو مارجي ويا. ڪبس شاهپور مقرر ڪيو ويو هو، جا مري ۽ بگتي ٽڪرين جي رستي تي پهرين استيشن هئي ۽ اهو ملڪ اسان جي قبضي ڪرڻ کان اڳ جکراڻي

(١) مصنف غلطيءَ مان شايد داروغي کي دروغ لفظ مان نڪتل سمجهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪوڙ.

ڏاڙيلن جو رهائشگاهه هو. انهيءَ هنڌ تي هن ڪيترا دفعا ڏاڙيلن جي ننڍين ننڍين ٽولن تي حملو ڪري کين سيکت ڏني هئي. هڪ ڏينهن صبح جو هُل ٿيو ته آئٽ چوري ٿي ويا. انهيءَ تي عاميل اسي سوارن سان ڏاڙيلن جي پٺيان پيو، جن ۾ ڏهه پوني جا گهوڙيسوار هئا ۽ انهن تي ئي عاميل جو پورو پورو ڀروسو هو. ڏاڙيلن جي پويان پوندي، هڪ اهڙي جبل جي اوٽ وٽ پهتا، جتي بجرخان ڊومڪي، جکراڻي بروچن جي هڪ ٽولي سان حملي ڪرڻ لاءِ تيار بيٺل ڏسڻ ۾ آيو. عاميل جي فوج انهن کي ڏسڻ سان وني پنهنجا گهوڙا ورايا، پر هو به اچي پٺيان پين. نتيجو اهو نڪتو جو بجرخان جي ماڻهن، عاميل جي فوج جو چوٿون حصو ماري وڌو، اها حالت ڏسي عاميل جي هڪڙي ڏيهي اردليءَ وچي سنڌس گهوڙي جي لغام ۾ هٿ وڌو ۽ سنڌس گهوڙي جو منهن ڦيرايو. پر اهي ڏهه پوني جا سوار سنڌس حفاظت ۾ گڏ رهندا آيا ۽ بروچ سوارن وانگر ڪو نه ٿي پڳا. ”اهو اڇي گهوڙي تي ڪير سوار هو“ بجرخان پڇيو. جڏهن کيس ٻڌايو ويو ته اهو فرنگي آفيسر هو، تڏهن وراڻيائين، ته چڱو جو مون کي خبر ڪانه هئي، نه ته سنڌس اهو اڇو گهوڙو، تيز هوندي به کيس بچائي نه سگهي ها. انهيءَ نقصان جي خبر پوڻ ڪان پوءِ ٻئي ڏينهن ليفٽيننٽ والپول ڪلارڪ ١٣٠ سوارن جي جٿي سان اچي پهتو ۽ چار ڏينهن پوءِ بنگال جي بيقاعدي فوج جا به رسالا به پهچي ويا. ڪلارڪ صحيح معنيٰ ۾ هڪ سپاهي هو. نه ته کيس ۽ نه وري سنڌن ماڻهن مان ڪنهن کي به وڌيڪ يا اجايو سامان هو. سنڌن گهرجون هڪدم پوريون ڪيون وييون ۽ اهي هڪ ڏينهن جي آرام ڪان پوءِ بنان ڪنهن دير جي هر انهيءَ مهم جي لاءِ تيار ٿي ويا، جنهن تي کين موڪليو ويو. لاڙ مان اتر سنڌ ڏانهن ايندي ڪلارڪ جي رسالي مان هڪ تمام سٺو گهوڙو، رات جو منزل وقت چوري ٿي ويو. هي واقعو اهڙي هنڌ تي ٿيو، جتي

ڪنهن به بني بشر جو نشان نه تي ڏٺو. جڏهن صبح جو چوريءَ جي خبر پيئي تڏهن ڪلارڪ پنهنجي ماڻهن سان پيرو ڪڻندو ڪيترا ميل ٻاهر نڪري ويو ۽ نيٺ هڪ نالي وٽ اچي پيرو گم ٿي ويو. پر، نالي تي ٿورو مٿيرو پنڌ ڪرڻ سان وري پيرن جا نشان ملي ويا، جتان آخرڪار ١٥ ميل ڪن پنڌ ڪندي هو اچي هڪ ڳوٺ جي ٻير ۾ پهتا. ڪلارڪ ڳوٺ جي ماڻهن ڏانهن نياپو ڏياري موڪليو ته جيڪڏهن اٺ ڪلاڪ اندر گهوڙو واپس نه ڪيو ويو ته پوءِ هو ڳوٺ تي حملو ڪندو. اوهان کي اچرج ٿيندو ته سندس نياپي جو اهڙو اثر ٿيو، جو اهو گهوڙو ڪيس هڪدم واپس ڪيو ويو ۽ هو اچي پنهنجي رسالي سان مليو. پر رسالي جي ماڻهن مان ڪو به ماڻهو سندس پيري کڻڻ جي فن ۽ قابليت يا ان جي سٺي نتيجي تي خوش ڪو نه ٿيو.

٢١- تاريخ تي چار بگٽي ڏاڙيل جي اسان جي قيد ۾ هئا، پڇي ويا. جيتوڻيڪ ڪوسن ڪين گهٽوئي ڳوليو پر اهي هٿ ڪو نه آيا. مون انهيءَ تي مير رستم خان جي وڪيل کي گذارش ڪئي، جنهن انهن کي اهڙي هنڌ جهلائي ورتو، جتي هو ذري گهٽ وڃي ٽڪرين تائين پهتا هئا. ڪهڙا نه بدبخت چٺبا! مون کي سچ ته مٿن رحم اچي ويو. اهي جيتوڻيڪ هيبتاڪ هئا پر انهيءَ سڄي وبال جو ڪارڻ بک ۽ سندن جهالت هئي. انهن جو فقط هڪڙو ترجمان يارو خان ڪوسو هو، جو پڻ هڪ بدنام ڏاڙيل هو ۽ پنهنجي قبيلي جي ٻين فردن وانگر اسان وٽ اچي نوڪريءَ ۾ گهڙيو هو. سندس قد ڇهن فوٽن کان مٿيرو هو ۽ بدن ۾ به جانٺو هو. سندس ويڪري ڇاتي ۽ لڱ، گهاٽن ۽ ڪارن وارن سان ڀريل هئا. صاحب جي روبرو هو پاڻ کي تمام عاجزيءَ سان پيش ڪندو هو ۽ هُنَ پنهنجي رنڀ جهڙي آواز کي گهٽائڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي، پر ان هوندي به سندس آواز رڇ جي جهڪي آواز وانگر پيو لڳندو هو.

مڊسمر نائيٽ ڊريم جي ٻُلي باٽم جيان (١) مون کي ٻڌايو ويو ته هن ڪيترا دفعا دشمن کي پنهنجي خطرناڪ ٻانهن ۾ جڪڙي گهوگهو ڏيئي پورو ڪيو هو. پاڻئجي ٿو هن دشمن کي تلوار سان ختم ڪرڻ جي بدران هي نمونو پسند ڪيو هوندو. سندس اهڙو ته نالو هو جو جڏهن به ڌاڙن ۾ شامل ٿيندو هو، تڏهن ٽوليءَ جي سردار جي حيثيت ۾ ڦر جي مال مان ڇهون حصو وصول ڪندو هو. هو اهڙو ته ٻهادر ۽ هوشيار هو، جو ڪڇيءَ جي رڻ مان پنهنجي ٽوليءَ کي رات جو نهايت هوشياريءَ سان هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پهچائيندو هو. پر هاڻي يارو سڀڪجهه وساري ويٺو آهي ۽ روز اچيو ايجنسيءَ جي حاضري ڀري. هو پاڻ کي اهڙو ته گنڀير ۽ معصوم ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ڄڻ ته هن پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪجهه ڪيو ئي ڪونهي. اهو صحيح آهي ته هن هاڻي ڌاڙا هڻڻ ڇڏي ڏنا آهن، پر جيڪي اڃا ٻارڻ ٻاريو ويٺا هئا، تن جي جهلائڻ ۾ هُن ڪا مدد ڪانه ڪئي آهي.

شڪارپور جي چوڌاري جهنگ ۾ ٻروچ ڌاڙيلن جي هٿان ڪري سخت خطرو رهندو هو، ڇاڪاڻ ته اُتان هر روز هڪ نه ٻئي ظلم ۽ زبردستيءَ جي خبر پيئي ايندي هئي. انهن مان هڪڙو دين محمد ٻڙدي هو: جنهن کي 'دينو' ڪري سڏيو ويندو هو ۽ اهو هو به ٽپ آترادي ريدار. سندس پاءُ سانولي جو نالو ته ڪانئس به وڌيڪ مشهور هو، پر قسمت جا روزانو سندس نالو ٻُڌي ڪَڪ ٿي پيئي هئي، ان ڪري اَن سندس ڪارنامن کي هڪدم ختم ڪري ڇڏيو. منهنجي

---

(١) مڊسمر نائيٽ ڊريم شيڪسپيئر جو ڊرامو آهي، جنهن ۾ ٻلي باٽم جو ڪردار هڪ زبردست پهلوان ۽ پڻ هڪ ظالم جهڙو ڏيکاريل آهي.

شڪارپور پهچڻ ڪان ٿورو اڳ ايجنسيءَ ۾ خبر پيئي ته سانولي
پنهنجي هڪ ڏاڙي مان واندو ٿي هڪ ڳوٺ ۾ وڃي منزل
ڪئي آهي، جو اٽڪل ڏهن يا پندرهن ميلن جي پنڌ تي آهي.
بڪدم بيقاعدي سوارن جو هڪ جٿو سندس پٺيان موڪليو
ويو، جي سندس گهوڙي تي سوار ٿيڻ ڪان اڳ وڃي مٿس
ڪڙڪيا. جيڪڏهن هو گهوڙي تي چڙهي وڃڻ ۾ ڪامياب
ٿي وڃي ها، ته پوءِ وٽ ڏيڻ جوئي ڪونه هو. پر جڏهن هُن
ڏٺو ته ٻي ڪا واهه ڪانهي، تڏهن تلوار ڪڍي جنگ ڪيائين.
نيٺ سندس ترار واري ٻانهن زخمجي پيئي ۽ اسان جا ماڻهو
مٿس زور پئجي ويا ۽ کيس ٻڌي سوگهو ڪري ڪئمپ ۾
آندائون. سچ پڇو ته هن جهڙي هيبتناڪ شڪل جو ماڻهو ڪائنس
اڳ ڪو نه ڏٺو ويو هو. سندس اڌ منهن، ڪارن ۽ گهاٽن وارن
۾ لڪل هو ۽ سندس نرڙ به شيطان جي پيشانيءَ جهڙو ننڍو
۽ سوڙهو هو. ساڳئي وقت ڀِرن جي هيٺان سندس ڪارين
اکين جي چمڪاٽ مان جهنگ جي مرونءَ جي هيبت پئي
بکي. کيس ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا ڊنب اچي گڏ ٿيا، جن مان
ڪيترائي سندس ظلم جا شڪار ٿيل هئا. انهن مان ڪي اهڙا
به هئا جن جا مِٽ ۽ مائٽ، سندس يا سندس ٽوليءَ جي ڏاڙيلن
جي تلوارن جو بک ٿيا هئا. هن کي پهريائين اهو وهم ٿي
ڪونه هو ته ڪو کيس ماريو ويندو، ڇاڪاڻ ته هن ڀانيو ته
عيوض ڏيئي هو پنهنجي جند ڇڏائي ويندو. ”جي مون کي آزاد
ڪندين ته پنج آٽ ڏيندو سانءِ“، هن پوليٽيڪل آفيسر کي آڇ
ڪئي. جيئن ته کيس ڪو به جواب مليو، ان ڪري هو پنهنجو
واڪ وڌائيندو ويو: ”ڏهه آٽ ڏيندو سانءِ“ .... ”ويهه آٽ پلا،
پر جند ڇڏ“ .... ”جي اجا به راضي نه ٿين ته آها پروچاٽي
آٽي ڏيانءِ، جيڪا مون پوئينءَ ڦرلٽ ۾ هٿ ڪئي هئي.“
پر جواب مليس ئي ڪونه ٿي، انڪري مڙس مڙيئي ڪجهه
دلگير ٿي پيو. هڪڙي ڏگهي نوڙي آندي ويئي، جا سندس

ڳچيءَ ۾ ڪٽي ٻڌائون. ماڻهو اچي پاڻ ۾ اٽڪيا، چاڪاڻ ته گهڻو ڪري هرڪنهن جي خواهش هئي ته ڪيس مان ئي ڦاسيءَ تي لٽڪايان. ”هن منهنجو پيءُ ماريو آهي“، انهن مان هڪڙي رڙ ڪئي. ٻئي وري اڳتي وڌي چيو ته ”اها نوڙي مون کي ڏيو، هن منهنجو ڀاءُ ماريو آهي.“ جيئن ئي اها نوڙي سندس نيڙيءَ ۾ وڌي ويئي تيئن هو سڏڪي ويو ۽ هٻڪندڙ آواز ۾ ليلائڻ لڳو ته ”سائين! ائين نه ڪر“. خير، جنهن وڻ جي هيٺان هُن پنهنجيءَ خونيءَ زندگيءَ جو پويون ساهه کنيو، انهيءَ تي ”سانوليءَ جو وڻ“ نالو پئجي ويو. جيترو وقت آءٌ سنڌ ۾ هوس مٿس اهوئي نالو ٻڌندو آيس ۽ ڀانيان ٿو ته اهو نالو مٿس ڪئين سال رهندو. ڀائس کي ڦاسيءَ ڏيڻ جي ڪري، ’ڏينوءَ‘ بدلي خاطر پنهنجين ڪُڌين ڪاررواين کي ڇڏي ڏنو. سانوليءَ جي موت کان پوءِ هن ٿورن مهينن اندر ڏهه خون ڪري ڇڏيا. ڪيس پڪڙڻ جون سڀ ڪوششون ناڪام ثابت ٿيون ۽ جڏهن اسين عاجز ٿي پياسين، تڏهن هو نه ڄاڻ ڪهڙي سبب ڪري، ملتان جي سرحد تي وڃي مزاري بروچن سان مليو ۽ انهن سان گڏ رهڻ لڳو.

٢٣- نومبر تي اسان کي قلات واري سوبي جي خبر پهتي. محراب خان جي موت، سندس قلعي جو اسان جي هٿ اچڻ ۽ سندس بهادر ماڻهن جو اسان جي هٿان قتل ٿيڻ اهي خبرون وڃ وانگر آتر سنڌ جي فسادي رهاڪن ۾ پکڙجي ويون. اميرن جا وزير اسان جي انهيءَ سوبي تي اسان کي مبارڪباد ڏيڻ آيا پر سندن مُنهن ڏٻ وچان هيڊا ٿيا پيا هئا. جيتوڻيڪ ظاهري طور تي هنن انهيءَ واقعي سان ڪو به واسطو نٿي ڏيکاريو. ڪن ماڻهن جو سوال هو ته محراب خان کي اهڙيءَ طرح مارڻ ڪيتريقدر صحيح هو. انهيءَ جي جواب ۾ هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته هن اسان جي فوجن جي ڪڇي ۽ بولان مان لنگهڻ وقت، جابلو قبيلن کي حملي ڪرڻ لاءِ آياريو هو. مون

پاڻ ڪيترائي اهڙا خط ترجمو ڪيا هئا، جي حيدرآباد واري مير نصيرخان جا لکيل ڇپيا ٿي ويا. انهن مان سازش ڪي سنگهي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر اوٽس جي ناسڪٽي جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي، ڇاڪاڻ ته انهن خطن جي ٻولي، ڇٽيءَ طرح ظاهر هئي. پر انهن جي سچي هجڻ تي البت شڪ پئي ٿيو. جيتريقدر منهنجي يادگيري آهي، انهن تي سندس سيل مُهر ٿيل هئي، جنهن تي هي مشهور سجع لکيل هو: ”گلِ گلشنِ محمود محراب“ يعني محمود محراب جي باغ جو گل. اهڙو مرتبو محراب کي سونهيو ٿي يا نه، انهيءَ تي ڪو به بحث ڪونه ڪرڻو آهي. پر ڏنو ويندو ته انهيءَ واقعي ڪان اڳ جيڪا ڏاڙن ۽ ڦرن جي بازار گرم هئي، ان کي قائم رکڻ ۾ هن جو وڏو هٿ هو.

٢٥- تاريخ اسان جا بمبئيءَ وارا فوجي دستا شڪارپور پهتا. جيتوڻيڪ اهي سوپ ڪري موٽيا هئا، پر انهن ۾ ڦونڊ يا وڏائي ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي آئي. موت جو فرشتو سندن قطارن ۾ ڪاهي پيو هو، ڇاڪاڻ ته منجهن ڪالرا جي آفت اچي منهن ڪڍيو هو. انهيءَ بيماريءَ جو سڀ ڪان پهريون شڪار ڊاڪٽر فوريس ٿيو هو، جو هر دلعزيز هو. ڊاڪٽر جي موت ڪان پوءِ اها بيماري سخت تيزيءَ سان وڌي ويئي. ڇهن منزلن جي پنڌ تي لشڪر وارا جانيديري اچي پهتا هئا، جتي اهڙي ته اچي حالت ٿي هئي، جو مئلن کي پورڻ به ناممڪن ٿي پيو هو، جهنگ ۽ رستن تي لاشا پکڙيا پيا هئا.

٢٦- تاريخ تي ۴ ڊريگون ۽ گهوڙن جو توبخانو شڪارپور ۾ داخل ٿيو. آءٌ سندن استقبال خاطر ڪجهه ٻاهر نڪري سائن مليس، سيني تي اداسي ڇانيل هئي. پوليٽيڪل ايجنٽ به پاڻ کي ٻالڪيءَ ۾ کڻايو پئي آيو ۽ ماڻهو تڪڙا تڪڙا اچي رهيا هئا. بيقاعدي گهوڙيسوارن جي ڊوڙ جي ڪڪر ڪان پوءِ نيٺ وچي رستو صاف ٿيو. اهو ٻريو مڙس به بيمار هو. مون انهيءَ

مهمان کان سواءِ واندو ڪو نہ هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن وٽس ايڪڙ ٻيڪڙ مهمان هوندو، پر ڪڏهن تہ وري لانيڊ لٿي پئي هوندي هئي. ميزبان جو رويو بہ وڻندڙ هوندو هو، ان ڪري گڏجي ڪائڻ اسان جي عادت ٿي ويئي. ڪو بہ اڪيلو يا پاسيرو وچي ماني ڪونہ کائيندو هو. انهيءَ طريقي ڪي اوهان سنو چئو يا خراب، پر انهيءَ ۾ مون تمام سٺي واقفيت پيدا ڪري وڌي، نہ فقط ايترو پر ڪيترن سان دوستي بہ ٿي ويئي جا اڄا تائين آهي.

٣- جنوري ١٨٤٠ع تي ڪئپٽن آرٿر ڪونولي مون وٽ آيو ۽ ڏهہ ڏينهن ترسي پيو. اهو جيتوڻيڪ هڪ تمام ننڍو عرصو هو، پر سندس سٺي سڀاءَ ڪري، منهنجي ساڻس دل ٻجهي ويئي. هو وڏيءَ دل وارو مڙس هو، جنهن ڪي دنيا جي تڪليفن جو ڪو ڊپ ڪو نہ ٿيندو هو، پر منجهس اهو ڪتڪو ضرور ڏسبو هو، جو هر سپاهي ماڻهوءَ ۾ هوندو آهي. اسان جي گڏجاڻي بہ نرالي نموني جي هئي. داروغو مون وٽ لنگهي آيو ۽ چيائين تہ هڪ روسي جاسوس شهر ۾ اچي ويو آهي. آءٌ جاسوس بابت گهڻو خيال ڪو نہ ڪندو آهيان ۽ انهيءَ ڪي بيوقوفي تصور ڪندو هوس. پر پڪ ڪرڻ جي خيال کان پڇا ڪيم تہ هڪ عجيب صاحب جو نالو ٻڌڻ ۾ آيم. اهو هو ڪونولي، جنهن جي نالي ٻڌڻ سان داروغو ۽ سندس روسي جاسوس وارو خيال منهنجي دماغ مان نڪري ويو. مون جڏهن ڪيس اچرج ۾ ڏنو، تڏهن سچو احوال بيان ڪري ٻڌايومانس. داروغي حقيقت ۾ ڪونولي جي يوناني نوڪر ڪي روسي سمجهيو هو ۽ اهڙيءَ طرح ڪونولي ڪي بہ هن سان گڏي ويو. ڳالهہ هيئن هئي جو ڪونولي اهڙي نموني ۾ سفر ڪري رهيو هو، جو اسان جي سنڌي هيري ڪي انهيءَ اطلاع ڏيڻ تي خوشي هئڻ کپندي هئي. چاڪاڻ تہ هو پاڻ سان تمام ٿورو سامان کڻي هلندو هو. سندس تنبو اهڙو جو ماڻهو منجهس آيو ٿي بيهي ڪونہ سگهندو هو،

رات ۾ ڊريگون جي ٽيهن ۾ سرڪائٽ جڳڪسن سان ماني کاڌي. ان وقت سيڪنهن تي هراس ڇانيل نظر پئي آيو. سندن ريجمينٽ جو آڳل مرڻ ڪنديءَ تي هو. هو هڪ رلٽو ملٽو نوجوان سپاهي هو، جنهن کي ماڻهو ڏاڍو پائيندا هئا. مون گهوڙي تي چڙهي شهر ۽ ڪئمپ جو جائزو ورتو. ڏٺم ته ڪيترائي يوروپي نشي ۾ ٽمتار ميدان ۾ ليٽيا پيا هئا. ايجنسيءَ جي آمهون سامهون ۽ پڻ پٽ جي ٻاهران ٻه وڏيون کڏون کوٽجي رهيون هيون، مون ٿورو ترسي انهن کي جانچي ڏٺو. چار ڏينهن پوءِ مان جڏهن انهن هنڌن تي ويس تڏهن ڏٺم ته اهي ڀيئي کڏون تازي مٽيءَ سان لٽيون ويئون هيون ۽ مٿن ڪي بوٽا به کوڙيا ويا هئا. اِتي مون هڪ گدڙ کي اچي تاهم ڏٺو، جو ان وقت ڪنهن شيءِ کي کرڙي رهيو هو. جاچي ڏٺم ته اها هڪ ماڻهوءَ جي منڍي هئي ۽ جيئن ته ان جا چپ هڪ ٻئي کان پري ٿي ويا هئا، ان ڪري سندس سڻن ڏندن جي ٻتيهي نظر اچي رهي هئي. جنهن مسڪين جو اهو مٿو هو سو ڏسڻ ۾ نوجوان پئي آيو. ڪڏا ڏٺي پريا ويا هئا. هڪڙي ۾ ڊريگون جا تيرهن سپاهي ۽ ٻئي ۾ ٻه اوترائي توبخاني جا ماڻهو پوريا ويا هئا. اها نهايت خطرناڪ رات هئي. اسان ايجنسيءَ ۾ هڪٻئي جي ويجهو اهڙيءَ طرح رهايا ويا هئاسين، جو جيڪي آواز ٻڌڻ ۾ پئي آيا، تن مان پاڻپي ٿي وياسين ته ڇا ٿي رهيو هو. انهيءَ رات گهٽ ۾ گهٽ ٻه سو ماڻهو مري ويا هئا. صبح جو مون کي حڪم ٿيو ته آءٌ انهيءَ رستي تان، جو بيماريءَ سان پريل هو، ڪڇيءَ وڃان. سچ پڇو ته انهيءَ وڳوڙ جو مون تي به ڪي قدر اثر ٿي ويو هو. اسان واري ننڍڙي ڊاڪٽر، جو پوت وانگر پيلو ٿي پيو هو، مون کي آفيم جي عرق جو اهڙو ته وزن پياري ڇڏيو، جو آءٌ ذري گهٽ چريو ٿي ويو هوس. فجر جو منهنجي سواريءَ وارو آڻ آندو ويو ۽ آءٌ وڃي مٿس چڙهيس. جيئن ته ٻن منزلن تائين مون کي

هڪ ساٿي ملي ويو هو، ان ڪري آءٌ ڪجهہ خوش ٿيس.
نيٺ اسين پنڌ پياسين. مون واري ساٿيءَ کي انهيءَ روڳ اچي
ورتو، جو گهڻو ڪري ڪيترن انهن ماڻهن کي ٿيندو آهي جي
پهريون يا ٻيو دفعو ڪنهن منڊل ملڪ جو سير يا سفر ڪندا
آهن. هن خيال ڪيو تہ فاصلي کي گهٽائڻ خاطر رستي کي وچان
ٽا ڪٽيون. پوءِ جيئن سدائين ٿيندو آهي، انهيءَ غلط صلاح
جو نتيجو اهو نڪتو جو رستوئي ڀاڄي وياسين. سج ڪاپار
تي هو ۽ اسان کي پنهنجي غلطيءَ جي سزا ڏيئي رهيو هو.
آخر اسان وڃي جانيديري پهتاسين. جيئن جيئن اسين رستي تان
لنگهندا وياسين تيئن تيئن اسان کي چوڌطرف لاشا پکڙيل نظر آيا.
مون هڪ ماڻهوءَ کي ڏٺو جو پورچوگيز هو. صاف سٿرن ڪپڙن
۾، يعني تہ ڪڙتو، پتلون پيل هئس ۽ ٽوپلو بہ مٿي ۾ هوس،
منهن پر اونڌو پيل هو. مون کي اعتبار ئي نہ پئي آيو تہ هو
ڪو مري ويو هو. آءٌ ان ڪري وٽس پهتس ۽ پانيم تہ گهوڙي
تان لهي کيس ڪٺان، جيئن جهڪيس تيئن ڏسان تہ سندس هيٺان
رت جو ڍُبو پيل هو؛ سندس بدن بہ سيتجي سخت ٿي ويو
هو ۽ مکين جو چٽڪ هڪ ڪکر سندس چوڌاري پئي ڦريو.
منهنجي نوڪرن مون کي ٻڌايو تہ هتي اهي پنج لاشا دفن ڪيا
آهن، جن کي گدڙن کوٽي ٻاهر ڪڍيو هو. انهيءَ سفر جو اوهان
پاڻ اندازو ڪري سگهو ٿا. رات جو منزل بہ اهڙي هنڌ تي
جتي هڪ ڏينهن اڳ سوين ماڻهو موت جو شڪار ٿي ويا هئا
۽ وري انهيءَ بيماري کان بچاءَ لاءِ دوا درمل جو بہ ڪين ڪو
آسرو ڪونہ هو. انهن ڳالهين سچ تہ ٻڪ ئي ماري ڇڏي. ٻئي
ڏينهن آءٌ روجهاڻ ويس. جتي بہ ساڳيوئي نظارو نظر آيو. هتي
مون کي خبر پيئي تہ جنرل ولشاير جو برشوري جي رستي هتان
لنگهيو هو ۽ جنهن سان ملڻ لاءِ مون کي حڪم مليو هو، تنهن
انهيءَ رستي کان اچڻ جو خيال ترڪ ڪري ڇڏيو آهي. جيئن
تہ منهنجي اتي ڪابہ ضرورت ڪانہ هئي، ان ڪر آءٌ خير ۽

خوشيءَ سان واپس شڪارپور اچي پهتس.

١٧- تاريخ: توبخانو ۽ پايونيئرس قلات کان شڪارپور پهتا. سندن ڪئمپ مال غنيمت سان پريل هئي ۽ اتي هرڪنهن قسم جو قيمتي مال پئي وڪاڻو. مان انهن مان ڪابہ نادر شيءِ حاصل ڪري نہ سگهيس.

٢١- تاريخ: آءٌ ابراهيم شاهہ سان گڏ بازن جي شڪار تي ويس. اهي ننڍيءَ جنس جا باز هئا ۽ ڪجهہ تيتر ماريائون بہ، پر ملڪ پريو پيو هو ننڍن ننڍن وڻن سان، ان ڪري سواري ڪرڻ ڏاڍي ڏکي هئي. نتيجو اهو نڪتو جو پکين پنهنجي مُنهن پئي مزا ڪيا. انهيءَ هوندي بہ بنان ڪنهن شيءِ ڏسڻ جي داروغي جي ڊوڙ پئي پئي، ۽ پڻ وڏي آواز ۾ هڪلون ڪرڻ لڳو، ڇڪ جانورن جو شڪار هو. انهن رڙين تي پهريائين تہ آءٌ ڏاڍو جوش ۾ اچي ويس، جو مون پانيوتہ ڪو چڱو شڪار هٿ لڳو هو. پر پوءِ سوچ ڪيم تہ اهڙن موقعن تي اجايو گوڙ ڪرڻ ايرانين جي پٽر آهي، ان ڪري ماٺ ٿي ويس.

انهيءَ وقت هڪ اهڙو واقعو ٿيو، جنهن ۾ سرڪاري انهن ماڻهن جي غفلت ڪري نقصان سهڻو پوندو آهي، جن جي هٿ ۾ سرڪاري ڪم ڏنا ويندا آهن. جيئن تہ اهو هڪ تمام معمولي واقعو هو، ان ڪري آءٌ انهيءَ کي بيان ٿو ڪريان، نہ تہ ٻَرن ۽ گنڀير معاملن کي منهن ڏيڻ جو تہ نمونو ٺي اور آهي. مون کي حڪم پهتو تہ خزاني جي لاءِ ڪي صندوقون ٺهرايان. انهيءَ ڪم لاءِ مضبوط ڪاٺ جي ضرورت هئي. ڪاٺ تہ گهٽوٺي هو، پر جنهن جي مون کي گهرج هئي، اهو اترسنڌ ۾ ملڻ مشڪل هو.

هڪ ڏينهن جيئن آءٌ شهر جو سير ڪري رهيو هوس، تيئن هڪ گمنام گهٽيءَ ۾ مون کي ڪاٺ جو وڏو انداز ڏسن

۾ آيو. اهو سينجهيءَ جو ڪاٺ هو، جو نه فقط مهانگو هوندو آهي، پر ان سان گڏ اهو به فائدو اٿس جو اُڌي لڳيس ئي ڪو نه. مون جڏهن پڇا ڪئي ته معلوم ٿيو ته اهو ڪاٺ قنڌار واري منشيءَ جو هو. پر آءٌ اچا گهر مَس پهتو هوس، جو ڪي ماڻهو مون وٽ لنگهي آيا ۽ چيائون ته اهو ڪاٺ سرڪار جي طرفان سنڌو درياهه تي پل ٻڌڻ لاءِ خريد ڪيو ويو آهي. سچ پڇو ته اهو ڪاٺ انهيءَ ماگهه تي عجيب نموني پهتو هو ۽ اهو چوڻ اجايو ٿيندو ته انهيءَ کي پوءِ ايجنسيءَ جي احاطي ۾ آندو ويو، ۽ جتان پوءِ اهو اُٺن تي چڱيءَ طرح پيريل صندوقن جي شڪل ۾ ٻاهر آندو ويو. اهڙو ٻيو به هڪ واقعو ٿيو، جو سنڌي ماڻهن جي بلند ڪردار جي ثابتي آهي. مان اهو هتي لکڻ ضروري ٿو سمجهان. افغان مهم جي پيشروئن آفيسرن مان هڪڙي آفيسر ڪڇيءَ ۾ هڪ سنڌي سيد کي فوج جي واڌ ۾ رسد پهچائڻ لاءِ ست هزار رپيا ڏنا. انهيءَ وقت حالت اها هئي جو اسان جي ڪيل خرچ جو ڪو حساب ڪتاب ئي ڪو نه هو، ان ڪري وڏين رقمن سان گڏ اهي ڏنل پئسا نظرانداز ٿي ويا. جنهن آفيسر اهي ڏنا هئا، سو فوجن سميت واپس روانو ٿي ويو هو ۽ انهن پئسن بابت ڪو به اطلاع وغيره پنهنجي جانشينن وٽ ڪو نه ڇڏي ويو. ڏينهن، هفتا ۽ مهينا گذرندا ويا، ايتريقدر جو سڄي ڏيتي-ليتي وسري ويئي.

هڪ ڏينهن صبح جو شڪارپور جي پوليٽيڪل آفيسر گشت ڪندي انهيءَ سيد جي ڳوٺ وٽ اچي منزل ڪئي. سندس حيرت جي حد ئي نه رهي، جڏهن هن ڏٺو ته اهو سيد پئسن سان پيريل ڳوٿرين سان اچي سندس سامهون بيٺو. ۽ چيائين ته ”هي سرڪار جون آهن.“ پوءِ سڄو احوال ڪري ٻڌايائين ته ڪيئن ۽ ڪهڙي ڪم لاءِ اهي پئسا کيس مليا هئا، پر جيئن ته سونپيل ڪم نه ڪري سگهيو آهي، ان ڪري واپس ڪري رهيو آهي.

شڪارپور جي آبهوا هائي وڌندڙ تي ويئي هئي، ڇاڪاڻ ته مينهن پوڻ ڪري تڏڪار وڌي ويئي هئي. اهوئي سبب هو جو گهوڙي تي چڙهڻ يا پنڌ ڪرڻ ۾ ڪا تڪليف نٿي ٿيي. آفيسر (ڪڏهن ڪڏهن ڪا انگريز عورت) لنگهن تي نهيل اسٽيشنن ڏانهن ويندي، سدائين اتان ٻيا لنگهندا هئا ۽ گهڻو ڪري منزل ڪندي ايجنسيءَ ۾ اچي رهندا هئا. مسافرن جي بنگلن جو اچا رواج ڪونه ٿيو هو، ان ڪري اسان کي نوان چهرا ڏسي خوشي ٿيندي هئي. اهو چوڻ به اجايو ٿيندو ته جيئن ته ان وقت ٽيبل الائونس ڪونه ٿي مليو، ان ڪري مهمانوازي ۽ ڪفايت شعاري پاڻ ۾ ڪونه ٿي نڀيا، يعني ته مهماني جهلڻ ۾ بخل ڪيو ويندو هو. انهيءَ ڏس ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ پاڻ اعليٰ مثال قائم ڪيو ويٺو هو. جيڪو به تي آيو تنهن جو آدرڀاءُ پئي ٿيو. سندس پنهنجو عملو، جنهن ۾ ٻارهن يا چوڏهن اسسٽنٽ هئا، سدائين ساڻس گڏ کاڌو کائيندا هئا. انهيءَ خرچ ۾ ٻڙس جو اڌ پگهار ختم ٿي ويندو هو. سندس ٽيبل تي سال ۾ چوڏهن هزار ٻيئر جون ٻوتلون کوليون وينديون هيون، جا پنهنجي سِر هڪ وڏي رقم هئي. وري ان ۾ شراب، سوڊا ۽ ٻيون مشروبات گڏيو. کاڌي جي ته ڳالهه ئي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته ان ۾ جيڪڏهن ڪا آنَ-کائو رڌ ڪم آندي وڃي ته پوءِ ليکوئي لٿو. جيڪڏهن ايڏي خرچ تي تڏي دماغ سان غور ڪبو ته ڏسڻ ۾ ايندو ته گهٽ ۾ گهٽ چار هزار رپيا مهمانن جي بلي ٿي ويا. هڪڙي اسسٽنٽ جو مثال وٺو، جنهن جو پگهار انهيءَ رقم جي انين پتي مَس آهي. انهيءَ جو ڪهڙو حال ٿيندو هوندو. اهو مهماني البت گهٽ شاندار نموني ۾ ڪندو، پر مهمان کي خوش ڪرڻ لاءِ خاطر تواضع ڏاڍي ڪندو. اهڙن سخاوت جي ڪوڏين مان نٿي جي ليفٽيننٽ ڊبليو جو نالو وٺڻ ضروري سمجهان ٿو، ڇاڪاڻ ته سندس مهمانيءَ سبب آءٌ پڻ سندس ٿورائتو آهيان. آءٌ پانيان ٿو ته هو ڪڏهن به

۽ اهڙو هلڪو هوندو هو جو ميتهن پوڻ وقت ڪنهن ٽاهي ماڻهو لاءِ جُبي جو ڪم ڏيئي سگهيو ٿي. ٻيو وٽس ٻن چمڙي جي ٿيلهن کان سواءِ ڪي ڪين هو. انهن ٿيلهن ۾ سندس ڪپڙا ۽ ٻيو ضروري سامان پيل هو. اهو هو سندس سمورو لٽو، جنهن سان هو سفر ڪري رهيو هو. مان حيرت ۾ آهيان ته لڪن مان لنگهڻ وقت هو ٿڌ ۾ ڄمي وڃڻ کان ڪيئن بچي ويو آهي! هن مون کي پنهنجي سفر جو، جيڪو انگلنڊ کان شروع ٿيو هو، سچو احوال ٻڌايو، جو ڏاڍو دلچسپ هو.

وائنا ۾ هن شهزادي مٿترنش سان ملاقات ڪئي هئي، جنهن کيس هڪ تمام سٺي دوربين ڏني هئي. اُتي کيس حڪم مليو ته ايراني سفير سان ملي، کيس چوي ته انگلنڊ نه وڃي، ڇاڪاڻ ته سندس آجيان نه ڪئي ويندي. اتان پوءِ هو قسطنطنيه ويو جتي کيس جنيوا جي سفير ڪوڪُون هاڻ جي دعوت ڏني. هُن اها اچ قبول ڪري، اهڙو مراسلو سرڪار کي لکيو، پر کيس اجازت ڪانه ملي. اتان هو آرمينيا مان ٿيندو، بغداد ويو ۽ پوءِ ايراني نار رستي بمبئيءَ وڃي پهتو. رستي تي موت کان ذري گهٽ بچي ويو هو. هڪ دفعي دجله تي سفرڪندي ڪن عربن ڪائنس تماڪ جي گهر ڪئي. پر جيئن ته وٽس تماڪ ڪونه هو، ان ڪري اُهي کيس بندوق هڻڻ خاطر دجله ۾ گهڙي پيا ۽ گهڇ پنڌ تائين سندس ٻيڙيءَ جي پُٺ ورتائون. ٻيڙي هئي وچ وهڪري ۾ ۽ هئي به ڪانئن پري، ان ڪري سندس بچاءُ ٿي ويو. جيئن ته ڪونوليٰ مون وٽ رهيو پيو هو، ان ڪري مون ساڻس لڪن واري معاملي بابت ڳالهه ٻولهه ڪئي، سندس رايو هو ته خيوا جي روسي قيدين کي آزاد ڪيو وڃي ۽ انهيءَ ڪم لاءِ هن پاڻ کي مخصوص ڪري ڇڏيو هو، پر قدرت کي اهو ڪم ڪنهن ٻئي جي هٿان ڪرائڻو هو. قدرت جو رنگ ڏسو، جيڪو ماڻهو ٻين کي آجي ڪرائڻ خاطر آتو هو، سو پاڻ وڃي قيدخاني پيڙو ٿيو، ۽ کيس اهڙي ته سزا

ملي جو موت ٿي اچي سندس جند ڇڏائي. مون ڪيس ٻڌايو ته منهنجي به اها مرضي آهي ته مون کي اسان جي فوج جي واڌ واريءَ ڪنهن چونڪيءَ تي رکيو وڃي، يا ته وري ڪابل يا هرات موڪليو وڃي، ۽ پڻ مون اها به راءِ ظاهر ڪئي ته آءٌ ساڻس سندس خيوا واري سفر ۾ گڏ رهڻ گهران ٿو. انهيءَ تي هن ڪابل واري سفير کي لکيو، پر هن جواب ڏنو ته جيئن ته آءٌ انهيءَ ملڪ ۽ جنوءَ کان گهڻو پري هوس، ان ڪري منهنجي لاءِ اوڏانهين وقت تي پهچڻ ناممڪن هو. آخر اسين دلي دوستن جيان هڪٻئي کان جدا ٿياسين ۽ هن مون کي پنهنجي سفر نامي جا سڀ جلد ڏيئي ڇڏيا، جنهن ۾ باميان واريءَ جنگ تائين سارو احوال لکيل هو.

٩- ڊسمبر تي تقي شاهه جو وڏو پياءُ زين‌العابدين شاهه مون سان ملڻ آيو. هڪ ته بدن ۾ هو ڏٻرو ۽ پيلو ٻيو وري هو گدلو. سچ پڇو ته هو هڪ سنڌي معزز شخص جي بدران ايراني پئي لڳو. هن جيڪا منهنجي لنڊي خوشامد ڪئي سا حقيقت ۾ سندس وت کان ٻاهر هئي. هو جڏهن پنهنجي هڪ عزيز جو ديئوءَ جي هٿان تيل خون بيان ڪري رهيو هو، ان وقت ساڇهه کان نڪري ويو ۽ وٺي خيرپور جي وزير فتح محمد کي گاريون ڏيڻ شروع ڪيائين. ڇهڪ انهيءَ ڪڏي ڪم لاءِ هن ٿي ڪيس هٿئي ڏني هئي. ڳالهين ڪندي جڏهن به وزير جو ذڪر ٿي آيو، تڏهن هو ڪيس قرمساخ ۽ ٻين فارسي گندن نالن سان ياد ڪري رهيو هو. انهيءَ ساڳئي ڏينهن تي ماتا جي بيماري اچي قيدين ۾ منهن ڪڍيو، جنهن ۾ سٺٺئي چار ٻگتي مري ويا. چار ڏينهن کان پوءِ ڪهيرين جو چڱو مڙس ڪمال خان اچي مون سان مليو. هي قبيلو شيخن جو آهي، جي اڳي قلجي ۽ ان جي پر پاسي ۾ رهندا هئا. آتي بجرخان جي مهنداريءَ هيٺ ڊومبڪي مٿن سدائين حملا ڪندا رهندا هئا. هنن به مڙس تي ڪين منهن ڏنو. پر نيٺ ڪاڻن زمينون

ڪسي، ڪين شڪارپور جي پسگردائيءَ ڏانهن ڌڪيو ويو هو. آهي قلات جي خان ۽ حيدرآباد جي ميرن وٽ دانهين تي ويا پر ورين ڪي ڪين. جڏهن اسين انهيءَ ملڪ ۾ ظاهر ٿياسين تڏهن هو اسان ڏانهن مدد لاءِ وڌيا ۽ اسان به ڪين آدرڀاءُ ڪيو ۽ ساڻن انجام ڪيو ته جن زمينن تان ڪين هڪاليو ويو هو، انهن تي تي ڪين آباد ڪيو ويندو. عامِل جي گهوڙيسوار فوج ۾ هنن جا چڱا ماڻهو هئا. جن مان به سندس اعتبار جوڳا سپاهي هئا، انهن جا نالا هئا اعتبار خان ۽ عبدالله خان. اعتبار خان بدن جو ڏڍو متو، ڳاڙهي منهن وارو، ظالم نموني جو ماڻهو هو. سندس ڇاتيءَ تي پستول جي گولين جا ڪيترا ئي نشان هئا. سندس ڏاڙهي ڇاپهين هئي، پٽڪو ڳاڙهو ۽ ساڳي رنگ جي اجرڪ پيل هئس. ڏسڻ ۾ ئي ڌاڙيل پئي لڳو. سندس ڪم به وري اهڙا ئي هئا. هن بنان ڪنهن هٻڪ جي گهوڙي تان لهي، پنهنجي هڪ مرٽينگ دشمن جو ڪنڌ وڍي، اهڙيءَ طرح هٿ ۾ ڪنيو، جهڙيءَ طرح هڪ انگريز پنهنجو ڪريل دستانو ڪڻندو آهي. هڪ دفعي جيئن هو عامِل سان ڪنهن مهم ۾ وڃي رهيو هو، تيئن هڪ مري بروچ ڪي بندوق جي فٽر وڃي زمين تي ڪيرايو. جيسين عامِل وچ ۾ پوي ئي پوي، تنهن کان اڳ هن اڳتي وڌي انهيءَ ڪريل بروچ جو ڪنڌ لاهي وڌو. ان ڪان پوءِ انهيءَ منڍيءَ ڪي وارن کان جهلي مٿي ڪري ڏيکاريائين ۽ نهايت اطمينان سان چيائين ته "آءٌ هن کي چڱيءَ طرح سڃاڻان، هي فيض‌الله آهي ۽ اسين ڪنهن وقت پاڻ ۾ گهاٽا دوست هئاسين." انهن ڪهيرين مان ٻيو وري عبدالله خان هو، جو نهايت سهڻو جوان هو. سندس وارن جون ڪڪيون چڱون ڪلهن تي پئي پيون ۽ اکيون به پوري رنگ جون هيس. جيئن ته هو اڳي بهادر ڌاڙيلن جي ٽولين ۾ شامل رهيو هو، ان ڪري سندن لڪڻ وارين جاين کان واقف هو. مري ۽ بگٽي ٽڪرين ۾، هو اسان جو اعتبار

جوڳو سونهون هو. هن مون کي پاڻهي ٻڌايو ته ننشڪ جي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ، هو جنگ جي ميدان ۾ ويا هئا ۽ اتي جيڪي به مري ڪيريل ڏٺائون، تن سڀني جا ڪنڌ ڪپي آيا هئا. پاڻ ٻڌايائون ته هنن انهيءَ خير جي ڪم ۾ ٿلهي ليکي هڪ سؤ ٽيٽيهن بروچن جون سسيون وڍي ڌڙ کان ڌار ڪيون هيون. اهڙن ڪمن تي هو فخر ڪندا هئا ۽ جڏهن به ڪو اهڙو واقعو بيان ڪري ٻڌائيندا هئا، تڏهن چٽڪ نقش چٽي ڇڏيندا هئا، خاص ڪري اهڙن ماڻهن بابت جن سان سندن عداوت هوندي هئي. هاڻي وري هيبت خان مريءَ بابت ٻڌو ته جڏهن ڪپس اسان جي ٽيل فئرن ڪيرائي وڌو، تڏهن اعتبار خان انهيءَ مرٽينگ جوڙي جي ويجهو وڃي چيو ته ”هيبت خان مون کي سڃاڻين. اڳئين دفعي پاڻ جڏهن قلعيءَ جي دروازي وٽ گڏيا هئاسين، تڏهن تنهنجو پير منهنجي پاءُ جي مٿان رکيل هو ۽ جيڪي ڪي تو هن سان ڪيو هو، اها ساڳي ڪار اڄ آءٌ توسان ڪرڻ وارو آهيان.“ اهڙو وحشي ڪمن هوندي به اعتبار ۽ عبدالله اسان لاءِ ڏاڍا ڪارائتا ثابت ٿيا، چاڪاڻ ته سندن ڪري ئي جابلو بروچن خلاف اسان جون ڪيل ڪارروايون بلڪل ڪامياب ثابت ٿيون. ميجر بلامور جي ڪمان هيٺ جيڪا فوج بگٽي ٽڪرين ۾ گهڙي ويئي هئي، تنهن وڃي انهن جي لٽ سردار بيبرگ کي جهليو، ۽ سندس قبيلي کان هڪ وڏيڪ شڪستون ڏيئي، انهيءَ ڊاڙ کي جا اتي ماڻهن ۾ رائج هئي ته ”خدا بيبرگ کي ديري ۾ ڪي ڪين ڪندو“ سدائين لاءِ ختم ڪري ڇڏيو. اسان جون فوجون ڪاهان به وڃي پهتيون، جو مرين جو قلعو هو. انهن يا ته اسان جي اتي اوچتي پهچڻ يا ڪنهن ٻئي سبب ڪري، اسان جو مقابلو ڪونه ڪيو. پر سڀ کان وڏي ڪاميابي هئي قلات جو هٿ اچڻ، ۽ محراب خان جو موت، جنهن قبائلين ۾ ڌهڪاءُ پيدا ڪري ڇڏيو هو. بجر کي وري اسان جي

گهوڙيسوار فوج جي جتي اچي ورائي ورتو (جنهن رستي تي سپ گاهه داٿو ڪپائي ڇڏيو) ان ڪري هن پيو ڪو چارو نه ڏسي نيٺ آڻ مڃي ۽ شاهپور جي سيد جي معرفت پنهنجو ارادو ليفٽيننٽ پوسٽنس تي ظاهر ڪيو. سندس پيش پوڻ جو فقط هڪڙو شرط هو ته سندس جان بخشي ڪئي وڃي.

٢٠- جنوريءَ تي نامارو بجر خان ۽ سندس ٤٨ ڊومبڪي ۽ جکراڻي سردار، بيبرگ سانگڏ اسان جي هٿ ۾ اچي چڪا هئا. برپٽ جي ڌاڙيلن کي تباهه ڪرڻ جو هيءُ هڪ سونهري موقعو هو، ۽ انهيءَ وچندڙ بيماريءَ واري هنڌ کي هڪڙي ئي ڌڪ سان صاف ڪري ڇڏجي ها. اسان وٽ انهيءَ لاءِ ٻه طريقا موجود هئا- رحم ۽ سختي. اسان انهن ٻنهي طريقن کي چڱيءَ طرح ڪم آڻيون ها، پر اسان جي سياسي گهورڙين هن ۾ هڪ ڏک جهڙي غلطي ڪري وڌي. هنن اهي ٻئي دوائون اهڙي ته اڻنگي نموني ۾ ملايون، جو ٻنهي جو اثر زائل ٿي ويو. اهو جتو اهڙن مشهور رهزنن جو هو، جن جي نالي وٺڻ سان ماڻهن ۾ اهڙو ته هراس ڇانئجي ويندو هو، جهڙو اسان جي خوشحال ملڪ ۾ رابن هوڊ يا راب راءِ جي نالي وٺڻ سان ٿيندو هو. هنن کان سواءِ ٻين ڌاڙيلن يا چورن کي، جي اڃا ڇيڪ پئي ڦريا، اسان سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانه هئي. اسين گهڻو ڪجهه ڪري سگهياسين ٿي يعني ته ڪين سدائين لاءِ پنهنجي دشمنن جي قطار مان غائب ڪري ٿي سگهياسين، يا ڪين پنهنجي پيٽ تي آڻي پاڻ سان ملائي به سگهياسين ٿي. آءٌ ڀانيان ٿو ته جيڪڏهن ڪو سِک گورنر هجي ها، ته هڙن ئي کي ٻنان ڪنهن دير يا ويچار جي ٽنگي ڇڏي هئا. مون کي پڪ آهي ته اسان جا انگريزي هيرو جهڙوڪ وويلنسٽائين يا ڪراموبل، جن کي ڪارلائيل پوڇڻ جي حد تائين ساراهيو آهي، اهڙن سان ساڳي ڪار ڪن ها. ساڳيءَ طرح آءٌ اهو به يقين سان ٿو چوان ته آڏوترام يا ڪو

پيو جرنيل، بجر يا بيبرگ کي انگريز حڪومت جو دوست بنائي وجهي ها ۽ سندن معرفت انهن وحشي قبيلن تي حڪمراني ڪري ها، جي ڪين پنهنجو سردار سڏيندا هئا. انهن مان ڪابه رٿ ڪم نه آندي ويئي، پر هڪ تمام ننڍڙي تجويز، جا ڏسڻ ۾ سادي هئي، سا ڏاڍي ڪارائتي ثابت ٿي. اها هيءَ هئي جو بيبرگ ۽ بجر ڪان سواءِ ٻئي سڀي ٽولي کي زنجيرن ۾ جڪڙي، عام ڏوهارين وانگر هلايو ويو، سندن بيعزتي ڪري کين گهليو ويو ۽ کين ڪاوڙ ۾ وجهي پوءِ کين ڇڏيو ويو ته جيئن اهي متن اسان جي طرفان ٿيل زيادتين جون (پوريون پوريون) ڪسرون ڪڍن. اها هڪ عظيم غلطي هئي جنهن ڪان انڪار ئي نٿو ڪري سگهجي. انهيءَ ڪار ڪرڻ بدران جيڪڏهن اسين چاهيون ها ته انهن کي ايماندار ماڻهو بنائي سگهيا مين ٿي. جاني پٽ قمبر جو مثال وٺو. هو پنهنجي سرگرم ڪارنامن ۽ بيخوف بهادريءَ ۽ پڻ بي رحم ۽ ظالمانه حرڪتن جي ڪري مشهور هو. هو جکراڻين جو سردار هو، جي اصل ۾ جکرا سنڌي آهن، پر پوءِ بهادريءَ جي ڪري سبب پاڻ کي بروچن ۾ شمار ڪرائيندا آهن. سندس باري ۾ مون گهڻوئي ٻڌو هو، ان ڪري جڏهن سندن سردار پيش پيو، ان وقت بجر خان پوءِ سڀ ڪان پهريائين مون هن بابت پڇا ڪئي ۽ کيس ڏٺو. اهڙي ماڻهوءَ کي سندس شڪل ۽ شبيه جي ڪري وڏي گوڙ مان به تمام سولائيءَ سان ڪڍي سگهجي ٿو. قد ۾ ڪانئس ٻيا به ڊگها هئا، ۽ پڻ بدن ۾ وڏيڪ جاندا تي ڏٺا، پر انهن سيني ۾ هي مڙس مڙيئي ڪاٽڪو پئي لڳو. سندس وڏيون ۽ چمڪندڙ اکيون ۽ ان سان گڏ بي آرام طبيعت ظاهر ٿي ڪيو ته هو اتي پاڻ مرادو ڪونه آيو هو. سندس قبيلو بجر جو پوئلڳ هو، جي کيس پنهنجي سردارن دريا خان ۽ ترڪ علي ڪان به وڏيڪ مان ڏيندا هئا. جانيءَ پاڻ ڪان فقط سندن خواهش موجب آٿي فرنگين جي حوالي ڪيو هو، پر فرنگين لاءِ جيڪا

کيس ڏڪار هئي، ان کي هو لڪائي نه سگهيو. جيڪا ترار وٽس هئي اها هٿيي ڏاڍين رت ۾ رڱيل هئي ۽ ان جي وچ ۾ ڪيترن ئي ڪانچن وٽ ماڻهوءَ جا وار چنبڙيا پيا هئا. جنهن مان ظاهر ٿي ٿيو ته اهو ڪهڙيءَ طرح استعمال ڪئي ويئي هئي. هن انهيءَ کي لڪايو ته نٿي، پر پاڻ تهڪ ڏيئي ڏيکاريائين ٿي ۽ پڻ سچي واردات بيان به ڪري ٿي ٻڌايائين، ته اهو رت ۽ وار ڪيئن لڳا آهن.

هڪ يا ٻه ڏينهن اڳ گهوڙيسوار جٿي، جيڪو جانيءَ جي پويان ويو هو، جي هڪ سپاهي جو گهوڙو ٻرپٽ ۾ مري ويو. چئن ماڻهن کي انهيءَ جي هني ۽ ٻئي سامان آڻڻ لاءِ موڪليو ويو. جاني، جنهن جو مشڪي گهوڙو پنهنجي تيز رفتاريءَ جي ڪري مشهور هو، سو ٻروچن جي هڪ ننڍي ٽولي سان مٿان اچي ڪڙڪيو. اسان جا سپاهي وٺي ڀڳا ۽ انهيءَ ڀاڄ ۾ ٽي ڄڻا ڪنجي پيا ۽ چوٿون مڙيئي نڪري ويو، پر سنڌس گهوڙي جي پوئين حصي ۾ ٽيل گهائن، سوار جي ڊيڄڙي جي پوري تصديق ٿي ڪئي. اهڙو ته خطرناڪ هو جاني! پر سائس ڇا ٿيڻو هو، هاڻي انهيءَ بابت ٻڌو. سنڌس هٿ اسان جي ماڻهن جي رت سان رڱيل هئا، انڪري حڪم ٿيو ته کيس عمر قيد جي سزا ڏني وڃي. مون کي حڪم پهتو ته کيس لوهه ۾ جڪڙي رستن ڏاهڻ جي انهيءَ ڪم ڪرڻ لاءِ موڪليو وڃي، جو شڪار ۾ قيد ٿيل معمولي ڏوهارين کان ورتو ويندو هو. مون کيس گهرائي اهو فيصلو ٻڌايو، چڱو ٿيو جو جيڪي سنڌس پير ۾ ٻيٺا هئا تن سنڌس ترار ڦري کيس اڳتي وڌڻ کان روڪيو، نه ته آءٌ پانيان ٿو ته مون کي هڪ يا ٻه اڏونڊڙ ڏڪ وهائي ڪڍي ها! (جيتوڻيڪ اهو سنڌس لاءِ غير واجبي ٿئي ها، ڇاڪاڻ ته فيصلو منهنجو ٿيل ڪونه هو) هن وحشي جانور جيان پاڻ کي ڇڏائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر مٿان ئي مٿان ڪجهي ويو ۽ وڃي زنجيرن ۾ جڪڙيو.

جانيءَ کي روزانو ڪم تي نيو ويندو هو، پر حوالدار جي هرروز اها دانهن هئي تہ هو ڪم نٿو ڪري. هڪ قيديءَ ڏيپ وچان هڪ ڪپڙي جو ٽڪر وچائي ڇڏيو، جنهن تي انسپيڪٽر وانگر وجي ويهندو هو ۽ ٻيا سندس اڳيان ڪم پيا ڪندا هئا. مون انهيءَ نافرمان کي گهرائي سمجهايو (جيتوڻيڪ دل ۾ آءٌ سندس هٺدرميءَ کي ساراهيندو رهيس). مون کيس ٻڌايو تہ ڪم نہ ڪرڻ جي حالت سندس سزا ۾ گهٽتائي اچڻ مشڪل آهي. ”قاهي ڏي مون کي.“ اهو هو سندس جواب، (۽ سندس وڏيڪ چوڻ هو تہ) ”جيئن وٺيئي تيئن مارائي ڇڏ، پر آءٌ پنهنجو همٿ اوهان جي غلاميءَ واري ٻورهيي ۾ ڪونہ وجهندس.“ آءٌ ڏاڍيءَ مشڪلات ۾ پئجي ويس، منهنجي ان وقت اها حالت هئي، جهڙي اليورٽوسٽ جي، جڏهن مسٽر نمبل کيس ڪنجيءَ جي سوراخ مان هو تہ هوڪائنس نٿو ڏجي. اهڙي ڏوهاريءَ لاءِ ڪو ٻيو طريقو اختيار ڪرڻ کپندو هو، جو آءٌ خوشيءَ سان اختيار ڪريان ها. نيٺ اهوئي رستو اختيار ڪيو ويو پر ڏاڍيءَ دير سان.

جانيءَ کي گهڻو عرصو قيد ۾ رکڻ ڪان پوءِ، مون کي هڪ خط پهتو جنهن جي پڇاڙي ۾ هي اکر رهڙيل هئا، ”جانيءَ کي آزاد ڪري ڇڏ، جيڏانهن وڃيس تيڏانهن وڃي.“ اهي اکر تمام سولائيءَ سان لکيا ويا هئا، پر ڏسڻ ۾ ايندو تہ انهيءَ هرهڪ اکر جي بدران هڪڙي ماڻهوءَ جي حياتي زيان ٿي. سندس زنجير لاهي، کيس تنبيهہ ڪئي ويئي ۽ پوءِ کيس ڇڏيو ويو. اڃا ٽي ڏينهن ئي ڪو نہ گذريا، جو هن اسان جو هڪ دفعيدار ۽ آٺ سوار ماري وڌا. اهي هئا، سندس صبر جا ڦريان قل. پر سندس پنهنجي بہ اچي پوري ٿي هئي، ۽ کيس اهو موت نصيب ٿيو، جنهن جي هو بلڪل لائق هو. هو سازشي بہ مشهور هو ۽ بلوچ خان نالي هڪ لاهري سردار جي زال سان ڪريل هو، هڪ دفعي جيئن هو انهيءَ سهٽيءَ بدڪار عورت

سان ملڻ ويو، تيئن سندس مڙس کي خبر پئجي ويئي. جانيءَ وٽ ان وقت هٿيار بدل هو، ان ڪري سائس مقابلو ڪرڻ سٺائو ڪم نه هو. آخر معاملو آهستگيءَ سان سلجهايو ويو. گهر جا دروازا مضبوطيءَ سان بند ڪيا ويا، ۽ ڇت کي اڏايو ويو. ٻاهران پٿرن جي اهڙي ته وسڪار ڪئي ويئي، جو انهيءَ ڏوهاري جوڙي جي ننڊ موت ۾ بدلجي ويئي. جانيءَ سان جيڪو سلوڪ ٿيو، ان جو مون کي ڪو به ڏک ڪونهي، پر سندس ساٿين سان ٿيل عقوبت مون کي البت تڪليف ڏني. جاني بيشڪ ظالم ۽ بيرحم لفنگو هو ۽ کيس پنهنجي ڪيل ڏوهن جي پوري سزا ملي، پر ٻجر وارن جو خاندان ڪائنس بلڪل مختلف هو. جيتوڻيڪ هو ظالم ۽ رت هارڻ ۾ بيپرواهه هو، پر سندس طريقو رلٽو ملٽو هو. هو لاغرض رڳو ماحول جي ڪري تيا هئا، جنهن ۾ سندن جنم ٿيو هو، ان هوندي به هو چڱي نسل جا ٿي ڏنا ۽ منجهن گهڻيئي چڱا گڻ به هئا. ٻجر پنهنجي منهن رڄ چڱو مڙس ٿي ڏٺو، ۽ ساڳيو نمونو هو. سندس پاءُ مندو خان پٽ وزير خان ۽ پڻ سندس ڪٽنب جي ٻين ماڻهن جو. جيڪڏهن انهن سان چڱو ورتاءُ ڪجي ها ته آءٌ پانيان ٿو ته هو ڪڏهن به اسان کي ڌوڪو نه ڏين ها. پر اهڙن ماڻهن کي هٿڪڙيون وجهڻ، سندن هٿيارن ۽ گهوڙن کي وڪڻڻ ۽ پوءِ وري انهن کي آزاد ڪري ڇڏڻ چريائي نه هئي ته ٻيو وري ڇا هو. جيڪي منهنجي وس هو سو مون پنهنجي منهن ڪيو، يعني ته، کين هٿڪڙين لڳڻ کان ڪجهه وقت بچايم، جڏهن اهو معاملو اختياريءَ وارن تائين پهتو، تڏهن انهن کين هڪدم زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏڻ جو حڪم جاري ڪري ڇڏيو ۽ مون کي نيٺ تعميل ڪرڻو پيو. ڪجهه وقت اڳ ٻجر کي ٽي هزار رپيا ماهوار پگهار واري نوڪري آڇي ويئي هئي، پر هاڻي ته ڳالهه ئي اور ٿي ويئي هئي.

هڪ ڏينهن بجر مون کي ٻڌايو ته صاحب ”قسمت من چنين است.“ (منهنجي قسمت ئي اهڙي آهي). بيبرگ بجر جهڙو ماڻهو ڪو نه هو. ڪيس جڏهن پٽس عصمت خان کي گهرائڻ لاءِ حڪم ڪيو ويو، تڏهن هن هڪدم نابري واري ۽ پنهنجي ڪاوڙ جي اظهار ۾ وٺي واڪا ڪرڻ لڳو. بجر هڪ عجب جهڙو پير مرد هو ۽ مون کي ساڻس ڳالهائڻ ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو. جڏهن به ڪو موقعو ملندو هو مان ساڻس ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندو هوس، چاڪاڻ ته سندس عجيب جواب مون کي ڏاڍو وندرائيندا هئا. مون هن جهڙو جوان-خيال پوڙهو ڪڏهن ڪو نه ڏٺو ۽ مون کي پڪ آهي ته ڪنهن پريءَ ڪيس آبحيات جو چڱو پيالو ڏيو ڏسجي. هو ڏسڻ ۾ چاليهن ورهين ڪان (چمار ۾) وڌيڪ ڪو نه ٿي لڳو. سندس وار ڏاڙهي ۽ گهاٽا خاڪي رنگ جا هئا ۽ سندس پوريون اکيون هيرن وانگر پئي چمڪيون.

٨- فيبروري تي ڊومبڪي قيدين جا هٿيار ۽ گهوڙا وڪرو ڪيا ويا. بجر ۽ دريا خان جي گهوڙن کان سواءِ، ٻيا سڀ پاڻ سان هلڪا گهوڙا شڪارپور وٺي آيا هئا. انهن مان گهڻا ته غريباڻن ٽٽُن تي چڙهيل هئا، جي تڪا ۽ مضبوط ته هئا، پر قد جا ننڍا ۽ ڪمزور ٿي ڏٺا. انهن جا سوار مٿن چڙهي ڪنهن به حالت ۾ اسان جي گهوڙيسوارن جي برابري ڪري ئي نٿي سگهيا. سندن هٿيار پراڻيون جامڪيدار بندوقون، گينڊي جي کل جون ڍالون ۽ ويڪريون پر تکيون ترايون هيون. تلوار بازيءَ ۾ بروچ ڪي اڻجاڻ ڪو نه آهن، عالم آشڪار آهي ته اهي هڪ ئي ڌڪ سان رڍ کي ٻه ٽڪر ڪيو ڇڏين. بجر خان ۽ جکراڻي سردارن جون گهوڙيون قداور، بدن جون ڀريون، ۽ زبرا وهٽ هئا. بجر جي گهوڙي ٢١٠ رپين ۾ ۽ جکراڻي سردار جي ٤٠٠ رپين ۾ وڪرو ٿيون. بجر واريءَ گهوڙيءَ کي بمبئيءَ موڪليو ويو چاڪاڻ ته

هڪ ماٺيڻو جانور هو. پر ٻيءَ گهوڙيءَ جي ٻچار ئي ڇڏيو. اهڙو شوخ ۽ ڏنگو جانور مون ڪڏهن به ڪو نه ڏٺو. اها گهوڙي ٻهرين هڪ آفيسر خريد ڪئي پر انهيءَ جي خوبين کي پرکڻ لاءِ هو ڪيس سرپٽ ڊوڙائڻ لاءِ دل جهلي نه سگهيو. ڪجهه ڏينهن ڪيس تتن تاري ڪئي ويئي يعني ته آليان وٽو ويو، مالش ڪري پٺي نپري ويئي، پر وريو ڪي به ڪين. انهيءَ هوندي به ناسوتيون ڦاڙي ڦونگارا هڻي، آرس پيچڻ ۽ ڦونڊجڻ مان ظاهر ٿي ٿيو ته هو پاڻ جهڙوئي ڪو وحشي سوار طلبي رهي هئي، پائنجي ٿوڻ هوءَ چئي رهي هئي ته جنهن کي پنهنجي ڪنڌ جو خير گهرجي سو مون کان پري ڀري ٿئي. آخر الف خان ترين، جنهن کي هڪ ڏنگي وهٽ جي اڳيئي ضرورت هئي، تنهن چيو ته آءٌ ٿو آزمايانس. ڏيتي ليتي ٿي ويئي ۽ دريا خان جي گهوڙيءَ نيٺ وڃي پنهنجي پٺيءَ تي سچو سوار محسوس ڪيو. پر ان هوندي به الف خان کي مٿس چڙهڻ لاءِ حرفت ۽ چالاڪيءَ کان ڪم وٺڻو پيو. هو انهيءَ کي هڪ سوڙهي گهٽيءَ ۾، جو ٻن ديوارن جي وچ ۾ هو، وٺي ويو، جتي هوءَ پوئتي مڙي نه سگهي ۽ پوءِ لانگ ورائي مٿس چڙهي ويٺو، پر گهوڙيءَ ڪيس پنهنجيءَ ڪاميابيءَ تي خوش ٿيڻ ڏنوئي ڪو نه، ڇاڪاڻ ته جيئن ئي هن پنهنجي پٺيءَ تي بار محسوس ڪيو. تيئن وٺي ٽپ ڏنائين ۽ ڪاوڙ ۾ پوين ٽنگن سان ڪڏائڻ لڳي. ٻن - ٽن ٽپن کان پوءِ اهڙي ته گوهي ڏنائين، جو اهو جاڻو جوان اچلجي مٿي پر وڃي پري ڪريو. مڙس پيو ته رهڙجي پر وري اٿي بيٺو ۽ وڃي مٿس چڙهيو. هن ڀيري گهوڙيءَ سمجهيو ته انهيءَ سوار هاڻي شايد سندس مادو پرکي ورتو آهي، انڪري هوءَ سانت سان بيٺي رهي. سچ پڇو ته الف خان هڪ تمام عمدو سوار هو ۽ انهيءَ چريائيءَ جي ريچڪن تي پنهنجي فتح ڏسي هو ڏاڍو خوش ٿيندو هو ۽ چوندو هو ته جڪرائين جو غرور هاڻي منهنجي

لانگ جي هيٺان آهي. جڏهن دريا خان کي آزاد ڪيو ويو تڏهن هن کي مجبورن اهي گهوڙي واپس ڏيڻي پئي ۽ جيڪي پئسا هن انهيءَ جي خريداريءَ تي ڏنا هئا سي سرڪار طرفان کيس واپس ڏنا ويا.

باب ستون

سرتاف جي جنگ ۽ والپول ڪليرڪ جو موت - عاميل جي ڪلپرس جي پنيان پوڻ ۾ ناڪامايابي - ڪڇيءَ جو نائب محمد شريف - انهيءَ علائقي جي بدانتظامي - سنڌي الف بي - شڪي خط.

انگلنڊ جي ماڻهن کي مئي جو مهينو ڏاڍو وڻندو آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ناليءَ ۾ هڪ قسم جي جادوگري سمايل آهي، يعني ته انهيءَ مهيني ۾ چهڪندڙ ساوڪ سان ڀريل ميدان پيا ڀسبا آهن ۽ ٻارن کي ڪو سلپ ۽ هوتارن پٽيندو ڏنو ويندو آهي، جن ۾ اڇا ۽ ڳاڙها گل پنهنجي خوشبوءِ سان انهن کي وندرائيندا رهندا آهن. منهنجي دل اهو نٿي چاهيو ته رڳو پنکي جو ڇيڇاٽ هجي ۽ هڪ اڇي پٽڪي وارو پيرمرد انهيءَ کي ڇڪيندو رهي، ۽ نه وري مون کي اها اونداهي ڪوٺي ٿي وڻي پر ٿرماميٽر جي انگن ۾ ڦيرگهير مون کي تنبيهه ڪري رهي هئي ته سنڌ وارو مئي مهينو، انهيءَ ٿڙندڙ ۽ خوشيءَ سان ڀريل مئي کان بلڪل نرالو آهي، جو انگلنڊ ۾ محسوس ڪبو آهي. آءٌ ان وقت ٩٦ ڊگرين جي گرميءَ ۾ هوندي پگهر ۾ ٻڏو پيو هوس ته هڪ قداور آفيسر اندر گهڙي آيو، ۽ اچي مون سان هٿ ملايائين. ”ڪليرڪ“ مون کيس چيو، ”گهڙي ڪم ڏرڪي هن سخت گرميءَ ۾ هتي آندو آهي جا جيڪر ماڻهوءَ جي مٽي کي ڳگهرائي وجهي، ڀوءِ ڀل ته اهو لوهه جو ٺهيل هجي ۽ مٿس سخت پٿر جو تهه چڙهيل هجي؟“ هن ورائيو،

”مون کي مري تڪرين ۾ حفاظتي فوج سان وڃڻ جو حڪم مليو آهي، جيتوڻيڪ آءٌ تن ڏينهن کان وٺي چاق به ڪو نه آهيان ۽ نڪو ڪو وري منهنجو وارو آهي، پر مون کي چوٽو ڪي ڪين آهي ۽ حڪم جي پوئواري ڪرڻي آهي.“ هن مون کان رستي جا سونهان گهريا، جي مون ڪيس ڏنا ۽ هو موڪلائي هليو ويو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جيئن آءٌ بستري تي بيمار پيو هوس ۽ سوڙن جي تهن ۾ پيئي ڏڪيس، تيئن پردا کليا ۽ مون کي بد خبر ٻڌائي ويئي ته ڪلارڪ پنهنجي سڄي ڄڻي سوڌو مارجي ويو آهي ۽ هڪ به ماڻهو منجهانئن ڪسڪي نه سگهيو آهي. حقيقت ۾ ائين ئي هئي. اها بهادر دل جنهن تمام بلند آواز سان ڏڏڪو ٿي ڪيو، اها هاڻي موت ۾ ٿڌي ٿي ويئي هئي. گهڻو وقت پوءِ مون انهيءَ معرڪي جو احوال عبدالله ۽ ٻين کان ٻڌو، جي اتي حاضر هئا. انهن ٻڌايو ته ڪليرڪ ڪن بروچن کي چيو هو ته ’سان ڪاهان پيو وڃان، جي دودي مريءَ کي مون سان مقابلو ڪرڻو هجي ته پل اچي.‘ اهو هڪ سخت نياپو هو، پر مون کي ٻڌائڻ واري ماڻهوءَ جي سچائيءَ ۾ شڪ آهي، ڇاڪاڻ ته آءٌ ڪليرڪ کي چڱيءَ طرح سڃاڻندو هوس ته هو ڪڏهن به ٻٽاڪ نه هڻندو هو. بهرحال، مرين اسان جي لشڪر جي ٽوليءَ جو ڪاهان مان موٽندي معمول وانگر، آئن جي قطار اڳيان بيهاري رستو روڪي ورتو. ڪليرڪ ڏٺو ته پنيان آهي جبل ۽ اڳيان هٿيارٻند ماڻهو، ان ڪري هن پنهنجي آخري ساڻي نهايت اطمينان سان ڪاڍي، جهڙوڪ دشمن اتي هوئي ڪو نه! پر پوءِ موت لاءِ اتي بيٺو. هو پنهنجي ماڻهن کي هڪ اپيءَ چڙهائيءَ تي وٺي ويو، جنهن کي سرتاف*. سڏيو وڃي ٿو (پانڃجي ٿو ته هو سيراب هجي

(*) سرتاف ـــ بلوچي سرد ـــ آب جو بگڙيل نمونو آهي، جنهن جو مطلب آهي ٿڌو پاڻي.

جنهن جو مطلب آهي چشمي جو پاڻي) جتان هن ڪيترائي دفعا بروچن جي حملن کي پسپا ڪيو. پر آخر انهن جي هڪ جماعت اچا به وڌيڪ اتانهين ۽ تان اچي، سنڌن پنيان حملو ڪيو. سخت مقابلي کان پوء هو وچي زمين تي ڪريو ۽ سنڌس ڪنڌ هڪ اهڙي قسم جي چاقوء سان ڪپيو ويو، جو گهڻو ڪري سڀ بروچ ڇيلهه. سان ٻڌي هلندا آهن. اهي چاقو يا ته اهڙي شريفائي ڪم ۾ استعمال ڪندا آهن، يا وري ڪاڏي جي شيء وڍڻ وغيره ۾ ڪم آڻيندا آهن. سنڌس ڪمان هيٺ هيٺ هڪ سؤ سٺ ماڻهو هئا، جي گهڻو ڪري سڀ بيقاعدي سوار هئا، جن مان ٽيهن ۽ چاليهن جي وچ ۾ جان بچائي وڃي پگا، پر انهن ۾ به ڇهن- ستن کان سواء ٻيا سڀ زخمي ٿي پيا هئا. مهينن پڇاڙان هڪ سنڌي منهنجي دوست جون چابيون ۽ سنڌس سامان جون ٻيون معمولي شيون کڻي آيو، ۽ پڻ سنڌس رت سان پيريل پتلونو به آڻي ڏنيون، جي هڪ جبل جي چڙ ۾ ڏٺيون ويون هيون. سنڌو درياهه اُڪرڻ جي وقت کان وٺي هي اسان جو پهريون ئي نقصان هو، ۽ ان سان گڏ شڪست پڻ. انهيء جو تمام وڏو اثر ٿيو: چاڪاڻ ته مرين جو مَن وڌي ويو ۽ ان ڪري ڪو به جتو خطري کان سواء ٽڪرين ۾ گهڙي نٿي سگهيو. جن سپاهين کي انهيء پاسي نوڪري ڪرڻ جو حڪم ٿي مليو، تن سمجهيو ٿي ته چٽڪ کين موت جي منهن ۾ ڏڪيو ويو آهي. جڏهن به هو ٽڪا نالي ٽڪرين ڏانهن ويندا هئا، تڏهن پنهنجي بچت جا پئسا يا ته ڪنهن دوست کي ڏيئي ويندا هئا، يا خزاني ۾ جمع ڪرائي ڇڏيندا هئا ته جيئن اهي سنڌن ٻارن ٻچن کي موڪليا وڃن. ساڳئي وقت سرتاف وانگر هڪ ٻيو به حادثو ٿيو. ڪلپر بگتين جو ڏاڙيل قبيلو، جو مرين جي جُوء جي اوپر وارين ٽڪرين ۾ رهندو هو، تن لاء خبر پيئي ته اهي حملو ڪرڻ وارا آهن. عامل اها خبر ٻڌندي ئي آسي گهوڙن جي جتي سان، جن جي مهنداري

هو خود ۽ ليفٽيننٽ واردان ڪري رهيو هو، انهن جي ڳولا ۾ نڪتو. يارو ڪوسو ٻه پاڻ سان ڪنيائون جو جُوءِ ڏيڪارڻ ۾ سندن سونهون ٿيو. سڄي رات سواري ڪندي گذري ۽ صبح ٿيو، پر دشمن جو ڪٿي به پتو نٿي پيو. رڳو هڪ بي انت واريءَ جو بيابان هو ۽ پنڌ به نٿي ڪٽيو: جو گهڻو ڪري سڻي آبهوا ۾ جلد پورو ٿي ويندو آهي ۽ ماڻهو سمجهندو آهي ته هو اڳتي وڌي رهيو آهي. ٿوري پنڌ کان پوءِ، اهو بيابان ٽپي ٻاهر ٿي ويو ۽ منجهائنس هلڻ ناممڪن ٿي پيو. اڪين تي ڏند چڙهي ويئي، ۽ ڪتن گرميءَ ۾ ڳاڙها ٿي ويا. آتي جي ڏاڙيان کان ٻئي جي مجال آهي، جو اهڙيءَ آزمائش ۾ بچي سگهي، چاڪاڻ ته ڏاڙيلن کي نديءَ وهيءَ کان وٺي اهڙي بيابان جي اڪيلائيءَ ۾ نياپو ويو آهي ۽ انهن کي تڪ ۽ اڄ تي هيرايو ويو آهي. سڀني ماڻهن ۾ بروچ ئي گهڻو وقت پاڻيءَ پيئڻ کان سواءِ جٽاءُ ڪري سگهن ٿا. جيڪڏهن ڪين بري ڪنهن ڏاڙي تي وڃڻو هوندو آهي ته پوءِ فقط هڪ دفعو پاڻي پيئندا ۽ سڄي ڏينهن جي گرميءَ ۾ وري پاڻي نه گهرندا. حقيقت ۾ اهي هڪ تمام سخت تربيت يا نظام تي هيرايا وڃن ٿا، ايتريقدر جو جن کي سائن چٽاڀيٽي ڪرڻي پوي ٿي، تن کي به اها ساڳي ڪار سهڻي آهي. پر ڪو به يورپي ماڻهو پنهنجي طبيعت کي ايترو بدلائي نٿو سگهي، جو سختين سهڻ ۾ انهن جهڙو ٿي پوي. سندن نقشو هيئن چئجي ٿو: مٿي ٽپڻ اگهاڙي هوندي اٿن ۽ ان جي چوڏاري ڪپهه جو نهيل ڪو ڪپڙو ويڙهيل هوندو آهي: چڙهندا آهن ڪاٺ جي اٺگهڙيل ۽ سخت پاکڙي تي، گهوڙا هوندا اٿن ڏبرا، جن جو پنڌ آهي ڏُکڻ، پر اهي آهن اهڙا چڙها جو کين پڄڻ مشڪل آهي. اها آهي بروچن جي چڙهڻي ۽ سندن پنڌ، جنهن ۾ اهي پنجاهه يا سٺ ۽ ڪنهن مهل ته ستر ميل بنان ڪنهن ڏاڍي جي ڪيو وڃن.

هڪ دفعي جي ڳالهہ آهي تہ هڪ ننڍڙو جٿو سر جي. ڪين جي فوج سان ملڻ تي ويو، ڏٺن منجهانئن فقط شڪارپور ۽ بر شوريءَ جي وچ ۾ اڌ جيترا ماڻهو ضايع ٿي ويا هئا، چاڪاڻ تہ سندن سونهون ڪين هڪ تمام ڏکيءَ منزل تي وٺي ويو هو. جڏهن ڪانئس پڇيو ويو تہ هي انهن ڪمبختن کي رستي تي آرام خاطر منزل چونہ ڪرائي، تڏهن ورائيائين تہ آءٌ ڪين ڪيئن چوان تہ منزل ڪريو، چاڪاڻ تہ مون وارو گهوڙو اڃا تائين ڏڪو ڪونہ هو. ان ڪري مون ٻين بابت بہ ساڳي ڳالهہ سمجهي. پر سچ ايرندي ٿي عاميل جي فوج کي اڳتي وڌڻ جي طاقت نہ رهي. جتي ڪٿي پاڻيءَ لاءِ دانهن ٿيڻ لڳي. ڪيترا رستو وڃائي ويٺا، ڪيترا پويان رهجي ويا، جتي اهي سخت تڪليف سان مئا هوندا. يلغار ڪرڻ جو تہ خيال ئي ختم ٿي ويو، رڳو اها مرضي هئي تہ واپس ڪنهن سلامتيءَ واري هنڌ تي پهچجي. انهيءَ ڪان تہ ڪوبہ انڪار ڪونهي تہ سڄي جماعت يارو سونهي جي رحم ۽ ڪرم تي هئي. جيڪڏهن هو پڇي وڃي ها يا ڪين ڪلاڪ بہ بربٽ ۾ رلائي ها، تہ پوءِ انهيءَ جماعت جو هرهڪ ماڻهو بساهہ ڇڏي وڃي ها. پر پانئجي ٿو تہ يارو پنهنجي پراڻن دوستن، بگٽين سان فريب نٿي ڪري سگهيو ۽ نہ وري پنهنجو ماهيانو پگهار، جو ڪيس اسان جي سرڪار وٽان ملندڙ هو، تنهن کي وڃائڻ ٿي گهريائين. نيٺ هو عاميل کي هڪ لُڙاٽيل پاڻيءَ واري ڍُبي تي وٺي ويو، جنهن جي، فقط بربٽ جي ڌاڙيلن کي ئي خبر هوندي آهي، ۽ انهيءَ پاڻي جي واپرائڻ ڪري ئي اهي پنهنجي ماڳ اچي پهتا. ڏسڻ ۾ اهو پاڻي ڪارو ڪٺ لڳو پيو هو، ۽ منجهانئس گندي بانس بہ پئي آئي، پر سيئي ماڻهو توڙي سندن گهوڙا ڏو وڃي منجهس پيا ۽ هرڪو ٻئي سان ان جي قيمتي ڍُڪ لاءِ وڙهڻ لڳو. اهڙيءَ طرح انهن ڌاڙيلن کي جهلڻ جي ڪوشش ناڪام ويئي. ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ

شڪارپور ڪن ٿوري پنڌ تي ٿي گهوڙا ۽ سندن سوار مٿل ڏنا ويا، جي سڪي ڏوٽ ٿي ويا هئا، اهي هئا اسان جي ناڪاميءَ جا يادگار! پيا جيڪي پنهنجن هٿن تان ڪيري پيا هئا تن لاءِ گولا ڪئي ويئي، پر اهي به اڌ بيهوش مليا، جهڙيءَ طرح گهٽو ڪري ڏيندو آهي. سيني وٽي ياروءَ خلاف آواز اٿاريو. جنهن ڪري ڪيس ٻڌي شڪارپور موڪليو ويو. سيني جي اها گهُر هئي ته ڪيس قاهي ڏني وڃي ۽ مون کي حڪم ڪيو ويو ته هن جي خلاف بيان وٺان. مون کي انهيءَ حڪم جي پوڙواريءَ ۾ خوشي ٿي، ڇاڪاڻ ته مون کي پنهنجي سر سندس لاءِ ڪوبه بغض يا ڪينو ڪونه هو. ڇا انهيءَ ۾ اسان جي زيادتي نه آهي جو اسان انهن ماڻهن تي، جي نوڪريءَ ۾ گهڙن ٿا، اهو آسرو ٿا رکون ته اهي پنهنجن پيئرن سان ٻوهه ڪري يا ته موت جي منهن ۾ ڏين يا آڻي اسان جو قيدي بنائين. ڏنل شاهدين مان اهو ثابت ڪونه ٿي سگهيو نه ڪو هن اسان جي ماڻهن کي ڇاڻي واٽي رستي ڪان ٻي رستي ڪيو هو. جيڪي ڪيس حڪم ڪيا ٿي ويا سي هن بلڪل ڪونه ٿي سمجهيا. ساڳيءَ وقت هو انهن ماڻهن مان ڪو نه هو، جن ڏاڙيلن جي ڦرلٽ ڪرڻ جي خبر ڏني هئي ۽ ڪيتري به ڪوشش ڪجي ها پر انهن کي هٿ ڪرڻ مشڪل هو. هن پاڻ ٻڌايو ته اڃا به پاڳي ٽيون حصو پنڌ ڪيو هوسين ته واپس ورڻ جو حڪم مليو، انڪري ڏاڙيان ڏانهن پهچي نه سگهياسين. ياروءَ کي نيٺ ڇڏيو ويو ۽ هو پوءِ چڱي ڪم آيو.

١٨٤٠ع واري گرميءَ جي موسم پنهنجي اوج تي هئي ۽ اسان جي سنڌوءَ جي پريان حالتن ۾ وڏو ڦيرو اچي ويو هو. اڳيون سال اسان جي ڪابل واري مهم ۾ ڪامياب گذريو. شاهه وڃي پنهنجن وڏن جي تخت تي ويٺو. قنڌار جا رئيس ۽ سندس پاءُ دوست محمد، جو هڪ جبرو مڙس هو، آهي پڄي ويا. قلات جي محراب خان اسان جي دشمنيءَ جي پچتاءَ ۾

پنهنجو رت ڏنو. باقي رهيا قورو ٻروچ، تن جي سردارن پنهنجي مرضيءَ سان اسان جي آڻ مڃي. آهي هاڻي اسان جا قيدي هئا. اسان هڪ تمام وسيع ملڪ هٿ ڪيو هو، پر انهيءَ کي قبضي ۾ رکڻ ڏکيو ڪم هو. اسين جيڪڏهن چاهيون ها ته ان کي عقل ۽ چالاڪيءَ سان هٿ ۾ رکندا اچون ها، پر انهيءَ بابت اسان بلڪل اونڌو قدم کنيو. سياست جي ڏاڪڻ تي چڙهڻ کان پوءِ اسين وري اهڙيءَ طرح لٿاسين، جو ثابت ٿي ويو ته اسين پاڻ کي آهستگيءَ سان ڪيتريقدر ڪيرائي سگهياسين ٿي. سڀ کان پهرين اسان پنهنجي فوج تمام جلدي گهرائي ورتي ۽ باقي جيڪي منجهن رهيا هئا، تن کي به فراخدليءَ سان موڪل ڏني ويئي. افغان ۽ ٻروچ اسان جي مٺن جيترن ماڻهن کي ڳڻڻ لڳا ۽ کين ٿورڙن ماڻهن جي زيردستي ڪرڻ ۾ شرم پئي آيو. سرڏاف واري تباهي به انهيءَ ڪري آئي ۽ اهو ثابت ٿي ويو ته فوجي جٿا ٽڪرين جي قبيلن سان پورا نٿي پئجي سگهيا. چاڪاڻ ته ڪليرڪ واري جماعت پوريءَ طرح تباهه ڪئي ويئي هئي. اهڙن ڪمن لاءِ ريجيمنٽ جي ضرورت هئي. جيسين اسان پنهنجا سکر ۽ شڪارپور وارا ڊيپو نه ڇڏيون، تيسين اهي اچن ڪٿان؟ انهيءَ دوران اسان جو سياسي مُک لڙائيءَ جي ماڳ کان سوين ميل پري هو، اهو ته شملي جون ٿڌيون هوائون کائي رهيو هو. جتان هو جوو Jove (١) وانگر اولمپس جي برفاني چوٽين تان اسان جي غريباڻي دنيا جي حڪمت تي حڪومت هلائي رهيو هو. ايجنسيءَ جو اسسٽنٽ، جو پويان ڪم ڪار لاءِ ڇڏيو ويو هو، تنهن وري هرهڪ معاملو پنهنجي غير حاضر بالادست کي رجوع ٿي ڪيو. نتيجو اهو نڪتو جو رڳو ان جي اچڻ ۾ هفتا لڳي ٿي ويا. هن سان ويڌن هيءَ هئي جو انهيءَ ٻوليءَ کان بلڪل اڻڄاڻ هو، ان ڪري ڪيس هڪ فريبي ۽ ساڳي وقت لالچي منشيءَ تي

(١) جيپٽر ديوتا کي سڏيندا هئا. هي يونان جو مکيه ديوتا هو.

اعتبار ڪرڻو پوندو هو. انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ هو هڪ برجستو عملدار هو، ۽ منجهس قدرت جون ڏنل سڀئي سهڻيون قابليتون هيون، پر سندس سڄي هلت چلت يا انتظام، ٺاهہ نہ ڪرڻ واري اصول تي هو. ساڳي وقت اهو ماڻهو جو ڏينهن ۾ هڪ ٻڌن ڪان ٻن ڊزن بير جي بوتلن کي گهڙڪائي وڃي، سو ڪٿي ٿو ضروري ۽ غير ضروري ڪاغذن جي مقرر ڪيل تعداد ڪان وڌيڪ ڪاغذن کي پوريءَ طرح جانچي سگهي!

اهڙين حالتن ۾ ڪنهن هاتف جي ضرورت ڪانہ هئي، جو اچي ٻڌائي تہ اجهو ٿي مصيبت اچي! لوڌي ٽيهن سپاهين سان قلات وڃي نڪتو ۽ اتان مددي فوج موڪلڻ لاءِ لکيائين. ڪاهان بہ ان وقت گهيري هيٺ هو. مون بمبئيءَ جي سيڪريٽريٽ ڏانهن خطن جي هڪ لانڊ ڪٽي شروع ڪئي، جنهن ۾ جيترو ٿي سگهيو مون پنهنجون غلطيون ۽ انهن جا علاج بہ لکي موڪليا. اسان جي وڏي ۾ وڏي غلطي اها هئي جو اسان هڪ غدار ۽ ملحد کي ڪڇي (علائقي) جو گورنر مقرر ڪيو هو.

انگريزن جي حڪومت انصاف جو بهترين نمونو آهي ۽ انهيءَ ۾ ڪوبہ وڏاءُ ڪونهي. سڀئي ماڻهو انهيءَ مطابق هڪجهڙا آهن ۽ سڀئي هڪجيتري عزت جا حقدار آهن. سڀني جا حق بہ هڪجهڙا آهن، جنهن ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ڪنهن عهدي لاءِ ناقابل قرار نٿو ڏيئي سگهجي. پر انهيءَ اصول تي ڪيتريقدر عمل ڪيو ٿي ويو، انهيءَ لاءِ هن هڪڙي مثال مان ئي سڄي ڳالهہ پڌري ٿيو پوي. اسان هڪ نئون ملڪ هٿ ڪيو آهي، يعني تہ ڪڇيءَ وارو علائقو، جو اسان شاهہ جي ناني ۾ ورتو هو پر حقيقت ۾ ورتو پاڻ لاءِ هوسين. اسان جو اهو بہ اصول رهيو آهي تہ ڪنهن بہ ماڻهوءَ جو اضافو نہ ماريو ويندو. هاڻي انهيءَ لاءِ هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي چونڊيو ويو، جو انهيءَ عهدي لاءِ ذري جو بہ حقدار نہ هو ۽ دلي

طور هو ته اسان جو مخالف. ڪيس ڪڇيءَ جي گورنر مقرر
ڪرڻ وقت ڪنهن به اها پڇا ڪئي ته محمد شريف آخر هو
ڪير؟ جيڪڏهن ڪو ائين سوال ڪري ها ته سچ جو هيءُ
جواب هجي ها، محمد شريف اهو هو، جو قلات جي محراب خان
پاران خاران ۾ داجل جو گورنر هو، ۽ اهي علائقا هاڻ
رنجيت سنگهه کي وڪڻي ڇڏيا هئا. ڪانئس ماڻهن کي ڪو ڊپ
ڪونه هو پر ويتر نفرت هئي. هو ڪنهن جو به زبردست رهي
سگهيو ٿي ڇاڪاڻ ته هن ۾ سيني سان فريب ڪرڻ جي عادت
هئي. ڪيس پگهار وغيره جي ڪا به پرواهه نه هئي، ڇاڪاڻ ته
جن ماڻهن مٿان ڪيس گورنر مقرر ڪيو ٿي ويو، تن کي ڦُري
چَٽ ڪري ڇڏيندو هو، اهڙيءَ طرح جو وٽن پائي به ڪانه
بچندي هئي، پوءِ پلي ڪٿي سندس پگهار گهٽ هجي يا وڌيڪ.
ماڻهن ۾ اهڙو اثر وڌو هئائين، جو هو منجهس ڏاڍو اعتبار ڪندا
هئا. هي اهو ماڻهو هو جنهن کي ڪنهن وڏيءَ غلطيءَ ڪري
ڪڇيءَ جو وائيسراءِ مقرر ڪيو ويو. ڪيس ڪنهن به يورپي
آفيسر جي ضابطي هيٺ وهڻ جي زحمت به نه ڏني ويئي ۽
اهڙر ته ڇيڪ ڇڏيو ويو، جو ڏاڍي سولائيءَ سان پنهنجين
چالبازين جو جار پکيڙيندو رهي. هن پنهنجن ڪاٽن ڪرتوتن
سان هڪ اهڙيءَ بغاوت جو بنياد وڌو، جنهن جو نتيجو اهو
نڪتو جو شاهنواز کي قلات مان نيڪالي ملي، لَوڊي مارجي
ويو ۽ ڪڇي ۾ لُٽ مار ٿي. هاڻ سڀ کان ڀريون موقعو
تازي اچي ايجنسيءَ جي حاضري ڀري ۽ منهنجي ملاقات به
به سائس اتي ئي ٿي هئي. ڏسڻ ۾ سهڻو ۽ قداور مڙس هو،
سندس ڏاڙهي گهاٽي ۽ ڪاري هئي، پر جڏهن به ڪنهن جي
منهن ۾ جانچي ٿي ڏنائين، تڏهن سندس نظر ۾ شرارت جو
ملبل جذبو محسوس پئي ٿيو. سندس ڳالهائڻ جو طريقو نهايت
معتدل هو، ان ڪري هاڻ ٿوري عرصي اندر هيڊڪوارٽر ۾
سٺو اثر پيدا ڪري ورتو. سندس ۽ وڏي منشيءَ قربانيه شاهه

جي وچ ۾ جيڪا ڏکي لکپڙهه هلي، تنهن مان ثابت ٿي ٿيو ته اهي ٻئي هڪڙي ئي ٻيڙي جا سوار هئا، ۽ پوءِ ٻئي ساڳي ٻيڙيءَ وگهي ٻڏي مئا. مڃاڻ ته هن چڱي مڙس جي سفارش تي يا ڪنهن ٻئي سبب جي ڪري اسان ٻهريون قدم هي کنيو جو جيڪي به جاگيررن اڳين حڪومتن خدمت جي صلي ۾ ماڻهن کي ڏنيون هيون، سي ڪائنن ڦري ورتيون. اهو سال وري هجي به ڏڪار جو، ان ڪري اوهان پاڻ سمجهي سگهو ٿا ته ماڻهن تي انهيءَ جو ڪهڙو اثر ويندو هوندو. جن ماڻهن جون زمينون کسيون ويون انهن ۾ شاهنواز جو سالو ڪمال خان الياتزئي، رحيم خان مينگل، جنهن جو پيءُ قلات جي گهيري وقت مارجي ويو هو، عيسيٰ خان مينگل، عطا خان ۽ ٻيا سردار به هئا، جي طاقتور هئڻ سان گڏ بروهين تي وڏو اثر رکندا هئا. انهن مان ڪيترا درخواست ڪرڻ لاءِ سکر ڏانهن ويندي، شڪارپور مان گذريا هئا، ته جيئن سندن حق کين واپس ملن. مون کي انهن جي اچڻ جي چاڻ هئي ۽ سندن منشا جي به خبر هئي، ان ڪري مون سندن حقن جي پنيرائيءَ ۾ هڪ زوردار خط لکيو ۽ سفارش ڪئي ته کين سندن حق واپس ڏياريا وڃن. هن کي ڪيترا ڏينهن ترسائي پوءِ کين بازيابي جو شرف ڏنو ويو، پر سندن عرضداشت بنان ڪنهن مروت يا همدرديءَ سان غور ڪرڻ جي رد ڪئي ويئي. انهيءَ ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته محمد شريف جو ڪو هن ۾ هٿ نه هو، چاڪاڻ ته ائين ڪرڻ ۾ هو انهن سردارن جي هڪ چڱي جماعت کي اسان جي خلاف ڪري سگهيو ٿي. جيڪڏهن اهوئي سندس مقصد هو ته پوءِ اهو کيس حاصل ٿي ويو. چاڪاڻ ته اهي ماڻهو پنهنجون زمينون، جي ويجهڙائيءَ ۾ سندن هٿن ۾ هيون، حاصل نه ڪري سگهيا، ان ڪري نااميد ۽ ملول ٿي ٽڪرين ڏانهن واپس موٽيا ۽ ڪيترن هزار ماڻهن سان گڏجي اسان خلاف بغاوت ڪرڻ لڳا. پر اسان جي پاليسي انهيءَ ڳالهه تائين محدود

ڪانہ هئي، تہ فقط بغاوت جي باھہ دکائي وڃي، پر ان سان گڏ اسان وري انهيءَ لاءِ ٻارڻ بہ پاڻ پيدا ڪري ڏنو. سنڌوءَ جي پراڙ انهيءَ علائقي ۾ ڍل جنس ۾ ورتي ويندي هئي ۽ محمد شريف انهيءَ گڏ ڪيل اناج جون وڏيون گنديون گڏ ڪري گنداوا، ڪوٽڙو ۽ دادر ۾ انهيءَ ڪري رکايون تہ جيئن حملي ڪندڙ بروهين کي هٿ ڪرڻ ۾ سوليون لڳن. انهن جي سنڀال جو ڪو بہ بندوبست ڪو نہ هو، ڇاڪاڻ تہ حفاظتي فوج عدم موجود هئي. انهيءَ لاءِ دادر جو مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ اتي سپاهين جو هڪ ننڍڙو جٿو هو. جنهن وقت اهي معاملا پئي ٿيا، ان وقت پوليٽيڪل ايجنٽ ڪيو ڇا پئي؟ آءٌ فقط پنهنجي بابت ئي چئي سگهان ٿو تہ ان وقت، منهنجي حالت رحم جوڳي هئي. اهڙي حالت هئي منهنجي، جهڙي هڪ شطرنج ڏسندڙ ماڻهوءَ جي هجي، جنهن جي اڳيان غلط راند ڪيڏي وڃي. يعني تہ اهو سارين کي غلط ۽ صحيح نموني ۾ چُرندو ڏسي، پر چئي ڪجهہ نہ سگهي. اسان جا فرائض پڻ اهڙا ڏکيا ۽ سخت هئا جو ڪڏهن پنهنجي بالادست کي تاڪيدي خط لکڻ کان وڌيڪ اسان وٽ وقت ئي نہ رهيو. هڪ وڏو خزانو. قيدين سان ڀريل جيل ۽ پوسٽ آفيس جنهن جي معرفت روزانو سوين خطن ۽ پارسلن جي وار ڦير ٿيندي هئي، ڪٿي تہ ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪو پهہ پڇائڻ ڏئي. اتر سنڌ جي ڳوٺن (ديهن) ۽ ان جي مالڪن جي فهرست ناهڻ ۽ انهن کان ٿيندڙ وصولي؛ شڪارپور جي بزار ۾ وڪرو ٿيندڙ جنسن جون قيمتون ۽ ساڳئي وقت سنڌي زبان جي لُغت ناهڻ جو ڪم بہ مون کي سونپيل هو. جنهن ۾ ڇئن کان وٺي پنجن هزارن تائين لفظ هئا ۽ هرڪنهن لفظ تي ڪئين منشي ويهي بحث ڪندا هئا. لغت جي تيار ڪرڻ ۾ مون کي سنڌي ٻوليءَ جون خاصيتون سڪڻيون پيون، جنهن ۾ فقط اوائلي اُچار لکيل آهن. ان ڪري سمجهڻ ۾ ڏاڍي ڏکيائي ٿيندي هئي. ڇاڪاڻ تہ فقط حرف

صحيح ظاهر هوندا هئا، جن کي پنهنجي مرضيءَ مطابق جيئن وڻيو ٿي تيئن پڙهيو ٿي ويو. مثال طور لفظ پري (پريڻ-معشوق) پري (ڏور) وانگر لکيل آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ فقط 'پ ۽ ر' استعمال ٿيل آهن. اهڙيءَ طرز تي لکت جو نتيجو اهو ٿي نڪتو، جو خود سنڌ جا رهاڪو به وڏيءَ مغز ماريءَ کان پوءِ اهو سمجهي سگهندا هئا، نه ته گهڻو ڪري هڪ جي بي پڙهڻ ۾ ايندي هئي. ان هوندي به ڏاڍيون غلطيون ڪندا هئا. مثال طور هڪ سوداگر کي ڪنهن دوست راجپوتانا مان هڪ خط لکيو هو، جنهن ۾ هُن کيس ٻڌايو ته سندس پُٽ ڪيڏانهن ويو آهي. جيئن ته هو اهو خط جلدي نه پڙهي سگهيو، ان ڪري هڪ ٻئي واقف کي سڏي ڪانئس مدد گهريائين. جنهن وچي اهو مطلب ڪڍيو ته سندس پُٽ گذاري ويو آهي. ويچاري مصيبت جي ماريل پيءُ وني وارن ۾ ڌوڙ وسائي ۽ ڏک ۾ دانهون ڪوڪون ڪرڻ شروع ڪيون. انهيءَ تي هڪ وڏو گوڙ اچي گڏ ٿيو. هُن رڙ ڪئي ته هاءِ اهو منهنجو اڪيلو پُٽ هو. هڪ راهگير کان رهيو نه ٿيو، ان ڇا ڪيو جو خط ڪانئس وٺي پڙهيائين. خط ڏسڻ کان پوءِ هُن جي وات مان "قش" نڪتو. "هتي ته موت جو لکيل ئي ڪونهي! تنهنجي پُٽ نئين شادي ڪئي آهي ۽ خوش ويٺو آهي.

"هائي آءٌ ڇا ڪريان"، پيءُ وراڻيو. "مون سان ته جُٽ ٿي هائي ڪيلان ڪِ روئان!"

ٻئي هڪ ماڻهوءَ جي ڳالهه ٿا ڪن ته هُن هڪ خط لکندڙ کان وچي خط لکايو. اها چٺي جڏهن وچي واسطيدار ماڻهوءَ کي پهتي، تڏهن ڪو به ماڻهو اها پڙهي نه سگهيو. ان ڪري خط واپس اچي ڏٺيءَ کي پهتو. کيس ڏاڍي ڪاوڙ لڳي ۽ ڪٽي ويو لکندڙ وٽ ته تو هي ڇا لکيو آهي، جو ڪو به اهو پڙهي نٿو سگهي. ليڪ هڪدم جواب ڏنو ته آءٌ پاڻ ڪو نه ٿو پڙهي سگهان ڇاڪاڻ ته تو مون کي پيسا ڏنا هئا

لڪائڻ جا ۽ نہ پڙهي ٻڌائڻ لاءِ! هتي بہ ساڳي جوملر* واري ڪار ٿي ڏني ۽ اهو همراهہ بہ ڪو سندس اولاد مان ٿي ڏٺو. اهڙن ملڪن ۾ جتي ڪڏهن ڪو چٽيءَ طرح سان لکندو هجي، خاص ڪري شڪارپور ۾ اهڙو ماڻهو ملي، تہ سمجهجو تہ اهو پنهنجي پيءُ جو پٽ آهي! مارڪيٽ ۾ روزانو نرخن ۾ ٿيندڙ متاستا کي معلوم ڪرڻ اسان لاءِ وڏي اهميت رکندڙ هو. ان ڪري انهيءَ ڏکيائيءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ مون کي لاڳيتو ڪم ڪرڻو پوندو هو. آخر آءٌ ايتريقدر سمجهي ويس جو نيٺ پنهنجي اڪائونٽنٽ کي بہ سڌارڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هوس. انهيءَ مان هڪڙو فائدو هيءُ ٿيو جو جتي ڪمپني کي قنڌار وارن بلن ۾ نقصان پوندو هو، تہ اُتي انهيءَ کي هڪ رپيو في صدي شڪارپور مان فائدو ٿيڻ لڳو. اهو جيتوڻيڪ ٿورو پيو لڳي، پر ان هوندي بہ انهيءَ مان هزارين رپيا حاصل ٿيندا هئا.

---

* Joe Mller : جوميلر، هڪ مسخري کي چئبو آهي.

باب اٺون

سرهند جو پير - ڪراڙيءَ عورت جي ڳالهہ - اٿسهائينڊز مهمان - شال ۾ بلوو ۽ ان تي تبصرو - عبدالله ڪهيريءَ جي رپورٽ.

درويش آهن ڪهڙي ڪم جا! مثلن مان ڇا ٿو حاصل ٿئي؟ پر اوڀر وارن ملڪن ۾ درويش جيئرا بہ آهن، تہ مثل بہ ۽ آهي جن ۾ ڪا روحانيت آهي، سي وڏي ڪم جا آهن.

ويچار ڪريو تہ هڪ سوداگر آهي، جنهن کي ڏورانهين ۽ خطرناڪ ملڪ ڏانهن سفر تي وڃڻو آهي. ڪيس هڪ ڌيءُ آهي، جنهن کي هو پاڻ سان وٺي وڃي نٿو سگهي ۽ پنهنجي اڪيلو ڇڏي وڃڻ جو بہ ڊپ اٿس، تہ پوءِ ڇا ڪندو جو وڃي ڪنهن پير يا درويش جي ڳولا ڪندو ۽ پنهنجي ڌيءُ انهيءَ کي سونپي ڏيندو. انهيءَ ڪم مان واندو ٿي، هو بيفڪرو سفر تي روانو ٿي ويندو، ڇاڪاڻ تہ ڪيس هاڻي پڪ ٿي تہ ڪوبہ ماڻهو انهيءَ پير جي پاڪن ۾ وڃي ڪونہ سگهندو، انڪري سندس ڌيءُ امن ۾ رهندي. اهڙيءَ طرح خزانو بہ ڪنهن بہ ڪنهن پير وٽ ڇڏبو آهي، تہ جيئن ان کي ڪو هٿ نہ لائي. ايرندي وارن درويشن جو مرتبو اهڙو آهي، جهڙوڪ اولهہ وارن ملڪن ۾ ڊيلفي ۽ اولمپيا جو يونانين وٽ، ۽ ڪليسا ۽ مڙهين جو اسان جي ڏاڏن ۽ پڙڏاڏن وٽ هو. اهي هڪ قسم جا صراف آهن، جي وياج تہ ڪونہ ڏين پر مُور کي هٿ لائين ئي ڪونہ!

هڪڙي ڏينهن صبح جو فارسيءَ جو هڪ سهڻو ڪتاب مون وٽ آندو ويو، جنهن جي آٿينڊز پڙايو تہ اهو سرهند جي پير موڪليو آهي ۽ پڻ خواهش ڏيکاري آهيس تہ مون سان

ملي. مون کيس موٽ ۾ سلام ۽ نياز موڪليا. سنت، هو مون وٽ لنگهي آيو. سندس نالو فدا محيالدين هو ۽ حضرت ابوبڪر جي اولاد مان هو، جو رسول ڪريم جي چئن يارن مان پهريون نمبر هو. سندس آٿ - ويهه جو طريقو شانائتو هو، جنهن ۾ اجائي وڏ ماڻهپائي ڪانه هئي، ۽ اهڙوئي نمونو اسان جي يورپ ۾ ڏٺو ويندو آهي. هو هندستان ۾ رهيو هو، انڪري اجائي وڏاءَ کان سواءِ، اسان جي حڪومت جي ڍنگ جي ساراهه ڪرڻ لڳو. هڻ مون سان سنڌين ۽ افغانن جي تاريخ تي تمام سٺي نموني ۾ بحث ڪيو. اهو سوچڻ ته مسلمان ليڊر ڪڏهن به سچا ٿي نٿا سگهن، سراسر نالائقي آهي. ٿوري سوجهري وارا ماڻهو ڪنهن ڪنهن وقت روشن دماغ ماڻهن کان به وڌيڪ ڪارائتا ثابت ٿيا آهن.

اهڙن پيرن مان هڪڙو پير، جو اسلام جي اصولن جو پابند هو، سنڌ تي اسان جي حملي ڪرڻ کان ٿورا سال اڳ حيدرآباد جي ميرن سان ملڻ آيو هو. سندس اڳيان ڪي اهڙا ڪم ڪيا ويا، جي قرآني تعليم جي خلاف هئا. هڻ اوڏيءَ مهل اهو ڪمرو ڇڏيو، ۽ ٽپڙ ٻڌي پنهنجي ملڪ راهي ٿيو. ميرن کيس ڪيترائي نياپا موڪليا ۽ سوڪڙيون پاکڙيون روانيون ڪيون پر وريو ڪين ڪين. جواب ۾ وراڻيائين ته "وڃي پنهنجي ڏاڙهين کي ڇؤ ته آءٌ ڪڏهن به اوهان جي گهر ۾ داخل نه ٿيندس، پوءِ پيل ته اوهان منهنجي موٽي اچڻ تي سڄو خزانو خرچ ڪري وجهو."

انهي پير جي وڃڻ کان ڪجهه دير پوءِ هڪ پوڙهي عورت غمناڪ نموني ۾ دانهون ۽ ڪوڪون ڪندي وار پٽيندي آئي ۽ فرياد ڪرڻ لڳي ته سائس انصاف ٿئي. مون انهيءَ ۾ پنهنجي ڏاڍي گهٽتائي محسوس ڪئي، ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي رڙين ۾ مون تي به تهمتون پئي هنيون. چڱو ٿيو جو اهو سڳورو ماڻهو مون وٽان هليو ويو، نه ته کيس مڙيئي

ڪجھ خيال ٿئي ها. بهرحال، انهيءَ پوڙهيءَ کي مون ڇيڙايو ڪيئن، سو ته آءٌ سمجهي نٿي سگهيس، ڇاڪاڻ ته هن ڪان اڳ مون ڪڏهن به انهيءَ چنڊيءَ کي ڪونه ڏٺو هو. هندستان ۾ جن ماڻهن کي فرياد ٻڌڻ تي معمور ڪيو ويندو آهي، تن کي خبر آهي ته فرياد ٻڌڻ وقت انهيءَ کي پوريءَ طور سمجهڻ ڪيڏو نه ڏکيو ڪم آهي. هن خطي ۾ اهو رواج آهي ته ڏوهاري پاڻهي پاڻ اچي حاضر ٿئي ۽ اچي سچي حقيقت ظاهر ڪري، ڇاڪاڻ ته مدعيءَ کي پاڻ سان ٿيل ظلم جي تفصيل ظاهر ڪرڻ ڪان منع ٿيل آهي. آخر مون کي خبر پئي ته هڪ واڍو، جو اسان جي نوڪريءَ ۾ هو، ٿنهن انهيءَ پوڙهيءَ عورت جو وڻ وڍي وڌو آهي، مائيءَ جي اها دعويٰ هئي ته اهو وڻ ڪيس اڪين ڪان به مٺو هو. ڏينهن جو اس ۾ اهو وڻ سندس اجهو هو، پر رات جو به انهيءَ جي هيٺان سمهندي هئي. مون کي واڍي تي ڏاڍي ڪاوڙ آئي ۽ ڪيس هڪدم گهرائي ورتم. جڏهن سختيءَ سان مٿس دهمان ٻڌم، تڏهن وٺي ڪليو ۽ ڇيائين ته سائين پاڻ هلي سچيءَ حقيقت ڪان واقف ٿيو. مون انهيءَ پوڙهي کي پئسا ڏنا هئا ۽ شام جو جڏهن وڃي سندس دادلي کي ڏٺم، تڏهن اهو وڻ جي بدران هڪ سڪل بنڊ نظر آيو، جنهن مان ساوڪ ڪڏهوڪر ختم ٿي چڪي هئي. مائي، انهيءَ کي فقط فرنگيءَ ڪان پئسن ڪيڻ جي مشين ڪري استعمال ڪيو هو. اها هچا حقيقت ۾ اسان جي چاڙتن ڪان گهٽ ستائيندڙ هئي، جي اسان لاءِ هڪ قسم جي وچڙندڙ بيماريءَ مثل هئا. ڪنهن يوربي شراب پئندڙ ڪلارڪ جي مون وٽ سفارش ڪريو بوءِ ويهي مزا ڏسو. مثال طور هڪ بوليٽيڪل جي پاءُ مون کي لکيو ته "مسٽر فلاڻو پنهنجي نوڪريءَ تي چڙهي چارج وٺڻ خاطر فلاڻي تاريخ شڪارپور مان لنگهندو. ان ڪري ڪيس ڪاڏو، رهائش ۽ ٻيڻ سفر جون ضرورتون مهيا ڪري ڏجن." جڏهن اهو ماڻهو پهتو

تڏهن اچي مون وٽ ويٺو. آءٌ سندس ظاهري ڏيک ۽ آٿ ويهڻ کان ڏاڍو متاثر ٿيس، ڇاڪاڻ ته هن جي چال چلگت ۽ ڳالهائڻ جو نمونو سندس مرتبي کان گهڻو وڌيڪ پئي لڳو. مون سندس ٽپڙ گهرائي ورتا ۽ کيس هڪ جدا تنبو ڏياريو، ساڳئي وقت مون سندس تعارف هڪ رسالدار سان ڪرايو، جو گهوڙيسوارن جي جٿي جو مهندار هو. هو ويجهڙائيءَ ۾ ڪئمپ لڳايو وينو هو ۽ سندس ماڻهن مان ڪي انهيءَ نئين آيل ماڻهوءَ سان حفاظتي طور صبح جو گڏ وڃڻا هئا.

رات جو مڙيئي چڱو گوڙ ٿي ويو ۽ ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙڻ لڳا. مون پڇا لاءِ ٻه-ٽي ماڻهو موڪليا ته ڇا جو گوڙ آهي. صبح جو رسالدار گنڀير مون وٽ آيو، ۽ چيائين ته صاحب راتوڪو ماڻهو عادتن جوکوتو هو. تنبوءَ ۾ وڃڻ کان پوءِ هن ڪجهه ڪلاڪ شراب پيئڻ ۾ صرف ڪيا ۽ انهيءَ کان پوءِ اگهاڙي تلوار ڪڍي، رونشي خاطر وٺي ٽو نوڪرن جي پٺيان پيو. آخر تنبوءَ جي نوڙيءَ ۾ سندس پير اٽڪجڻ ڪري هو ڪري پيو، جنهن تي ڪن گهوڙيسوارن کيس جهلي تلوار کسي ورتي. مون رات جو واقعو لکي سندس ڏي هٿان، سندس بالادست ڏانهن ڏياري موڪليو. مون واري دوست ڀانيو ته هو کيس سڌارڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو، پر مهيني ڪن جي آزمائش کان پوءِ ڪڪ تي کيس واپس ڪري ڇڏيائين. اهو انهيءَ ڪري جو هن هڪ ڏيهي خزانچيءَ جي ٻانهن ۾ چڪ وڌو هو، جنهن تي سندس هٿ-پير ٻڌي کيس سکر موڪليو ويو. انهيءَ موقعي تي انهيءَ ڪاردار به سندس ڪو خيال نه ڪيو ۽ هو ڏک ۽ پيڙا ۾ ڏاڍيون رڙيون ڪرڻ لڳو.

جولاءِ جي ساڙيندڙ گرمي اچي چڪي هئي. آءٌ هڪ پنکي جي هيٺان سمهندو هوس، جو اصل منهنجي نڪ جي مٿان ٿورن انچن تي پئي لڙڪيو ۽ جڏهن به پکي ڇڪيندڙ کي ٿورو به گهبرٽ يا ننڊ ايندي هئي، ته آءٌ اٿي ڪڙو ٿيندو

هوس، چاڪاڻ تہ پنکو بند ٿي ويندو هو. هڪ رات آءٌ اهڙي بي آرام ننڊ مان جيئن اٿيس، تيئن ٿاڻڙجي وچي انهيءَ ڏيهي نوڪر جي مٿان ڪريس، جو منهنجي پر ۾ پٽ ۾ ليٽيو پيو هو. ”ڪا هوا آهي ملڪ ۾؟“ منهنجي وات مان نااميديءَ ۾ اهي اکر نڪتا. ”مون وٽ تہ ڪانہ آهي جو اوهان کي ڏيان،“ هن جواب ڏنو. آءٌ نيٺ باغ ڏانهن وئي پڳس تہ من ڪا اتي هوا لڳي، پر مڙيئي ٿيو پلو! جيڪي بہ انگريز آفيسر مون سان رهيا پيا هئا، تن مان هڪڙو سائي فصل ۾ ڪاڏي ڪوڙيو اونڌو ٿيو پيو هو، تہ جيئن ڪا ٿڌڪار لڳي. ٻئي وري وڻن جي هيٺان جهوتون پئي ڏنيون. اسان مان ڪنهن بہ، باقي رهيل رات ننڊ ڪانہ ڪئي. هوا اهڙي تہ گهُوري هئي جا پاڻيءَ تہ چاقوءَ سان وڍيل هجي ۽ اهي ٽڪر باهہ جي شعلن جا نهيل ٿي ڏنا. جنهن جتي ڪي شڪارپور ڏانهن وڌڻ جو حڪم مليل هو، اهو ويهن ميلن جي پنڌ کان پوءِ ٻن راتين اندر چڙوچڙ ٿي ويو. ڪن ماڻهن ڪٽي پاڻ کي واهن ۾ ڪيرايو. ڪي چريا ٿي پيا تہ ڪيترا وري تپجي پيا. عين انهيءَ وقت اسان کي جيلي ٻروچن ۽ بروهين سان خراب هلت هلڻ جو نتيجو مليو.

جون جي ۲۴-تاريخ ڪاڪڙن سبل ڪوٽ تي حملو ڪيو، جن کي البت شڪست ڏني ويئي ۽ سندن سٺ ماڻهو ضايع ٿيا. ويهن سپاهين جي هڪ جماعت ۽ سندن حوالدار جي-لوڊي، جي منشي غلام‌حسين جي حفاظت ۾ هئا، هڙئي مستونگ وٽ مارجي ويا. مون کي قلات مان ليفٽيننٽ لوڊي ۽ پڻ شاهنواز ۽ فتح خان کان خط پهتا، تہ اهي قبيلا، جن جون زمينون کسيون ويون هيون، تن پنهنجن سردارن جي هٿ هيٺ اسان جي خلاف هٿيار کنيا آهن. ساڳئي وقت هُنن پنهنجيءَ پارٽيءَ جي ماڻهن ۾ بداعتمادي ظاهر ڪئي ۽ لکيو هو تہ ”جي امداد فوجون نہ پهتيون تہ پوءِ قلات هڪدم دشمن جي هٿ چڙهي ويندو.“ مون کي پنهنجي منهن ڏاڍو

ڏک ٿيو، پر انهيءَ خبر تي مون کي اچرج ڪونہ ٿيو. ان وقت اهو صاف ظاهر ٿي چڪو هو تہ شاهنواز انهيءَ ناراضپي کي، جو سنڌس خلاف ماڻهن ۾ ٽڪڙو وڌي رهيو هو، منهن ڏيئي نہ سگهندو. شروعات کان وٺي منهنجو اهو خيال هو تہ اسان شاهنواز کي ڪٺي ڪرڻ ۾ صحيح ڪم ڪيو آهي، ۽ اڃا بہ منهنجو اهوئي خيال آهي. جيتوڻيڪ ائين ڪرڻ ۾ اسان کي ڪيترين ئي خرابين کي منهن ڏيڻو پيو. قلات جي هٿ اچڻ ۽ محراب خان جي موت کان پوءِ ڇا اهو هڪ بهادريءَ جو قدم نہ هو جو سنڌس پٽ کي تخت تي ويهاريو ويو ها! فارس (١) ۾ وري هيئن هو جو هڪ بي انصافَ جج جي ڪل لاهي انهيءَ سان سنڌس جانشين جي ڪرسي آراستہ ڪئي ويندي هئي. مون کي اعتبار ئي نٿو اچي جو هڪ پٽ پنهنجي پيءُ کي شوٽ ڪرڻ کان پوءِ وفادار ۽ ثابت قدم رهي سگهي ٿو. سيئي شهزادا ڪو اسان واري پاڪدامن ميري وانگر تہ ڪونہ آهن، جا ٻاراٽي خوشيءَ سان انهيءَ محلات ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙندي هئي، جتان سنڌس پيءُ جيمس ٻئي کي ڪڍيو ويو هو (٢). نصير خان مان ڪڏهن بہ اها اميد نٿي رکي سگهجي، تہ ڪو هُن انهيءَ ٽلوار کي وساري ڇڏيو هوندو، جنهن کيس يتيم ڪيو هو. اها ڳالهہ اعتبار ۾ ئي ڪانہ ٿي اچي تہ هيترين خونريز جنگين کان پوءِ هو اسان کي پنهنجو دشمن نٿو سمجهي، ڇاڪاڻ تہ جڏهن اسان سنڌس ملڪ ڇڏيو هو تہ ان وقت هُن اسان کي مشڪندڙ منهن سان الوداع چيو هو. اسان جي اها غلطي ڪانہ هئي، جو اسان شاهنواز کي تخت تي ويهاريو هو، پر غلطي اها هئي تہ کيس تخت تي ويهاري، پوءِ کيس مدد ڪرڻ کان بلڪل نابري

(١) فارس: ايران جي ڏاکڻي علائقي کي سڏبو آهي.
(٢) ميري: انگلنڊ جي راڻي ڏانهن اشارو آهي جا پنهنجي پيءُ کي تمام گهڻو پيار ڪندي هئي.

وارِي هئي. تي سگھي ٿو تہ ڪيس مدد ڏيڻ ۾ اسان کي گھڻو خرچ ڪرڻو پوي ها، ان ڪري اسين نتائي وياسين. اسان جي جيڪڏهن اها مرضي هئي تہ پوءِ شاهنواز کي پنهنجي منهن حڪومت ڪرڻ جو موقعو ڏيون ها، تہ جيئن وٽيس ها تيئن پنهنجي ماڻهن مٿان حڪومت ڪري ۽ اسان سندس معاملن ۾ دست اندازي ڪرڻ ڇڏي ڏيون ها. پر اسان نہ فقط سندس ملڪ جو هڪ علائقو يعني ڪڇي ڪانئس کسي ورتو، پر ان سان گڏ هڪ ريزيڊنٽ ۽ ڪي سپاهي بہ سندس تختگاہ ۾ ڇڏيا. ائين ڪرڻ سان اسان مٿس دوستيءَ جي ڳلا جو ڏينگر بہ مڙهيو. جنهن مان ڪيس ڪو بہ فائدو نٿي ٿيي سگھيو. شاهنواز لاءِ اسان هڪ ٻي بہ مصيبت کڙي ڪئي، جو سندس گھر ۾ سندس لاءِ دشمن پيدا ڪري وڌا. اهو هيئن جو اسان سندس سالي ڪمال خان التازئي جون زمينون ضبط ڪري ورتيون. ورهاست جي خيال کان نواز جو قلات جي تخت تي اهڙو حق هو، جهڙو نصيرخان جو. ٻنهي جا پيئر انهن لاءِ اهڙيءَ طرح دعويدار هئا، جهڙا هاڻي سندن پٽ آهن. نواز جي پيءُ کي محراب خان ظلم ۽ دغابازيءَ سان قتل ڪيو هو. ساڳئي وقت نواز کي شاهہ شجاع جي حمايت بہ حاصل هئي، جو سنڌ ملڪ جو حاڪم اعليٰ تصور ڪيو ويندو هو. شجاع کي جڏهن ديس نيڪالي ملي هئي تڏهن جي اميرن سندس طرف ورتو هو ۽ شهزادن جيان هُن جي خاطر تواضع ڪئي هئي. ڇا بہ هجي، جڏهن برطانيا سرڪار کيس قلات جو خان مقرر ڪيو هو، تڏهن منجهانئس هٿ ڪڍي، کيس مصيبت ۾ ڇڏڻ ڪميڻپ جي حد هئي. اوير وارن ملڪن ۾ جنهن ڳالهہ اسان جي طاقت کي ڪاپاري ڌڪ هنيو آهي سا هيءَ آهي تہ انگريز سچو دوست ٿي نٿو سگھي. اها ڳالهہ بہ مشهور آهي تہ وٽانئن هڪ بهادر دشمن، هڪ فرمانبردار دوست کان وڌيڪ ڪجهہ حاصل ڪري سگھي ٿو. لارڊ ايلنبرو انهيءَ ڳالهہ کي پاڻيي ورتو هو، ان ڪري بهاول خان تي نوازش

ڪري گهٽو ڪي حاصل ڪيو ويو هو، جو شايد ويهن خونريز صوبن مان به ڪين ملي ها.
اسان جي هندستاني سلطنت کي اهڙيءَ طرح هلائڻو هو، جهڙيءَ طرح اسان انهيءَ کي حاصل ڪيو هو. ٺيڪ اهڙيءَ طرح جيئن روم جي حڪومت دنيا تي بادشاهي ڪرڻ جي حرفت ڳولي ڪڍي هئي. انهيءَ سرشتي موجب فقط انهن کي مدد ڪري مٿي چاڙهيو ويندو هو، جي سندن طرف هئا، پوءِ ڀل ته عام ماڻهو انهن جي خلاف هجن. پر بهاول خان کان سواءِ اهي آهن ڪٿي جي ٿورا سال اڳ اسان جي دوستيءَ جو دم ڀريندا هئا. ڪٿي آهي شاهنواز خان؟ ڪٿي آهن مير رستم ۽ صوبدار ۽ ٻيا اهي رئيس آهن ڪٿي جن اسان لاءِ پنهنجن قبيلن خلاف تلوارون ڪڍيون هيون. اهي گهڻو ڪري سڀ مارجي ويا آهن، ۽ ديس بدر آهن ۽ سندن جاءِ تي اهي ماڻهو اچي ويا آهن، جي اسان جي خلاف هئا. جڏهن هرڪو مسلمان ائين چوڻ تي مجبور ٿي وڃي ته فرنگي جي دوست ٺيٺ بدران سندس(١) سوئر ٺيٺ(١) وڌيڪ بهتر آهي ته اهڙي ناليءَ کان گمنامي ڀلي. ويچاري لوڊي مون کي لکيو هو ته هو ۽ سندس ساٿي نيٺ مارجي ويندا پر ساڳئي وقت هن اهو به پرڻ ڪيو هو ته هو پنهنجي جاءِ تي هٽڻ بدران مارجي وڃڻ وڌيڪ پسند ڪندو. مون سکر جي ايجنٽ کي خط لکي عرض ڪيو ته گنداوا لڳ ڏانهن هڪ ريجمينٽ جلد موڪلي، پر جواب مليو ته فوجن جي نقل حرڪت ۾ اسان جي سملي واري بالادست جي حڪم کان سواءِ، ڪنهن کي به ڪو اختيار نه آهي. مون ڪيس وري لکيو ته جيڪڏهن منهنجي ڪيل عرض جي برگيڊير انچارج کي سفارش ڪئي ويندي، ته پوءِ انهيءَ معاملي جي جوابداري آءٌ پنهنجي سر تي کڻڻ لاءِ تيار آهيان، پر انهيءَ جو ڪو به

---

(١) سوئر ٺيٺ معنيٰ ته سندن ڪاڄ، يعني ته سندن هٿان مارجي وڃڻ.

جواب ڪونه مليو. وقت وري اهڙو اچي ويو هو جو- پهريائين ته اسان کي نيرڙ جي مٿان وارن ڏيڻ تي تيار هو پر پوءِ گوهي ڏيئي کسڪي ويو ۽ پڇڻ ويل اسان کي پنهنجي چوٽي آچي سگهيو، جنهن کي جهلڻ جي اسان ڏاڍي ڪوشش ڪئي. انهيءَ ساڳئي وقت عبدالله ڪهيري، جو تڪرين جي مهر ۾ اسان جو سونهون هو، سو مون سان ملڻ آيو. کيس ڪاهان جي خبر هئي، هن ٻڌايو تہ مري رستي تي لهري ۽ نفشڪ وٽ مورچا ناهي رهيا هئا. سندن طاقت بابت ٻڌايائين ته ”اوهان جا پنج سؤ ماڻهو بہ کين پڇي ڪو نہ سگهندا. البت هڪ هزار ماڻهو شايد سوپارا ٿين، پر ان لاءِ کين وڙهڻو پوندو.“ هن انهن جا بہ نالا ورتا جي اتي جمع ٿيل هئا ته جيئن اسان جون فوجون ڪاهان نہ ڇڏائي سگهن. آءٌ هڪدم عبدالله کي هتي پوليٽيڪل آفيسر وٽ وٺي ويس ۽ چيومانس تہ جيڪي مون کي ڏسيو هيئہ سو کيس بيان ڪري ٻڌاءِ. پر اتي جيڪي بہ ويٺل هئا تن انهيءَ ڳالهہ کي ڪابہ اهميت نہ ڏني، پاڻ کل ڪرڻ لڳا تہ ”مري ٿا سڄيءَ ريجمينٽ سان وڙهي سگهن!“

٢٤- جولاءِ تي گوڙ ۽ ڪينوڻ سان ڏاڍو مينهن وٺو، جنهن ٻڌڻي ڪجهہ تڏڪار آندي. آگسٽ جي شروعات ۾ آءٌ سکر ويو هوس. مون ڏٺو تہ برگيڊير ايس. موت کي ويجهو وڃي پهتو هو. کيس مغز ۾ پاڻيءَ جي بيماري هئي، ۽ ڦوڦينڊا وغيره هئس، جنهن جي ڪري کيس ٽيڪ ڏيئي سمهاريو ٿي ويو. ”جيڪڏهن آءٌ ٿورو ٺيڪ ٿيس تہ ڪراچيءَ يا سملي هليو ويندس. ڪيئن ٿو ڀانئين ڪهڙو ڊاڪٽر منهنجي لاءِ ٺيڪ ٿيندو؟“ هُن پڇيو. ”شايد ڪراچيءَ جو ڊاڪٽر“ مون وراڻيو. جڏهن اسان اهو ڪمرو ڇڏيو تڏهن ڊاڪٽر مون کي ٻڌايو تہ سڀاڻي صبح کان اڳ هو مري ويندو ۽ ٿيو بہ ائين. ٻئي ڏينهن شام جو مان هُن جي ڪفن دفن ۾ شامل ٿيس. اها هڪ غمگين شام هئي. جنهن کيس دفن ڪيو ٿي ويو، اتي ڪيترين ئي قبرون

هيمون، پر گدڙن لاشن کڻڻ خاطر انهن ۾ وڏا ڏرڙ ڪري ڇڏيا هئا. فائر ڪرڻ وارن به ڪنهن عجيب غلطيءَ سبب مُڙدي جي مٿان نه، پر پري کان فائر ڪيا هئا. ختمو وري هڪ آفيسر ٽڪڙ ۾ اهڙي لهجي ۾ پڙهيو، جو فرسٽ ڪارنيٿن (١) جو عمدو باب، بيٺلن مان ڪنهن جو روح نه جاڳائي سگهيو. مون دل ئي دل ۾ سوچيو ته ”شال منهنجو موت پنهنجي وطن ۾ ٿئي ۽ نه هنن ڪافرن ۾، جن کي (حضرت) عيسيٰ جي ڏنل وعدي جي خبر ڪانهي.“

١٢- آگسٽ تي آءٌ شڪارپور پهتس. ڪليبارن جي فوج جنهن ۾ فرسٽ گرينڊيز جا اڍائي سؤ سوار هئا، سيڪنڊ گرينڊيز جي هلڪي ڪمپني ۽ ڪجهه توبخانو ڪاهان ويندي اتان اڳي لانگهائو ٿيا. اصل ۾ اها تجويز هئي ته يورپين جون ٻه ڪمپنيون، ۽ سيڪنڊ گرينڊيز جو ساڄو بازو، سائس گڏ موڪليو ويندو. ”هاٿي مٿان ڇڏيو انهن کي“ مون ايجنسيءَ جي ڏاڪڻ تان ٻيهي چيو ”پر اوهان کي سخت جنگ ڪرڻي پوندي.“ انهيءَ تي هُنن ورائيو ته ”بروچ هاٿي ٻيهندا ئي ڪو نه.“ مون سرڪاري طور هڪ درخواست ڪئي ته مون کي به محاذ تي موڪليو وڃي، پر اها نامنظور ٿي ۽ مون کي جواب مليو ته جتي آهيان اتي منهنجي وڌيڪ ضرورت آهي. مون کي ڏاڍو ڪٿڪو هو ته ڪيئن نه دشمن جي طاقت کي گهٽ سمجهيو ٿي ويو، آفيسرن ۾ هڪ آئرش هو جو قد جو تمام ڊگهو هو؛ ڇهه فوٽ پنج انچ قد هئس. سندس ويڪرو بدن هرڪيولس جهڙوئي هو. طبيعت جو به مڙيئي ٺيڪو ٺي ڏنو. ڪيس ڪجهه اَٽ ڪپندا هئا. مون ڏانهس شڪارپور جو داروغو ڏياري موڪليو ته

(١) ڪارنيٿن: يوناني آرڊر جو هڪ قسم جو ختمي جو ڪتاب. روح کي بخشڻ لاءِ مرڻ وقت جيڪو خطبو پڙهبو آهي. هي انهيءَ ڏانهن اشارو آهي.

ڪانئس سندس گهرجن بابت پڇا ڳاڇا ڪري. ڏسان ته اهو ننڍڙو فارسي (ايراني) ڏڪندو اچي. "واهه صاحب واهه"، هن چيو، "توهان ته مون کي عنريت ڏانهن موڪليو آهي، جو ماڻهو ته ڪونهي، ديو آهي. منهنجو عرض آهي ته اوهان پاڻ وڃي ڪيس آڻ ونئي ڏيو ۽ مون کي اُن گجندڙ شينهن جي ويجهي وڃڻ کان بچايو."

١٤- تاريخ مون کي لوڊي وٽان هڪ خط پهتو، جنهن ۾ هن ٻڌايو ته قلات چڱيرڙي مقابلي کان پوءِ دشمن جي هٿ چڙهي ويو. "ثورن سون سپاهين سان،" هن ٻڌايو ته "خان ۽ سندس پاءُ سيني حملن کي ناڪام بنائي ڇڏين ها پر ساڻن سندن پنهنجي پارٽيءَ جي ماڻهن دغا ڪئي." شاهنواز ڏاڍي بهادري ڏيکاري ۽ هڪڙي حملي آور کي پنهنجن هٿن سان ماري وڌائين.

مون کي هاڻي حڪم ٿيو ته آءٌ دادر وڃان ۽ هرهڪ استيشن تي، جا رستي تي آئي ٿي، مسافرن لاءِ هڪڙو گهر ٺهرايان. ساڳئي وقت مون تي اهو به ڪم رکيل هوته جيڪي به کوهه رستي تي هئا، انهن کي صفا ڪرائي ڇڏيان ته جيئن اسان جي سپاهين کي اڳتي وڌڻ ۾ گهٽ ۾ گهٽ پاڻيءَ جي تڪليف ته نه ٿئي، مون جيڪي ڪمي هٿ ڪيا هئا، انهن کي ڪي ڏينهن مهلت ڏنيم ته جيئن سفر لاءِ پنهنجو بندوبست ۽ تياري ڪري وٺن. آءٌ انهيءَ وچ ۾ پير سرهنديءَ جي گهر، حبيب ڪوٽ گهمڻ ويس. مون ڏٺو ته پير صاحب هڪ تمام آسودي ۽ آسائش واري گهر ۾ رهيو پيو هو، جنهن کي پاسي ۾ باغ به هو جو سنڌ جهڙي ملڪ لاءِ تمام دل لڀائيندڙ شيءِ آهي. هن مون کي رات جي ماني، چانديءَ جي ٿانئن ۾ ڪارائي. مون کي اتي پشاور جا ڍڳها چانور ڏاڍا پسند آيا، جي عام چانورن کان ٽيڻا ٽيندا آهن. اهي چانور رنجيت سنگهه کي اهڙا ته وڻندا هئا جو هو پشاور جي ڍل جو ڪجهه حصو، انهيءَ جنس ۾ وٺندو هو ۽ تحفن ۾ به اهي چانور ڏياري

موٽڪليندو هو. مانيءَ کان پوءِ هڪ سني آواز واري ماڻهوءَ ڏاڍي سوز سان شاهنامي مان رستم ۽ سهراب جي ويڙهه جو احوال پڙهيو. انهيءَ کان پوءِ ڪجهه وقت اسان باغ ۾ پسار ڪيو ۽ آءٌ اڌ رات ڌاري شڪارپور واپس پهچي ويس. ان وقت ٽُپ اونده هئي. اسين جيئن دروازي هيٺان لانگهائو ٿياسين، تيئن منهنجو نيرڙ رڇي ڪاٺ کي لڳو ۽ مون کي اُٺ جي پٺيءَ تي سنهاري وڌائين، پر خوش قسمتيءَ سان ڪريس ڪونه. ساڳئي وقت منهنجي جاڪي ٽوپيءَ، جنهن ۾ چڱيءَ طرح سان ڪپهه پريل هئي، منهنجي کوپريءَ کي ڀڄڻ کان بچائي ورتو. ٻئي ڏينهن حيدرآباد جي وزير ابراهيم شاه مون کي ناچ ڏسڻ جي دعوت ڏني، جا قاضين واري باغ ۾ ٿيڻي هئي. سنڌي ناچڻيون هندستان جي ناچ وارين کان گهڻو گهٽ آهن. انهن مان هڪڙي مهتاب نالي سان ڏاڍي موچاري هئي، پر انهيءَ هوندي به دل جي ڪسجي وڃڻ جو ڪوبه ڊپ نه هو.

٢٩- آگسٽ تي مون اڌ رات جو شڪارپور کي ڇڏيو ۽ صبح جو پنجين بجي هڪ هنڌ پهتس، جنهن کي جانيديرو سڏيو ٿي ويو. اهو شڪارپور کان چوويهن ميلن جي پنڌ تي هو ۽ اتي هڪ ننڍڙو قتل ڪوٽ به هو، جنهن جي چوڌاري انهيءَ موسم ۾، ڪيترن ميلن ۾ جوئر جو فصل بيٺو هو. دنيا جي ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ اهو فصل ايڏي قد جو نه ٿيندو آهي. آءٌ اُٺ تي چڙهيل هوس پر ان هوندي به اها پوک ڪيترا فوٽ مٿي بيٺي هئي. منهنجو خيال آهي ته ڪيترن هنڌن تي اها زمين کان ويهن فوٽن کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ ڪانه هئي. هيڏي ساري ايراضي ۽ اها به ڊگهي فصل سان ڍڪيل، ڌاڙيلن جي لڪڻ لاءِ هڪ عمدي جاءِ هئي، جنهن لاءِ مون کي گهڻا ڏينهن اڳ ثابتي ملي چڪي هئي. جانيديري ۾ فقط هڪ وڻ هو، جو تمام ڊگهو هو ۽ ڏسڻ ۾ چوڌاري ساوڪ واري پوني جي ابتڙ فخر سان اوچو ڳاٽ جهليو بيٺو هو. انهيءَ

اڪيلي وٽ تي ڪئين پڪي اچي پناهہ وٺندا هئا. مون بہ فئر ڪيا، جن ۾ چوراسي جهرڪيون ماري وڌيم. آتي ڪنهن ڪنهن وقت تي سموم يا بيابان مان سخت طوفان ايندو هو. بيقاعدي گهوڙيسوارن جي مهندار مون کي ٻڌايو تہ: هڪ دفعي هن کي بہ ڏينهن ماني ڪانہ ملي هئي؛ چاڪاڻ تہ واءُ گهرن چٽيون اڏائي ويو هو، ۽ ان ۾ ايتري تہ ڌوڙ هئي جو ڪجهہ بہ پڇاڻ ڏکيو هو. ڪو وقت هو تہ سنڌو درياءَ مان ڪيترا واهہ جانيديري ڪان گذرندا، بيابان تائين ويندا هئا ۽ پوک بہ هن ڪان وڏيءَ ايراضيءَ ۾ ڪئي ويندي هئي. ساڳئي وقت، هتي ڪيترائي ڳوٺ بہ هوندا هئا، پر هاڻي تہ انهن جا نالا بہ ياد ڪو نہ آهن. ڪوٽ جي چوڌاري هڪ ننڍڙو شهر بہ ٻڌل هو پر هاڻي انهيءَ جاءِ تي قبرون ۽ قبن سان پريل مقام آهي. مان آندل ماڻهن کي مسافرن لاءِ هڪ گهر ٺاهڻ جو ڪم سونپي، ٻئي ڏينهن يارهن ميل پنڌ ڪري خانگڙهہ ويس. آتي هڪ قلعو بہ هو جنهن ۾ لارڊ ڪئين جي فوج جي ڪوسي قبيلي جي ماڻهن مان ڪن اسان جي سامان جي ڦُر ڪئي هئي. ڪن سنڌين جو چوڻ هو تہ اها ڦُر جکراڻين ڪئي هئي ۽ ڪوسا بيقصور هئا. چا بہ هجي پر اها پڪ آهي تہ فقط بي- اين- آءِ هتي حملو ڪيو هو. انهن وٽ توبخانو بہ هو، پر توبون هاڪيون هيون ۽ انهن کي چڱيءَ طرح ڪم نہ آندو ويو هو. چون ٿا تہ پهريون فئر ڳسي ويو، جنهن تي هنن ٺٺوليءَ ۾ وٺي هڪلون ڪيون. انهيءَ وچ ۾ جيڪي ڪوٽ اندر هئا، تن کو اجايو وقت ڪو نہ تي وڃايو. جامڪيدار بندوق مان آيل هڪ گوليءَ، حملي ڪندڙ ريجمينٽ جو صوبيدار ميجر ماري وڌو ۽ ٻيا بہ ڪجهہ ماڻهو مئا ۽ ڦٽيا. انهيءَ پلٽڻ جا ٻہ جوان آفيسر جن اڳي ڪڏهن بہ توب جو گولو ڇُٽندي ڪو نہ ڏٺو هو، تن ڏاڍيءَ بهادريءَ سان وٺي قلعي جي در ڏانهن ڌوهہ ڪئي، ۽ ڪوشش ڪئي تہ انهيءَ ڪاٽ کي، جو قلعي جو

دروازو بند ڪيو ويٺو هو، ڏڪ هڻن. انهن مان هڪڙو زخمجي پيو پر ڪوشش ڪامياب ويئي. چون ٿا ته جڏهن فوج اندر گهڙي، تڏهن هڪ سؤ نيهه ماڻهو سنگينن رستي ماريا ويا ۽ باقي رهيلن کي قيد ڪري شڪارپور موڪليو ويو، جتان پوءِ انهن کي آزاد ڪيو ويو. جيڪڏهن صحيح معنيٰ ۾ ڪوسا قُر جا ڏوهاري هئا، ته پوءِ کين سزا به عبرتناڪ ملي، ڇاڪاڻ ته اها جاءِ بلڪل تباهه ڪئي ويئي هئي، ۽ اسان کي جيڪي کنڊر نظر آيا، سي انهيءَ حقيقت جي شاهدي ڏيئي رهيا آهن.

مون پنهنجي سرن ۽ گاري(١) واري ڪاتي کي ڪم تي لڳائي، هڪ دفعو وري آسهڻ جي تياري ڪئي. اها تياري ڪا ٿورن ميدانن ۽ چراگاهن لاءِ ڪانه هئي، پر اٽڪل بيابان ۽ چراگاهن لاءِ هئي، جي ڪٿي ڏٺا ٿي ته ڪٿي وري بلڪل هٿا ٿي ڪو نه. هلندي اسان کي پري کان ڪي هرڻ ڏسڻ ۾ آيا. اهو پهريون مثال هو جو مون سنڌو نديءَ جي اولهه ۾ هرڻ ڏٺا. هندستان ۾ ته هنن جو ليکوئي ڪونهي، ڇاڪاڻ ته اتي تمام گها آهن. راجڪوٽ ۾ صبح جو سواريءَ مهل ڪئمپ مان نڪرندي سندن پنيان پوڻ مون لاءِ هڪ دلپسند وندر هئي. ڪيترا دفعا ائين ٿيو جو اهي ڊڄڻا جانور منهنجي گهوڙي جي آڏو وري رستو پار ڪندا هئا. جيڪڏهن اهي سدا ڊوڙن ها ته پوءِ اکين کان غائب ٿي وڃن ها، پر انهيءَ ٽَل جي ڪري آءٌ ڪيترا دفعا وڃي کين ويجهو پيو هوس. پر هاڻي اها جُوءِ اهڙي فائديمند ورزش جي ڏانو جي ٿي ڪانه هئي، ان ڪري مون انهن ڊڄڻن جانورن کي ڇڏيو ته پنهنجي بنان ڪُونس جي ڦٽي وڃن.

---

(١) يعني ته رازن ۽ مزورن کي.

باب نائون

ننشڪ جي جنگ - ڪليبارن جي فوج جو پوئتي هٽڻ - پاڳ ڏانهن واڌ - ملڪ جي تشويشناڪ حالت - لهڙي - گنداوا جو ساڙڻ - شڪارپور ڏانهن واپسي.

منهنجو رستو هاڻي دادر ڏانهن هو، پر مون کي مجبوراً جانيديري واپس اچڻو پيو، ته جيئن پنهنجي منزل کي پهچي سگهان. اڃان منهنجو تنبو کتوئي ڪونه هو ته مون وارو منشي مون وٽ آيو، پر منهن اهڙو هوس جهڙو انهيءَ ماڻهوءَ جو جنهن وزير اعظم جي دروازي وارو پردو، اڌ رات جو اچي کوليو هو. چيائين ته صاحب ٻاهران عجيب خبرون پهچن. چيو پيو وڃي ته توبن جو آواز ڪالهه سڄو ڏينهن پئي ٻڌو، جو ته ڪليبارن صاحب ٽڪرين ۾ مرين سان جنگ ڪئي هئي، ائين به چون ٿا ته، ڪمپنيءَ جو ستارو هاڻي لهندو پيو وڃي. مون چيومانس ته منشي! توکي انهن کهڙي خاڪ ڪارائي آهي جا هاڻي پيو اوڳارين! ڪٿان ٿو توبن جو آواز اچي. مرين جون ٽڪريون سوين ميل پري آهن. اهو به ممڪن نه آهي ته ايڏي فاصلي تي ٿيل ڪالهوڪيءَ جنگ جو احوال اڄ پئجي سگهي. اهي تنهنجي ڏاڙهي ڏسي پيا کلندا هوندا! ائين چئي مون منشيءَ کي دفعي ڪيو ۽ سائس گڏ جنگ متعلق سڀني خيالن کي به وساري ڇڏيم. منشيءَ کي ٿاري ٻاهر نڪتس ته جيئن پنهنجي ڪارنامي يعني ته مسافرن جي بنگلن تي ٿيل ڪم جو اڪلاءُ ڏسان.

”آهستي آڪلاءُ“ اهو اتي سنڌين جو متو. مون ڏٺو

تہ منھنجي ھڪ ڏينھن جي غير حاضريءَ ۾ ڪوبہ ڪم نہ ٿيو ھو. وڏي مستريءَ يا رازي کي صبح جو پتو پيو تہ ڪي مزور پيشگي وٺي ڀڄي ويا ھئا، ان تي ھن باقي رھيل مزورن کي وٺي گاريون ڏنيون. جنھن تي ڏکيو تڪرار ٿي پيو ۽ ھرڪو پنھنجو منھن جھلي ويھي رھيو. اھڙيءَ ريت، ھڪ ڏينھن جو ڪم ضايع ٿيو.

منھنجي سمجھاڻي تي مزورن مس مس ڪم ڪرڻ تي دل ٻڌي ۽ آءٌ بہ ڏينھن - ٻہ رھي پيس تہ جيئن مٿن نظرداري ڪريان ۽ کين ھمت بہ ڏياريندو رھان. آخر آءٌ کين ڪم ڪرائڻ تي ڪامياب ٿيس پر سندن ڪم ڪرڻ جي رفتار اھڙي ھئي جو مون کي بہ لڄ پئي آئي، ڇو جو ھڪڙو تہ تمام آھستي آھستي ڪم ڪري رھيا ھئا، ۽ ٻيو تہ ڪنھن نہ ڪنھن بھاني ھر ھر اٿي ٿي ويا. پر ان ھوندي بہ شڪر آھي جو ڪم شروع ٿيو.

ٻئي ڏينھن خبر پھتي تہ اسان جي فوجن کي نفشڪ وٽ شڪست پھتي. مون اھا خراب خبر شڪاربور پھچائي ۽ جواب ۾ حڪم مليا تہ آءٌ ميجر ڪاليارن کي لکان جنھن ۾ کيس اھا صلاح ڏيان تہ لھري يا ڦلجي وٽ ڪنھن جبل جي آڙ ۾ ترسي پوي، جيسين کيس اتان آجو ڪيو وڃي، يا مددي فوج پھچائي وڃي. پر ھن جي خيال ۾ سندس فوج بيھڻ جھڙي حالت ۾ ڪا نہ ھئي، ڇاڪاڻ تہ ھنن ڇئن مان ٽي توبون ۽ پڻ چار سؤ اٺ سامان سميت وڃايا ھئا. ازانسواءِ وٽن ڪوبہ تنبو وغيره نہ ھو، ۽ سپاھين جو ٽيون حصو زخمي پيو ھو، انڪري سندن خيال ھو تہ جيترو جلد ٿي سگھي شڪارپور واپس پھچجي. عجيب لقاءُ ھو. ڪجھ ڏينھن اڳ جيڪا فوج ڏاڍي تيزيءَ ۾ انھيءَ اميد مان وڌي ھئي تہ ڪاھان وڃي، بنھنجي پائرن کي ڇڏائيندي، اڄ سا شڪست کائي موٽي ھئي. فوج جي اھڙي تہ حالت ھئي، جو اتر سنڌ ۾ اسان جي

رهيو ڪهڙي اثر ڪي به ختم ڪرڻ واري هئي. انگريز پوليٽيڪل اختياري وارن اهو ضروري سمجهيو ته ميجر ڪليبارن جي شڪست ڪي جيترو ٿي سگهي اوترو لڪايو وڃي ۽ ڪيس ڪنهن اهڙي هنڌ ترسايو وڃي، جيئن سندس فوج ساهي پٽي، وري انهيءَ ساڳيءَ سطح تي اچي وڃي، جنهن تي اها اڳ هئي. چوته شڪست کائي پوئتي موٽڻ ڪري لهريءَ کان وٺي شڪارپور تائين هڪ وسيع علائقو بلوچي ڌاڙيلن جي حملن ۽ ڦر لاءِ هر وقت کليو رهي سگهيو ٿي.

آءٌ اڃا انهيءَ تتا پتا ۾ هوس، ته ڪهڙو رستو اختيار ڪجي، ۽ ڪهڙو وڏيڪ ٺيڪ رهندو، ته ايتري ۾ ڪي رولو سپاهي جانيديري پهچڻ لڳا. اهي گهٽو ڪري رستي جا ماريل هئا ۽ ڪين ڏسڻ سان ئي شڪست جا آهڃاڻ نظر پئي آيا. ٿوري وقت کان پوءِ سڄي فوج به اچي ڦهڪو ڪيو. افسوس، ڪهڙي نه شان ۽ شوڪت سان آهي وڌيا هئا، پر هاڻي سندن حالت انهيءَ جي بلڪل اُبتڙ هئي. فقط هڪڙو تنبو وڃي رهيو هو، جنهن ۾ اسان سڀني گڏجي ويهي ماني کاڌي. آفيسرن جو ٽيون حصو مارجي ويو هو ۽ باقي بچيا هئا، سي گهٽو ڪري ڦٽيل هئا. اتي جيڪا ڳالهه ٻولهه ٿي سا پوءِ جي ٿيل واقعن بابت هئي ۽ هئي سادي سودي، جهڙوڪ:

لهري ڇڏڻ وقت ڪين ڪو وهم گمان ئي ڪونه هو ته اڳتي سندن مقابلو ٿيندو. پهرين ٽن يا چئن منزلن ۾ دشمن جو نانءُ نشان ئي ڪونه هو، پر پوءِ ڪن ٻروچن پاڻ پڌرو ڪيو. جيئن ته رستو جبلن جي وچان ۽ اٽانگو هو، ان ڪري اُنهن پٽڪڻ لڳا. ڪي مري پيا ته ڪي وري گهري بار هڻڻ ڪري ڪنجهڻ لڳا. انهيءَ کان پوءِ اچي گڙٻڙ ٿي ۽ دشمن وڏي انداز ۾ اچي پرگهٽ ٿيو. انهن اسان جي ماڻهن کي نه فقط هيسايو ٿي پر اسان جي فوج جي اڳتي واڌ ۾ سخت رخنو وجهڻ لڳا. ڪيترين ئي جهڙپون لڳيون، جن مان هڪڙيءَ ۾ ٻونا

گهوڙيسوارن جي ڪمانڊنگ آفيسر تلوار هٿ ۾ ڪٽي مقابلو ڪيو ۽ ۾ سگهارا پروچ ماري وڌائين. انهيءَ هوندي به دشمن طاقتور ثابت ٿيا ۽ اسان جو ڪجهه لڏو ڦري ڪٽي ويا. آگسٽ جي پوياڙي هئي پر ان هوندي به اهڙي ته گرمي هئي، جو ڪيترا ماڻهو ڏينهن گرم لڳڻ جي ڪري مري ويا. انهن ۾ گرينڊيئر وارو اهو ديو جهڙو آفيسر به هو، جنهن ڪان شڪارپور جو داروغو ٻڌو هو. ڪيس لشڪر جي پڇاڙيءَ واري حصي ڪي آئڻ جي ذميواري سونپيل هئي. رستو اهڙو ته ڏکيو هو، جو توب ڪڙي ڪرڻ ۾ منجهند جو ٽي لڳي ويا. اها انهيءَ ڏينهن جي چاڪوڙ هئي، جنهن ان طاقتور ماڻهو جي پڇاڙي آندي. ڏيرا ٻچي ويا پر اهو ڏگ مڙس، جو ٻانهن جي ڏک سان ڏاند ڪيرائي وجهي ها، اڪيچنپ ۾ مري ويو ۽ اهو ٻتو نه پئجي سگهيو ته موت ڇانئس ڪيئن ۽ ڪهڙو وار ڪيو. ٻئي ڏينهن جي سفر، فوج ڪي هڪ اوڪيءَ ۽ اجڙيل ٽڪريءَ وٽ آڻي ڪيڍيو. رستو پڳو پيو هو ۽ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي دشمن جي فوج پٺي ڏني. انهيءَ ماڳ جي پٺيان ٿورن ميلن جي پنڌ تي ڪاهان هو. هي اهڙو هنڌ هو، جتي پاڻي ملڻ محال هو، انڪري منزل نامڪن ٿي پئي. حملي ڪرڻ جي نيت سان پنتي ورڻ جو خيال به اجايو هو، چاڪاڻ ته دشمن مٿان وينو هو. وڏين توڙي ننڍين توبن ڪي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تائين رستي ڪي دشمن ڪان صاف ڪرڻ لاءِ استعمال ڪرڻو هو، پر پوري هنڌ تي نتي لڳا اهو حال ڏسي حملي ڪندڙ ٻارتيءَ جا چاليهه ماڻهو گهوڙن تان لهي پيا ۽ مٿي چڙهڻ شروع ڪيائون. جامڪيدار بندوقن جا مٿن ڏاڍا فئر ٿيا. اها سيني ڪي خبر آهي ته جامڪيدار بندوق اسان جي هلڪي بندوق ڪان وڌيڪ موثمار آهي، چاڪاڻ ته اها پري ڪان مارو ڪري سگهي ٿي ۽ جيڪي انهيءَ ڪي ڪم آڻيندا آهن، تن ڪي نشاني وٺڻ جي اسان جي سپاهين ڪان وڌيڪ مهارت حاصل هئي. ڪيترائي سپاهي مارجي

ويا. سندن آفيسر جو انهيءَ مهم جو مهندار هو، زخمجي پيو پر ان هوندي به رڙهندو ويو متي. اهو آفيسر ۽ سندس خانگي ماڻهو وچي چوٽ تي پهتا. پر فوج جو جٿو اچا پنڌ تي ٽڪريءَ جي وچ تي هو، ته مرين متن اڻين تکي لوهه ڪئي، جيئن نئين جو پاڻي هيٺ وهندو آهي ۽ جيڪي منهن ۾ ايندو اٿس تنهن کي پاڻ سان کنيو ويندو آهي. حملي ڪندڙ سڄيءَ جماعت ۾ هڪڙي ماڻهوءَ کان سواءِ ٻيا سڀ مارجي ويا. هي جوان وري اهو هو جنهن گپل ڏينهن اڳ هڪڙي حملي ۾ دشمن جا ٻه ماڻهو ماري وڌا هئا، پر اڄ سندس وارو هو رت ڳاڙڻ جو. ڪيس ترار جي ڌڪ سان وڍيو ويو هو ۽ جيڪڏهن سندس ديسي اي-ڊي-سي (١) ٻيو ڌڪ روڪي، حملي ڪندڙ کي بندوق هڻي ماري نه وجهي ها، ته پوءِ هي هسراهه به پورو ٿيو پيو هجي ها. پر ان هوندي به ڪو خطرو ٽري ڪونه ويو هو، چاڪاڻ ته جيئن هي ريجمينٽ جي ماڳ تائين، جو ٽڪريءَ جي پاڙ ۾ هو، پهچڻ لاءِ وني ڊوڙيو، تيئن هڪ همٿ ڀريو بروچ اچي ٿو پنيان پويس، نيٺ آڻي پاڻ کي توبن جي پير ۾ پهچايائين ۽ اتي بيهوش ٿي ڪري پيو. هڪ توب-مار کيس مُئل سمجهي متانئس چڙهي بيٺو ۽ توب جا فئر ڪرڻ لڳو. حملي ڪندڙ انهيءَ پارٽيءَ جا ويهه ماڻهو به ڪونه بچيا، ان تي بروچن چڙا ڪيو جو هڪ هٿ ۾ وڏو پهڻ ۽ ٻئي ۾ تلوار کڻي توبن جي منهن تائين حملو ڪري وڌي آيا. جيئن تـه هنن پهرين اسان جي ماڻهن تي پٿرن جي وسڪار ڪئي، انڪري اهي واٽڙا ٿي ويا. چاڪاڻ ته حملي ڪرڻ جو اهو طريقو عجيب هو ۽ اسان جي سپاهين لاءِ اهڙو ته ڏکيو ثابت ٿيو، جو بيان نٿو ڪري سگهجي. مرين جي هڪڙي نامور سردار جنگ هلندي اهڙي

---

(١) اي-ڊي-سي: هميشه گڏ رهندڙ مددگار زيردست کي چئبو آهي.

وقت پنهنجي ڍال هڪ توب جي منهن تي رکي، جنهن وقت اها چٽڻ تي هئي. نتيجو اهو نڪتو جو توب جي گولي سان گڏ هو پاڻ به آڏامي وڃي پري ڪريو. ٻين بروچن وري لوهه ڪري اسان جي سپاهين کان بندوقون ڦريون ۽ ڪن ته ڪٽي پاڻ کي سنگينن مٿان ڦٽو ڪيو. سچ پڇو تہ اهي چرين وانگر وڙهيا ٿي، يا ائين ڪٽي چئجي تہ جهنگلي جانورن جيان. ان وقت اسان جي فوج لاءِ ايڏو تہ خطرو هو، جو ميجرڪليبارن پنهنجن هٿن سان اهو لکيو هو تہ جيڪڏهن آخري وقت ۾ توبن رستي گوليباري نہ ڪجي ها تہ جيڪر سڄي ريجمينٽ تباه ٿي وڃي ها. جڏهن دشمن ٻوٽ ڪاڍي تڏهن فقط اهو خيال پئي اسان جي دماغ ۾ ڦريو تہ جيترو جلد ٿي سگهي اوترو جلد پوئتي هٽڻ جي ڪجي. پر اسان جا ماڻهو اَڃ جي ڪري مري رهيا هئا. رستي جي سونهين ٻڌايو تہ ويجهڙائيءَ ۾ پاڻي ماندو، پر اهو رڳو ڪوڙ هو. ڪهڙي خيال کان هنن گسا هنيا هئا، انهيءَ جو گمان ئي نٿو ڪري سگهجي. چاڪاڻ تہ جيڪڏهن اهي بہ دشمن جي ور چڙهن ها، تہ هو ڪين بہ جيئرو ڪين ڇڏين ها. ان هوندي بہ هڪ پارٽيءَ کي پاڻيءَ جي ڳولا ۾ موڪليو ويو هو، پر انهن تي بروچن حملو ڪري سڀني کي ماري وڌو، فقط هڪ سونهون بچيو. اعتبار خان نالي سونهون ميجر ڪليبارن جي اچي گهوڙي تي چڙهي وئي ته پڇيءَ ۾ ائين ڪندي پنهنجي جان بچايائين. سندس چوڻ هو تہ پاڻي هٿ ڪرڻ واري جماعت سان گڏ وڃڻ کان اڳ هن ٻهرئين مقابلي کان پوءِ جيڪا مات هئي، تنهنجو پورو پورو فائدو ورتو. جنگ جي ميدان تي جيڪي بروچ ڪريا پيا هئا، تن جا هن وڃي ڪنڌ ڪپيا. انهن ۾ هڪڙو نالي وارو سردار هيبت خان بہ هو جنهن سان سندس پراڻي عداوت هئي. ان بد نصيب ڪيريل ماڻهن جا ڪپڙا بہ ٻري رهيا هئا، جن ٽانڊن وانگر سندن بدن کي پئي ڏنيو. ميجر ڪليبارن جڏهن ڏٺو تہ پاڻيءَ جي

ڳولا لاءِ موڪليل پارٽي واپس نه پهتي آهي، تڏهن هن حڪم ڪيو ته اڳئين ڏينهن واري منزل تي واپس هلجي. لهريءَ تائين سڄي رستي تي مرين ڪيترائي ڏينهن اسان جي فوجن جي پٺ ورتي. جيڪي جنگ مان ڇڙوڇڙ ٿي ويا هئا، سي سڀ مارجي ويا ۽ باقي رهيل سامان به دشمن جي هٿ چڙهي ويو. جانيدبري ۾ به ڪي اهي ڪؤنس ڪان بچيل ڪو نه هئا. جيئن ئي اسان ماني کائي رهيا هئاسين تيئن هڪ سپاهي اندر ڏوڪي آيو. سندس هٿ ڪپيل هو. جيئن ئي هو ڪئمپ کان ٻاهر ٿورو پنڌ نڪري ويو هو، تيئن ئي ٻه-ٽي ٻروچ گهوڙيسوار اچي مٿانئس ڪڙڪيا. هي انهن کي ڏسي ونو ڀڳو ۽ پنهنجي ٻانهن جيئن سر بچائڻ لاءِ مٿي ڪنيائين، تيئن هڪڙي سوار سندس هٿ ٻن ٽڪرن ۾ وڍي ڇڏيو. تلوار جي تيز هئڻ ۽ انهيءَ جي پوري سٽڪ تي پوڻ ۾ ڪو به شڪ نٿو ڏسجي. اهو ويچارو غريب ڏاڍي سور ۾ هو ۽ اسين سڀ ٻاهر ڀڳاسين ته ڏسون ته ٻروچن جو ڇا ٿيو. ڪجهه سوار جوئر جي پوک ۾، جا اسان جي چوڌاري هئي، ڳولا لاءِ نڪتا پر واپس موٽي آيا ۽ اهي ماڻهو ڪين هٿ لڳائي ڪونه. ماڻهو ويچارو ڪلنڊڙ جانور آهي ۽ جيتوڻيڪ ويجهڙائيءَ ۾ اسان جي فوج تي تباهي آيل هئي، پر ان هوندي به اسان ريجمينٽ جي ڊاڪٽر تي ڏاڍا ڪلياسين. هن جڏهن ڏٺو ته توبخاني جا ڪجهه ماڻهو مارجي ويا هئا، تڏهن هن ڏاڍي بهادريءَ سان توبخاني ۾ گهڙي، هڪ توب هلائڻ شروع ڪئي. هن ڀيرين ته ڏاڍي بهادريءَ سان حملي ڪندڙن کي فائر ڪري ڪيرائي وڌو، پر توب کي چوڙڻ واري ڏمڪ، وري ساڳي هنڌ نه رکي سگهيو. اهو ڏاڍو قيمتي وقت هو ڇاڪاڻ ته ٻروچ ٻيو حملو ڪري ذري گهٽ اچي توب وٽ پهتا هئا. ڊاڪٽر ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر ڏمڪ چڙي ئي ڪونه. ”هيٺ مٿي ڪرينس“ هڪ آفيسر رڙ ڪئي، جو ان وقت توب چوڙڻ وارو هو. ”آءٌ انهيءَ کي چوري نٿو سگهان“ ڊاڪٽر وراڻيو. ”جيئن وٺيثي

ڏيڻ وڃي ڪر". اڇا ڊاڪٽر پاسو ورايوئي ڪو نه ته هڪ وڏي نڪاءُ سان توب ولي تي چڙهي ۽ جيڪي به ويجهڙائيءَ ۾ هوس تن کي پاڻ سان ڪنيو ويئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو ڪليبارن جي فوج جانيديري کي ڇڏي، شڪارپور پهتي. ڪئمپ جي پويان هلندڙن کي رستي تي بير جو هڪ وڏو انداز مليو، جو ڦلجي ۽ ٻين اسٽيشنن تي انهن اَجايل روحن لاءِ ٻئي ويو جي اتي هئا. پر هنن انهيءَ جو بلڪل اُبتڙ ڪم ورتو، يعني ته سڀنيءَ جي اصول تي هليا ته "مون کي تو کان وڌيڪ ضرورت آهي." انهن گهڻو ڪري هرڪا بوتل هڪ مذهبي ڪرستان وانگر ڏاڍي شوق ۽ شڪراني جي انداز ۾ کولي پيتي. ڇڱو جو مون وٽ بير ڪو نه هو نه ته اهو به ڪونه بچي ها. اهڙيءَ طرح ڪاهان کي بچائڻ لاءِ اسان جون ڪوششون ناڪام ٿيون. ميجر ڪليبارن تي انڪوائريءَ جي ڪورٽ مقرر ڪئي ويئي پر انهن ڪو نيڪ فيصلو ڪونه ڏنو. انڪري ڪين وري پنهنجي فيصلي تي غور ۽ ويچار ڪرڻ لاءِ چيو ويو، پر انهن اهو ساڳيو ۽ اٽل فيصلو ٻڌايو جو منهنجي خيال ۾ بي انصافيءَ تي ٻڌل هو. ڇڱو ٿيو جو ڪو سياسي ماڻهو فوج سان ڪونه ويو هو، انڪري آءٌ پاڻ کي خوشقسمت سمجهڻ لڳس. غريب شيطان يعني ته هڪ پوليٽيڪل ڪتان اهي مضبوط ڪلها آئي ها، جن تي انهيءَ بدناميءَ جو بار ڪٽي سگهي ها. برگيڊير ميجر اي. ڊڪار وچان پنهنجو نڪ موڙي اها رڙ ضرور ڪري ها ته "لعنت اٿوَ سياستدانو!" ايجوٽنٽ بي. به اهو آواز ڪئمپ جي چئني ڪنڊن ۾ پکيڙي ڇڏي ها، ۽ هرهنڌ اهو بي سُرو ۽ پوِنڪ جهڙو آواز ته—"لعنت اٿوَ سياستدانو!" پيو ٻڌجي ها. مون کي هڪڙي درويش جي يادگيري پوي ٿي، جو جڏهن به ڪو ماڻهو بيمار ٿيندو هو يا بخت ياوري نه ڪندو هوس يا ڪو حادثو ٿيندو هو، تڏهن هو هميشه مذهب جي خلاف پنهنجي رمارڪ پاس ڪندو رهندو هو.

جانيديري چڏڻ کان اڳ، رحمان ڏاڙيل اچي اسان کي مليو. کيس هڪ سهڻي لونگي ٻڌل هئي، ۽ هو هاڻي اسان وٽ هڪ ايماندار شخص وانگر نوڪريءَ ۾ بيٺل هو. مون جڏهن وٽس سندس ڪاري گهوڙي ڏٺي، تڏهن ڏينهن-ٻن لاءِ ڪانئس گهريم. هو پاڻ انهيءَ تي خوش ٿيو ۽ اجازت ڏنائين. انهيءَ کان پوءِ جڏهن به آءٌ ٻاهر ويندو هوس، تڏهن سندس گهوڙيءَ تي چڙهي ويندو هوس. ڏاڍي طاقت واري هئي، آها پري جي پنڌ لاءِ بلڪل موزون هئي. پر پنڌ نيڪ ڪونه هوس چاڪاڻ ته اها ٿوري ٿوري پنڌ تي گهڻو ڪري بيهي رهندي هئي، ڄڻڪ ڪجهه ٻڌي رهي آهي. هوءَ هڪڙي پاسي ڪنڌ جهلي بيهي رهندي هئي، ۽ تيسين ڪانه چُرندي هئي، جيسين پنهنجي عادت نه پوري ڪري. رحمان پنهنجي گهوڙي واپس وٺڻ لاءِ ڏاڍو آتو ٿي ڏٺو، ۽ جيئن ته هو وڪڻڻ لاءِ به تيار ڪونه هو انڪري مون اها گهوڙي کيس واپس ڪئي، جنهن تي هو اتان ترت هليو ويو. پٺي ڏينهن مون ٻڌو ته هن کي ٻين ٻڙدي ڏاڙيلن سان گڏ ڪنهن ڦر تي وڃڻو هو، جنهن ۾ هنن کي چڱو مال هٿ آيو. اهوئي سبب آهي جو هو پنهنجي سواريءَ کي واپس وٺڻ لاءِ ايڏو آتو هو. اهي وهٽ جن تي ڏيهي ماڻهو چڙهندا آهن، يورپي ماڻهن جي ڏانوَ جا ڪونه آهن، چاڪاڻ ته هُو انهن جا ٻوٽ ۽ پنڌ وڇايو ڇڏين، ۽ ڪين اجايو گهڻو ۽ ٻڌو ٽپ سيکاريندا آهن. انهيءَ ڪري انهن جي سواري سٺائي ٿئي ٿي ڪانه، جيسين ماڻهو ڪاٺ جي هني تي هريل نه هجي.

هڪ دفعي مون کي هڪ افغان جي گهوڙي جي ٽپڻ ۽ ڪڏڻ ڏاڍو مزو ڏنو. مون ۾ خيال ڪيو ته آءٌ به انهيءَ جو مزو وٺي ڏسان. سو آءٌ وڃي مٿس سوار ٿيس. هن مون کي پنهنجي پٺيءَ تي محسوس ڪندي وٺي ڊڪ پاتي. جيتوڻيڪ مون معمول وانگر سندس ٻشڪون قابو جهليون، پر هڪڙي

يا بن ٽپن ڪان پوءِ مون ڏٺو ته مون واري ويهڻ جي جاءِ
کا گلن جي سيج يا بخمل جي نهيل ڪانه هئي. مون پانيو
ته گهوڙو بيهاريان پر اهو بيٺو ئي ڪونه، چاڪاڻ ته ان کي
به رونشو لڳي ويو. جيئن آءٌ کيس جهلڻ ۾ هوس، تيئن پاڻ
وڏا وڏا ٽپ ڏيڻ لڳو. مون ڏٺو ته هاڻي ٿو منهنجو بدن رهڙجي،
چاڪاڻ ته هنو هو ڏاڍو کهرو ۽ مون کي وري فقط سنهون
پاجامو پيل هو. "خدا توکي غارت ڪري" مون دل ئي دل
۾ انهيءَ وهٽ کي پٽيو. "تنهنجي هني تي فقط اهوئي ماڻهو
ويهي سگهي ٿو، جو لوهه جو نهيل هجي!" آخر مان گهوڙي
تان بنان جوکم جي لهي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس.

جيئن ئي آءٌ روجهاڻ وڃڻ جون تياريون ڪري رهيو
هوس تيئن مون کي وردان وٽان هڪ خط پهتو، جو پاگ (١) ۾
گهوڙيسوار فوج جو مهندار هو. هن لکيو ته بروهي هڪ وڏي
انداز ۾ گنداوا لڳ ڪان لهي رهيا هئا، جن ۾ هزارين ته سوار
هئا، پيادن جو ته انت ئي ڪونه هو. روجهاڻ لفظ کي ٿوريئي
ڦيري سان فارسي محاوري ۾ "مرڻيڪ روح" ۾ بدلائي سگهجي
ٿو. اتي مان هڪ ڏينهن رهيس، چاڪاڻ ته مون کي کوهه
صاف ڪرائڻو هو. انهيءَ کوهه ۾ جيڪو پاڻي موجود هو،
تنهن کي پيئڻ لاءِ قبول ڪرڻ تي جيڪر هيروگيٽ جا چشما
۽ ٽاور کاهي جو بيٺل دبو، رشڪ ڪرڻ تي مجبور ٿي وڃي
ها. ايراني نار جي وسيلي جڏهن اسان سندس پاڻي مٿي چڪي
ورتو، تڏهن منجهس ايتري ته ڏ پ هئي جو ماڻهو ويجهو نٿي
وڃي سگهيو. پانئجي ٿو ته جيڪي جانورن جا ڍونڊ منجهانئس
ڪڍيا ويا هئا، تن انهيءَ ۾ ڏپ جو واڌارو ڪيو هو. چاڪاڻ
ته صفائي ڪرائڻ کان ٢٤ ڪلاڪ پوءِ مس مس اها ڏپ
ويندي رهي ۽ ساڌو چارو جيڪو انهيءَ جو رنگ به بدلايو
بيٺو هو، سو به ختم ٿي ويو. مون روجهاڻ ۾ جمالين جي

(١) پاگ، ناڙي جي علائقي کي سڏبو آهي.

رئيس سان ڳالهه ٻولهه ڪئي. جنهن ٻڌايو تہ گذريل رات واريءَ جنگ ۾ سندس قبيلي جا تمام گهڻا ماڻهو ڪلپر بگٽين هٿان مارجي ويا، ۽ پاڻ بہ زخمي ٿي پيو هو. هيءَ رات جو آءٌ بريپٽ اڪريس جو سڄوئي سخت زمين وارو ٻوڙو هو. جيڪڏهن سونهان ساڻ نہ هجن ها تہ پوءِ انهيءَ ڪي پاڻيءَ وانگر طرف معلوم ڪرڻ لاءِ قطب نما سان هر هر ماپڻو پوي ها. روجهاڻ کان پنجن ميلن جي پنڌ تي هڪ سيد جو مقبرو هو، جو ٣٠ ميلن جي مسافريءَ ۾ مون کي فقط زمين تي هڪڙي نشان وانگر ڏسڻ ۾ آيو. اڃا اڌ پنڌ مس ڪيو هوسين تہ اسان کي چٽنگون اڏامندي ڏسڻ ۾ آيون، جن مان ظاهر ٿي ٿيو تہ جامڪيدار بندوقون ٻري ڪونہ هيون. منهنجا جمالي سونهان جانچ ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي ويا، پر پوءِ سنئين موٽي آيا ۽ ٻڌايائون تہ اهي بہ افغان مسافر هئا. اسان جڏهن کين ويجهو پهتاسين، تڏهن ڏٺوسين تہ انهن پنهنجا اُٺ ويهاري ڇڏيا هئا ۽ مٿن جامڪيدار بندوقون جهليون بيٺا هئا. هنن ٻڌايو تہ ڪيترا ئي بروچ ڏاڙيل مٿن اچي ڪڙڪيا هئا، پر اسان جي ويجهو هئڻ ڪري اهي حملي کان بچي پيا. انهن پٺاڻن پوءِ اسان جي پارٽيءَ سان شامل ٿيڻ جي اجازت گهري، جا مون کين ڏني. صبح ٿيڻ کان اڳ اسين برشوري پهتاسين، جو هڪ ويران ڳوٺ هو. سندس نالي مان ظاهر ٿي ٿيو تہ اهو ٻن لفظن بر شوري مان ٺهيل هو، جنهن جي معنيٰ آهي کاري پاڻيءَ تي پٽل. ۽ هو بہ ائين، ڇاڪاڻ تہ اتي جو پاڻي نهايت کارو هو. اُتي جي رئيس جو آءٌ پاڻيان ٿو، تہ هيءُ مَتو تي ڏسڻ ۾ آيو: ”جنت ۾ غلام ٿي رهڻ کان بهتر آهي تہ دوزخ ۾ بادشاهي ڪجي.“ جڏهن مون کوهن بابت پڇا ڪئي، تڏهن مون کي ڪي قتل کڏون ڏيکاريائون، جن ۾ فوٽ جيترو پاڻي مس هو. انهي کوهن سان مورڳو پاڻي ئي غائب ٿيي ٿي ويو. مون اتي هڪ بنگلي آڏڻ جو حڪم ڏنو ۽ فخر سان چانوَ ۾ ويهي ان کي ڏسندو رهيس. مون کي ان وقت سنڌي

لباس پيل هو، خاص ڪري منهنجو متو هڪ ننڍيءَ ٽوپيءَ سان ڍڪيل هو، جنهن جي چوڌاري ويهه وال ململ جو ڊگهو پٽڪو ويڙهيل هو. ان هوندي به مون محسوس ڪيو ته منهنجو متو هڪ گرم ٽانو ۾ پيل هو، چاڪاڻ ته پگهر هرهڪ پور مان لارون ڪري وهڻ تي لڳو. ٻئي ڏينهن مون ڏٺو ته پاڻي تمام ٿورو هو، انڪري مون آتي ڪٽيهن کي ڪم تي لڳائي، اها جُوءِ ڇڏي، جتي هڪ ڪلاڪ جي دير به سالن جي برابر ڀٽي لڳي.

اهي آجڙيل جايون ساوڪ جي پوشاڪ پائي سگهن ٿيون، سو هيئن ته انهن تائبن سنڌو درياء مان واهن جي رستي پاڻي پهچايو ويو. اڳين سالن ۾ به وڏا واهه آتان وهندا هئا؛ ميرواهه، جو حيدرآباد جي ميرن جو هو، ۽ مراد واهه، جو خيرپور وارن جي ملڪ هو. پر ڪاٽي نه ڪڇڻ ڪري ۽ ملڪ جي حالتن جي مدنظر، اهي آهستي آهستي زبون ٿي ويا ۽ وري نه ٺهي سگهيا. سفر تي وڃڻ کان اڳ انهن واهن بابت مون هڪ خط پنهنجي بالا دست کي لکي موڪليو، جنهن انهن جي ڪاٽي بابت صلاح مشورو ڪري ڪي هدايتون به جاري ڪيون هيون. آهي بروچ جيڪي منهنجو خط کڻي وڃي رهيا هئا، تن مون کان پنگ خريد ڪرڻ لاءِ، ڪجهه پئسن جي گهُر ڪئي. سندن چوڻ هو ته برپٽ کي منهن ڏيڻ خاطر، دل جي ڏڍ لاءِ کين ڪنهن مقوي شئي جي ضرورت هئي. مون کين ڪجهه روڪڙ ڏني جنهن تي هنن چيو ته ”هاڻي اسين سچو رستو ڳائيندا ويندا سين.“ برشوري ڇڏڻ کان پوءِ ٻارهن ميل پنڌ ڪري ميرپور پهتس. اهو سچو رستو آجڙ هو. مون کي ماڻهوءَ جي ٻن ڪوپرين ۽ ڪجهه زبون ٽيل ڳوٺن کان سواءِ، سچي رستي تي ڪي کين ڏسڻ ۾ آيو. پراڻو ميرپور هڪ وڏو ڳوٺ هو پر هئو گهڻي ڀاڱي ويران. آتي وڻن جو هڪ گهاٽو جهڳٽو هو، جنهن جي هيٺان مون پنهنجو تنبو کٽي کوڙيو.

رات جو ڏاڍي گهڻٽ ٿي ۽ صبح جو اها خبر پئم تہ سوارن جو هڪ جٿو ويجهو اچي رهيو هو. ڪن چيو تہ اهي بروهي آهن؛ ۽ جيڪڏهن اهي هجن ها، تہ پوءِ پائنجي ٿو تہ بلڪل معمولي مقابلو ٿئي ها، چاڪاڻ مون وٽ فقط چار سپاهي ۽ چار سوار هئا. پر حقيقت ۾ اهو پاڳ جو قاضي هو، جنهن کي آسي سوارن سان وردان مون ڏانهن ڏياري ـوڪليو هو تہ جيڪي بہ فون مان گڏ ڪري سگهان، اهي گڏ ڪري جلدي پاڳ پهچان، چاڪاڻ تہ بروهين جو هڪ وڏو ڪٽڪ ڪيترن ئي سردارن جي هٿ هيٺ پاڳ کي ويجهو پهچي چڪو هو. مون جڏهن پنهنجن ماڻهن تي نظر ڦيرائي، تڏهن ڏٺم تہ مون وٽ فقط نـو ماڻهو هئا. انهيءَ تي مون ڪـان ٺهڪ نڪري ويو. قاضي بہ ٺوائي پئي ڏنو، چاڪڻ تہ هن جو خيال هو، تہ مون وٽ گهڻ ۾ گهٽ هڪ سؤ ماڻهو تہ ضرور هوندا. حقيقت هيئن آهي تہ مون وارو بالادست ڪڏهن بہ سؤ ماڻهن کان گهٽ حفاظتي جٿي کان سواءِ ٻاهر ڪونہ نڪرندو هو ۽ پڻ فوج جو چڱو حصو بہ پاڻ سان کڻندو هو. مون لاءِ وري سندس اهو خيال هو تہ ٻہ-چار نائڪ منهنجي حفاظت لاءِ ڪافي هئا. بهر*ال، مون وٽ ڪمين کي آجوري ڏيڻ لاءِ ڪجهہ هزار رپيا هميشه ساڻ رهندا هئا. سو، مون قاصدن کي پئا ڏيئي بروهين جي انهيءَ حملي جي خبر هڪدم سکر ۽ لاڙڪاڻي ڏياري موڪلي ۽ قاضيءَ سان گڏجي پاڳ ڏي وڌيس. اسان رستي تي هڪ ڪلاڪ لاءِ قاسم جي جهوڪ نالي ڳوٺ ۾ ترسياسين، جو ڪاڊرنگٽن جي خيال موجب قاسم لاءِ هڪ چرچو ٿئي ها، پر اهو ٿي ڪونہ سگهيو، چاڪاڻ تہ اتي رسد جو سامان هيوئي ڪونہ. ڳوٺ جو مالڪ قاسم خان، جو زميندار بہ هو، اچي اسان سان مليو. هو ڏسڻ ۾ سهڻو مڙس هو. سندس ڏاڙهي ڪاري ۽ شاندار هئي. ساڻس گڏ محمد خان اپڙو بہ آيو هو، جو هاري پئي ڏنو، پر هو، ڏاڍي

سٺي طبيعت جو ماڻهو، انڪري مون پنهنجو تنبو ڪيس سونپي ڏنو.

آءٌ پاڳ ۾ صبح جو ٻين بجي پهتس. انهيءَ وقت تائين اسي گهوڙيسوارن مان جيڪي مون وٽ ميرپور آيا هئا، فقط هڪڙو قاضي وٽ بچيو، باقي ٻيا سڀ هڪ-نه ٻيو بهانو ڏيئي کسڪي ويا. جڏهن شهر جي در وٽ پهتاسين تڏهن قاضيءَ مون کي خبردار ڪيو ته جيئن ته اسين نيوا جي وقت پهتا هئاسين انڪري ٿي سگهيو ٿي ته ڪا گولي نه اچي نڪاهَ ڪري. چاڪاڻ ته قلعي جي حفاظتي فوج بروهين جي تاڙ ۾ ويٺي هئي. هن مون کي عرض ڪيو ته بندوق جي نشاني ڪان مڙيئي پري رهجي، جيسين سچ ڪٿي ڪڏي يا روشني ٿئي، پر جيئن ئي اسين مٿي دروازي ڏانهن وڌياسين، تيئن ڏپ ۾ قاضيءَ جا ڏند ڙڪڙڪ لڳا. مون دروازي وٽ پهچي، انهيءَ کي زور سان کڙڪايو. ڏنم ته ٻن-ٽن بندوقن جون ناليون اچي منهنجي مٿي جي سنوت ۾ بيٺيون، ۽ مون کي هڪل ڪئي ويئي ته ڏهه قدم دروازي کان پري ٿي بيهه، نه ته اهي بندوقون اِجهي ٿيون ڇٽن. ايتري ۾ ماڻهن جون منڍيون رروازي جي مٿان، ٽڪڙو ٽڪڙو اندر ٻاهر ٿيڻ لڳيون، جنهن تي مون کين دڙڪو ڏيئي چيو ته هاڻي اها بيوقوفي ڇڏيو ۽ دروازو کوليو. جيئن ئي آءٌ اندر گهڙيس تيئن سڌو وردان جي گهر ويس ۽ کيس ننڊ مان اُٿاري صورت حال بابت گفتگو ڪيم. هن ٻڌايو ته وٽس نوي (٩٠) سوار هئا، جي گهڻو ڪري بيقاعدي فوج جا هئا، ۽ نوان رنگروٽ هئا. دادر ۾ جتي اسان جا پنج سوَ ماڻهو ۽ ڪيترين ئي توبون هيون، پر اتان فقط هڪڙو ماڻهو آيو، جنهن کي پاڳ ۾ موجود ڪتيل توبن جي سنڀال جو ڪم ڏنو ويو. هڪڙي توب جي ترائي ونڌي هن شهر جي ويران پاسي ڏانهن انهيءَ جو منهن ڦيرائي وٺي ڇوڙيو. اهو ويرانو ٻه سوَ وال کن پري هو پر ڏڪ لڳو ٿي

کو نه. اها توب کا پويان ڏک هڻندڙ هئي، سو جيئن ڏي پويان ڏک هنيائين تيئن وچي ديوار کي لڳي ۽ ان کي پنهنجي مٿان ڪيرائي وڌائين. اها توب اڃا به انهيءَ ديوار جي هيٺان پئي آهي. هن جي راءِ هئي ته شهر کي بچائڻ ناممڪن هو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جا هزارين رهاڪو اسان جي خلاف هئا، ۽ جي خلاف نه به هجن، تڏهن به ڪين اسان جي مٿاڪُٽ سان ڪابه دلچسپي ڪانه هئي ۽ اهو به قلات جي نوجوان خان خلاف، جو ان وقت بولان جي لڪ تان هيٺ لهي رهيو هو. ساڳئي وقت ڪمال خان به ٽن- چئن هزار سوارن سان گنداوا جو لڪ لهي چڪو هو. پاڳو شهر جي پيٽ ڪيترن هنڌن وٽ ڏهن فوٽن کان به گهٽ هئي. ازانسواءِ پاڻي هٿ ڪرڻ خاطر شهر کان ٻاهر به ضرور وڃڻو ٿي پيو. پر انهن سڀني ڳالهين کان وڏي خرابي هئي محمد شريف جي، جو پنهنجي شرارتي ذهن جي ڪري مشهور هو. هو شهر ۾ موجود هو، ۽ بروهين سان به ملت ۾ هو. اهي خبرون ٻڌي مون صلاح ڏني ته شهر جي چڱن مڙسن کي گهرايو وڃي، ۽ ڪانئن پڇجي ته انهن جي ڪهڙي ڪهڙي راءِ آهي. راڄ جي چڱن مڙسن، جن ۾ غلام نبي مفيري ۽ حيدر خان ابڙو وغيره شامل هئا، تن جو چوڻ هو ته جيڪڏهن اوهان کي فوجون آهن ته پوءِ ڀلي مقابلو ڪريو، نه ته چڱو اهو آهي ته نوجوان خان سان صلح ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته طاقت کان سواءِ جيڪڏهن اوهان منهن ڏنو ته پوءِ اسان جون زمينون به ويران ٿي وينديون، ۽ اسان جي جان به جوکي ۾ رهندي. اهي ماڻهو حقيقت ۾ اسان جي فائدي ۾ هئا. پر انهن کي اسان جي ڪمزوريءَ جي پوري پوري خبر هئي. ڪين محمد شريف جي ڪرتوتن جي به ڄاڻ هئي جو بروهين جي اچڻ تي هڪدم دروازا کولي ڇڏي ها، ۽ دوستن جيان سندن آدرڀاءُ ڪري ها. جيئن ته اسان جا پاڳ ۾ آنَ جا انبار پيل هئا، انڪري اسان جو مقصد هو ته شهر جو بچاءُ ٿئي. انڪري آخر اها صلاح ٿي

تہ آءٌ پنهنجا سپاهي وردان وٽ چڙهي ڦلجيءَ وڃان، ۽ اتان مددي فوج ڏياري موڪليان. پوءِ انهيءَ ڪم ۾ ڪاميابي ٿئي يا نہ، پر پڻ ڏينهن ۾ واپس پاڳ پهچي وڃان. آءٌ ان وقت ڏاڍو ٿڪل هوس پر ان هوندي بہ هڪ مٺهري اُٺ تي چڙهي ڦلجيءَ ڏي پنڌ پيس. پرپٽ جا ارڙهن ميل لنگهندي، ڇڇر تي اچي پهتس. هي ڳوٺ لٺهري نديءَ تي ٻڌل هو، جنهن جي ڇوڏاري جوئر جو فصل بيٺو هو. مان پوءِ وزيره ويس جو بجرخان نالي هڪ مشهور ٻوگٽي سردار جو ڳوٺ هو.

ان وقت آءٌ اتفاق سان بجرخان جي اُٺ تي چڙهيل هوس، جيڪو گهٽو اڳي، سندس بيش پوڻ وقت ڪانئس ڦُريو ويو هو. اهو هڪ عجيب وقت هو. آڌيءَ رات جو مان بجر جي قبيلي جي ماڻهن ۾ هڪ اڪيلو ٿڪل ٿڪل ۽ ويڳاڻو شخص هوس. منهنجي پهچڻ سان بجر جو پٽ وزير خان ۽ سندس پاءُ مبارڪ خان ٻاهر نڪري آيا، ۽ سندن پنيان ٻڙن- ٻہ پيا ٻہ بروچ هئا. انهن نڪرڻ سان ئي پنهنجو اُٺ سڃاڻي ورتو، ۽ ان کي سندس نالو وٺي سڏ ڪيائون. مون کي بہ هڪدم سڃاڻي ورتائون، ڇاڪاڻ تہ شڪارپور مان گذرندي مون ڪيترا دفعا کين مانيءَ جي دعوت ڏني هئي. هنن هڪدم گهٽو ۽ ڪجهہ شيخون گهرايون ۽ اسان سيني گڏجي کانو کاڌو. گهٽي کي هتي دنبو سڏيو وڃي ٿو، ۽ آهي بہ ڏاڍو متارو! سندس پُڇ اچرج جهڙو ٿلهو هوندو آهي.

اتي اسان نفشڪ جي جنگ بابت ڳالهہ ٻولهہ ڪئي. هنن مون کي ٻڌايو تہ انهيءَ جُوءِ جا سيئي بروچ مرين جي مدد لاءِ ويا هئا ۽ جنگ ۾ حصو ورتو هئائون. مون پڇيومان تہ انهيءَ ۾ گهڻا ماڻهو مئا هوندا؛ تڏهن جواب ڏنائون تہ، بہ سؤ اوهان جا ماڻهو ۽ اسي بروچ.

اڌ ڪلاڪ يا ٿورو وڌيڪ آرام ڪرڻ کان پوءِ مون وري پنهنجو سفر شروع ڪيو. مبارڪ خان، ڦلجيءَ تائين رستي

جا ڇهئي ميل، جي گهٽو ڪري جهنگ هو، مون سان گڏ هو، قلجي هڪ تمام سهڻو ڳوٺ هو ۽ بگٽي-مري ٽڪرين جي پاڙ ۾ هو. پهرين اهو ڳوٺ ڪهيرين وٽ هو پر پوءِ کين بجرخان اتان ڪڍي ڇڏيو هو. جيئن ته ڪهيرين اسان جي اچڻ وقت سيني کان پهرين اسان جي ملازمت اختيار ڪئي هئي، انڪري سندن خدمتن جي صلي ۾ کين قلجي ۽ ان جو آسپاس وارو علائقو ڏنو ويو هو.

ياڳ کان قلجي تائين ڏکهي سفر ۾ معاملن کي سمجهي، تازي ويس ته اسان کي نيٺ ڇا ڪرڻ گهرجي. معاملا ڏاڍا مشڪل هئا، ۽ سکر جي اختياريءَ وارن کي انهيءَ طوفان جي-جيڪو تمام ويجهو اچي پهتو هو- ڪابه خبر ڪانه هئي، ڇاڪاڻ ته کين مون وارا خط پهتا ئي ڪونه هئا. بروهين ڪڇيءَ تي ٻه-طرفو حملو ڪيو. هڪ طرف کان ڪمال خان البنازئي ٽن-چئن هزارن ماڻهن سان گنداوا پهچي ويو هو، ۽ اتي ڦرلٽ شروع ڪري ڏني هئائين. ٻئي پاسي وري نصير خان پنجن-ڇهن هزار سوارن سان دادر جي ويجهو پهچي چڪو هو. ڪمال خان جيڪڏهن چاهي ها ته ٻن-ٽن منزلن ۾ ياڳ تائين پهچي وڃي ها. اتي اسان جي حفاظتي فوج ڪانه هئي ۽ ٻيو ته اسان جو مقرر ڪيل نائب محمد شريف بروهين سان اڳيئي ملت ۾ هو، انڪري شهر تي آسانيءَ سان سندس قبضو ٿي وڃي ها. ياڳ هٿ اچڻ کان پوءِ ڪمال خان جو ان جي گودامن تي قبضو ٿي وڃي ها، جنهن جي وسيلي هو دادر کي ٻن ٻاهين جي وچ ۾ وجهي سگهيو ٿي. ساڳئي وقت هو ڪاڇڪ جي ماڻهن، مرين ۽ بگٽي بروچن سان رابطو قائم ڪري سگهي ها. انهيءَ ڳالهه تي بحث ڪرڻ جو ضرورئي ڪونه آهي ته ڪو دادر نه وٺي سگهي ها. ائين ڪرڻ سان هو اسان جي فوجي جتن کي ڪٽي سگهيا ٿي.

اسان جون فوجون جيڪر نصيرخان جي حملي کي منهن ڏيئي وڃن ها پر ياڳ هٿان نڪري وڃن کان پوءِ ۽ دشمن کي

توبن هٿ اچڻ کان پوءِ سنڌن مقابلو نه ڪري سگهن ها. انڪري بهتر طريقو هي هو ته مان ڪافي طاقتور فوج جمع ڪري پاڳ پهچان ۽ پيادل فوج کي اتي ڇڏي، جيڪي به سوار جمع ٿي سگهن، تن سان بروهين جي ڪئمپ طرف گنداوا ڏانهن ڪوچ ڪريان. مون کي پنهنجي بالادست وٽان ڪي به اهڙيون هدايتون ڪونه هيون، پر ڇا اهڙي نازڪ وقت ۾ انهن لاءِ ترسڻ ضروري هو؟ ائين ڪرڻ سان دير ٿي وڃي ها ۽ بروهي تيسين پاڳ کي ڦُري چٽ ڪري ڇڏين ها. مون کي حيدر خان ابڙي، امام بخش رند، غلام نبي مغيري ۽ احمد خان مغازي جهڙن زميندارن جي مدد جو آسرو هو، جي نه فقط ڪي سوين سوار پيدا ڪري سگهيا ٿي، پر ساڳئي وقت اسان کي دشمن جي نقل و حرڪت جي به خبر پهچائي سگهيا ٿي. سنڌن وفاداري جي بهترين ضمانت سنڌن زمينون هيون جي فصل سان پريون ٻڌيون هيون، انڪري جيڪڏهن اسان سان ساٿ نه ڏين ها ته بروهين جو اتاهم لشڪر سنڌن زمينون تباهه ڪري ڇڏي ها. اسان سيئي طريقا استعمال ڪري، هزار سپاهي جمع ڪري وڃون ها، جي ڪمال خان کي ٻوڙائي وڃي ٽڪرين تائين ڇڏين ها، پر ائين ڪونه ٿي سگهيو؛ ۽ نتيجو اهو نڪتو جو رسد جو سڄو مال ساڙيو ويو. منهنجي ڦلجيءَ پهچڻ کان هڪدم پوءِ، ٻه سؤ سوار ۽ ٻه سؤ پيدا لهري کان پهچي ويا هئا. انهن ٻڌايو ته ريجمينٽ جو هڪڙو بازو ٻن توبن ۽ ڪجهه سوارن سان دادر ڏانهن وڌي رهيو هو، پر پاڳ جي رستي کان نه، ڇاڪاڻ ته ڪين انهيءَ خطري جي ڪابه خبر ڪانه هئي. مون ارادو ڪيو ته آءٌ پاڻ لهري وڃي ڪمانڊنگ آفيسر تي زور آڻيان ته هو پاڳ ڏانهن ڪوچ ڪري. اتي پهچڻ کان پوءِ مون ڏٺو ته اسان کي پنهنجي رٿن کي عملي جامي پهرائڻ ۾ ڪافي وقت لڳندو. دادر کي مدد پهچائڻ کان اڳ اهو ضروري هو ته گنداوا جي بروهين خلاف ڪو موثر قدم کڻجي، ڇاڪاڻ ته دادر تي نصيرخان جي حملي کان وٺي ان

وقت تائين ١٨ ڏينهن گذري چڪا هئا. لهريءَ وچڻ کان اڳ مون بجرخان ۽ بيبرگ سان ملاقات ڪئي، جن کي ان وقت آزاد ڪري خاطر قلجي آندو ويو هو. پر ان هوندي به مٿن چوڪسي رکيل هئي. ملاقات مڙيئي چڱو وقت هلي، ۽ انهيءَ ۾ حاضر معاملن تي بحث مباحثو ٿيو. بيبرگ گهڻو وقت نظربند رهڻ ڪري ڏاڍو خفي پئي لڳو ۽ پنهنجي آڻ مڃڻ واري ڏينهن کي پٽي رهيو هو. بجر ڳالهائڻ ۾ وڌيڪ سهڻو ۽ فهميدو پئي لڳو. هن فقط هيئن چيو ته "صاحب! جيڪڏهن آءٌ ٿهنجي پاءُ جي اڳيان پيش پوان ها، ته هو مون سان بيءَ طرح پيش اچي ها ۽ مون کي انگريز سرڪار جو دوست بنائي وجهي ها!"

پيادل فوجي آفيسرن ۾ منهنجو پنهنجو هڪ مائٽ به هو جو ڪاجڪ جي گهيري ۾ شامل هو. ڳالهين ڪندي اسان ڪاجڪ جي ڪوٽ جو به ذڪر ڇيڙيو، جنهن تي هن چيو ته "اوهان کي ڏاڍي ڏکي جنگ ڪرڻي پوندي." اتي مون کان کِل نڪري ويئي. انهيءَ تي هن دعويٰ ڪئي ته "اوهان جون فوجون اسان جي توبخاني اڳيان بيهنديون ئي ڪونه!" منهنجو وري اهو چوڻ هو ته اهي بيهنديون. اهڙيءَ طرح ڳالهين ڪندي اسان هڪٻئي کان موڪلايو. اڃا ٻه مهينا ئي ڪونه گذريا ته خبر پيئي ته اهو نوجوان آفيسر ڪاجڪ تي حملو ڪندي مارجي ويو. اهو حملو ٽي دفعا ڪيو ويو پر هرڪنهن ڀيري انهيءَ کي ناڪامي ڏسڻي پئي. لهري پهچڻ تي مون اهي ٻه فوجون ڏٺيون جي گهڻي وقت تائين ڪاهان ۾ گهيري هيٺ آيل هيون. انهن مون کي مرين جي طرزعمل بابت دلچسپ ڳالهيون ٻڌايون. انهيءَ بهادر قبيلي نه فقط اسان جي حفاظتي فوج کي پوئتي هٽڻ جي اجازت ڏني پر ساڳئي وقت مٿن رحم ۽ مهرباني جي نظر به ڪئي هئي. مثال طور اسان جو هڪ سپاهي جڏهن ساٿو تي ڪِريو پيو، تڏهن هڪ مري سونهون کيس پنهنجي خچر تي چاڙهي هيٺ وٺي آيو. انهن جي سردار دودا خان مريءَ

انهيءَ سپاهيءَ هٿان هيءُ يادگار نياپو ڪمانڊنگ آفيسر کي ڏياري موڪليو: ”چئو وچي پنهنجي صاحب کي، ته مرين جيڪي به ماڻهو ماريا آهن، اهي جنگ ڪندي قتل ڪيا آهن. باقي رهيو زخميل، ڪئمپ جي پويان هلندڙ، ۽ قيدين جو خون، انهن جي جوابداري بگٽين تي آهي. اسان جا هٿ مقابلي نه ڪندڙ ماڻهن جي رت سان ڪڏهن به نه رڱيا ويا آهن.“ڪو به تاريخدان مرين کي دلير ۽ فراخ دل مردن جي فهرست ۾ داخل ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهي. سندن زالون به اهڙيون ئي بهادر آهن. اهي جنگ ۾ زخمين جي سنڀال کان سواءِ، سخت جنگ جي وقت، مڙسن سان گڏجي جنگ ڪنديون آهن. بروچن ۾ گهٽو ڪري هڪ زال ڪبي آهي ۽ زالن جي وفاداري پهاڪي طور ياد ڪئي ويندي آهي. اڳين وقتن ۾ جڏهن پٺاڻن جي شڪارپور تي حڪمت هئي، تڏهن اتي جي هڪ پٺاڻ حاڪم جي هڪ مري بروچ جي زال سان دل ٿي ويئي جو سندس نوڪريءَ ۾ هو. حاڪم جڏهن ڏٺو ته هوءَ ڪيس سنوت نٿي ڏئي، تڏهن هن سندس مڙس کي ملازمت جي سلسلي ۾ ٻاهر موڪلي ڏنو ۽ پاڻ وڃي هن جي گهر وارد ٿيو. حاڪم جو خيال هو ته جيڪڏهن خوشيءَ سان راضي نه ٿي ته پوءِ سانس زوري به ڪبي. سچ لٿي کان پوءِ حاڪم غائب ٿي ويو. هڪ رازدار نوڪر کي سندس نيت جي خبر هئي، تنهن وڃي ڪيس انهيءَ ساڳئي گهر ۾ ڳولي ڪڍيو. ڇا ڏسي ته حاڪم هٿين-پيرين ٻڌو پيو هو، ۽ اهڙي ته مار کاڌي هئائين جو مڙس جهلڻ کان سواءِ پيرن پر بيهي ڪونه ٿي سگهيو. انهيءَ قصي جي سموري خبر ته ڪانه پئجي سگهي، پر ٻڌڻ ۾ آيو ته اها مائي پنهنجي. نامراد عاشق لاءِ پاڻ ئي بس هئي. مائيءَ هن کي ڏاڍي مار ڏيئي رسن سان ڪٺي ٻڌو ۽ پاڻ وڃي پنهنجي مڙس پيڙي ٿي، ۽ وري شڪارپور واپس ڪانه آئي.

مون جڏهن پنهنجي راءِ سينئر ملٽري آفيسر جي اڳيان ظاهر ڪئي، تڏهن هن انهيءَ کي معقول سمجهي، پاڳ ڏانهن ڪوچ ڪرڻ جو ارادو ڪيو. اسان انهيءَ ساڳيءَ رات پنڌ پياسين ۽ اڌ رات جو اڍائي بجي ڇچر پهتاسين، جتي اسان منزل ڪئي. هتي مون کي جوڻر جي پوک ۾ آسمان جي هيٺان سمهڻ جو موقعو مليو. مون واري جبي مون کي هنڌ جو ڪم ڏنو، پر اتي مڇر ڏاڍا هئا. ولهه تي سمهڻ جي ڪري، ننڊجي پيس ۽ جڏهن اٿيس تڏهن هٿ-منهن ڌوئڻ خاطر تنبوءَ ۾ وڃي ٽوال گهريم. تنبوءَ ۾ رهندڙ آفيسر هڪدم ورجايو، ”ٽوال ڪپيٽي دوست! حاضر-ڇوڪرا ٽوال ڪٽي وٺ جلدي.“ پر مون واري دوست جو نوڪر به ڪلب باالبرسٽن وانگيان پنهنجي مالڪ جي ٽوال کي ڪٽي ٽو هٿ لائڻ ڏئي. تنهن چا ڪيو جو ڪوڙ ڪري ويهي ٽوال ڳولڻ لڳو. نيٺ جڏهن گهڻي دير ٿي، تڏهن هن هڪل ڪري چيس، ”اڙي ٽوال ڏيڻ ۾ ايڏي دير!“ تڏهن جواب ڏنائين ته ”سائين آهيئي هڪڙو ٽوال ۽ اهو اوهان اڳيئي ڪنيو ويٺا آهيو.“ ٻئي ڏينهن صبح جو اسان پاڳ پهتاسين. مون گذريل ٢٤ ڪلاڪن ۾ هڪ سؤ ويهه ميل سفر ڪيو هو، انڪري مون چاهيو ٿي ته ڪجهه آرام ڪجي. اسان جو اتي ڏاڍي سني وقت پهچڻ ٿيو، ڇاڪاڻ ته بروهي گنداوا کان نڪري ڏکڻ ڪڇي ۾ ڇڙوڇڙ ٿي ويا هئا ۽ انهن جون ڪي ٽوليون پاڳ جي ويجهو ٽورن ميلن اندر ڏسڻ ۾ آيون. محمد شريف، جو به ڏينهن اڳ مون کي اڪيلو ڏسي رڪيءَ طرح پيش آيو هو سو هاڻي عزت سان اسان جي خوشامد ڪرڻ لڳو. اڃا مون نيرن ئي ڪانه ڪئي هئي، ته پري کان مٽيءَ جو هڪ وڏو ڪڪر اڏامندو نظر آيو. اسان ڇا سوار جانچ پڙتال لاءِ اڳتي وڌي ويا ۽ توبن کي، جي برج جي ويجهو هيون، سنوت ڏيئي تيار ڪيو ويو. برج ۾ ان وقت اسان جي پيادي فوج جا ٣٥٠ ماڻهو مقيم

هئا. پر خبر پئي ته مڙني خير هو. ٻيو ڪو به ڪو نه هو. الف خان جو پٽ، جيڪو گهوڙيسواري ڪري رهيو هو، سو گهوڙي تان ڪري پيو هو ۽ سندس ٻانهن ڀڄي پيئي هئي. نينگر جي ٻانهن چوڪرين جهڙي پوري ۽ لسي هئي، پر شابس هجيس، جو ڏک دليريءَ سان جهلي ويو. مون صلاح ڏني ته جيسين اسان جي هتي اچڻ جو اطلاع بروهين تائين پهچي، تيسين اسان کي تڪڙو تڪڙ ڪوچ ڪري گنداوا پهچڻ گهرجي. منهنجي صلاح گهڻو ڪري پسند پيئي ۽ مون انهيءَ وقت عامل ۽ ٻين آفيسرن کي، جي ويجهڙائيءَ ۾ هئا، خط لکيا ته چوويهن ڪلاڪن اندر اچي اسان سان شامل ٿين. ساڳئي وقت اها صلاح به ڏني ته شهر جا دروازا بند رهن ته جيئن ڪو به قاصد دشمن ڏانهن نه وڃي سگهي. اسان واري اها رٿ چڱي هئي يا خراب، پر پوري ڪانه ٿي سگهي. اڃا مون اهي بندوبست پئي ڪيا، ته هڪ قاصد منهنجي بالادست وٽان نياپو کڻي اتي اچي پهتو، جنهن ۾ هدايت ڪيل هئي ته آءٌ هڪدم ڪيس وڃي شڪارپور ۾ ملان. مون لاءِ انهيءَ حڪم جي مڃڻ کان سواءِ ٻي ڪابه واهه ڪانه هئي، انڪري وري شڪارپور جي رستي تي پنڌ پيس. پر مون کي اهو اطمينان رهيو ته مون مڙسي ڪري ڀاڳ کي بروهين کان بچائي ورتو، نه ته ڏينهن-ٻن ۾ ڀاڳ جي به اها ساڳي حالت ٿئي ها، جيڪا ڪنڊا ۽ گنداوا جي ٿي هئي. انهن ٻنهي شهرن کي نه فقط ڦريو ويو، پر ڪين باهه ڏيئي ساڙي رک ڪيو ويو هو.

باب ڏهون

شاهه پور - عاميل جو همراز تُرڪ علي - رئيس العلماء سان ملاقات-
ڪانڊاهه ۾ ٻاڳ وٽ جهڙپون- دادر تي حملو - ليفٽيننٽ
لوڊي جو خون - مير نور محمد جي وفات - گنداوا وٽ
نصير خان کي هار - بروهي قيدي- شڪار گڙهه ۾ شڪار

١١- آڪٽوبر تي مون ٻاڳ ڇڏيو ۽ چاليهه ميل سواري ڪري طاهر جي ڳوٺ پهتس. جتي ٽورا ڪلاڪ آرام ڪري، جسر ڪان لنگهي شاهپور پهتس، جو ڪڇين جو وڏو شهر آهي. قلعجيءَ وانگر هي شهر به بوگٽين جي هٿ چڙهيو هو، پر پوءِ اسان اهو هٿ ڪري، وري کين واپس ڪيو هو. شاهپور ۾ مون عاميل ۽ ٻين آفيسرن کي ڏٺو، جن اسان جي گنداوا تي رٿيل حملي جي بند ٿي وڃڻ تي افسوس ظاهر ڪيو. عاميل مون کي ساڙس بربٽ ۾ ٿيل واقعن بابت گهڻو ڪي ٻڌايو. اسان وٽ بروچن ۾ تُرڪ علي جڪراڻيءَ کان وڌيڪ ڪوبه سٺي ڪردار وارو رئيس ڪونه هو. هو ڏکو ۽ سنهو پير مرد هو، جنهن کي ڳاڙهي رنگيل ڏاڙهي هئي. گهٽ تهذيب يافته قومن ۾ ماڻهوءَ جي حياتي جي ڪا قيمت نه آهي، پر ترڪ عليءَ وٽ نه بلڪل ڪانه هئي. هڪ ڏينهن هڪ هندو دڪاندار عاميل کي ڪنهن شيءِ خريد ڪرڻ لاءِ ورجائي ورجائي چوڻ سان ڪڪ ڪري رهيو هو. ان تي عاميل ترڪ عليءَ ڏانهن اشارو ڪري چرچي طور ڪيس چيو ته ”هن کي ٽار ته جيئن ٻڪ بند ڪري.“ ترڪ علي هڪدم وڃي انهيءَ بڪواسيءَ کي ڳچي کان جهلبو ۽ گهليندو ويس ٻاهر. ان وقت ترڪ عليءَ

وٽ ڪليل چاقو به هٿ ۾ هو، ۽ هيٺن چوندو ويو ته ”اجهو ٿو مات ڪرايانس.“ عامل کي اچي خطرو لڳو ته متان ماري نه وجهيس، سو اٽي ڪيس سندس چنبي کان ٻچايائين جاڳالهه ترڪ عاليءَ کي نه وڻي. شڪارپور ڏانهن ويندي مون سان جڪراٽين جو هڪ حفاظتي جٿو به ساڻ هو، جي ترڪ عليءَ جا ماڻهو هئا. هنن سمجهيو ته مان سندن ٻولي ڪونه ڄاڻان، انڪري ڏاڍي فخر سان اهي ٻڌاڪون هڻندا ويا ته ڪيئن هنن لارڊ ڪئننگ جي فوج کي ڦريو هو. ”انهيءَ هوندي به“ انهن مان هڪڙي ورجايو، ”فرنگي ڏاڍا فراخدل آهن چاڪاڻ ته جيڪي ڪاٺئن هڪڙي ڏينهن ڦريو وڃي ٿو، اها ساڳي شئي ٻئي ڏينهن پئسا ڏيو خريد ڪن. ڪاٺئن وڏيڪ ٻيا ڪهڙا سٺا گراهڪ ملي سگهن ٿا؟“ نيٺ وري به اچي شڪارپور جي چارج ورتم جا ڪڇيءَ جي پٺان پاڻيءَ واري ٻرپٽ جي پيٽ ۾ هڪ سهڻي جاءِ هئي.

واپس پهچڻ کان ٿورو وقت پوءِ آءٌ اتي جي عبدالخالق نالي هڪڙي عالم سان ملڻ ويس. هو ڪڏهن به ڪنهن يورپيءَ سان ملڻ ڪونه وڃي چاڪاڻ ته سندس اصول هو ته فقط مسلمان وٽ ئي وڃجي. انگريزي پهاڪي وانگر ته جيڪڏهن جبل موسيٰ وٽ نٿو اچي ته پوءِ موسيٰ کي ئي جبل وٽ وڃڻ گهرجي، رسمي طور مون بزرگ وٽ وڃڻ جو فيصلو ڪيو. مون ڏٺو ته رئيس العلماء هڪ سهڻي شبيهه جو پيرمرد هو، جنهن جي هر ڳالهه ۾ سچي مذهب جو ذڪر ٿي آيو. هو ڪافرن جي باري ۾ تير جيتري به رعايت ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو. ٻين ڳالهين سان گڏ هن انهيءَ ڳالهه تي به بحث ڪيو ته مسلمان هڪ ڪرستان سان گڏ ماني کائي ته انهيءَ ۾ ڪو هرج آهي. منهنجو خيال هو ته قرآن ۾ انهيءَ جي ڪابه جٽهل ڪانه آهي. ان تي هن جواب ڏنو ته توهان پاڻ به ته پنهنجي شريعت تي ڪونه ٿا هلو، مثال طور اوهان کي

رت ۽ ڦاهي ڪاڏل جانور جي ڪاٺ ڪان ٻنع تيل آهي پر اوهان انهن حڪمن جو ڪوبہ خيال ڪونہ ٿا ڪريو. جيئن تہ اوهان پنهنجي شريعت جا اصول ڇڏيو ويٺا آهيو، انڪري اوهان کي ڪافرن ۾ شمار نہ ڪريون تہ ڀيو ڇا ۾ ڪريون؟ هن ڪرستانن جي انهيءَ دليل تي بہ ڳالهايو، تہ ڪرستانن جي تعليم اڻپوري آهي ۽ آخرين نہ آهي.

هتي هن ملڪ ۾ فقط اهو ماڻهو وڏو عالم سمجهيو ويو ٿو جو ڪنهن ٻئي عالم سان مناظرو ڪري سگهي. پر جيڪڏهن ائين نٿو ڪري سگهي تہ پوءِ پنڪي کي ڳنڍ ڏيئي انهيءَ عالم جو مريد ٿيڻو پوندس. رئيس العلماء جو لقب فقط انهن کي ڏنو ويندو آهي، جن جو نالو هجي ۽ جيڪو مذهبي سختيءَ ۽ ديني علم جي ڄاڻ ۾ پڙ هجي.

جنهن وقت آءٌ ڪڇي ۾ هوس، ان وقت ڇڳي موچاري فوج سکر ۾ جمع ٿي چڪي هئي، بروهين جا لشڪر جڏهن گنداوا کان وٺي ٻولان جي ميدانن ڏانهن لڙي رهيا هئا، ان ان وقت اسان جا سياسي حاڪم وري حسد وچان ٻاڻ ۾ وڙهي رهيا هئا ۽ ڏاڍي آرام سان اينڊڙ موسم لاءِ رٿون رٿي رهيا هئا، تہ خان جو ڇا ٿو ٿئي. جنگ جي محاذ تي هڪٻئي پٺيان ڪئين ريجمنٽون موڪليون ويون، پر ان هوندي بہ سکر واري مهاڳ تي فوجن ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي ۽ اهو ساڳيو مجموعو رهيو. آخر اسان جي حڪومت وري ڪوريڙي جي چار آڱر لڳي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ ڪي ڏهہ-ٻارهن ٽنگ تي پيا هئا جن جي ڪري منجهس گهانچا ۽ وٽيون ڏسڻ ۾ آيون. انهيءَ ڪان پوءِ اسان جي مڪيہ سياسي ڪوريڙي ڪجهہ ٻڌڻ جي عنايت ڪئي، ۽ پوري شان شوڪت ۽ زهر سان پريل رومڙ بہ ڪئي، پر مڪين کي جيڪي ڪجهہ ڪرڻو هو اهو انهن ڪيو ۽ پوءِ رمنديون رهيون.

انهيءَ وچ ۾ جيڪي ڪمي ٻون برشوري ۾ ڇڏيا هئا،

تن کي بروهي سوارن ڀوڙائي وچي ٻروٽ ۾ ڇڏيو. پر انهن سان ٻه ساڳي جٿ ني، چاڪاڻ ته راڻيءَ جي چوٿين ريجمنٽ کين شڪست ڏيئي، منجهائن هڪ سؤ ٽيهه مرد ۽ ٽي عورتون ماري وڌيون. عورتن کي نه مارين ها ته ڏاڍو چڱو هو، پر ڇا ڪجي. اهي رات جو ويس بدلائي پنهنجن مڙسن سان گڏ جنگ ڪنديون ته پوءِ ڪنهن کي ڏوهه ڏيئي سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح ڪانڌاهه ۾ ٻه ائين ٿي ٿيو هو. انهن مسڪين زالن کي تلوار جي ڌڪ نه فقط ٻک، ڏک ۽ سڃائيءَ کان نجات ڏياري پر ان سان گڏ انهيءَ نظاري ڏسڻ مان ٻه جند ڇڏائي، جنهن ۾ سندن مرد، پيٽ ۽ ٻچا رت ۾ لڙهي رهيا هئا. ساڳئي وقت وردان وري ٻي هڪ ٽوليءَ تي حملو ڪري ان جا چاليهه ڦورو ماري وڌا. وردان پاڻ ٻه پنهنجن هٿن سان ٻه ماڻهو ماري وڌا هئا، جيتوڻيڪ هن ۾ انهن کان وڌيڪ ماڻهن جي مارڻ جي طاقت هئي. هن جو چوڻ هو ته ڪيئن نه جلدي هڪ ماڻهوءَ کي ماري سگهجي ٿو. مثال طور هن ٻڌايو ته هڪڙي پيادي جي پنيان هن وٺي گهوڙو ڀوڙايو ۽ ويجهو پهچي تلوار ڪڍي پنيان ڌنبيائينس جا وچي سندس ڇاتيءَ کان نڪتي. بسم الله چوندي هن هڪ رڙ ڪئي ۽ جيئن ئي وچي ڪريو تيئن مري ويو. پنهنجي هڪ پاءُ کي ائين مرندو ڏسي، ڏڪڻي وٺيو وڃي. بروهين واري جنگ حقيقت ۾ هڪ ڪاسائڪو ڪم هو، ڇاڪاڻ ته اهي پناڻن ۽ بروچن جي پيٽ ۾ جڻ ته وڙهيائي ڪونه. جيتوڻيڪ انهن جو تعداد هزارن ۾ هو پر ان هوندي ٻه انهن کي اسان جي دادر واري فوجي چونڪيءَ پوئتي هٽائي، فاش شڪست ڏني هئي. انهيءَ جنگ ۾ اسان جا فقط ٻه آفيسر ۽ ويهه سپاهي ڦٽيا، ۽ ٻه يا ٽي سپاهي مئا. بروهين کان پيو ته کي ڪين پڳو پر فقط اهو ٿيو جو آنَ جا اتبار لٿي انهن کي باهه ڏيئي ڇڏيائون.

چاليهين ريجمنٽ جي اڳتي وڌڻ ڪري ڪمال خان پٺتي وڃي ٽڪرين ۾ لڪو، پر گنداوا جو شهر ساڙي ڇڏيو هئائين. مون وارو دوست چيڪر ٻڌي مري ها؛ هن پنهنجو تنبو هڪ اهڙي هنڌ کوڙيو هو، جو ڏسڻ ۾ ساوڪ سان ڀريل سهڻي ڪنڌ هئي. پنڌ ۽ ٿڪ سبب کيس ننڊ ڪٽي ويئي ۽ خواب ڏسڻ لڳو. ڇا ڏسي ته سدا بهار انگلنڊ ۾ ويٺو آهي، پر هڪجي نديءَ وهيءَ ۾ ۽ جيئن سمنڊ جي ڪناري تي ڪُڏي رهيو هو، تيئن سمنڊ جي وير کيس ويجهو ٿيندي ويئي. جيئن پٺتي تيئن سمنڊ پٺيان. سمنڊ جي ڪناري جيڪي عورتون وهنجي رهيون هيون تن کيس رڙ ڪري چيو ته ”پيچ تکو“، بس ائين پاڻ پتوڙڻ ۾ سندس اک کلي ويئي. جان ڪٿي ڏسي ته سندس هڪ تنگ پاٽيءَ ۾ هئي، ۽ ڪنڌ جي مٿان ڪلنڊڙ سپاهين ۽ آفيسرن جو هڪ ٽولو کيس هڪلون ڪري رهيو هو ته ”ٻڌين ٿو، تري جند ڇڏاءِ“. سچي ڳالهه جي حقيقت هيئن هئي جو هن پنهنجو تنبو هڪ ننڍڙيءَ نئين ۾ کوڙيو هو ۽ جيئن ته انهيءَ ويل ٽڪرين ۾ مينهن وَٺو هو، ان ڪري پڏو تڪي پاٽيءَ جي وهڪري سان ڀرجي ويو هو.

جيئن ئي ڪمال خان جا ماڻهو خطري واري ايراضيءَ کان پري نڪري ويا، تيئن ئي اسان جي فوجن دادر ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. دادر پهچڻ وقت اسان جي فوج ٿڪي ٽٽي پيئي هئي، ۽ ساڳي وقت سوار به وٽن گهٽ هئا. ان هوندي به ڪمال خان جي فوج پوئتي هٽي ويئي هئي. بروهين جو تعداد ان وقت پنج هزار هو ۽ جيئن ئي اسان جون فوجون اڳتي وڌيون، تيئن بروهين انهن تي حملو ڪري، کين چڙوچڙ ڪرڻ چاهيو. کين انهيءَ مهم تان نيٺ هٿ ڪڍڻو پيو، ڇاڪاڻ ته سٽار پينل جي ڪن ٽورن فئرن کين پوئتي پڇڻ تي مجبور ڪيو. هو ميدان ۾ پنهنجو سامان سڙو ڇڏي، پويان هڪ آيي ٽڪريءَ تي وڃي گڏ ٿيا. هيءُ وقت سوارن جي جُلهه جو

هو چاڪاڻ ته دشمن جي فوج اڃا تڪرائتي ميدان تائين پهتي ئي ڪانه هئي، پر گهوڙن کي اتيئي روڪيو ويو. چاڪاڻ ته اها پيادي فوج کان گهڻو اڳ نڪري آئي هئي، ۽ منجهن ايڏي سگهه ڪانه هئي، جو يورپين جي مدد کان سواءِ ڪا فيصلہ ڪُن جنگ ڪري سگهن. هيءَ دير لودي لاءِ موتمار ثابت ٿي. ڏاڍو غمگين نظارو هو اهو، چاڪاڻ ته جڏهن اسان جي فوج خان جي تنبوءَ جي ويجهو پهتي، تڏهن ڏسن ته لودي جو لاش بلڪل اگهاڙو ۽ سٽيل حالت ۾ پيل هو، پر هو اڃا گرم ۽ منجهانئس رت ڳڙي رهيو هو. سندس ڪابي ٽنگ آٽ جي ڪجاوي سان زنجيرن ۾ جڪڙي پيئي هئي، ۽ سندس مٿو تلوار جي ڌڪ لڳڻ ڪري ويڃي، سندس ساڄي ڪلهي جي هيٺان وڃي پيو هو، هڪڙو بنگالي نوڪر زنجيرن سان ويجهڙائيءَ ۾ جڪڙيو پيو هو. ۽ زار و قطار روئي رهيو هو. هن جيڪا ڳالهه ٻڌائي انهيءَ ۾ سندس وفاداريءَ جي پوري پوري ثابتي ملي ٿي. هن ٻڌايو ته جڏهن خان مستونگ ويو هو، تڏهن لودي به ساڻس گڏ نيو ويو هو، ۽ جيئن ته هنن اهو فيصلو ڪيو ته برطانيا سرڪار سان صلح ڪن، انڪري هڪ قيديءَ کي ڇيو ويو ته ڪئپٽن بين کي خط لکي، جو هن گهٽي ريڙهه پيڙهه کان پوءِ لکيو. اهو خط وري هڪڙي ٻئي قيديءَ، جو بروهين جي نظربنديءَ ۾ هو، تنهنجي معرفت ڇئن گهوڙيسوارن سميت موڪليو ويو. اهي واپس نه موٽيا، پر ڪئپٽن بين وٽان هڪ خط اچي پهتو، جنهن تي سردارن فيصلو ڪيو ته لوديءَ کي قتل ڪري، اسان جي فوجن تي حملو ڪيو وڃي. هڪڙي شاهوڪار هندو واپاريءَ سردارن کي لودي جي زندگي بخشڻ خاطر ٻه هزار رپيا رشوت طور ڏنا، انڪري هو لودي کي مستونگ ۾ ڇڏي اڳتي وڌيا. ٿورن ڏينهن کان پوءِ شڪست کائي وري موٽيا ۽ خان پاڻ سان

هڪ سؤ ماڻهو وٺي قلات هليو ويو ۽ لوڊي کي پاڻ سان ڪنير ويو.

بروهين جي دادر تي حملي ڪرڻ جي ارادي ڪان پوء، لوڊي جي ڏاڍي بيعزتي ڪئي ويئي ۽ کيس تڪليفون ڏنيون ويئون. اڌ اگهاڙي حالت ۾ کيس ڏينهن جو اُٺ تي چاڙهيو ويندو هو ۽ رات جو ڪليل ميدان تي سمهاريو ويندو هو. کيس تمام ڳرا زنجير پيل هئا ۽ ڪاڏو اهڙو ته ڪارايو ويندو هوس، جو هوند ڪتا به نه کائين. اهڙيءَ حالت ۾ کيس بيبي نانيءَ آندو ويو جتي خان جي فوجن ۾ بروهين جا ڪئين جٿا اچي مليا هئا. انهن مان ڪيترن لوڊيءَ کي پٿر هڻي سخت زخمي ڪري وڌو. دادر جي تباهيءَ کان پوء جڏهن سردارن ميجر بوسڪاون جي فوجن تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن لوڊي کي گارڊ سميت ڪئمپ ۾ ڇڏيو ويو هو. ٿوري وقت کان پوء ڪجهه سوار ويجهو آيا ۽ اچي ڇپاڻون ته سڀڪجهه ضايع ٿي ويو. عورتون جي ان وقت قرآن مٿي تي کڻي آيون نيزاريون ڪري رهيون هيون، سي هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙڻ لڳيون. ٻيءَ گهڙيءَ هڪڙو گهوڙيسوار اندر ڊوڪيندو آيو ۽ اهڙو ته ترار جو ڌڪ لوڊي کي واهي ڪڍيائين جنهن اسان جي ڳوناڻي کي سڄيءَ تڪليف مان اچي ڇوٽڪارو ڏنو.

مٿئين ڳالهه ٻڌڻ کان پوء جيڪڏهن ڪو ماڻهو همدرديءَ جو اظهار نه ڪري ته پوء آءٌ انهيءَ تي رشڪ ڪرڻ کان سواء نٿو رهي سگهان. سچ پڇو ته ڪي ماڻهو اهڙا به آهن جي اسان جي ماڻهن سان هن يا ڪنهن ٻئي سال اڪيلي طور يا اجتماعي طور ڏنل عقوبتن ۽ ظلم جو خيال ڪونه ٿا ڪن. ۽ انهيءَ کي هڪ معمولي ڳالهه سمجهيو بلڪل بيپرواهيءَ سان ٽاريو ڇڏين. منهنجي خيال ۾ اهي ماڻهو جانورن کان به پوئتي پيل آهن، جن کي انهن ماڻهن جي ڪا به پرواهه نه آهي، جي ملڪ ۽ قوم جي نالي تي ڪيترين ٻڌل ۽ اڻبڌل تڪليفن سان

مٿهن سامهون ٿين ٿا. وڌيڪ انهن ماڻهن جي خلاف بڇڙن ڳالهين جي آڌار تي بهتان بازي ڪئي وڃي ٿي.

غريب لوڊي لاءِ آءٌ فقط اهو چوندس ته هو بهادر ۽ سرگرم عملدار هو ۽ اهو بهتان ته هو ڏٺي ماڻهن لاءِ ظالم ثابت ٿيو هو؛ سو سراسر غلط آهي. جيڪڏهن انصاف جي نظر سان ڏٺو وڃي ته پوءِ هن پاڻ نرمي ڪرڻ جي غلطي ڪري، پاڻ کي آزار ۾ وڌو هو. مرحوم ڪئپٽن پونٽارڊنٽ مون کي ٻڌايو ته قلات ۾ لوڊي خلاف هلايل ڳالهين جي هن تحقيقات ڪئي هئي، پر نيٺ پتو پيو ته اهي سڀ ڳالهيون ڪوڙيون هيون. شاهنواز ۽ پين بروهين به مون کي انهيءَ جي پڪ ڏني ته هلايل ڳالهيون نسورو ڪوڙ هو. ٿوري ڳالهه جو هڪ اکر ته غريب لوڊي به پنهنجي جان اهڙيءَ طرح وڃائي، جهڙيءَ طرح شاهنواز پنهنجو تخت وڃايو هو. اهو سڀڪجهه اسان جي ڪچي واري سياسي بدانتظاميءَ جي ڪري ٿيو هو. مون کي رڳو اهو ڏک آهي ته مون پنهنجي پٺيان انهيءَ بدقسمت جوان وٽان پهتل خطن جو انبار ڇڏيو، جنهن مان جيڪر سنڌس مڪران تي ڪيل ڪامياب حملي ۽ قلات ۾ بهادريءَ سان بچاءُ وٺڻ جو احوال ملي ها.

انهيءَ ساڳئي وقت يعني ته ٣- ڊسمبر تي حيدرآباد وارو مير نور محمد گذاري ويو. مير نور محمد جو پنهنجي سر کهڙو به خيال هجي، پر هن شروعات ۾ اسان سان سچيءَ دل سان ناتو رکيو هو. سنڌس دربار ۾ جيڪي به سياسي عيوضي اسان جي طرفان موڪليا ويا هئا، تن ۾ ڪوبه اهڙو ڪونه آهي، جو سنڌس نالو عزت ۽ محبت سان نه ياد ڪندو هجي. وفات وقت اسان جي ريزيڊنٽ يعني ته ڊاڪٽر آئوٽرام کي پاڻ وٽ گهرائي، ڪيس پنهنجا ٻئي پٽ حوالي ڪيائين، ۽ ننڍڙي مير جي پيارت ڪري چيائين ته سنڌس حفاظت ڪئي وڃي. چاڪاڻ ته اهو هو به حفاظت جي لائق.

١٣- تاريخ انهيءَ فوتي سردار جي شڪارپور ۾ فاتح پڙهي ويئي ۽ آءٌ گورنر جي حڪم مطابق انهيءَ ۾ شريڪ ٿيس. انهيءَ وچ ۾ نصير خان جيڪو دادر واري معاملي کان پوءِ ٽڪرين ۾ پئي پنڪيو، سو اوچتو هڪ وڏي فوج سان گنداوا جي ميدانن ۾ اچي پرگهٽ ٿيو. سڪر واري خاموش جلسي انهيءَ کي پنهنجي سياسي راند ۾ رنڊڪ سمجهي، پڪو ارادو ڪيو ته نوجوان خان جي مڙيئي ڪا ڪن مهٽ ڪجي. سو چا ڪياڻون جو هڪدم ٢٥ ريجمينٽ جي ڪمانڊنگ آفيسر کي قاصد موڪلياڻون ته اهو اچي دشمن کي سيکت ڏئي. سکر کان گنداوا هڪ سؤ ٽيهه ميل فاصلو آهي. اهو پنڌ هن قاصد اهڙيءَ طرح ڪيو جو نيابو ٻه ڀيچاياڻين، ۽ جنگ ۾ گهوڙي سوار فوج جي ڪمان ٻه سنڀالياڻين ۽ ٽئين ڏينهن فتح جي خوشخبري پاڻ سان کنيو آيو. اهو سيڪجهه ٽن ڏينهن جي اندر ٿيو جو هڪ تمام وڏو ڪارنامو سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جي پيٽ ۾ ڪئپٽن برائون جي اسي ميلن جي سواري جنهن کي آئرن ڊيوڪ پادريءَ تمام گهڻو ساراهيو آهي، تيچ برابر آهي. ماڻهن کي انهيءَ جي خبر ئي ڪانه آهي ته ليفٽيننٽ پاٽنجر، جو پندرهين ديسي توبخاني مان هو، پنهنجيءَ مرضيءَ سان ڪئپٽن برائون سان گڏ ويو هو، پر جيئن ته ڪيس چڱيءَ طرح منهن نه ڏنو ويو، انڪري هو ٻنان ڪنهن منزل ڪرڻ جي واپس موٽي آيو. اها حد کان وڌيڪ چاڪوڙ هئي جنهن کيس بيمار ڪري وڌو ۽ آخر سندس زندگيءَ جو خاتمو آندو. جيڪي ماڻهو پنهنجي مرضيءَ سان ڪيڏانهن نڪري ويندا آهن، انهن جو اهڙو ئي حال ٿيندو آهي. آءٌ پاڻيان ٿو ته انهيءَ ڏس ۾ بنگالي سپاهين جي روش کي داد ڏيڻو پوندو. انهن کي جڏهن ڪنهن اڻوڻندڙ مهم تي موڪليو ويندو آهي تڏهن چوندا آهن ته ”صاحب اسين وڃون ته ٿا پر پنهنجي مرضيءَ سان ڪونه ٿا وڃون.“ چون ٿا ته گنداوا واريءَ جنگ ۾ ئي سؤ بروهي

مارجي ويا هئا ۽ هڪ سؤ تيهن کي قيد ڪيو ويو هو. انهن ۾ زهيري قبيلي جو هڪ نامور سردار بوئر خان ۽ سندس پٽ مراد به هئا. قيدين کي باڪڙ جي قلعي ۾ رکيو ويو هو، جتي کين اجازت ڏني ويئي هئي ته هو پنهنجن مائٽن ۽ عزيزن سان لکپڙهه به ڪن ۽ تحفا به وٺي سگهن. انهن بروهين کي موڪليل پٿر وانگر سخت مٺائي جي ڏڳن جو جائزو وٺندي، جي کين سندن زالن ۽ معشوقڙين موڪليا هئا، مون کان هي اکر "آه درا برا هورم ايليا." نڪري ويا. اهڙي سخت مٺائي هضم ڪرڻ لاءِ پانيان ٿو ته اهو عشق گهرجي جيڪو قيدين ۽ مٺائي موڪليندڙن جي وچ ۾ آهي. ساڳئي وقت اهو به ضروري سمجهيو ويو ته جيڪي خط قيدين ڏانهن موڪليا ٿي ويا، سي کين پڙهي ٻڌايا وڃن. اهو ڪم وري مون کي سونپيو ويو ۽ منهنجي هفتيوار ڊيوٽيءَ ۾ شمار ٿيڻ لڳو. جيئن ته مون کي بروهين جي لکپڙهه جو تجربو ٿي ويو هو، انڪري آءٌ دعويٰ سان چوان ٿو ته اهي سڀ خط سچائيءَ ۽ معصوميت سان ڀريل هئا. انهن خطن ۾ ڏاڏي ۽ ناني کان وٺي پوٽي ۽ ڏوهٽي تائين سڀني جو ذڪر ٿيل هو، ۽ انهن جي خير و عافيت جو مفصل بيان ڏنل هوندو هو. سلام دعا کان پوءِ اهو به لکيل هوندو هو ته جيئن ته پئسي ڏوڪڙ جي گهٽتائي آهي، انڪري هي مائو يا سڪل ميوو موڪلجي ٿو.

بروهين ۾، خاص ڪري امير گهرائي وارن جو چوڻ آهي ته اهي اصل ۾ حلب کان آيا هئا ۽ اهو سندن شبيهه مان ظاهر ٿو ٿئي، ڇاڪاڻ ته اهي افغانن ۽ بروچن کان بلڪل مختلف آهن. اهي قد جا ننڍا ۽ هلڪيءَ هانيءَ جا ماڻهو آهن، ۽ پڻ دماغي قوت ۽ جنگي طاقت ۾ به انهن ٻنهي قومن کان گهٽو پوئتي پيل آهن.

ڪم جي گهٽ هئڻ ڪري مون کي شڪارگڙهه ۾ شڪار ڪرڻ جو موقعو مليو، پر هندستاني شڪارين جي نظر

۾ اها هڪ سڪت هئي. مون به پاڻ کي ڪٿي سندن حوالي ڪيو، چاڪاڻ ته شڪار ڪرڻ جي رسمن جي مون کي ڪا خبر ڪانه هئي. مون کي هڪ اهڙي هنڌ ڀيهاريائون، جتي به رستا اچي ٿي پاڻ ۾ مليا ۽ پيو سڄو ملڪ جهنگ لڳو پيو هو. ٻئي پاسي کان وري ٽڙ وارا اڳتي وڌندا آيا. نتيجو اهو نڪتو جو هڪ وڏو بگهڙ منهنجي اڳيان نڪري ويو. اهو اهڙو ته بد فضيلت نڪتو، جو پنهنجي اچڻ جو ڪڙڪو به نه ڪيائين، انڪري جيسين آءٌ ڪيس نشانو بڻايان تيسين هو ڀڄي ويو. ٻئي دفعي وري هڪ متارو بدمعاش سوئر ٻاهر نڪتو،جو ڪمند کائي رهيو هو. هن وقت قسمت ياوري ڪئي، مغز وارو ڏڪ هنيومانس، جو پار ٿي ويس، ان هوندي به هو گهڻو پنڌ ڊوڙي پري وڃي ڪريو. ڏيهي ماڻهو خوشامد ڪرڻ ۾ ڪنهن به انگريز لارڊ جي شڪارين کان گهٽ نه آهن. اوهان جنهن به وقت فئر ڪندؤ ته هو سڀ گڏجي وٺي رڙيون ڪندا، ”لڳو لڳو.“ پوءِ گوليون ڀلي وڃي وڻ جي ٽڙ سان لڳن، يا ڪنهن واهه جي ڪناريءَ تي پون، پر ان هوندي به هو هُل ڪري چوندا ته، ”واهه جو ڏڪ لڳو!“ شڪارپور جي ويجهو واگهه ٿئي ئي ڪونه، پر ان جي اتر ۾ ٻڙديڪا جي جهنگ ۾ گهٽيئي ڏٺا ويا آهن. هن ضلعي ۾ ڪئپٽن هـَل، جو مشهور شڪاري هو، واگهه جو ٻڌي ٻئي آفيسر سان گڏجي ان جي پويان پيو. پنهي انجام ڪيو ته انهيءَ واگهه کي مڙس تي منهن ڏيو، جيتوڻيڪ اهڙي وعدي جي هـَل جهڙي ماڻهو وٽان ڪابه ضرورت نه هئي، چاڪاڻ ته هن اڳيئي واگهه ماريا هئا. جڏهن هو جهنگ ۾ گهڙيا، تڏهن ڪين ڪراهت جهڙي وڏي ساهه کڻڻ واري مروڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو — جهڙو ديو جو سهڪڻ! سندس ساٿيءَ جا ته اوسان ئي خطا ٿي ويا پر ڪيس ڀڄڻ جي تياري ۾ ڏسي هـَل پاڻ وڌيڪ خبر ٿيو ۽ تڪڙو تڪڙو اڳتي وڌيو. جهڪندو ۽ ٻوٽن کي بندوق سان پري ڪندو، جان ڪٿي

ڏسي ته تمام وڏي قد جو واگهه، تپ ڏيڻ جي فاصلي تي بيٺو
آهي. سندس گجگوڙ ۽ ٻچ کي نڪاءُ ڏيڻي لوڏڻ مان ظاهر
پئي ٿيو ته وات جو وت تتل هو. هل هڪدم پنهنجي ساٿيءَ
کي هڪل ڪئي ته "تون ڏڪ جهل، ته پهريون ڏڪ آءٌ ٿو
هڻانس." پر خبردار ڪرڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي،
چاڪاڻ ته همراه اڳيئي پنهنجي ڏڪ کي ٻئي ڏينهن لاءِ ملتوي
ڪري، اها ڪوشش ڪري رهيو هو، ته واگهه ڪان جيترو
پري رهي سگهي اوترو چڱو. اهڙي موقعي تي تمام ٿورا ماڻهو
دل ٻڌي سگهن ٿا، پر هل جون رڳون لوهه جون نهيل هيون،
سو سندس دوست جي ڊپ جو مٽس ڪوبه اثر نه ٿيو. هن
ڏاڍي آرام سان واگهه تي گولي هلائي، ۽ زخمي ڪري
وڌائينس، پر ان هوندي به هن اهڙو ته چال ڏنو جو ذري
گهٽ اچي مٿانئس پوي ها. پر پوءِ جهنگ ۾ غائب ٿي ويو.
ٿورن ڏينهن کان پوءِ علي مراد وٽي ان کي گولي ڪڍيو ۽
ماري وڌائينس، پر ان کان اڳ هن هڪ ٽڙ واري کي ماري
وڌو هو ۽ ڪيترن ٻين کي به زخمي ڪري ڇڏيو هو.

گهوڙن کي ورزش ڏيڻ جي خيال کان اسان وٽي گڏڙن
جي ٻويان گهوڙا ڊوڙايا، جي شڪارپور جي ويجهو تمام گهٽي
انداز ۾ ڏنا وڃن ٿا. اسان انهن جي ٻويان ڪتا به ڇڏيا، پر
هتي مٽي ايڏي آهي جو هڪ يا ٻن وڪن کڻڻ تي جيڪا ڊسڙ
اڏامي ٿي ان ۾ ننڍڙي فوج هوند خوشيءَ سان ڍڪجي وڃي!
ايڏيءَ ڏوڙ ڪري، هڪ دفعي به آفيسر مختلف طرفن کان
گهوڙا ڊوڙائيندي، هڪٻئي سان ٽڪرجي پيا ۽ هڪٻئي مٿان
اٿلندا پٿلندا وڃي زمين تي پيا. ٻنهي کي ڏاڍا ڌڪ آيا، ۽
هڪڙو ته نيٺ فوت ٿي ويو. پهرين هو ايترو ته چڱو پلو ٿيو
هو، جو ميز تي ويهي سگهندو هو. پر سندس ات ويهه جون
عادتون نه سڌريون ۽ ٿورو شراب ڪيس پاڻيءَ مان ڪڍي
ڇڏيندو هو. کيس حڪم ڏنو ويو ته خزاني جي سنڀال ۾ گارڊ

جي حيثيت ۾ سکر وچي. رستي کيس هڪ ڪاثير مليو، جنهن جا هٿ پير ٻڌي مون ڏانهن موڪليائين ۽ هڪ خط به ڏياري موڪليائين جنهن ۾ لکيل هو ته اهو مشهور ڌاڙيل ديـنو هو. بن ڏينهن کان پوءِ مون ٻڌو ته هو سکر ۾ چريائيءَ جي ڪري وار چئندو پٽيندو مري ويو. سندس بيماريءَ جو سبب بلاشڪ اهو ڌڪ هو، کيس گهوڙي سواريءَ ۾ رسيو هو.

باب يارهون

۱۸۴۱ع جي شروعات ۾ سنڌ ۽ خراسان جي حالت-مير رستم سان ملاقات - ڪاجڪ جي فتح - روهڙيءَ ۾ وڳوڙ - جنرل وينچورا رنڌڻي ۾ هڪ عجيب مهمان - سنڌوءَ جو چڙهڻ - صمد خان- پوليٽيڪل ايجنٽ جو موت - درياهه ۾ لهوارو سفر.

سنڌوءَ واريءَ مهم وقت برطانيا جي سلطنت اوير ۾ ايڏي تہ وڏي ويئي هئي، جو انهيءَ کي گڏي هڪڙي حڪومت ڪرڻ ۾ آءٌ پانيان ٿو تہ اسان جي بهترين سياسي دماغن ۽ فوجي جرنيلن کي سوچڻ ۾ ٽي پنجاهہ سال لڳي وڃن ها. اسان جي طاقت اهڙيون تہ تکيون پرانگهون هڻڻ لڳي، جو اسين وچي وچ ايشيا تائين پهتاسين ۽ اها بيشڪ فخر جي ڳالهہ هئي. ماڻهو چا بہ چون، پر انگريزن جي طاقت ايڏي تہ وڏي ويئي هئي، جو روسين جو هڪ قيدي جتو، جنهن لاءِ روس جي فوجن ننهن چوٽيءَ جو زور لڳايو هو، تنهن کي بہ آخر وچي اسان جي ماڻهن ڇڏايو. اهو بہ عالم آشڪار آهي تہ اسان جي عيوضين سان هرات، بخارا، ڪوڪن ۽ خيوا وغيره ۾ بہ ماڻهو نهايت عزت ۽ احترام سان ملندا هئا.

اسان جي سلطنت جون حدون جيڪڏهن چين، ترڪي ۽ روسي سلطنت کان گهٽ آهن تہ انهيءَ جو اهو مطلب ڪونہ آهي تہ اسان کي ملڪ وڌائڻ جي طاقت ڪانهي. پر فرق رڳو هي آهي جو ملڪ وڌائڻ ۾ اسان نهايت تحمل ۽

مستقل مزاجيءَ کان کم ورتو آهي. اهڙي ڪاميابيءَ جي منزل تي ڪري پوڻ، جر سبب اهو نه هو ته ڪو اسان کي پنهنجي هٿ ڪيل حڪومت کي هلائڻ جو ڍنگ ڪونه هو، يا اتي جا رهندڙ قبيلا پنهنجي ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي جي حڪومت برداشت نتي ڪري سگهيا. ائين به ڪونه هو ته ڪو گرميءَ سرديءَ جي ڪري، دشمن جي پيٽ ۾ اسان کي وڏيڪ نقصان ٿي پهتو. پر حقيقت هيءَ هئي ته سنڌوءَ جي پراڙ ڏانهن اسان جا مهندار ناقابل هئا.

١٨٤٠ع جي پڇاڙيءَ تائين اسان جي مري ٽڪرين واري شڪست، شال ۽ قلات جي گهيرن وغيره ثابت ڪري ڏيکاريو هو ته اسان لاوا (١) تي پنڌ ڪري رهيا هئاسين. ان وقت اسان جا سياسي ماڻهو چٽڪ لاوا جو مثيون تــهه لاهي، اسان کي ان جي اندرئين تتل مادي کان بيخبر ڪري رهيا هئا. ڪابل وارو عيوضي، جو پنهنجي جاءِ مان اڳيئي ڪڪ وينو هو قندار يا غزنيءَ واپس موٽڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. جيسين شاهه شجاع جي ڪابل ۾ حڪومت هئي، تيسين ڪيس هر وقت هرات فتح ڪرڻ جي هرڪر لڳي پيئي هئي. ڪابل جي تاج ۾ هڪ ٻئي هيري جڙڻ لاءِ هڪ فوج تيار ڪئي ويئي پر نيٺ منجهي پيا ته پهرين لاهور جو شهر ونجي يا هرات جو. فارسي چوڻي موجب اسان جي ڪابلي عيوضي جي هٿ ۾ هڪ وڏي چاهين اڳيئي هئي، جا هو ٻن هٿن ۾ جهليو بيٺو هو، پر ٻي ڏسي سندس وات پاڻي ٿيڻ لڳو. اهڙيءَ طرح هڪٻئي کان وڏا هنداٿا ڏسي، منجهي پيو ته ڪهڙو پهرين هٿ ڪجي. قسمت مهربان هئڻ ڪري هن پنهنجي چريائيءَ جي تجويزن کي رد ڪيو ۽ اهڙي نموني هڪ ٻيءَ تباهيءَ مان جند ڇٽي، جنهن سال ١٨٤١ع جي

---

(١) لاوا: ٻرندڙ جبل جي ڦاٽڻ کان پوءِ جيڪو تمام گرم پٿرو مادو نڪرندو آهي انهيءَ کي لاوا سڏبو آهي.

پڄائي آندي. جيڪڏهن اسان جي سک دربار سان ناسازي ٿي پوي ها، ته پوءِ تباهين جو هڪ ڊگهو وهڪرو شروع ٿي وڃي ها، ۽ ڪٿي ٿئي ها ان جي پڄاڻي، سو چئي نٿو سگهجي.

ڪابل سان يا ڪابل ۾ گهڙيل چريائي واربن رٿن سان منهنجو ڇا وڃي؟ منهنجو ڪم هو اتر سنڌ سان، جتي ڀڄ بدانتظاميءَ سببان غلطيون ٿيل هيون، پر فرق رڳو اهو هو جو ڪابل جي پيٺ ۾ هتي مدد ويجهي هئي. اهوئي سبب آهي جو بچاءُ ٿي ويو نه ته اسان کي به ساڳيءَ مصيبت کي منهن ڏيڻو پوي ها. ڪابل هڪڙو ته هو در جي پويان، ۽ پيو ٽِس پيل هو خيبر جهڙو تالو، انڪري موقعي تي مدد نه پهچي سگهي. اتر سنڌ ۾ اسان بيبرگ، بجر ۽ ٻين بلوچ سردارن سان اڻسهائيندڙ دشمني وندي، پوءِ ساڻن صلح به ڪيو ۽ ڪين ڇڏي به ڏنو، ڪيڏي نه عظيم غلطي هئي اها!

فيصلو ڪيو ويو ته شاهنواز جي ديس نيڪالي ۽ لوڏيءَ جو خون درگذر ڪجي، ۽ اسان واري پراڻي دشمن يعني ته قلات جي محراب خان جي پٽ سان صلح ڪجي. اهو سوچيل طريقو مون کي تمام مخفي نموني ۾ ٻڌايو ويو هو، پر ان جي سڪنهن کي خبر هئي ۽ انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو به رستو ڪو نه هو. جيئن ته ميرن کي ٻاهرئين حمايتي کان پنهنجي ملڪ جي بچاءَ جو ڪو به ذريعو نه هو، انڪري هنن اسان کي پنهنجي ملڪ ۾ ڇيڪ ڇڏي ڏنو. نتيجو اهو نڪتو جو هنن پاڻ کي سياست جي مٿاهين ۾ ڪيرائي وڌو، ۽ اسان وري سندن ڪمزوريءَ جو ناجائز فائدو ورتي، اهو ارادو ڪيو ته ڪين دل تي ٿڌا هٿون، ۽ پوءِ ڪين ڀڏي سوگهو ڪريون. جيئن ته اسان ٻين طاقتور دشمنن جو گهٽو ڪي سٺو هو، انڪري انهيءَ جو بدلو هنن کان ئي ورتوسين. خيرپور جي دربار ان وقت ٽن ڌرين ۾ ورهايل هئي: (١) مير رستم جا پٽ (ٽئين پٽ علي مردان کان سواءِ) ۽ مير نصير خان، جو مير مبارڪ جو پٽ ۽ وارث هو.

هيءَ پارٽي پهريون نمبر طاقت رکندڙ هئي، ڇاڪاڻ ته منجهس تمام گهڻا ماڻهو شامل هئا. انهيءَ پارٽيءَ جي پنيرائي رياست جو وزير فتح محمد خان ڪري رهيو هو. (٢) مير رستم جي ننڍي ڀاءُ مير عليمراد خان ۽ سنڌس پوئلڳن جي وري ٻي پارٽي هئي ۽ (٣) ٽين پارٽي رستم جي ٽئين پٽ عليمردان جي هئي، جنهن ۾ مهابت خان مري، ڪمال خان جلباڻي ۽ ٻيا ڪئين سردار هئا. خيرپور وارو پوليٽيڪل ايجنٽ مير عليمراد خان جي طرف هو، جنهن جو مخفي صلاحڪار علي حسن شيخ، اسان جي ريزيڊنسي جي هيڊ منشيءَ تربانياساها جو گهاٽو دوست هو. اهوئي سبب هو جو هن امام بخش نالي پنهنجو عيوضي اسان جي ڪئمپ ۾ رکيو هو.

مير رستم خان ايترو ته پوڙهو، جو مير عليمراد خان جو پيءُ پٽي لڳو ۽ ڪيس سڄي خاندان جو رئيس تصور ڪيو ٿي ويو. اهو پهريون شخص هو جو اسان جي ايلچيءَ سان مليو هو، ۽ ان سان عهدنامو ڪيو هئائين. هاڻي منهنجو فقط اهو سوال آهي ته ڇا اهو اسان لاءِ نيڪ هو، ته ڇيٽا پور، ڪري ميرن کي پاڻ ۾ ويڙهايون ۽ هڪ ننڍيءَ عمر جي امير جو پاسو ڪئون، جيڪو جيڪر مير رستم خان کي پنهنجو بابو تصور ڪري ها! پڙڻي مير کي ٻه ڳالهيون ڏيان ۾ هيون: هڪ ته ملڪ کي پنهنجي اولاد ۾ اهڙيءَ طرح ورهائي جو سنڌس مُئي کان پوءِ اهي پاڻ ۾ نه وڙهن، اهو هن انهي ڪري ٿي ڪيو، ڇاڪاڻ ته هو هاڻي مرڻ ڪنڌيءَ تي هو ۽ ٻيو ته عليمراد خان کان ڪي ضلعا کسي پنهنجي ڀائٽيي نصير خان کي به ڏياري. اسان وارو پوليٽيڪل ايجنٽ جو ان وقت سکر ڇڏڻ ۾ هو سو مير رستم خان جي ٻنهي رٿن کي ٿڏي ڇڏڻ جو عهد ڪري چڪو هو، ته جيئن سنڌس ڪابه تجويز ڪامياب نه وڃي. انهيءَ کان سواءِ هڪ ٻيو معاملو به زير ويچار هو ته رستم خان کان پوءِ رئيس ڪير ٿيندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ لاءِ مير رستم خان جو وڏو پٽ ۽

ميرعلي مراد خان، خيرپوري.

عليمراد خان به اميدار هئا. انهيءَ جو ڪو به فيصلو نه ٿيو پر نمونو اهڙو جو ٿوري خيال سان معلوم ٿي ٿيو ته ڪهڙيءَ ڌر جو پاسو وٺجي. پر آءٌ فقط ايترو چوندس ته مير عليمراد خان جي دعويٰ غلط هئي ۽ اسان کي انهيءَ ۾ دست اندازي ڪرڻ جو ڪو به حق نه هو، ڇاڪاڻ ته هو نه ته مير رستم خان جي پٽ مان هو ۽ نه وري سندس وارث هو. انهيءَ معاملي کي سلجهائڻ جو بهترين طريقو هي هو ته اهو معاملو بروچ سردارن جي عام جرگي اڳيان رکيو وڃي ها ۽ ووٽ رستي فيصلو ڪيو وڃي ها.

جنرل ۽ پوليٽيڪل ايجنٽن لاءِ اهو ضروري هو، ته هو سکر جو شهر ڇڏين، ڇاڪاڻ ته سيڪو انهيءَ مان بيزار ٿي لڳو ۽ جنگ جي محاذ کان پري ويهي، جنگ بابت پور پچائڻ ته هينئن ٿيندو هيئن نه ٿيندو، غلط ڳالهه هئي. مون واري بالاعملدار وڃڻ کان اڳ مون کي گهرائي سکر جي چارج ڏني ۽ ساڳئي وقت هن هڪ آفيسر کي خيرپور موڪليو، جنهن جي معرفت اسان جون سڀ لکپڙهون ۽ نياپا اچڻ وڃڻ لڳا. شڪارپور ڇڏڻ وقت هڪ پٺاڻ، جو آرٿر ڪونولي سان سفر تي گڏ هو، مون سان ملڻ آيو. هن ٻڌايو ته جيتوڻيڪ پٺاڻ انگريزن جي حڪومت مان راضي هو، پر ان ۾ ڪي اهڙيون خاميون هيون، جن جي ڪري اها ماڻهن ۾ مقبول ڪانه هئي. ٻين ڳالهين سان گڏ هن هي جملو وڏي سڌ زور ڏيئي چيو، ”زن افغان چيز مي کند“ افغانن جون زالون سچيون آهن. مون کي انهيءَ تي هي ٻهاڪو ياد اچي ويو:

ڪابل جي عورتن کي پنهنجو ڪري ئي نٿو سگهجي،
ڇاڪاڻ ته سندن محبت ته هٿ ڪرڻ ڏاڍي تڪڙي آهي،
تنهنڪري اها جتاءُ ڪري ئي ڪانه ٿي.

اها سندس ملڪ جي عورتن جي خرابي هئي، جنهن نيٺ ڪيس مات ڪرايو. پانئجي ٿو ته هو ڪو عورتن جو ستايل هو،

انگريزن کيس انهيءَ فرياد ڪرڻ جو پورو حق هو.

سکر پهچڻ سان ڏٺم ته سڀيئي شيون هيٺ مٿي ٿيون پيون هيون، ڇاڪاڻ ته چار هزار ماڻهو ڪوچ ڪرڻ جي تيارين ۾ هئا ۽ ڏاڍو گوڙ لڳو پيو هو. آنن جي رنين سان گڏ نوڪرن جي ٻاڪار لڳي پئي هئي، جي ٻنان ڪنهن مطلب جي هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙي رهيا هئا. ايجنٽ جو عملو اهڙو ٿي ڏٺو، ڇڻڪ ڪنهن ملڪ جو حاڪم هجي، ڪيترا سؤ اٺ ته رڳو بيئر، شراب ۽ ٻئي سامان سڙي جي ڍوئڻ ۾ لڳا پيا هئا. سڀني ۾ وڏو تنبو ٻن ٿنڀن تي ٺهيل هو، ۽ ان کي شيشي جا در هئا. عملي ۾ پنج يا ڇهه پوليٽيڪل اسسٽنٽ (نائب) ست يورپي ۽ ڏيهي ماڻهن جي پلٽڻ، جنهن ۾ ڪلارڪ، ريزيڊنٽ جو حفاظتي جٿو، ڏيهي نيزي بازن جو رسالو، انهن سڀني کي چونڪي ڏيئي رهيو هو. رسد جي سامان ۾ ڇاڇا هو تنهن جو ڪهڙو ويهي حساب ڪجي، ڇاڪاڻ ته جيڪي پويان ڇڏيو ويو هو، انهيءَ مان سڄي مال جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ايجنسيءَ جي اسٽور ۾ پويان ڇڏيل سامان ۾ ٻارهن سؤ ڊزن بير جا ۽ هڪ سؤ ويهه ڊزن شئمپين جا هئا!

جڏهن فوج جو ميڙ ڪوچ ڪري ويو، ۽ ماحول صاف ٿيو تڏهن سڄو ميدان هر ڪنهن قسم جي ڪچري سان پريل نظر آيو، جنهن ۾ بوتلن جا ٽڪرا، ڪک ۽ هر نموني جو ڪِن پکڙيل پئي ڏٺو. ان وقت مون محسوس ڪيو ته آءٌ ايجنسيءَ جو اڪيلو حاڪم هوس. پهرين ته مان وڏي ٺٺ سان رعب ۽ ويهي رهيس ۽ پاڻ کي پاشا جيان هڪ تمام وڏو ماڻهو تصور ڪيم پر پوءِ نيٺ هوش ۾ آيس ڇاڪاڻ ته هڪڙو ماڻهو اوچتو اندر گهڙي آيو. هو ڏسڻ ۾ ٽڪل ٿي لڳو ۽ ڪپڙا ۽ ميرا پيل هيس. اچڻ سان مون کي ٻڌائين ته وٽس پنجاهه هزار رپيا آهن، جي پنهنجي دوست ڏرمچند کي بنارس موڪلڻ ٿو چاهي. ائين چئي هن ٻڌسا ڪٽي منهنجي اڳيان ڍڳ ڪيا،

۽ آءٌ به ذري گهٽ خزانچي کي اشارو ڪرڻ وارو هوس ته رپيا ڳڻي وٺي، پر ان وقت ڳالهه ئي ٻي هئي، ڇاڪاڻ ته خزانچي سڀ هليا ويا هئا ۽ مون کي ئي اهي ٻئسا ڳڻي وٺڻا هئا. پنجاهه هزار ڪا وڏي رقم ڪانهي، پر انهيءَ کي ٻئي ڪنهن ماڻهو لاءِ ونسي سنڀالي رکڻ، ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. ڳال ٻلاس جي ساٿيءَ جو چوڻ هو ته جيڪڏهن ڪنهن ٻئي ماڻهو جو مال ڪپاڻو هجي، ته پوءِ منهنجي پٺ ۾ ايڏي طاقت آهي جو نوح جو ٻيڙو به ڪڍي وڃان. پر جڏهن ماڻهو اهو محسوس ڪندو هجي ته هو هڪ جيئري جاڳندي خزاني جي ٻيٽي آهي، ته پوءِ اهو مذاقيه احساس بلڪل ختم ٿيو وڃي. مون کي پاڻ انڪري صدمو پهتو جڏهن مون ڏٺو ته مون کي گوڏن ۾ ويهي پنجاهه ڪان به وڌيڪ چانديءَ جون ڳوٿريون ڳڻيون هيون. جيئن ته رپين کي هندو واپارين بازار ۾ ڳڻي وري ڳنڍيو هو، انڪري سندن ڪنين ۽ سٽين آڱرين جي ڪري مٿن مٽي چڙهي ويئي هئي. اڃا اهو اڌونڌڙ ڪم مون ڪري بس ئي ڪو نه ڪيو هو ته مون کي ياد ڏياريو ويو ته خط ۽ پارسل ڏسي وراهڻا هئا، جن جا ٻزن ڪن وڏا بندل منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. انهن مان هرهڪ حڪم کي رجسٽر ۾ داخل ڪرڻو هو، جنهن ۾ مون کي هڪڙي ڪوسي سوار ڇڳي مدد ڪئي، نه ته آءٌ ورچي پوان ها! ٽپالي حقيقت ۾ پاڻ به ورتو پيو هو، ڇاڪاڻ جو ٽپال ايتري ته هئي جو ذري گهٽ گهوڙي جي ڇيلهه ٿي ڀڳي، ان هوندي به هن هڪ ٻيو وڏو بندل به ڪڍي مٿس رکيو، جنهن تي فارسيءَ، سنڌيءَ ۽ انگريزي ۾ لکيل هو ته ”هي ڪوارٽر ماسٽر جنرل لاءِ آهي. هن کي خبرداريءَ سان کنيو وڃي.“ ڏينهن جي پورهيي کي خيرباد چئي جيئن وڃي سُتس تيئن اڌ رات جو ٻه ننڊ ۾ اهو آواز پئي ٻڌم ته ’صاحب صاحب! وڏي صاحب وٽان ٽپال آئي آهي.‘ اهو آواز ٻڌي آءٌ ڪڙو ٿيندو هوس، ۽ اهڙيءَ طرح منهنجا ڏينهن ۽ راتيون گذرندا هئا. پهرين ته پنجن

ماڻھن جيترو ڪم ڪندي آءٌ ڏٺڪجي پوندو ھوس، پر پوءِ اھا ڳالھہ طبيعت تي پئجي ويئي ھئي.

جڏھن مون واري بالاعملدار کي شال روانو ڪيو ويو، تڏھن ميرن پاڻيو تہ خيرپور ۾ سندن اعتبار جوڳو ماڻھو مقرر ڪيو ويندو، يعني تہ اھي مون کي يا پوسٽن کي انھيءَ جاءِ تي ڏسي ڏاڍو خوش ٿين ھا. ڪئپٽن ڪي. جي باري ۾ ڪين ڪابہ خبر ڪانہ ھئي، ۽ انھيءَ ڪو وڏاءُ ڪونھي تہ ڪو ھو سندس مقرر ٿيڻ ۾ ناراض ڪو نہ ھئا. انھيءَ ڏس ۾ تنبوءَ ۾ گوليءَ جو نڪاءُ ڪرائڻ ھڪ چتاءُ ھو، تہ سندس ضرورت ڪانھي. ائين چوڻ غلط ٿيندو تہ انھيءَ واقعي ۾ ڪو ميرن جو ھٿ ڪو نہ ھو، پر ساڳئي وقت اسان کي اھو بہ وسارڻ نہ گھرجي تہ جيڪو ميرن سان عھدنامو ٿيل ھو ان ۾ اھو شرط ھوئي ڪو نہ تہ ڪو اسان جو آفيسر سندن گھر جي در تي ويھاريو ويندو. جيڪڏھن مير رستم خان انھيءَ تي گورنر جنرل وٽ اعتراض بہ ڪري ھا تہ اھو بہ ھوند قبول نہ پوي ھا. سچ پچ تہ اسان ڏيھي ميرن سان پنھنجي وھنوار ۾ اھي سڀ قاعدا قانون، آداب ۽ اصول وساري ڇڏيا ھئا، جي اسان يورپ جي دربارن سان روا رکيا ھئا. جيئن تہ اسين پاڻ بہ ڪنھن قاعدي ۽ قانون تي ڪو نہ ٿا ھلون، انڪري اسان کي بہ ميرن جي انھيءَ ڪنيل قدم کي درگذر ڪرڻو پوندو. پوڙھي مير کي تمام گھڻو چيڙايو ويو ھو، انڪري ھن پاڻيو تہ ڪو حال پائي ڪيس ملي جنھن سان انھن زيادتين جو ويھي ذڪر ڪري. انھيءَ ڪري ھن مون کي دعوت ڏياري موڪلي تہ آءٌ بہ-تي ڏينھن وچي وٽس رھان. نصير خان جي ننڍي ڀاءُ ولي محمد جي شادي ويجھو ھئي ۽ ھن پڻ گذارش ڪئي تہ آءٌ اُتي وڃان. انڪري مان موڪل وٺي خيرپور وڃي پھتس. مير عليمراد خان کان سواءِ ٻيا سيئي سردار اچي گڏ ٿيا ھئا. مون ڏٺو تہ اھو شھر (جيڪڏھن انھيءَ کي شھر سڏجي تہ) شڪارپور جي ڀيٽ ۾ بہ ھڪ بيڪار

جاءِ هئي. جن جاين ۾ مير رهيا پيا هئا، اهي اهڙيون هيون جو جيڪڏهن اهي ڪانئن کسي ونجن تڏهن به منجهن ڪو فائدو ڪونه هو. شاديءَ ۾ جيڪي وهيو واپريو انهيءَ جو ذڪر ڪرڻ اجايو آهي. اتي ناچ به ڏٺم، جو فضل محمد خان ڏيکاريو هو. انهيءَ ڪان پوءِ ميزبان مون کي هڪ آپيءَ ۾ ڪمزور ڏاڪڻ تان متي ماڙي تي وٺي ويو ته جيئن آتشبازيءَ جو نظارو ڏسان. آتشبازيءَ ۾ هوائين ڪان سواءِ ٻي ڪنهن به شي ۾ دلچسپي ڪانه هئي. گهوٽ کي ايڏي ته ڪا مصري ڏني هئائون ۽ شربت پيارو هئائونس جو هو ڪميءَ وانگر نڪمو ٿي پنيءَ پر پيو هو. انهيءَ شاديءَ ۾ شفاف مادي مان ٺهيل رنگ برنگي ڪپڙا جن جي وچ ۾ مرن کي ويهاريو ويو هو، عام طور ڪليل واڪ ۾ نيلام ڪيا ويا، ۽ انهن مان حاصل ڪيل پئسا، ڪمپنيءَ جي خزاني ۾ داخل ڪيا ويا. ساڳئي وقت انهيءَ لکڻ جو به ضرور ڪونهي ته سنڌي ڏاڍي وڏي سڌ منهنجي ساراهہ ڪري رهيا هئا، ڇاڪاڻ ته مون ٻن سوئرن کي شڪارگڙهہ ۾ بندوق جي ٻن ڌڪن سان پورو ڪري ڇڏيو هو. مون واري توبچيءَ کي اچي شونق ٿيو ته انگريزي پائوڊر واريءَ بندوق کي استعمال ڪري. جيئن بندوق ڇوڙيائين تيئن بندوق جي بوٿي لڳندڙ ڌڪ ڪري وڃي پوٺن ۾ پنيءَ پر ڪيريو!

مير رستم خان خلاف اسان جي پريس تمام سخت رمارڪ پاس ڪيا هئا، پر سندس ملاقات ۾ جيڪا خاص ڳالهہ مون کي ڏسڻ ۾ آئي، اها هيءَ هئي ته جيڪو به ساڻس مليو ٿي تنهن کي سندس لاءِ نه فقط محبت پر عزت جو جذبو به پيدا ٿيو ٿي. اهو مٺو پوندو ته هن کي پنهنجي اولاد ۽ قبيلي جو ڏاڍو خيال هو ۽ هجي به ڇونه، ڇاڪاڻ ته هن ڌارين جو آدرياءُ ڪري کين پنهنجي ملڪ ۾ سهولتون ڏنيون هيون، جنهن جو بدلو هنن ساڻس نڳي، ظلم ۽ زيادتي ڪرڻ سان ڏنو.

ساڻس ڪوبہ ڏوھہ لاڳو نٿو ٿي سگهي، چالاڪ تہ ھو رحمدل، فھميدو، صلح پسند ۽ ڪـس ڪسر ڪاڻ جھڙو مڙس ھو. ھو ڏسڻ ۾ ئي ھڪ باعزت شخص ٿي لڳو ۽ سندس اکين مان ڪابہ اھڙي ڳالھہ ظاھر نٿي ٿي تہ ھو ڪو نشي آور ٻنگ جو عادي ھجي. سندس چوڌاري ڪتب جا ماڻھو ويٺا ھئا، جن ۾ سھراب خان جو ياءُ مير زنگي بہ ھو، جو عمر ۾ آسي ڪان مٿي چڙھي ويو ھو. رستم خان کي تمام گھڻو ڏکويو ويو ھو جنھن جي ڪري ھن جوش ڀريل دانھن ڪئي ۽ ھنن اکرن تي جملو ختم ڪيائين: ”آخر بلوچ ھشتم“، مطلب ھوس تہ ”مون ڏاڍو سٺو آھي. پر انھيءَ جي بہ حد ٿيندي آھي. آخر تہ آءٌ بہ بروچ آھيان.“ ھو ڀھرين مون کي ھڪ ھال ۾ مليو جتي سندس پوئلڳن جو ھڪ ميڙ ويٺل ھو. ساڏا تي ڪلاڪ اتي ھوس، پر اھو سڄو عرصو رڳو ”خوش چڱا ڀلا“ جي ڪيڪار پئي ھلي. مون کان پڇيائون تہ خوش آھين، چڱو ڀلو، متارو، آرام ۾ آھين، صلح ۾ آھين، عافيت ۾ آھين وغيره وغيره. اھڙي ساڳي ڪيڪار مون کي ٽيونجاھہ ڄڻن ٽلھن ٽنيرن بروچن سان ڪرڻي پئي، جي منھنجي چوڌاري ويٺا ھئا. مون کي بہ جواب ۾ وري ھرھڪ کان پڇڻو ٿي پيو. جڏھن اھو قصو ختم ٿيو تڏھن وري روزمره جي معاملن تي بحث ٿيڻ لڳو ۽ مون بہ سڄي ميڙ کي قرآن شريف مان ڪجھہ پڙھي ٻڌايو جنھن تي سڀيئي ڏاڍا خوش ٿيا. مسلمانن ۾ جتي بہ وڃبو اتي اھي پنھنجي ديني ڪتاب کي ڏاڍي ادب سان ٻيھي مٿي تي رکندا آھن. ھوڏانھن اسان جي اھا حالت آھي جو اسين پنھنجو پاڪ صحيفو بنان ڪنھن خيال جي ھيڏانھن ھوڏانھن اڇلايو ڇڏيون. اسان جي پادريءَ جو توپلو پائي چرچ ۾ عبادت وقت وڏي سڏ ڳالھائڻ رڳو ٻاھريون ڏيکاءُ آھي، جنھن ۾ نہ تہ آھي روح ۽ نہ وري جلوو. گوڙ لھڻ کان پوءِ مير رستم خان مون سان ساڻس ٽيل زيادتين جو ويھي ذڪر ڪيو. انھن ۾ ڀھريون تہ

هو بکر جو والارڻ، جنهن بابت عهدنامي ۾ پوريءَ طور ڇاڻايو ويو هو ته قلعو به سندس رهندو ۽ درياهه جي ٻنهي ڪپن تي قبضو به سندس هوندو. ٻيو ته سندس وزير سان انگريزن جي هلت، جنهن کي هن اسان جي ريزيڊنٽ جي چوڻ تي مجبور ٿي برطرف ڪيو هو، ٽين ۽ آخري شڪايت هيءَ هئي ته علي مراد خان کي سندس پيٽ ۾ وڏيڪ ترجيح ڏني ويئي هئي. ننڍين شڪايتن جو ته ڪاٿوئي ڪونه هو، جهڙوڪ ڪاٺ وڍي ان جا پئسا ادا نه ڪرڻ، قاصدن جي لاغرضائي، جي خيرپور ٽپال کڻي ايندا هئا وغيره. آءٌ اهي شڪايتون ٻڌندو ساڻس همدردي ظاهر ڪندو ويس ۽ کيس دلاسو ڏنم ته صبر ڪري، اميد آهي ته حالتون سڌرنديون. گهر ڏانهن واپس ويندي وزير فتح محمد ويهن سوارن سان مون سان گڏ هليو ۽ ڪجهه ڳالهائڻ ٿي چاهيائين پر مون کي ايجنٽ جا سخت حڪم هئا، انڪري مون ساڻس ڳالهائڻ يا ٻيءَ طرح لهه وچڙ ۾ اچڻ کان لهرايو. سکر پهچڻ تي ٻڌم ته سبيءَ يا ڪاڇڪ تي تباه ڪن حملو ٿيو هو، جنهن اسان جي فوجن کي ٽي دفعا ڌڪي پوئتي هٽايو ويو، پر پوءِ دروازو ڪولي وڌائون. دروازي تي حفاظتي فوج کي وڍي ٽڪرا ٽڪرا ڪري وڌائون. اسان جي گهوڙيسوار فوج جو هڪ ماڻهو جنهن جي ٻانهن ڪپجي پيئي هئي، ۽ ايترو ته رت وهي رهيو هوس جو موت کي ويجهو وڃي پهتو هو، پر ان هوندي به پنهنجي سور جو ڪو خيال نه ڪيائين ۽ سڄي طاقت صرف ڪري ليفٽيننٽ ڪريڊ کي هڪل ڪيائين ته دشمن ڪٻي پاسي آهي، کٻي، پاسي ڏسو. مون واري دوست ۽ عزيز جو گرينڊيرس مان هو، انهيءَ جنگ ۾ اهڙي وقت موتمار زخم کاڌو، جڏهن هو سپاهين کي ميڙي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هو ڪين پٺن کان جهلي اڳتي ڪري رهيو هو، ته هڪ ڌڪ اچي کيس لڳو ۽ مري ويو. ٿورو وقت اڳ هن پنهنجي تلوار هڪ دشمن

ڪي ماريندي پڄي وڃي ھئي. اسان جا ٽيونجاھ ماڻھو مئا ۽ زخميا ۽ چار آفيسر ضايع ٿيا. دشمن جا پنجويھ ماڻھو مئا ۽ ٽيانوي زخمي ٿيا. ھڪ جنرل جنھن وٽ پنجن ھزارن کان وڌيڪ ماڻھو ۽ يورپي ريجمينٽون به ھجن، سو ڪيئن ٿو ھڪ ڏيھي جٿي کي سڀيءَ تي حملو ڪرڻ ڏئي. جڏھن ڪيس اھو به معلوم آھي ته انھيءَ جي تمام چڱيءَ طرح حفاظت ڪيل ھئي. اھو حادثو غور ۽ ويچار لائق آھي. بد قسمتيءَ سان ٢- گرينيڊيرس جي لائيٽ ڪمپني جنھن پھرين وڏي حملو ڪيو ھو، سا اھا ساڳي ڪمپني ھئي جنھن کي نفشڪ وٽ بيدردي سان ڪٽيو ويو ھو.

اسان خيرپور ۾ جيڪا بدظني پيدا ڪئي، انھيءَ روھڙي ۾ ھڪ وڏو فساد ڪرائي وڌو، جنھن ۾ رتوڇاڻ به ٿي. جيئن آءٌ معمول موجب درياھ تي شام جو سير ڪري رھيو ھوس تيئن مون کي ايجنسيءَ وٽ سکر طرف، وڏو گوڙ ڏسڻ ۾ آيو. پيڙيون به روھڙيءَ جي طرف کان تمام گھٽي انداز ۾ اچي رھيون ھيون. جيئن ئي آءٌ ڪناري جي ويجھو پھتس تيئن ماڻھن کي پنھنجو نالو ونندي ۽ زور سان رڙيون ڪندي ٻڌم. جڏھن پيڙيءَ تان لٿس تڏھن ميجر ڪليبارن گھوڙي تي چڙھيل ھو ۽ ٻيا ڪيترائي آفيسر سائس گڏ ھئا. اھي روھڙيءَ جي ميلي تي ويل سپاھين تي ٿيل حملي سبب ڏاڍيءَ چڙ ۾ ڀريل ھئا. پيڙين ۾ زخمي ٿيل سپاھي اچي رھيا ھئا ۽ انھن ۾ ھڪڙي جي ٻانھن ڪپجي ويئي ھئي. ڪليبارن جي مرضي ھئي ته توبون ھيٺ آڻي شھر تي بمباري ڪري. انھيءَ کي ڌاھي پٽ ڪي ڇڏجي. سيئي ماڻھو گڏجي ڏاڍي زور سان ھل ڪري رھيا ھئا، ان ڪري خبر پئجي نه سگھي ته ڪھڙي سبب ڪري، اسان جي ماڻھن تي حملو ڪيو ويو ھو. ساڳئي وقت روھڙيءَ جي ڏيھي اختياريءَ وارن جي پيڙي به اچي پھتي، جن جو چوڻ ھو ته ڪين به ٻڌو وڃي. ڏاڍيءَ تڪليف

کان پوءِ آءٌ آفيسرن کي ايجنسيءَ جي هڪ ڪوٺيءَ ۾ وٺي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس، ته جيئن اهو معاملو نرميءَ سان نبيريو وڃي. آخر اهو ظاهر ٿيو ته اسان جا سپاهي ڪي ناچو ڪڃريون وٺي هڪ مسجد ۾ گهڙي ويا هئا، ۽ اتي کين ناچ پئي ڪرايائون. جيڪي پروچ اتي موجود هئا، تن کين نياپو ڏياري موڪليو ته عبادت جي جاءِ آهي، خراب نه ڪريو ۽ ٻاهر نڪرو. جيئن ته سپاهين گستاخ جواب ڏياري موڪيو، انڪري ماڻهو اچي هٿين پيا. جيئن ته سنڌين وٽ هٿيار وغيره به هئا، انڪري هنن موقعي جو فائدو وٺي اسان جي ماڻهن کي ڀوڙائي آٺي ٻيڙين تائين ڪڍيو. مون ڪليبارن کي ٻڌايو ته هن معاملي کي فيصل ڪرڻ لاءِ گوليبازيءَ يا بندوقبازيءَ جي ڪابه ضرورت نه آهي. اهڙيءَ طرح نيٺ وڃي انهيءَ سڄي گوڙ کي ماٺ ڪرايم. شاهدن جا بيان جڏهن سرڪار ڏانهن موڪليا ويا، تڏهن اهو فيصلو ٿيو ته ڏوهه سپاهين جو هو ۽ انهن ئي اڳرائي ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح اهو معاملو روهڙي شهر کي تباهه ڪرڻ کان سواءِ فيصل ٿي ويو.

انهيءَ دور ۾ ڪيپٽن ئي مهمانن ايجنسيءَ ۾ منزل ڪئي هئي، جن مان جنرل وينچورا مون سان ڪجهه ڏينهن اچي رهيو. مشرقي ماڻهن وانگر سنڌس ڏاڙهي ڪاري ڊگهي ۽ لهريدار هئي. ۽ انهيءَ ڏوهه جي ڏوهاري ڪانه هئي، جنهن سان ڪيپٽريون ئي ڪاڏيون ڪئمپ ۾ ڏوهاري هيون، يعني ته اها هلڪي، ڪٽل ۽ ٻڇي ڏاڙهي ڪانه هئي. ڏاڙهيون به اهڙيون ئي مختلف هونديون آهن، جهڙا ماڻهن جا رايا. شڪارپور ۾ مون سان هڪ افغان کي ملايو ويو هو، جنهن جي ڏاڙهي ايڏي ته ڊگهي هئي، جو اُن کي لتاڙيندو آيو. اها ڏاڙهي هڪڙي پاسي کان مڙيئي ڪٽل پئي لڳي، چاڪاڻ ته مقابلي ڪندي دشمن جو هٿ سندس ڏاڙهيءَ ۾ سوگهو پئجي ويو هو ۽ گهوڙو به هيٺان کسڪي ويو هوس. اهو دشمن ڪيس ۽

سندس ڏاڙهي پنهي کي جيڪر پورو ڪري وجهي ها، پر ڪنهن دوست جو پالو وچي دشمن کي لڳو، انڪري همراه بچي ويو، پر ڏاڙهيءَ جا ڪجهہ وار دشمن جي هٿ ۾ رهجي ويا. هڪ مرد لاءِ ٻئي مرد جي ڏاڙهيءَ ۾ هٿ وجهڻ بيعزتي سمجهي وڃي ٿي، پر عورتون انهيءَ مان چڱا وارا ڪيندريون آهن. ڏاڙهيالن کي پاڻ بہ ائين وڻندو آهي، تہ معشوقڙين جون نازڪ آڱريون سندن ڏاڙهيءَ ۾ ڪانهر ڪنديون رهن، چاڪاڻ تہ ائين ڪرڻ سان سندن دلي جذبا پوري جوش سان اڀرندا آهن. پر هيءَ مڙيئي خوشطبئي آهي. مون ڏنو تہ جنرل وينچورا کي افغان مهم جي باري ۾ سچي خبر هئي ۽ انهن ڏيهي رياستن جو بہ پتو هو، جن جون حدون سنڌونديءَ سان لاڳو هيون. هن مون کي گذارش ڪئي تہ آءٌ کيس لاهور جي دربار مان ملندڙ ١٠٠ رپيا ايجنسيءَ جي معرفت ڏياريان ۽ هن پنهنجي اخبارنويس يا عيوضيءَ کي لکيو، تہ هو پنهنجون رپورٽون منهنجي معرفت کيس موڪلي ڏئي. اهڙيءَ طرح هر ڪنهن ٽئين ڏينهن مون کي هڪ قسم جو فارسي خبرنامو يا صبح جي اخبار پئي پهچندي هئي. هونئن بہ تہ انگلنڊ جي اخبارن ۾ اهي خبرون پڙهندا هئاسين، تہ اڄ راڻي خچرن جي گاڏيءَ تي چڙهي ٻاهر نڪتي، يا شهزادي البرٽ فلاڻي ڏينهن تازي ڪتن سان شڪار ڪيو. انهن جي بدران هنن خبرن ۾ پڙهندو هوس تہ مهاراجا صبح جو هوا کائڻ لاءِ هاٿيءَ تي چڙهيو هو ۽ بہ ڪلاڪ هيرا باغ ۾ گذاريائين، ۽ اهڙيون هزارين ڳالهيون ۽ انهن جا تفصيل. شاهي خاندان تي، پوءِ اهي اولهہ ۾ هجن يا اوڀر ۾، ڪانہ ڪا مڙيئي تنقيد ٿيندي رهندي آهي، چاڪاڻ تہ ماڻهو انهن جي اٿ ويهہ ۽ عادتن کي ڏاڍيءَ دلچسپي سان جاچيندا رهندا آهن. مٿين ڳالهين سان گڏ ڪڏهن ٻيون بہ خبرون وغيره ڏنيون وينديون هيون.

پوليٽيڪل (سياسي) ماڻهو، جن کي گهٽو ڪري سيڪنهن ڪم ۾ واهيو ويندو آهي، تن جي سڀ ڪان وڌيڪ ڪئن ڊيوٽي اها آهي ته پاڇوڪڙن کي گولي هٽ ڪرائين. هاڻي ان وقت جيئن ته هڪ وڏي فوج ميدان ۾ هئي، انڪري اها ڊيوٽي انداز کان وڌي ويئي هئي، چاڪاڻ ته فوج اونين جا جتا، بورچي، خانسامان، ڏوليون ڪنڌڙ وغيره سڀ هئا. پيو ته پڇڻ وقت اهي ڪي اڪيلا ڪونه پڇندا هئا، پر ٻين کي به پاڻ سان ڪاري پڇائيندا هئا. هڪ ڏينهن هڪ سهڻو جوان مون وٽ نوڪريءَ لاءِ آيو ۽ جيئن ته مون وٽ قاصدن جي هڪ جاءِ خالي هئي ۽ هو به انهيءَ لاءِ موزون ٿي ڏٺو، انڪري مون خوشيءَ سان اها جاءِ کيس ڏياري. ٻه ڏينهن ته نيڪ ڪم ڪيائين پر ٽئين ڏينهن اچي استيفا ڏنائين. مون جڏهن ڪائنس سبب پڇيو تڏهن جواب ڏنائين ته سندس پاءُ گذاري ويو آهي ۽ پاڻ به طبيعت ۾ ٺيڪ نه آهي، انڪري کيس گهر وڃڻو آهي. ٿوري وقت اندر هن مون کي ڊزن کن ٻيا سبب پڻ ٻڌايا. پٺو اچلائيندي، اهڙو ته ٽڪڙو ڀڳو، جو آءٌ سمجهي ويس ته ڳالهه ۾ مڙيئي ڪجهه رولو آهي. پر جيئن ته ڪنهن شيءِ جي جي گم ٿيڻ جو مون ڪونه ٻڌو هو، انڪري مون هن سام پٺي کي پاڻ وٽ روڪڻ مناسب نه چاتو. سندس اوچتو پڇي وڃڻ هڪ قسم جي گجهارت هئي، جي جا ٻيسين حل ڪانه ٿي، جيسن اسان جي بيقاعدي فوج جي سوارن جو هڪ جٿو اچي پهتو. سندن آفيسر اچي مون سان ڳالهايو ۽ پڇيائين ته ته غلام محمد نالي ڪو ماڻهو ته ايجنسيءَ تي ڪونه آيو؟ هن جيڪي به اهڃاڻ ڏنا انهيءَ مان ثابت ٿي ٿيو ته اهو ساڳيو مون وارو قاصد ئي هو پڇيومانس ته چو ٻيا سندس گولا ڪريو؟ چيائون ته صاحب هن وٽ اسان پگهار وغيره جا پئسا هئا، جي هو کڻو پڇي ويو آهي. ماڻهن جو خيال هوندو ته سنڌو درياهه جو ويڪرو پيٽ اهڙن واقعن کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ ڪافي ٿيندو،

پر ائين نه هو، چاڪاڻ ته هر ڪنهن ڏهن ملين تي درياهه تي پٽڻ هو، پر انهن جو ڪابه نظرداري نه ڪئي ويندي هئي. اهي ماڻهو جيڪي پٽڻ تي ويهاريا ويا هئا، سي رشوت کائڻ لڳا ۽ نه فقط ڏوهارين کي ڇيڪ چڙهڻ تي ڏنائون، پر ان سان گڏ غريبان مار به تي ڪيائون. هندستان جا ماڻهو رشوت جي جي معاملي ۾ ايران ۽ ترڪيءَ کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ نه آهن هتي رشوت هڪ ڪڙيءَ کان ٻئي ڪڙيءَ تائين زنجيري وانگر ڳنڍيل آهي، جنهن ۾ ننڍي (ملازم) کان وٺي، وڏي ۾ وڏي (آفيسر) تائين سڀ شامل آهن. اهو سلسلو وڃيو يورپي آفيسر تائين پهچي، ۽ اتي ختم ٿيو وڃي. پر افسوس آهي ته اتي به ڪن حالتن ۾ رشوت ورتي وڃي ٿي، جيئن ويجهڙائيءَ جي جي ڪن واقعن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي. اوهان کي عجب لڳندو ته انگريز ڪمشنر سال - ٻه نوڪري ڪرڻ کان پوءِ جڏهن لنڊن پهچندا هئا، تڏهن سنڌن رئيس انهيءَ تي رشڪ وچان حسرت ڪندا رهندا هئا. اهو رڳو پاسپورٽ چڪاس ڪندڙن جو ڏوهه ڪونه آهي، پر جيڪي به ڏيهي آفيسر آهن تن لاءِ آءٌ دڃي ٿو چوان ته انهن مان ڪنهن جي به اکر ڏي اعتبار نٿو ڪري سگهجي.

ڏيهي ماڻهن جي سچائيءَ بابت گهٽو ڪجهه چئي ويٺو آهيان. ات ويهه جي فضيلت ۽ ڳالهه ٻولهه جي خيال کان هندستانين تي جيترو پروسو ڪجي ٿورو آهي. پر ٻين معاملن ۾ سچ ٻولڻ جا تمام گهٽ امڪان آهن. ڪوڙ جي معاملي ۾ سنڌي به ڪي پٺتي پيل ڪين آهن، اهي اچرج جهڙي جوش سان ڪوڙ ڳالهائي ويندا. ٻئي پاسي ڏسبو ته بروچ ڪي قدر سچار آهن جيئن ته اهي بهادريءَ ۾ پڙ آهن، انڪري اهي ڪوڙ کان پري رهن ٿا. ڪوڙن قصن لاءِ وري ڪنهن ايرانيءَ جي مون ڏانهن سفارش ڪريو.*

---

* مصنف جو خيال آهي ايراني ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

مري ٽڪرين ۾ اسان جي تباهي جي وقت هڪ ايراني سکر ۾ اسان وٽ قيد هو. سندس قد پنج فوٽ ٽي انچ هو ۽ سندس عضوا ننڍڙا ۽ هلڪا هئا، جهڙوڪ جيتامڙو. هن جڏهن اهي خبرون ٻڌيون تڏهن عرض ڪيائين نه هو پوليٽيڪل سان ڳالهائڻ ٿو چاهي. چوٽو وري ڇا هوس! چيائين ته ”مون کي ڪجهه سوار ڏيو ۽ آءٌ پاڻهي ٿو وڃي ٻروچن سان نبيران، پر شرط هي آهي ته ٻروچن کي اها خبر نه پوڻ گهرجي نه ته هو ڀڄندائي ڪونه.“ انهيءَ جنگي جوڌي کي جڏهن ڇڏيو ٿي ويو تڏهن هرهڪ چوڪيدار سان وڃي مليو ۽ مون کي پڻ هيٺين سٽ ۾ عرضداشت ڪيائين ته ”آغا جان، منهنجي زندگيءَ جا مالڪ، تون شل هزار سال جيئين. تنهنجي رحم ۽ مهربانيءَ جي ندي جا هروقت منهنجي چوڌاري وهي رهي هئي، تنهن کي خدا شل وڌائي سمنڊ ڪري ۽ توڏانهن واپس موڪلي.“ انهيءَ کان پوءِ هڪ خواهشمند وانگر ڪمري جي چوڌاري نظر ڊوڙائي چيائين ته ”هو ڪنهن نشاني ونڻ کان سواءِ واپس نٿو وڃي سگهي، جو هو انهيءَ نشانيءَ کي هروقت پاڻ سان گڏ رکندو.“ آءٌ به هو سولو وٽ ڏين جو ڪو نه هوس، انڪري هو وڏي ۾ وڏي قيمتي شيءِ کان وٺي ننڍي ۾ ننڍي سوغات تائين گهرندو ويو ۽ آءٌ به انڪار ڪندو ويس. آخر انگريزي پائوڊر جي گهگهيءَ ۽ ڪارتوسن جي پٽي تي پنڌي ٻڌي بيهي رهيو. مون کي ڏاڍا ايلاز منٿون ڪيائين، خوشامد ڪيائين، مڪر ڪري رنو، پر وريس ڪي ڪين. آخر جڏهن ڏٺائين ته ڪاميابي گهٽ آهي، تڏهن ڪاوڙ ۾ اچي گاريون ڏيڻ لڳو. ان تي مون حاضريءَ ۾ بيٺل سپاهين کي اشارو ڪيو ته ڪيس دفعي ڪن ۽ اهڙيءَ طرح هن ٺيڪاريءَ مان جند ڇٽي.

آرهڙ جي مند اچڻ شرط اهو وڏو درياهه جنهن جو ڊيند مثل وهڪرو هوندو آهي، ڪجهه مهينا اڳ سٽسي وڃي هڪ واهڻ مثل ٿيو هو، سو وري چڙهڻ لڳو. انهيءَ تي ويچار

ڪرڻ ٿي اچايو آهي ته پاڻيءَ جي هيءَ شاهه شريان (سندو) جي سنڌ ۾ نه هجي ها، ته انهيءَ جو ڪهڙو حال ٿئي ها. لاشڪ اهو هڪ هيبتناڪ برپٽ مثل هجي ها، پر جيڪڏهن ٿوري حرفت کان ڪم ورتو وڃي ته اها ندي گجرات کان وٺي هالار تائين سڄي ملڪ ۾ ساوڪ ۽ زندگي جي لهر ڊوڙائي سگهي ٿي. انهيءَ نديءَ جي مکيه وهڪري جا نشان، ويڪرن پڊن جي صورت ۾ اڃا به الور جي اوپر ۽ پڻ سنڌ ۽ راجپوتانا جي وچ ۾ پيا پسجن، جن جي وسيلي اها وهي وڃي ڪڇ جي نار ۾ چوڙ ڪندي هئي. لوڻاٺيل رڻ جيڪو هاڻي سنڌ ۽ ڪڇ، ٻنهي ملڪن جي حد جو نشان آهي، ڪنهن وقت ۾ ڏاڍو آباد هو. منجهس هر قسم جي پوک ٿيندي هئي ۽ ڊگها فصل بيٺا هوندا هئا. ماڻهن کي اڃا به ياد آهي ته انهيءَ اٿاهه وهڪري کي روڪڻ ۾ ڌرتيءَ جو ڏبڻ ۽ پڻ ماڻهوءَ جو هٿ به شامل هو. اسان جي حڪومت انهيءَ کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو احسان ڪري سگهي ٿي جو انهيءَ آباديءَ جي ذريعي کي وري کوليو وڃي. انهيءَ مهم کي پوري ڪرڻ ۾ ڪوڙرو خرچ به ڪونه ٿيندو. درياهه جي هر سال جي اٿل پٿل اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، ته درياهه جي پيٽ کي ڪهڙيءَ نه سولائيءَ سان بدلائي سگهجي ٿو. ڪيترن هنڌ ننڍا ننڍا ڪم ڪرايا ويا آهن پر هيءُ انهن سڀني گڏيل ڪمن کان نيٺ گوءِ کٽي ويندو.

چين ۾ واهن جي سنڀال ۽ انهن جي تعداد ۽ وهڪري ۾ واڌ آڻڻ لاءِ خاص عملدار مقرر ڪيا ويندا آهن. سنڌ ۾ به اهڙيءَ طرح جو ڪم درڪار آهي. ساڳئي وقت جيڪو به نئون واهه ڪنهن ضلعي جي آبادي وڌائڻ ۾ ڪمائتو ٿيندو، اهو درياهه ۾ به جهاز راني وڌائڻ لاءِ ڪارگر ثابت ٿيندو. درياهه ۾ پاڻيءَ جو مقدار ايڏو ته گهٽو آهي، جو اونهي پاڻيءَ ۾ تيکي وهڪري جي سامهون ڪو به ٻيڙو يا غوراب وڌي نٿو سگهي. ڪنارن تي جيئن ته پاڻي ٿانگهو آهي ۽ ڍنڍ جي شڪل وٺيو

ٻيهي، انڪري انهيءَ وهڪري جو پتو ڏيئي نٿو ڀڄي سگهي، جتان پيڙيون وغيره آساني سان هلي سگهن. جيڪڏهن ايران جو بادشاهه هڪ مهيني اندر درياهه جي وهڪري مان ڪئين ناليون ڪڍي، انهيءَ کي اهڙو ڪري سگهيو ٿي، جنهن مان ماڻهو گوڏن ڀُسائڻ کان سواءِ اُڪري وڃي، ته پوءِ اسين جيڪڏهن ڪن سالن جي اُپت مان ڪجهه حصو بچائي، انهيءَ تي خرچ ڪريون ۽ ماڻهن کان ٻه ڪم وٺون، جيڪي ڪنهن حد تائين ونگار ٻه وهندا، ته پوءِ ڇا نٿو ڪري سگهجي.

جڏهن ٻه منهنجي درياهه جي اُٿل تي نظر پوندي هئي، تڏهن آءٌ مستقبل ۾ سنڌ ۾ ايندڙ اهم ڦيرين گهرٻن بابت ٻُور پچائيندو رهندو هوس. ايجنسي درياهه جي ڪنڌيءَ تي اهڙيءَ طرح ٺهيل هئي، جو ڪو ٻه ماڻهو دريءَ وٽ ويهي مڇيون ڦاسائي سگهيو ٿي. مون ڪڏهن ٻه اتي ڪا سٺي مڇي ڪانه ڦاسائي، باقي عام مڇيون ته گهڻيئي هيون، جن کي اسين ڪئنفش ڪري چوندا آهيون. اهي چيچاٽ وانگر سنهو آواز ڪنديون آهن، ۽ دسترخوان جي ٻنهه لائق ڪونه آهن. جيئن ته درياهه جي پيٽ ۾ سپ ڏرڙ ۽ ڪڏون پاڻيءَ سان پرجي وييون هيون، انڪري ڪيترن اڏوٺندڙ جيتن اچي اسان جي رهائش وارو پَٽ وسايو. وڇُن ۽ سُوَ پيرن کان سواءِ هڪ اهڙي ٻه بلا اتي اچي نڪتي، جنهن منهنجي ٻورچي ۽ سندس ساٿين کي ڀيچاريو. هڪ ڏينهن رات جي ڪاڏي وقت وڏو گوڙ ٿيو ۽ جمعدار جعفر اچي مون کي چيو ته جلدي بندوق کڻي هلو، هڪ نانگ اندر گهڙي آيو آهي. آءٌ جڏهن پهتس تڏهن ڏسان ته هڪ وڏو ڪاريهر جيڪو ست يا آٺ فوٽ ڊگهو ۽ ماڻهوءَ جي ٻانهن جيترو ٿلهو هو، سو ڦڻ ڪڍيو مٿس جي ڪامن تي ويٺي لڏيو ۽ لمبو. شايد ماني کائڻ لاءِ ناز ۽ نخرا ڪري رهيو هو، ڇاڪاڻ ته هو اهڙي هنڌ تي هو جتي نوڪر - چاڪر ويهي ماني کائيندا هئا. مون هڪدم بندوق جي ٻنهي نالين مان فئر ڪيا، جي وڃي

سندس پيٽ ۾ لڳا ۽ پ اڌ ٿي ڪري پيو ۽ مانيءَ گهرڻ کان بس ڪيائين. جيئن ئي سندس پيٽ ڀاتو تيئن هڪ ڪوئو جنهن کي هن ٿورو اڳ ڳڙڪايو هو، نڪري ٻاهر نروار ٿيو.

جنرل وينچورا کان پوءِ ٻيو مهمان صمد خان آيو، جو ڪئپٽن ائبٽ سان خيوا کان سينٽ پيٽر برگ ۽ پوءِ انگلنڊ ويو هو. پنهنجي قوم جو هو اڪيلو ماڻهو هو، جنهن يورپ کي ڏٺو هو. هن جيڪي اتي ڏٺو تنهن سندس پاڙن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو هو. هو هڪ خشڪ طبيعت وارو پير مرد هو، جنهن اڊانيس(*) وانگر بهادريءَ جي دعويٰ ته ڪانه ٿي ڪئي، پر پڌايائين ته هو سيني آزمائشن مان گذري چڪو هو. هن پڌايو ته انگريز عورتون پنهنجي حسن جي جادوءَ سان جيڪر فرشتي کي به سندس معتبريءَ تان هٿ کڻڻ تي مجبور ڪيو ڇڏين، سو ماڻهو ويچارو ڇا ڪري سگهندو انهن جي اڳيان. پر هن قسم کڻي مون کي يقين ڏياريو ته اولهه جي حورن جي سيني نازن ۽ نخرن جو هن مڙس ٿي مقابلو ڪيو هو. مون کانئس پڇيو ته هن سڀ کان وڏيڪ ڪهڙو سهڻو مهاندو ڏٺو، جو واقعي ڏسڻ لائق هجي. جواب ڏنائين ته ”روس جو شهنشاهه. اهڙو سهڻو ماڻهو مون اڳي ڪڏهن ڪو نه ڏٺو، سچو بادشاهه هئوئي اهو، پيا سندس اڳيان تيچ برابر هئا. انهيءَ بيان کان پوءِ هن مسڪين پنهنجن ڏکن جو ذڪر ڪيو جي کيس درپيش آيا هئا. هن پنهنجا ٻار ۽ زال هرات ۾ ڇڏيا هئا، ۽ اتي جي گورنر موقعي جو فائدو وٺندي انهن کي ازبڪن وٽ وڪڻي ڇڏيو. هن پڌايو ته جيسين اهي کيس نه مليا آهن تيسين هو کين ڳوليندو رهندو. مون دل ۾ خيال ڪيو ته يار محمد جنهن سندس زال ۽ ٻار وڪڻي ڇڏيا هئا، سو سندن پيءُ کي به سستي اگهه وڪڻي ڇڏيندو.

(*) اڊانس اهو سهڻو جوان هو، جنهن کي محبت جي ديوي وينس پيار ڪندي هئي.

جيئن ٿي گرم هوا جو زور ٿيو ٿيئن منهنجي صحت بہ ڪري پيئي ۽ تپجي پيس. مون کي پير ۾ ناسور بہ ٿي پيو هو، جنهن جي ڪري ڇهہ هفتا پنڌ نہ ٿي ڪري سگهيس، چاڪاڻ تہ ڦٽ جو سور وڃي هڏي تائين پهتو هو. هڪڙي ڊاڪٽر منهنجي ٽنگن تي پاري جي رس جي دوا مهٽي هئي، ان ڪري اهي سڄي ڏهل ٿي پيون هيون.

سنڌ ۾ منهنجي رهائش جو ٽيون سال شروع ٿي ويو هو جيڪي مون سان گڏ ساڳئي وقت انهيءَ ملڪ ۾ داخل ٿيا هئا، انهن مان فقط ٿورا وڃي رهيا هئا؛ ڪجهہ تہ مري ويا هئا ۽ ٻيا وري بيماريءَ جي موڪل تي ويا هئا. آبهوا جي ناموافقت لاءِ ايترو لکڻ ڪافي ٿيندو تہ سنڌ ۽ شال جي پوليٽيڪل عملي ۾ سترهن آفيسرن مان ڏهہ مري چڪا هئا، چار ڄڻا طبيعت جي ناسازيءَ سبب پينشن تي لهي ويا هئا، باقي ٽي ڄڻا وڃي هندستان ۾ رهيا هئا. اهو انهيءَ ڪري هو، جو اسان کي گهڻو وقت مجبوراً تنبن ۾ رهڻو پوندو هو. منهنجي بالا آفيسر کي منهنجي طبيعت جو ڏاڍو خيال هو، چاڪاڻ تہ اها وڌي پئي پوئتي پوندي. انڪري مون کي لکيائين تہ بيماريءَ جي موڪل تي انگلنڊ ڀيو وڃان، بمبئي گهمڻ جي موڪل وٺي اچي مون سان اتي ملي. پڻ اهو بہ لکيائين تہ بمبئي وڃڻ وقت جيڪڏهن سانڊس گڏجي ويندس تہ کيس خوشي ٿيندي. افسوس، قسمت جي معاملي ۾ اسين ڪيڏا نہ اڻواقف آهيون. جيستائين اهو خط مون تائين پهچي ٿي پهچي، تنهن کان اڳ خط جو لکندڙ اڳيئي ختم ٿي چڪو هو. اهو پنهنجي حياتيءَ جي قوهہ ۽ ٽڙندڙ دؤر ۾ گذاري ويو. همت، مردانگيءَ ۽ سهڻين عادتن جو مجسمو هو. سندن من مستقبل جي رٿن سان ڀرپور هو، پر کيس اها خبر ئي ڪانہ هئي تہ سندس حياتيءَ جو دفتر اوڏيءَ مهل بند ٿيڻ وارو هو ۽ مٿس سيل مهر لڳڻ واري هئي. مون کي تہ ڏاڍو صدمو پهتو. ڪير هوندو جو اهڙي واقعي ٻڌڻ تي ڏک جو

اظهار نہ ڪري؟ جڏهن هڪ ماڻهو پياري انگلنڊ جي ڏسڻ جي اميد سان ڀرپور هجي ۽ اهڙو خط بہ لکيو هجيس ۽ پوءِ مري وڃي - ڪهڙي نہ افسوسناڪ ڳالهہ آهي اها! اهڙيون ڳالهيون هندستان ۾ عام جام ٿينديون رهن ٿيون، ۽ جيئن ٿي ڪو گهڻو وقت هتي رهيو، تيئن اهو احساس دلين مان نڪري ويندو. منهنجي بالادست جي جيون مارڳ بابت فقط هي سارانهہ ڀريل اکر چوڻا آهن تہ هو دماغي توڙي بدني قوتن جو مالڪ هو، ۽ موقعي تي ايڏو تہ ڪم ڪندو هو، جو ٽڪبوٽي ڪونہ هو. ڏيهي ماڻهن جي چُرچ تي هن ڪي غلط ڪم بہ ڪيا، جي مير رستم خان جي خلاف هئا. ميرن جي خلاف هن جيڪا پاليسي عمل ۾ آندي، انهيءَ جا ڪهڙا بہ سبب هجن، پر ان جا نتيجا نهايت خراب نڪتا. خراب انهيءَ ڪري ٿو چئجي جو اهي ماڻهو جيڪي انگريز حڪومت جي عزت ڪندا هئا، تن ۾ انهن لاءِ نفرت ۽ بيزاري پيدا ٿي. اهڙيءَ طرح سخت ۽ ناروا آپائن جي ڏکهي لانڊ آئي بنهي ڌرين ڪي خونريز جنگ تي تي چڙهيو. انهيءَ جنگ ۾ سوين لاشڪ اسان جي ٿي ۽ اسان جو نالو جيڪو اڳيئي تاريخ ۾ تجليدار هو، تنهن کي هڪ نئون چمڪاٽ مليو، پر پوءِ ڇا؟ ڇا قيصر، ولنگٽن، نيپئر جو شان هڪ اسٽريل ۽ چٽ، پر ان هوندي بہ وفادار ۽ سچي دل واريءَ قوم جي خون سان ڀيٽي سگهجي ٿو، جن پنهنجي رئيس کي قيد ٿيڻ کان ۽ پنهنجي ملڪ کي ڦورن کان بچائڻ لاءِ جدوجهد ڪئي هئي! انهيءَ تي ويچار ڪرڻ اجايو آهي.

ميجر آئوٽرام کي جڏهن اتر سنڌ جي چارج ڏني ويئي هئي، تڏهن بياعتماديءَ ۽ دشمني جي باهہ جا ظاهر ظهور پئي ٻري، تنهن کي ٻنجو اڇي ويو. خيرپور جا رئيس جي گهڻو مياڻيون اڇلائي ڇڏڻ ۾ هئا، پر رڳو چڙهت جي خوف ۾ هئا، تن وري انگريزن سان نئين سئين دوستي ڳنڍڻ جا خيال ڪيا. اهو طوفان جو زور شور سان چالو هو، هاڻي پنهنجي چال وڃائي

جڪو هو. ڪابل جي حادثي ڪري اسين ڪمزور ٿي ويا هئاسين پر ان هوندي به سنڌ ۾ اسان جي خلاف هڪ نيزو به اڀو نه ٿيو، جيتوڻيڪ اتي ٿورو وقت اڳ اسان جي وڏي مخالفت هئي. سياسي حساب ڪتاب وارو ڪنهن به حالت ۾ هڪ ڪتل مقام جي انجمن کان گهٽ ڪپمني هٽ ۾ ڪونه آهي، پر ان هوندي به سچ ڪو لڪڻ جو ڪونهي. جڏهن به ڪو ماڻهو اکين سان بي‌انصافي ٿو ڏسي، تڏهن اهو انصاف جي هٿن ۾ هڪ گهنڊ مثل ٿيو وڃي، انڪري آءٌ انهيءَ چوڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان، ته مياڻيءَ جي جنگ اسان کي ثابت ڪري ڏيکاريو ته بروچ ڇا نٿي ڪري سگهيا. هو اسان کي انهيءَ وقت جڏهن اسان جو جهنڊو ڪابل ۾ ڦاڙي لتاڙيو ويو، سخت ۾ سخت ضرب پهچائي سگهيا ٿي. جيئن سانهه ڦيرائبو آهي، تيئن هو اسان کي جيڪر ڇيپاڻي ڇڏين ها. اهڙي نازڪ وقت ۾ جڏهن هو مات ۾ هئا، تڏهن اسان کي به لازم ته جڏهن اسين طاقتور هئاسين ۽ هو ڪمزور هئا ته پاڻ جهايون هئا. آءٌ سکر ۾ ڪافي وقت رهيو هوس، انڪري ميرن جي دربار ۾ ريزيڊنٽن جي ڦير گهير سبب، سندن دلي رجحان کان به چڱيءَ طرح واقف ٿي ويو هوس. جيئن ته مون تي هڪ سخت بيماريءَ اچي حملو ڪيو هو، انڪري مون کي سٺي آبهوا بدلائڻ لاءِ مجبوراً ٻاهر نڪرڻو پيو. مان پنهنجي چارج ڇڏي، درياهه جي وهڪري چڱي مدد ڪئي. انهيءَ ۾ ايڏي ته تيزي آهي، جو اوپارو وڃڻ وارن جي رفتار کي اهو ست ميل في ڪلاڪ جي حساب سان روڪي سگهي ٿو. ڏسڻ ۾ ايندو ته اها ندي ماڻهوءَ کي اتر سنڌ جي خطي ڏانهن وڃڻ کان روڪي ٿي. سندس ڪم ٿي آهي پويان ڌڪڻ، جي اوهان سندس وهڪري کان بچڻ جي ڪوشش ڪندا ته اها اوهان کي ڦيراٽي تمام تکو پري وٺي ويندي. جيئن ئي منهنجي ٻيڙي ڪليبارن جي گهر وٽان لنگهي، تيئن هو دريءَ وٽ نڪري آيو ۽ خدا حافظ چيائين. مون

وراڻيو تہ ”آءٌ فقط هڪ مهني لاءِ تو وٽان ۽ وري موٽي ايندس.“ جواب ڏنائين تہ ”وري ڪونہ موٽندين“ ۽ ائين چئي هن دري بند ڪئي ۽ هليو ويو. سنڌو ندي پنهنجي اوج تي هئي ۽ ڪن جاين تي ايڏي تہ گجي هئس، جو ڏائڻ جي ديگ رانگر ٿهڪي رهي هئي. اها مئڪبيٿ واري نينڍڙي نسل مان نہ پر اسڪينڊنيويا جي هڪ پوڙهيءَ ڏائڻ جهڙي وڏي آفت پئي لڳي. انهيءَ هنڌ جتي ڪليبارن جو گهر هو، درياهہ ڏاڍو اونهو هو، ۽ منجهس ڪن بہ هو، جو درياهہ ۾ پيل ٻرائن ڪنڌرن سان لڳي، پيو ٻيرا کائيندو هو. جڏهن درياهہ لهي ويندو هو، تڏهن اها جاءِ ظاهر ظهور پئي پسبي هئي، مان خواجہ خضر واري ڪتبي تصديق ٿي ڪئي تہ اهو الور ڪي ڇڏي، پوءِ هتان اچي وهيو هو. هڪ واڳون چوڪيدار وانگر انهيءَ جاءِ تي روزانو پيو ڏسبو هو. مون پاڻ ڪيس ڪونہ ڏٺو پر آفيسرن مون کي ٻڌايو تہ انهن سدائين فئر پئي ڪيا آهن ۽ سندس ڏيگهہ انهن جي چوڻ موجب ويهن فوٽن کان ڪنهن بہ حالت ۾ گهٽ ڪانہ هئي، سکر کان ٽيهن ميلن جي پنڌ تي، آءٌ مددي اسٽيمر جي پاسي کان اچي لنگهيس، جو اتي لنگر هنيو بيٺو هو. مون ميجر آئوٽرام کي صلاح ڏني هئي، تہ ڪي ديري اسماعيل خان يا جيترو اڳتي وڌي سگهي، اوترو اڳ موڪلجي مطلب هي هو تہ جي ڇڪاس وني سگهجي تہ منجهس ڪيستائين جهاز راني ڪري سگهجي ٿي، ۽ پڻ ٿي سگهيو ٿي تہ ديره جات سان واپار ڪرڻ جا امڪان پيدا ٿي وڃن. پوءِ هن انهيءَ ڪي موڪليو يا نہ، ان جي ڪابہ خبر ڪانہ پيئي.

ڇهينءَ تاريخ آءٌ سيوهڻ وٽان گذريس ۽ ستينءَ تاريخ هڪ ڳوٺ وٽ پهتس. جنهن کي گوتم سڏيو ٿي ويو ۽ اهو هڪ سيد جو ڳوٺ هو. منهنجي وندر ان وقت ٽنڪينس جو اتهاس پڙهڻ ۽ پيڻ پکيءَ جو شڪار ڪرڻ هئي، جن تي آءٌ ڪڏهن ڪڏهن پيو فئر ڪندو هوس، جو درياهہ جي وچ ۾

وڏن ولرن ۾ اونڌا ابتا ٿيا پيا هئا.

انين تاريخ مون کي هڪ سخت مشڪلات درپيش آئي. هڪڙي هنڌ لهرون اهڙيون ته آيون هيون جو تنديل ٿيو ته جي انهن سان ٽڪر کائبو ته تباهي يقيني آهي. هوا به ڏاڍي تيز ۽ اٿائي هئي، انڪري هن عرض ڪيو ته پگهه نه ڇوڙيا وڃن، جيسن الله ڪو سٺاءُ واءُ موڪلي. اسان جي ٻيڙي ان وقت هڪ ننڍي ڪاريءَ ۾ هئي، جتي پاڻي جي اٿل پٿل ۽ گجگوڙ کان پري به هو ۽ مانو به هو. اسان به ٻيڙي ڇڪي ڪٺي پاسيري ڪئي ۽ ڪجهه وقت آرام به ڪيوسين ۽ رات جي ماني چانور ۽ ٻوڙ کاڌوسين. ان وقت تنديل راءِ ظاهر ڪئي ته هڪ ماڻهو اها ڪاري تري وڃي ڏسي ته درياهه ۾ ناپر اڃي ويئي آهي يا نه. جيئن تي هن اها ڳالهه ڪئي تيئن هڪ ماڻهو ٽپ ڏيئي اٿي ڪڙو ٿيو چاڪاڻ ته انهيءَ ماڻهو کي بدن تي ڪپڙو هوئي ڪونه) ۽ ٻي پر پهچڻ لاءِ هڪدم تيار ٿي ويو. اچا ٽپ ٿي ڏناءِ ته مون چيومانس نه سير ويجهي آهي انڪري خيال ڪجانءِ، متان ٻڏي نه پوين! اهو ٻڏي هو ڪليو ۽ ڪٺي پاڻ کي پاڻيءَ ۾ اڇلايائين، اجا ڪاريءَ جي اڌ تي ئي ڪونه پهتو ته پاڻي هن کي ڏاڍي تيزيءَ سان ڪاري جي منهن ڏانهن وٺي ويو ۽ وڃي ڪن ۾ هنيائينس جنهن ڦيرائي گهيرائي آڻي درياهه ۾ ڪيس، اتي ڏنوسين ته غوطا پيو کائي (هوئن به ته اهي پاڻيءَ جا پونئرا آهن) ۽ جاڻ ته ٿي تر ڪنيائين. مون کي تر جيترو به الڪو ڪونه ٿيو ۽ ٿئي به ڇو؟ چاڪاڻ ته آءٌ پاڻ ته تارو ڪونه هوس، جو سندس مدد ڪريان ۽ جي مدد ڪريان به ها ته ڪيس ڪو فائدو ڪونه پهچي ها. هو ان وقت هڪ اهڙيءَ حالت ۾ هو جا آءٌ جيڪڏهن دنيا جو سڀ کان وڏو تارو هجان ها، تڏهن به ڪيس انهيءَ مصيبت مان آزاد نه ڪري سگهان ها. خوش قسمتيءَ سان مون هڪ وڏي تنبي هئي جنهن کي ڪهيون وغيره به ٻڌل هيون، جنهن جي

رستي حرفتي ماڻهو هڪ ڪناري ڪان ٻئي ڪناري تائين تري ويندا هئا. اها ڪٺي مون تبديل جي هٿ ۾ ڏني ۽ ٽڪو ڏيئي چيومانس تہ ڏي ٽيپ ۽ وڃي جند ڇڏائينس. منٽ اڳي هو اهڙو تہ منهن ڪيو بيٺو هو، ڇڻڪ سڄي دنيا هڪ ٽي ويئي هئي ۽ ان وقت جي سڄي انسانذات بہ غرق ٿي وڃي ها تہ مٿس ان جو ڪو بہ اثر نہ ٿئي ها. پر مون واري چوڪ سندس سڄي سستي هڪ پَل ۾ دور ڇڏي. ٻن-ٽن ٻانهن هڻڻ سان هو ٻڏندڙ ماڻهوءَ تائين پهتو ۽ پوءِ ٻئي ڄڻا انهيءَ تنبي جي رستي صحيح ۽ سالم واپس اچي پهتا.

ٻئي ڏينهن بہ واءُ ڪا جهڪائي ڪانہ ڏيکاري انڪري اسان قسمت تي ٻاڙي اڳتي وڌياسين. ٻيڙي بہ تمام وڏي هئي (جيتوڻيڪ درياھ جي اڳيان ڪجھ ڪانہ هئي) پر درياھ جون لهرون ڪيس وڪوڙي ٽي ويون. ٻيڙيءَ جو پويون حصو پٽجي پيو، پر ان هوندي بہ وڏي نقصان ڪان بچي وياسين. ڪاري جي ٻئي ڪناري تي ٻن ٻيڙين جا ڍانچا اسان کي ٻڌائي رهيا رهيا تہ اسان پاڻ کي جوکي ۾ وڌو آهي. مون پوءِ ڏٺو تہ هڪ ٻي ٻيڙي جنهن ۾ بہ آفيسر حيدرآباد ڏانهن وڃي رهيا هئا، هتي ٽڪرجي پٽجي پيئي هئي.

ٻيڙيءَ کي ٽڪرجڻ ڪان بچائڻ لاءِ اسان درياھ کي حيدرآباد ڪان ويھ ميل مٿيرو ڇڏي، ڦليليءَ ۾ ٻيڙي کي لاهي وڌو ۽ حيدرآباد ڏانهن، انهيءَ جي رستي سفر ڪيوسون. سياري ۾ ڦليلي گهڻو ڪري سڪي ويندي آهي پر آبڪلاڻيءَ جي وقت تي اهو هڪ تمام ٽيڪو وهڪرو ٿيو پوي، جنهن جي ويڪر هڪ سؤ وال ۽ اونهائي آٺن ڪان ڏهن فوٽن تائين ٿيو وڃي. سندس ٻئي ڪپ باغن ۽ گهوٽن سان سجايل هئا ۽ جنهن ملڪ مان اسان جو لنگهڻ ٿيو، اتي ماڻهو بہ جام ٿي ڏٺا. جتي ڦليلي اچيو سندوءَ سان ملي، اتي هڪ سهڻو شڪارگاھ بہ هو، جيڪو ان وقت مير نور محمد خان جي ملڪ هو ۽ هو حيدرآباد

جي مکيہ ميرن مان هو. انهيءَ شڪارگاهہ ڪان پوءِ وري پيو شڪارگاهہ آيو، جو محمد خان نوڙهي جي ملڪيت هئي. سڄي رات طوفان پئي هليو، ۽ آءٌ بہ پاڻ واريءَ ڍريءَ چال مان ڪڪ تي پيو هوس. صبح جو ڪناري تي هڪ سٺي پوشاڪ واري بروچ ڪان سوال تي گهوڙو گهريم تہ جيئن ايجنسي تائين انهيءَ تي چڙهي وڃان. بروچ هڪدم پنهنجو گهوڙو جهلي منهنجي حوالي ڪيو ۽ جيئن مان هيٺ لٿس تيئن مون لاءِ ڪير ڪٽي آيو ۽ ڪڇهري بہ ڪيائين. ٻڌايائين تہ سندس پگهار فقط ٻارنهن رپيا في مهينو هو، جنهن مان هو ڏاڍيءَ تڪليف سان پنهنجو ۽ پنهنجن ٻارن جو گذر ڪندو هو. هن ٻڌايو تہ هو احمد خان واري مغزي قبيلي مان هو، جنهن جا اٽڪل ١٥ ماڻهو حيدرآباد ۾ هئا. اسان جيئن پاڻ ۾ پئي ڳالهايو تيئن ابراهيم شاهہ بہ اچي اتي پهتو ۽ آءٌ سندس هڪ همراهہ جي گهوڙي تي چڙهي، ڏهہ ميل سواري ڪري، حيدرآباد جي قلعي وٽان لنگهي منجهند ڌاري وڃي ايجنسيءَ تي پهتس.

منهنجو هتي ميجر آئوٽرام سان تعارف ڪرايو ويو، ۽ مون ڏٺو تہ آءٌ پنهنجي ريزيڊنٽ جي بدلي ۾ ايڏو خوش هوس، جيترا مير خوش هئا. نئون ايلچي صافگو ۽ رحمدل هو. هو پنهنجن نائبن ڪان ڪابہ لڪ ڪانہ ڪندو هو پر پنهنجن زيردست منشين ڪان ڳالهيون مڙيئي ڳجهيون رکندو هو. جيتوڻيڪ سندس اڻٿڪ محنت سان ڪوبہ ماڻهو برابري نٿو ڪري سگهي، پر هوندي بہ هو پنهنجن زيردستن جي محنت جو قدر ڪندو هو. جيئن تہ سندس پنهنجا ڪارناما مشهور هئا، انڪري هن پين جي لياقت کي دٻائڻ جي ڪڏهن بہ ڪوشش ڪانہ ڪئي، اهو انهيءَ ڪري تہ هرڪنهن کي مٿي چڙهڻ جو موقعو ملي.

باب ٻارهون

حيدرآباد - اميرن سان ملاقات - حيدرآباد جي اميرن جو ڪردار ۽ سندن مکيه آفيسر - ڪراچيءَ جو رستو - مگر تلاءَ جي زيارت - سنڌ ڇڏڻ وقت ويچار - بمبئي ڏانهن روانگي ،

مون کي حيدرآباد جي دربار سان رابطي رکڻ جي موقعي جي تلاش هئي. پوليٽيڪل ايجنٽ کي ميرن سان ڪنهن معاملي تي ٻئي ڏينهن ڳالهائڻو هو، انڪري هن خواهش ظاهر ڪئي ته آءٌ انهيءَ معامليءَ کي منهن ڏيان. اهو معاملو اصل ۾ هيئن هو: مير نور محمد وصيت ڪئي هئي ته سندس حصي وارو ملڪ سندس ٻن پٽن شهداد خان ۽ حسن علي خان ۾ هڪجيترن حصن ۾ ورهايو وڃي. پر شهداد خان، جو وڏو هو ۽ عادتن جو ڪوتو به هو، تنهن جي مرضي هئي ته ننڍي ڀاءُ کي سندس جائز حصي کان محروم ڪري. انهيءَ ڪُڌي ڪم ۾ کيس مرزا باقر ۽ اسماعيل شاهه جي ڪٽنب جي پٺڀرائي حاصل آهي، جن جو ڪيترن ئي طاقتور بروچ سردارن سان ناتو هو. ٻئي طرف نواب احمد خان لغاري، جو هڪ بهادر ۽ آزمودگار سپاهي هو، تنهن حسنعلي خان جو پاسو ورتو. ميجر آئوٽرام جو طريقهءِ ڪار شاهاڻو هو ۽ منهنجي اڳئين بالادست کان بلڪل نرالو هو. سندس خيال هو ته ميراڻي ڪٽنب ۾ ڦيل ناسازيءَ کي ختم ڪيو وڃي. اهوئي سبب هو جو هن ٻئي ڏينهن دربار ۾ وڃڻ جو ارادو ڪيو.

اسان پنجين بجي ايجنسيءَ مان نڪتاسين جا حيدرآباد کان ڇئن يا پنجن ميلن جي پنڌ تي هئي. ايجنٽ صاحب هڪڙي آفيسر کان جيڪو ساڻس گڏ رهندو هو، سوال تي گهوڙو ورتو. اهو گهوڙو چابڪ نه استعمال ڪرڻ ڪري بگڙي چڪو هو. اسان اڃا سؤ وال ڪن مس وياسين ته هن مستي شروع ڪري ڏني، پر نيٺ هن محسوس ڪيو ته سندس پٺيءَ تي ڪو نئون سوار ويٺل آهي، چاڪاڻ ته ڪجهه زوردار ٽلهڙن لڳڻ ڪري، سندس حس پڇي پيو،

پر ان هوندي به به-تي اٺون واهي ڪڍيائين. آخر سوارن جو جلسو وڌڻ شروع ٿيو.

اسان اڃا به ميل ڪن سواري مس ڪئي هئي، ته هڪ وڏو ڌوڙ جو ڪڪر اسان جي آجيان لاءِ اڳتي وڌندو آيو، جڏهن اهو صاف ٿيو تڏهن ڏٺوسين ته ڇهه بروچ سوار اسان جي آدرياءَ لاءِ اچي رهيا هئا. فضيلت ڏيکارڻ جو هي هڪ اٺوٽندڙ ڏيکاءُ هو، ۽ سو به انهيءَ وقت جڏهن ماڻهو پنهنجو پاڻ به وڏي انداز ۾ مٿي اڏائيندو رهي. اهو ڪيڏو نه ڏکيو ٿو لڳي. جڏهن اوهان ڪنهن ڏنگي ۽ طاقتور سواريءَ تي چڙهيل هجو، جنهن جي پنيان ٻزن ڪن ٽنگڙين سان ڍڪيل ٿڻن جو ولر هجي، ۽ اهي هجن به سندس پيچ ڪان وال جيتري پنڌ تي. مون کي اهو ظاهو ڪرڙو پوندو ته جيئن ته مون کي وڏن جوتن پائڻ تي مجبور ڪيو ويو هو، انڪري منهنجا پير ته رهيا پاڪڙي ۾، پر هڪ جوتو خبر نه آهي ته ڪٿي ڪري پيو. انهيءَ نقصان جي اثر کي زائل ڪرڻ لاءِ ۽ پڻ انهيءَ کي ماڻهن ڪان لڪائڻ لاءِ، مون پاڻ کي ڪلمڪ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، تان جو منزل واري هنڌ تي اچي پهتاسين.

پهرئين سوڻ جو مڙيئي ڪجهه اثر ٿيندو آهي. جيئن ته منهنجو جتوتو گم ٿي ويو هو، انڪري دربار ۾ هلڻ يا ان جي ريتن ۽ رسمن کي منهن ڏيڻ لاءِ آءٌ اڌوگابرو تيار هوس چڱو جو ميرن اسان جي ايجنٽن کان ٻاهر ئي جوتا لهرائي ڇڏيا هئا، جا رسم انگريز معاشري ۾ ٽوپلي لاهڻ جي برابر آهي. اسان ڪرسين تي ۽ مکيه امير صوفن تي ۽ باقي ٻيا ماڻهو وچي غاليچن تي ويٺا. ان کان پوءِ اسين جنهن مطلب سان آيا هئاسين سو پڙهي ٻڌايو ويو.

انهيءَ گوڙ ۽ گمسان کي بيان ڪرڻ مناسب نٿو سمجهان، جو سؤ ڪن لوهي ڦڦڙ رکندڙ بروچن جي سخت بحث مباحثي درميان ٿيو هو. اهو سچو لڙ ننڍن ميرن جي حقن بابت ٿيو هو، جنهن ۾ مون انهيءَ معاملي کي سلجهائڻ جي ڏاڍي

ڪوشش ڪئي، باوجود ڪوشش جي اهو هڪ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو. مون کي سيني ۾ احمد خان لغاري ڏاڍو پسند آيو، جنهن ڳالهايو ته گهٽ پئي پر ڏسڻ هڪ معنيٰ ڀريل مڙس هو. نصير خان، جو هاڻي وڏو مير تسليم ڪيو ٿي ويو، سو شهداد خان جي فائدي ۾ هو. آخر ايجنٽ جي دڙڪي داب وجهي ڪم ناهيو، ۽ فيصلو ٿيو ته پائر پاڻ ۾ نهي وڃن ۽ هڪٻئي کان قرآن تي لڪائي وٺن ته ملڪيت جو معاملو امينن جي فيصلي موجب ڪرايو ويندو. مون کي موڪليو ويو ته آءٌ ننڍي حسنعلي خان کي وٺي اچان ۽ پئي هڪ آفيسر کي وري شهداد خان ڏانهن موڪليو ويو. ان کان پوءِ ٻنهي کي سيني جي اڳيان پاڪر وجهرائي پرچايو ويو. مون کي خوشي ٿي جو منهنجو شهداد خان سان واسطو نه پيو، چاڪاڻ ته هو نه رڳو بدني بناوت ۾ بيڊولو هو، پر طبيعت به ڏڪار جهڙي هئس. انهيءَ جي برعڪس مون وارو مير حسنعلي خان هڪ سهڻو جوان هو، جنهن جون ڪاريون گهنڊيدار چڳون ۽ سهڻيون چمڪندڙ اکيون، انگريزي ناچ گهر ۾ جيڪر غضب ڪري ڇڏين ها. مون حسنعلي خان کي سندس چاچي مير صوبدار جي گهر ۾ ڏٺو، جنهن جو وڏو پٽ فتح علي خان مون سان دربار تائين گڏجي آيو هو. اتي ايڏو ته گوڙ ٿي ويو هو، جو اسان کي پنڌ هلڻ جي بدران مٿي کنيو ويو، نه ته جيڪر ڪنهن سوڙهيءَ گهٽيءَ ۾ پيڙجي وڃون ها.

اهو معاملو پورو ٿيو تڏهن شڪارپور جو ذڪر ٿيو ته اهو شهر انهيءَ مددي ڏَنَ جي بدران انگريزن کي ڏنو وڃي، جنهن جو ميرن سان عهدنامو ٿيل هو. سڀ مير انهيءَ ڳالهه جي خلاف هئا، خاص ڪري مير نصير خان جنهن چيو ته ”صاحب ملڪ تان دستبردار ٿيڻ هڪ حاڪم لاءِ وڏي بيعزتي آهي.“ اهو معاملو پوءِ بنا ڪنهن فيصلي ڪرڻ جي ملتوي ڪيو ويو. ١١ بجي صبح جو اسان وري سوار ٿي واپس ايجنسيءَ تي پهتاسين، جتي مون واري بالادست مون کي انهيءَ

حيدرآباد جو مير، مير محمد خان

مير نور محمد خان جو ٻيو
نمبر پٽ مير حسين علي خان

ميرپور جي مير علي مراد خان
جو پٽ شاهه محمد خان

ڏينهن جي سڄي ڪارروائي تي رپورٽ تيار ڪرڻ لاءِ حڪم ڪيو. جيئن ته اتي ڪيترائي فارسي دستاويز هئا، جن کي پيٽنو ۽ ترجمو ڪرڻو هو، انڪري ڪجهه دير ٿي ويئي، نيٺ ٻئي ڏينهن سڄو ڪم تيار ٿي ويو ۽ گورنر جنرل ڏانهن موڪليو ويو. ڪم جي دٻ جو اهو حال هو، جو بيمار هوندي به آءٌ صبح جو ٽين بجي آٿي وڃي لکڻ تي ويٺس. اڃا ساڍا ٿي مس ٿيا هئا، ته ٻيرن جي کڙڪي جو آواز ٻڌم، ڪو منهنجي ڪمري ڏانهن اچي رهيو هو. ٿوريءَ دير ۾ دروازو کليو ۽ ڏٺم ته ميجر آئوٽرام هو. مون کي ڪم ۾ رڌل ڏسي حيران ٿي ويو، ۽ چيائين ته: ”آءٌ آيو هوس توکي آٿارڻ ته ڪم کي لڳ ته جيئن جلدي پورو ٿئي، پر تون ته مون کان اڳيئي لڳو ويٺو آهين.“

آءٌ ڏهه ڏينهن حيدرآباد ۾ رهيس ۽ شهر جي آبهوا کان لاڀ پرايم، جا ڪڇي ۽ سکر جي آبهوا کان ٿڌي ۽ فرحت ڏيندڙ هئي. ان هوندي به آءٌ نئو پانيان ته ڪن ٿورن ماڻهن به حيدرآباد جي آبهوا کي ڏکڻ سنڌ ۾ صحت جي خيال کان پسند ڪيو هجي. پر منهنجي لاءِ انهيءَ تپندڙ گرميءَ کان جتان آءٌ آيو هوس، فرحت ڏيندڙ هئي. شيخ سعديءَ چيو آهي ته ”جيڪي جنت ۾ آهن، سي دوزخ کي اعتراف ٿا سمجهن پر جيڪي اعراف کان به ڏورانهان آهن تن لاءِ اعراف به بهشت مثل آهي“. ساموندي هير، جنهن جو سيوهڻ تائين اثر آهي، حيدرآباد ۾ چڱيءَ طرح محسوس ڪئي وڃي ٿي. ايجنسيءَ جا ميجر آئوٽرام جي نامياري دفاع جي ڪري مشهور ٿي ويئي هئي، تنهن هاڻي وڃي هڪ ننڍڙي ڪوٽ جو نمونو ورتو آهي. اها هڪ پيسٽ بورڊ جهڙي ننڍڙي لانڍي هئي، جا درياهه کان سؤ والن جي فاصلي تي ٺاهي ويئي هئي. ان جي اڳيان اوڀر طرف هڪ ويڪرو ميدان هو، جو حيدرآباد تائين پکڙيل هو. ان جي اولهه ۾ درياهه هو ۽ وڻن جا جهڳٽا ۽

باغ سندس ڏکڻ ۾. ان جي اوپر هڪ ننڍڙو واڙو بہ هو، جتي
هر ڪنهن قسم جا پالتو هرڻ ڪوتا پاچا ڪان وني ديوَ جهڙي
سانپر تائين پاليل هئا. انهن جانورن ۾ نينگ تپا ڏيندڙ هڪ
سهڻو هرڻ بہ هو، جنهن جا سڱ اهڙا تکا هئا جهڙي چري.
جيڪڏهن ڪاوڙ ۾ اچي ڪنهن کي سڱ هڻي ڪڍي تہ
جيڪر پلڪ ۾ ماري وجهيس. شهر جي لاءِ مون کي اهو
چوڻو آهي تہ ڏکڻ سنڌ جي ٻين شهرن کان چڱيرڙو هو ۽ هو
بہ گهٽيل. اتي جيڪي جايون هيون سي قلعي کان سواءِ ٻيون
سڀ اهڙيون جهڙيون ٻين هنڌن تي ڏٺيون ويون هيون. گهر
گهڻو ڪري متيءَ جا ٺهيل هئا، پر انهيءَ جو اهو مطلب
ناهي تہ اهي رڳو جهوپڙيون هيون. اهي حقيقت ۾ تمام وڏيون
اڏاوتون هيون، جن جون ڇتيون موڪريون هيون ۽ هر ڪا
جاءِ ست-اٺ ماڙ هئي جهڙا ٺمڪنو جا محلات! قلعو بيترتيب
ڪنڊن وارو پنج ڪنڊو ڪوٽ هو، جنهن جون ڇتيون پڪين
سرن سان اڏيل هيون. انهيءَ تي ڪوبہ ٻاهريون ڪم يا ڪاهي
وغيره ڪانہ هئي پر ڪن هنڌن تي تہ غفلت سبب قلعي جي
ديوار بہ ڪمزور ٿي ويئي هئي. قلعي جي اندر فقط ميرن جا
ڪٽنب ٿي رهيا ۽ ان جي وچ ۾ هڪ ٿُل هو، جنهن لاءِ
ٻڌايو ٿي ويو تہ انهن ۾ ميرن جو خزانو پوريل هو. خزاني
بابت ماڻهن ۾ ڏاڍي ڳالهہ هئي، پر آزمودي ثابت ڪري
ڏيکاريو آهي تہ اوپر جي بادشاهن جي خزاني بابت جيڪي
خبرون ٻڌبيون آهن، سي گهڻو ڪري نسوربون ڪوڙيون
هونديون آهن. ميرن جي عقل جو بہ ڪمال چئجي جو اٿهوند
هوندي بہ پنهنجيءَ ملڪيت بابت ڪيڏيون نہ عجيب خبرون
مشهور ڪرايون اٿن. انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ ١٧٨١ع
۾ جڏهن ٽالپرن، ڪلهوڙا گهراڻي جي پڄاڻي آندي، تڏهن
کين اگهين بادشاهن جو چڱو خزانو هٿ آيو هو. پر پوءِ جيئن
مسٽر ايلفنسٽن ڪابل ۾ لکيو تہ ”افغانستان جي بادشاهہ شاهہ زمان

پنهنجي سلطنت جي ڏاکڻي حصي کي فتح پئي ڪيو، ان وقت هن انهيءَ خزاني تي قبضو ڪري ورتو، ان ڪان پوءِ هن ميرن کي مجبور ڪيو ته ڪيس ويهه لک چار هزار پائونڊ ڏن پري ڏين، جو ڏانهن رهيل هو.“ هاڻي جيڪڏهن انهيءَ وڏي انداز خزاني جو جيڪڏهن اڌ به ڏنو ويو هجي، تڏهن به معلوم ٿي ويندو ته ڪهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جو گڏ ڪيل خزانو خرچ ٿي ويو هوندو. انهيءَ ڪان پوءِ ڪوبه وڏو خرچ سنڌ جي خزاني تي تاوان طور ڪونه پيو. فقط ٻن موقعن تي انهيءَ مان ڪجهه ڪڍيو ويو هو. هڪ ته ١٨٠٤ع ۾ شاه شجاع سترهن لکن جي ڦر ڪئي هئي، ۽ ٻيو دفعو ١٨٠٩ع ۾ ساڳئي بادشاهه وري به ميرن کي ڦريو هو، پر چئي نٿو سگهجي ته منجهانئن ڪيترو ڪڍيائين. ٻئي طرف وري هيءَ حال هو جو اسان جي حملي ڪان سالن جا سال اڳ، سنڌ جي اُپت پنجاهه لک مس ٿيندي هئي. انهيءَ مان به ويهه لک اُتر سنڌ جا مير اڳاڙيندا هئا ۽ ست لک ميرپور وارو رئيس شير محمد خان ڪڻندو هو. باقي ٽيهن لکن کي حيدرآباد جي پنجن ميرن ۾ ورهائيندو هو. انهيءَ مان ظاهر آهي ته هرهڪ مير کي جيڪ حصو ملندو هو، اهو هڪ ٻئي درجي جي انگريز نواب جيترو به ڪو نه هوندو هو ۽ سيني جي گڏيل اُپت اسان جي هڪ گهٽڙنگ رئيس جهڙوڪ ڊيوڪ آف سنڌرلينڊ ۽ بڪلوف يا لارڊ ويسٽ منسٽر جي آمدني جيتري به ڪانه هوندي هئي. انهيءَ رقم مان هزارين خدمتگارن کي ڏنو ويندو هو، شاهاڻو ٺٺ به برقرار رکيو ويندو هو ۽ ماڻهن جي ڀلي جي ڪم تي به خرچ ڪيو هو. وري منجهن هيءَ ڳالهه به هئي جو ڊيل جو ٢/٣ حصوجنس ۾ ورتو ويندو هو. جڏهن اهي گڏ ڪيل خزانا ورهايا ٿي ويا، تڏهن خبر پئي ته آخر انهن ۾ هو ڇا ڇا؟ ازانسواءِ ٽالپرن ۾ ڪي خرچائو رئيس به هئا، جهڙوڪ مير ڪرم علي خان، جو پنهنجي شان ۽ شوڪت جي ڪري مشهور هو. مير نصيرخان

ڪنهن وقت اهڙو ته هٿ ڦاڙ خرچائو هو، ڪيترو وقت پنهنجي پنهنجي پاءُ مير نور محمد خان جي مدد تي پيو ٽڳندو هو. اهوئي سبب هو جو هن اسان واريءَ ملاقات جي وقت شهداد خان جو پاسو ڪنيو هو، نه ته ٻنهي چاچي ۽ ڀائٽيي جي طبيعتن ۾ وڏو فرق هو. چاڪاڻ ته چاچو ڀائٽيي وانگر لوڀي ۽ لالچي ڪونه هو، نور محمد خان کي ڪا ملڪيت هٿي ۽ نه وري صوبدار خان وٽ ڪو خزانو هو.

ميرن جيڪو اسان جو آدرڀاءُ ڪيو هو، تنهنجو اسان تي تڙ جيترو به اثر نه ٿيو، نه وري سندن درٻارين جي آٿ ويهه اسان کي وڻي. قلعي تائين پهچڻ ۾ اسان کي هڪ ڏکيءَ سوڙهيءَ ۽ گنديءَ گهٽيءَ مان گذرڻو پيو، جتي تماشائين جا حشام بيٺا هئا، پر جن اسان جو وڏبڪ ڏيان ڇڪايو اهي هئا، ڪارا شيدي جي تمام گهٽي انداز ۾ تي ڏٺا. درٻار يا حاضريءَ واري جاءِ ننڍي هئي ۽ ان ۾ شان يا دٻدٻي جي ٿوري به نشاني نظر نٿي آئي. ميرن جي سهڻي مت ۽ سادين عادتن کين اجائي ڏيک کان پري رکيو ٿي، پر ان هوندي به سندن رهائش جبي ڪمرن جي انهيءَ خسيس دالان سان ڀيٽ نٿي ڪري سگهجي، جتي هو اسان جي ريزنٽن سان اچي ملندا هئا. هڪ دفعي نصير خان هڪ انگريز پارٽيءَ کي پنهنجي خانگي جاءِ ڏيکاري، جنهن ۾ ڪيترائي سنا ڪمرا هئا انهن مان هڪڙي ڪمري آيون ۽ اوچيون ديوارون هيون ۽ اهوئي صحيح معنيٰ ۾ ملاقات جو ڪمرو هئڻ ڪپندو هو، انهيءَ ڪمري ۾ تمام سهڻا ايراني غاليا وڇايل هئا ۽ ڀتين تي ايران جي شاهه جون تصويرون ٽنگيل هيون. انهيءَ خاص موقعي تي به ڏاڍي غلط نموني جي سادگي ڏيکاري ويئي هئي. ڪمري جي ڪنڊ ۾ دريءَ وٽ هڪ صوفو پيل هو پر دريءَ جي حالت اها هئي جو مٿس هڪ سادو تختو طاق وانگر ڪري لڳايو ويو هو. انهيءَ آدرڀاءُ وقت ڪا خاص رسم وغيره ڪانه ٿي ڏٺي. ماٺهو

حيدرآباد جو مکيہ مير، محمد نصير خان ۽ سندس پٽ

پٺي آيا ۽ ويا. ڪي مات ته ڪن وري پنهنجي مرضيءَ موجب پٺي ڳالهايو. هاڻي اچو ته ڪن ميرن جي عادتن ۽ اُٿ ويهه تي تبصرو ڪريون. مير نصير خان جو ئي مثال وٺو. پين ڪي هڪدم پنهنجي طرف يڪدم مائل ڪري وجهندو هو. جيتوڻيڪ هو بدن جو ٿلهو مڙس هو پر سندس شڪل سٺي هئي ۽ ڳالهائڻ طريقو صاف ۽ وڻندڙ هو. هن جي اُٿ ويهه مون کي انگريزن جي هڪ تمام وڏي ۽ سٺين خصلتن واري رئيس جي جي ياد ڏياري ڇڏي. هو بروچن کي سندس وڏي مرحوم نورمحمد خان کان به وڌيڪ وڻندڙ هو، جنهن کي مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو پر انهيءَ لاءِ ٻڌو هوم ته پئسن تي ڏاڍو چاهه هوس ۽ سندس ظاهري شبيهه به نصير خان جي بلڪل ابتڙ هئي. چالاڪ ته هن جو منهن سڪل ۽ پريل هو، ۽ سندس اکيون صفا اچيون هيون، جن کي هو هرهر پيو چنيپيندو هو. لوئيس آنز پٺي جي اکين وانگر هن جون اکيون به شڪ ۽ بي اعتماديءَ سان پريل هيون. سندس پٽ شهداد خان نس پس پيءُ جهڙو هو ۽ پاڻ وڌيڪ چالاڪ، عياش ۽ نشئي قسم جو جوان ٿي لڳو، جنهن جي عمر ٢٥ سالن جي لڳ ڀڳ هئي. هنن ٻن کان سواءِ سڄي مير خاندان جا ماڻهو يورپين کان به وڌيڪ سهڻا ٿي لڳا. جيڪڏهن ائين اتفاقي جائزو ورتو وڃي ته ڏسڻ ۾ ايندو ته مير صوبدار خان، جو پنهنجي خاندان جي تباهه حاليءَ ۾ مياڻي کان پوءِ شامل ٿيو هو، ڏسڻ ۾ صاف گو ۽ سياڻو ماڻهو ٿي ڏٺو. سندس عادتون سٺيون هيون ۽ سندس ڳالهائڻ جو طريقو فهميندو هو. ڪلهوڙن کان پوءِ جن ميرن حڪومت ڪئي، انهن ۾ وڏي ۾ وڏي ميرن جي پٽ جو ڪي سال حق غضب ڪيو وينو هو. هو ١٨٢٨ع ۾ تختگاهه مان ڀڄي ويو ۽ بروچن جا ڪي جٿا به وچي ساڻس شامل ٿيا. آخر هو پندرهن هزارن ماڻهن جي هڪ فوج تيار ڪري وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ۽ ميرن تي زور آندائين ته سندس پيءُ جي حصي جو ملڪ کيس ڏياريو

وچي. انهيءَ تڪرار ۾ پڻ پين ڳالهين جي ڪري هو خاندان جي پين ماڻهن کان پري گذاريندو هو. جڏهن لارڊ ڪين هتي آيو هو، تڏهن پيا مير لاشڪ مٿس حملو ڪن ها، مير صوبدار خان ائين ڪرڻ ۾ بلڪل نابري واري. پوءِ خبر نه آهي ته ڪهڙي خيال کان انگريزن ڏانهن سندس دوستيءَ جي لاڙي کي شڪ جي نگاهه سان ڏٺو ويو. اهو هڪ اهڙو سوال آهي جنهن جو جواب ٿي نٿو ڏيئي سگهجي. پڌڻ ۾ ٿي آيو ته سندس فوجون مياڻيءَ جي ميدان ۾ وڙهيون هيون، پر ڪنهن به انهيءَ جي تصديق نه ڪئي، ته آيا اهي اتي هيون به يا نه، ۽ جي هيون ته سڀيئي ساريون فوجون هيون يا ڪو جٿو هو ۽ پڻ ڪيتريقدر انهيءَ جٿي کي صوبدار خان وڙهڻ کان روڪيو هو.

ڪي ماڻهو ميرن کي اڻڄاڻ وحشي ڪري سمجهندا آهن، پر ڏسڻ ۾ ايندو ته اهو رمارڪ غلط آهي ۽ مير تمام وڏيڪ سمجهو هئا. هڪڙي پيري اسان جي ريزيڊنٽ ۽ مير نورمحمد خان جي ملاقات وقت، ريزيڊنٽ صاحب اسان جي حڪومت جي ديانتداريءَ ۽ پين جي معاملن ۾ دست اندازيءَ ڪرڻ کان پري رهڻ جو ذڪر ڪري رهيو هو. مير نورمحمد خان بنان ڪنهن دلچسپيءَ ۽ پنهنجيءَ مرضيءَ جي خلاف پڌندي، ڳالهه بدلائي ڇڏي ۽ پڇيائين ته "اوهان يورپي بهادر شاهه جي دؤر ۾ آيا هئو؟" ريزيڊنٽ جواب ڏنو ته "نه، اسان جو پهريون انگريزي ڪارخانو جهانگير جي ڏينهن ۾ سورت ۾ پيو هو." پر مير نورمحمد خان انهيءَ تي ڪر به تبصرو نه ڪيو. جڏهن منشيءَ کان پڇيو تڏهن هن پڌايو ته ميرن وٽ گجرات جي تاريخ جو هڪ قلمي نسخو پيل آهي، جنهن ۾ اڪبر جو گجرات هٿ ڪرڻ کان اڳ جو احوال ملي ٿو. انهيءَ نسخي ۾ اتفاق سان بهادر شاهه جي دغا بازيءَ سان ٿيل خون جو به ذڪر ملي ٿو، جو پورچوگيزن ڪرايو هو. نورمحمد خان جو مطلب هو ته اها ڳالهه ريزيڊنٽ کي اشاري ۾ معلوم ٿي وڃي ته سڀ يورپي

اوير جي ملڪن سان ٽيندڙ ڏي وٺ جي معاملي ۾، ڪهڙي نه ديانتداري رکن ٿا، جن جي ريزيڊنٽ اجائي لباڙ هڻي ڪري رهيو هو.

حيدرآباد جا مير، اسان جي سنڌ ۾ اچڻ وقت، سمجهي ويا هئا ته سندن خاندان جي تباهي يقيني هئي. اها هڪ بيسود منافقي چٽبي، جو اسين هاڻي اهو بهانو ڏيون ته اسان جو سندن ملڪ ۾ گهڙڻ جو خاص مطلب سندن ڀلائي هئي. انهيءَ تي انهن ڏاڍو اعتراض ڪيو ته ”اسان ڪي نه ته اوهان جا عهدناما ٿا کپن ۽ نه دوستي ئي کپي. اسان کي فقط هڪ ايلچي موڪلڻ جو شرف ڏيو ۽ اهو به جي چڱي سمجهو، ته ڊاڪٽر ڏياري موڪليو.“ پر سندن ڪنهن ٻُڌي ئي ڪانه. سندن ڏڪار ۽ ناراضگيءَ هوندي به اسان پڪو ارادو ڪيو هو، ته ڪين ڪنهن به حالت ۾ دوست بنائجي. سنڌوءَ تي جهاز رانيءَ مان تمام گهڻي آپت جي اميد هئي ۽ دلچسپي رکندڙ ماڻهن جو چوڻ هو ته ان جي زمين به ڀلي آهي. انهن اهو به ٻڌايو هو ته ”سنڌ هڪ تمام سهڻو ملڪ آهي پر آهي ٻروچن جي ور چڙهيل. حيدرآباد جي پرسان زمين نير، تماڪ ۽ ڪمند لاءِ بهترين آهي. ڪراچيءَ وٽ موتي لڀن ٿا، ۽ مڇي مارڻ ۾ به جيڪر ڏاڍي آپت ٿئي، پر ميرن جي بيتوجهيءَ جي ڪري ڪنهن به ڪم ۾ واڌارو نٿو ٿئي. ملڪ جي سڄي ملڪيت ميرن ۽ سندن ٿورن خوشامدين جي هٿ ۾ آهي ۽ ٻئي ڪنهن به طبقي جا ماڻهو شاهوڪاريءَ جي ڪابه نشاني ظاهر نٿا ڪري سگهن. ٻروچ، فوج جي اچ وڃ ڪي ڏڪار جي نظر سان ڏسن ٿا، ۽ واپارين جي جائز مال کي مال غنيمت سمجهي ڦُرين ٿا. هندو جن جي وسيلي سڄي ملڪ جو واپار هلي ٿو، ۽ ڏي وٺ ٿئي ٿي تن کي ڏڪاريو وڃي ٿو، ۽ سندن بيعزتي ڪئي وڃي ٿي. ميرن جو سائن ورتاءُ به بي انصافيءَ ۽ زيادتيءَ تي مبني آهي. موجوده حڪومت ۾ نه ته ڪو سٺين شين جو واپار هلي سگهي

ٿو، نه ته وري ڪا واپارين لاءِ سلامتي آهي.“ اهو هو آهو غريب ميرن جي خلاف ڳلا جو نيڪر جو لوپ سان پريل حملي آور جي ڪنن تي پڳو ويو. پر فرض ڪريو ته اهي سڀ ڳالهيون سچيون به هجن، ته به اسان لاءِ اهو واجب ڪونه هو ته ميرن کان سندن ملڪ ڪسي ونون ــ جيسين اسين اهو ثابت ڪري ڏيکاريون ته اسان جو اصول ئي اهو آهي ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڪوٽ ۾ تيل ٽُنگ کي رڦو نٿو ڪري سگهي، ته ڪانئس اهو ڪوٽ ڦري پاڻ ڦبائي وجون!

ڏي وٺ جي معاملي ۾ مير اسان جي ريزيڊنٽ ۽ سندس اسسٽنٽ سان لحاظ ۽ مروت سان پيش ايندا هئا. نه فقط ايترو پر ڪنهن ڪنهن وقت هو فراخدليءَ ۽ مردانگيءَ جا ڪم به ڪندا هئا. هڪ دفعي مير نصير خان ايجنسي ۾ هلي آيو ۽ بنان ڪنهن چاڻ جي هڪ ڪمري ۾ گهڙيو، جتي هڪ عورت ويٺل هئي. مير ان کي ڏسي وڏيءَ نيازمنديءَ سان ٻاهر نڪتو ۽ گهوڙي تي چڙهي واپس حيدرآباد هليو ويو. ٿورڙيئي وقت اندر قاصد اچي پهتا ۽ خط کڻي آيا، جن ۾ بنا ڪنهن ارادي ڪيل ناشائستي روش لاءِ معافيءَ جي التجا ٿيل هئي. انهيءَ خط سان گڏ هڪ سؤ سونين مهرن (هڪ سؤ پنجاهه پائونڊ) جي سوغات به موڪلي ويئي. مير صاحب کي هڪ عورت جي ڪمري ۾ سندس مڙس جي غير حاضريءَ ۾ وڃڻ ڪري سخت صدمو پهتو هو. اهو ساڳيو مير هو جو ميانيءَ جي موتمار جنگ کان اڳ انگريزن سان ڦتائڻ جي خلاف هو. بروچن کيس گهٽوئي چيو پر هُن هڪ به نه مڃي. آخر کيس زنانو وڳو ڏياري موڪليائون. هيءَ چِٽر هڪ مڙس لاءِ ڪافي هئي. ”هو سمجهن ٿا ته آءٌ ڊپ جي ڪري جهنڊو نٿو جهليان، پر هو غلطيءَ تي آهن“ ائين چئي هو محلات مان نڪتو ۽ تلوار مياڻ مان ڪڍي وڃي فوجن سان شامل ٿيو.

ٽالپرن سنڌ تلوار جي زور تي ورتي هئي ۽ جيئن ته

سنڌ ن طاقت جو بروچ سپاهين جي قوت تي دارومدار هو، انڪري اهو ضروري هو ته سنڌن خاطرداري ڪئي وڃي ۽ ڪين وڏيون رعايتون ڏنيون وڃن. وڏن قبيلن جا سردار گهڻو ڪري آزاد هوندا هئا. شهداد خان اسان جي هڪ آفيسر ڪي ٻڌايو ته جان خان نالي هڪ بروچ رئيس، ڪيس زهر ڏيڻ جي ٻه دفعا ڪوشش ڪئي هئي پر چاڪاڻ ته هو هڪ طاقتور قبيلي جو سردار هو، انڪري هو ڪيس ڪا سزا ڏيئي نتي سگهيو. پر اهڙيون حرڪتون ڪي ورلي ٿيون هونديون، چاڪاڻ ته ٽالپرن جي سٺ سالہ دؤر ۾ ڪو به اهڙو مثال ڪونہ آهي ته انهن مان ڪو به ماريو ويو هو. هاڻي انهن جي تاريخ ڪي لاهور جي فقط هڪڙي سال جي اتهاس سان ڀيٽيو. ڏسو ته اتي ڪيڏي نه خونريزي ٿي آهي. پنجاب ۾ خالصا حڪومت جي هڪڙي سال ۾ ايترا ڏوهہ ٿيا هئا، جيترا سنڌ ۾ ميرن جي حڪومت جي سڄي دؤر ۾ به ڪونہ ٿيا هوندا. يورپ ۾ بادشاهن ڪي تمام سولائيءَ سان تخت تان لاٿو ويندو آهي ۽ سنڌ ن درباري يا فوجون، ڏانهن تمام ٿورو دلي رجحان ڏيکاريندا آهن. پر ميرن وٽ ائين ڪو نہ هو، چاڪاڻ ته تڪليف جي وقت اهي سيئي ساڻن شامل هئا. فقط اسماعيل شاهہ ۽ سنڌس ڪٽنب ساڻن بيوفائي ڪئي ۽ اهو به انهيءَ ڪري جو اسماعيل شاهہ ڏاريو ماڻهو هو ۽ ايراني هو ۽ نادر شاهہ جي سماني ۾ اچي سنڌ ۾ رهيو هو. ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته ماڻهن جو ميرن سان اهو ويجهو لاڳاپو خود غرضيءَ ۽ مطلب جي ڪري هو، چاڪاڻ ته ڪين خوف هو ته انگريزن جي اچڻ ڪري ڪانئن اتاهہ زمينون کسيون وينديون، انڪري بروچ، جي سنڌ جي آباديءَ جو ٽيون حصو هئا، ميرن سان شامل رهيا. اهو به سچ آهي ته ميرن ڪي بروچن لاءِ ڏاڍي عزت هئي ۽ اهي سنڌن حڪومت مان ڏاڍو خوش هئا. پر سنڌين لاءِ ڇا آهي چوڻو! جوڪيا، جت، قرمتي ۽ ٻيا، انهن مان ڪهڙا ڪانئن ناراض هئا؟ ڇا انهن مان

ڪنهن به حملي ڪندڙن سان ساڻ ڏيڻ جو لاڙو ڏيکاريو هو؟ بلڪل ڪنهن به نه! ته پوءِ اسان کي انهن خبرن کي سچ سمجهڻ کان اڳ غور ڪرڻ کپندو هو جي ميرن جي ظلم ۽ بي بندوبستيءَ بابت اسان کي هرويرو ٻڌايون وينديون هيون. هندن جو مثال وٺو. اهي ته گهٽ ۾ گهٽ ستايل هئا. ڪائڻ سندن پئسا ڦريا ويا هئا، ڪين ڌڪاريو ٿي ويو ۽ پڻ ڪين ديس نيڪالي ڏني ويئي هئي. پر جي سچ پچ ائين هو ته پوءِ هو ميرن جي بادشاهيءَ ۾ ڪڇ، گجرات ۽ راجپوتانا وغيره ڏانهن لڏي ڇو ڪونه ٿي ويا! ۽ پوءِ ائين ڇو هو جو جڏهن اسين شڪارپور ۽ حيدرآباد پهتا هئاسين، تڏهن اتي اسان هندن کي نه فقط شاهوڪار پر ان سان گڏ گهڻي انداز ۾ ڏٺو. اهڙيءَ طرح جهڙوڪ اهي اسان جي حڪومت جي ڪيترن ئي سڪين شهرن ۾ موجود هئا. اهو هڪ ويچار جوڳو معاملو آهي، جو ماڻ انگلنڊ جي پبلڪ اڳيان فيصلي لاءِ رکان ٿو.

هڪ طرف ديس جا ماڻهو آهن، جن جي پنجاهه سالن جي تاريخ، گهرو جهڳڙن کان پاڪ آهي ۽ ٻن کان سواءِ ٻين سڀني انگريز پوليٽيڪل آفيسرن ان حقيقت جي تصديق به ڪئي آهي. اهي ٻه پوليٽيڪل آفيسر به ڏيهي ٻوليءَ کان اڻ واقف هئا انڪري هنن ڪنهن هڪ به ڏيهيءَ ماڻهوءَ سان سڌيءَ طرح ڪونه ڳالهايو هو. جڏهن به ڪين ڳالهائڻو هوندو هو تڏهن چالاڪ ۽ بي ايمان منشين جي معرفت ڳالهائيندا هئا. اهو ئي سبب هو جو اهي ميرن جا مخالف ٿي پيا. ٻئي طرف وري متفرقه ملٽري جا ماڻهو هئا، جن کي صاحب ۽ شانتيءَ جو ذرو به خيال ڪونه هو. پر ڪير ٿو ڏسي شاهدين کي. جيڪو ڏاڍو سو گابو! چا انگلنڊ انهن لاءِ ڪو حق جو ڪلمو چيو آهي، جي هاڻي وڏيءَ نوڙت سان ڪيس فرياد ڪري رهيا آهن. انتقام وٺڻ جي به ڪا حد ٿيندي آهي! اهي ويچارا پنهنجي ملڪ ۾ سکيا، خوش ۽ آرام جي زندگي بسر ڪري رهيا هئا،

مير محمد علي خان

صوبدار خان جو اڪيلو بچي ويل پٽ ۽ ٽالپرن جي مکيہ شاخ جو تنها وارث

پر انگلنڊ مٿن زبردستيءَ پنهنجي دوستي ۽ پنهنجا عهدنا مڙهيا. ڇا اها بدباطني نہ آهي تہ پيو ڇا آهي؟

٢٣- تاريخ مون دريائي جهاز جي معرفت حيدرآباد ڇڏي ۽ پنجن ڪلاڪن ۾ هڪ وڏي درياه جي رستي ٺٽي پهتس. اسان جي چال ڪا هيٺي ڪانہ هئي، ڇاڪاڻ تہ وهڪرو اسان کي وچ سير ۾ ست ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان ڪٽي ٿي ويو ۽ اسان جي پنهنجي رفتار بہ اٺ-نو ميل في ڪلاڪ هئي. هڪ هنڌ اسان جو آگبوٽ وارياسي ڪناري تي وڃي لڳو، پر خوش قسمتيءَ سان اتي وهڪرو تکو ڪونہ هو، انڪري بچي وياسين. ان هوندي بہ ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو تہ ڇاڻ تہ آگبوٽ واريءَ ۾ دٻجي وڃي. مون کي اچي ڊپ لڳو تہ ايندڙ زماني ۾ جڏهن درياه پنهنجو وهڪرو ڦيرائي ويندو، تڏهن ڏرتيءَ جي مٿاڇري کان ويهہ فوٽ هيٺ ماٿهو اچي آگبوٽ جو ڍانچو کوٽي ڪڍندا، جنهن ۾ اسان جا رڳا هڏاوان پيجرا وڃي رهندا. آخر هن هيٺ وڃڻ بند ڪيو، پر ان هوندي بہ انهيءَ کي اتان ڪڍڻ ۾ ويهہ منٽ لڳي ويا. جڏهن جهرڪ ڳوٺ جي ويجهو پهتاسين، تڏهين اتي اهڙو تہ گهاٽو جهنگ ٿي ڏٺو، جنهن مان نڪرڻ ڏاڍو مشڪل هو. هن جاءِ تي ريجمينٽ جو هڪ آفيسر سڙي مئو هو. ڪن جو خيال هو تہ اهو واقعو ڪنهن خراب نيت جي ڪري ٿيو هو، پر ائين ڪونہ هو. اهو هڪ اتفاقي حادثو هو جو هندستان ۾ گهڻو ڪري ٿيندو رهندو آهي. مون وارو هڪ دوست اهڙي هڪ حادثي جي وقت موجود هو، جنهن ۾ هڪ تڙ وارو سڙي خاڪ ٿي ويو هو. هن ٻڌايو تہ ڦاڙهن جي شڪار ڪرڻ خاطر انهن کي جهنگ کان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ هڪ وڏي ايراضيءَ کي باهہ ڏني ويئي. باهہ وچ جهڙي تيزيءَ سان پکڙجي ويئي. ويجهڙائيءَ ۾ بيٺل اهو ماڻهو هڪدم ڀوڙي وڃي وڻ تي چڙهيو. باهہ چوڌاري وڪوڙي ويئي هئي، ۽ دونهون منجهس

ايترو اچي ٿيو جو هو اندو ٿي پيو ۽ پاڻ جهلي نہ سگهيو ۽ ڪري پيو. اهڙيءَ طرح اهو بدقسمت سڙي مري ويو. ٺٽي وٽ آءٌ لهي پيس ۽ خشڪي رستي ڪراچي وڃڻ جي تياري ڪيم. مون سان ٻہ آفيسر ٻيا بہ گڏ هئا، جي بيماريءَ جي موڪل تي بمبئيءَ وڃي رهيا هئا. انهن مان هڪڙو تہ ايڏو بيمار هو جو مون ڀانيو تہ رستي تي ئي گذاري ويندو. سندس قد ڇهہ فوٽ ۽ چار انچ هو. چڱيڀلائيءَ وقت تہ ڇڏيو پر هن وقت جڏهن گهٽو لهي ويو هو ۽ ڏٻرو هو تڏهن بہ مون کان کڄي نہ سگهيو. کيس ڪڇي جي علائقي ۾ ڪوٽڙو تي رکيو ويو هو ۽ هن جيڪي اتي جي بيماريءَ جو احوال ڏنو، سو ڏاڍو خوفائتو هو. سندس چوڻ هو تہ فوجي جٿي ۾ سپاهين جو تعداد ٤٠٠ هو ۽ مٿن ١١ آفيسر مقرر ڪيل هوا. انهن ۾ تپ ڪاهي پيو ۽ گرمي پاڻ وڌيڪ، جنهن مصيبت کي وڌايو. گرميءَ جو هيءَ حال هو، جو ٿرماميٽر تنبوءَ ۾ اندر ١٣٠ ڊگرين تائين پهچي ٿي ويو. نيٺ نتيجو اهو نڪتو، جو ٿوري وقت ۾ ٥ آفيسر، جن جي عمر ٢٥ سالن جي اندر هئي ۽ سپاهين جو اڌ تعداد مري ويو. اتي جيڪو ڊاڪٽر رکيو ويو هو، سو ايترا موت ڏسي ڊڄي ويو ۽ دماغي توازن وڃائي ويٺو. مون وارو دوست جو غير معمولي قد ۽ بت وارو هو، تنهن کي تپ اهڙو تہ پيڙيو، جو کيس بچائڻ لاءِ پالڪيءَ تي چاڙهي سکر موڪليو ويو. ٻارهن ٻئررن مان ٽي ٻئرر بہ رستي تي مري ويا.

ڪراچي تائين اسان جو پنڌ هيٺين منزلن وٽان ٿيو. گجو چوڏهن ميل، گهارو چوڏهن ميل، پيري ٻارهن ميل ۽ جمعدار جي لانڍي تيرهن ميل. ٽئين ڏينهن جي پنڌ ۾، اسان هڪ تباهہ ٿيل شهر پنيور ڪنڊرن وٽان لنگهياسين. انهيءَ کان ڇهہ ميل اڳيرو ڪينرائي قبا ۽ چڙوچڙ ڳوٺ ڏٺاسين، جنهن مان ثابت ٿي ٿيو تہ ڊيلٽا جو اهو حصو ڪو وقت اڳ ڏاڍو آباد ۽ ڳتيل هو پر هاڻي معاملو انهيءَ جي ابتڙ آهي. جيئن اسين

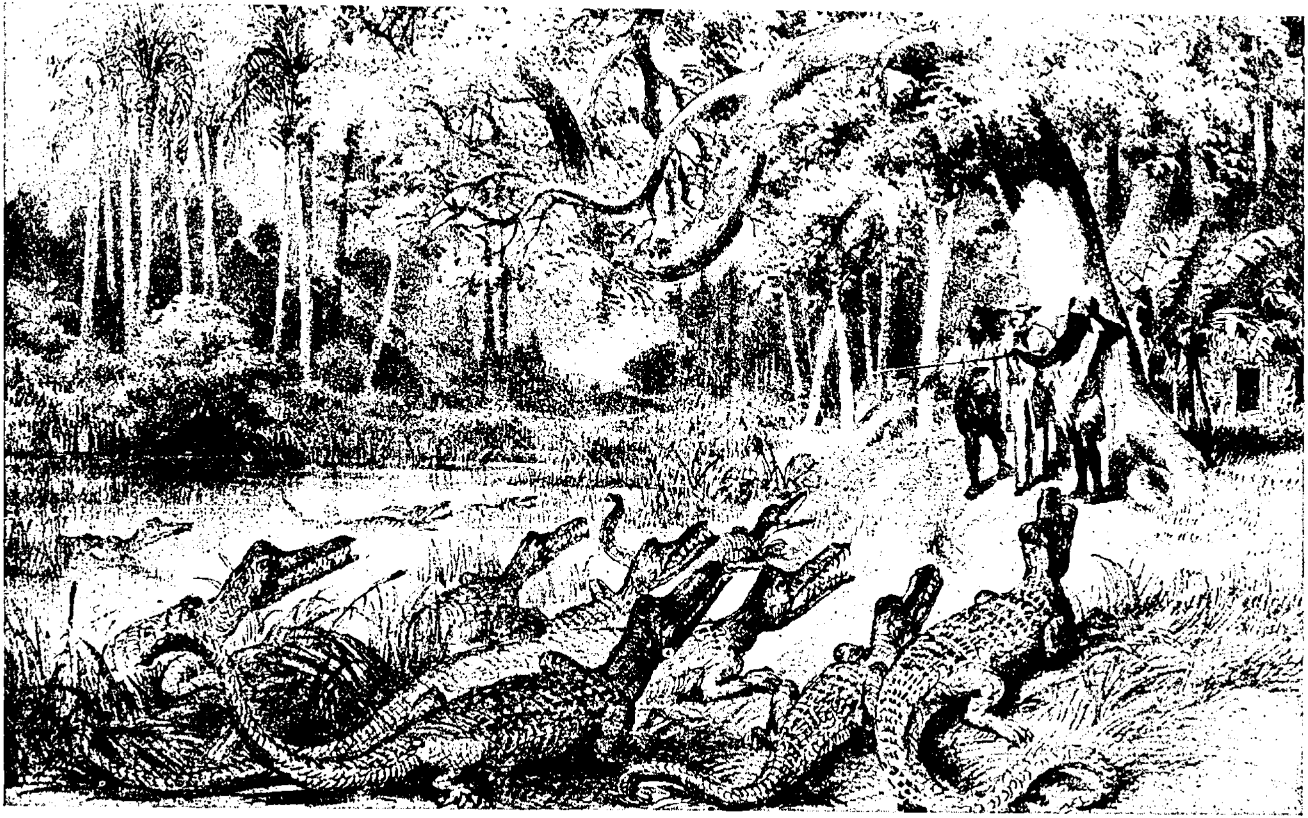

مانگر پیر تلاء یا "منگھو پیر"

ڪراچيءَ ۾ گهڙياسين، تيئن ڪيترائي ياتري اسان کي هنگلاج کان ايندي مليا. هنگلاج هندو ياترين جي گڏ ٿيڻ جي هڪ مشهور جاءِ آهي. هتي درگا، جيڪا تباهيءَ جي ديوي آهي ان جي پوڄا ٿيندي آهي ۽ اهو ماڳ هندستان ۾ بت پرستيءَ جي اولهه ۾ آخرين حد آهي. منهنجي سنڌ ڇڏڻ کان اڳ هڪ بهادر آفيسر ڪئپٽن هارٽ، اتي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هو ۽ انهيءَ سفر جو هن تمام دلچسپ احوال ايشياٽڪ سوسائٽي جرنل ۾ ڏنو آهي. مرحوم سر وليم به ويس بدلائي انهيءَ رستي اوڏانهن وڃڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر ٻين يا ٽين منزل تي ماڻهن کي خبر پئجي ويئي ته هو يورپي آهي. هو هڪ آزموديگار سياح هو. جنهن افريڪا جي موسيلائيڪش ۽ ٻين وحشين جا ملڪ گهميا هئا. پر هتي مڪرانين جي ڏانهنس دشمني جا هن اهڃاڻ ته اهڃاڻ ڏنا، جو کيس تيري سان واپس پٺتي جند ڇڏائڻي پيئي. سر هينري پاٽنجر انهن خطن مان ١٨٠٩ع ۾ هڪ ايراني گهوڙي وڪڻندڙ واپاريءَ جي ويس ۾ سفر ڪيو هو. پر اهو بهادريءَ جو غير معمولي دورو هو جيتوڻيڪ اهو بهادريءَ، قوت مدافعت ۽ هوشياريءَ سان سرانجام ڏنو ويو هو، پر خبر نٿي پئجي سگهي ته اهو ڪهڙن سببن جي ڪري هڪدم ختم ڪيو ويو.

ڪراچي پهچڻ کان پوءِ مون پهرين جُلهه مگر تلاءَ (١) ڏسڻ تي ڪئي، جنهن کي واڳن جي ڍنڍ ڪري سڏجي ٿو. اها عجب جهڙي جاءِ ڪراچيءَ کان اٺ ميل پري آهي ۽ اهڙن ماڻهن لاءِ جن کي بيڊولين شين يا راڪاسن ڏسڻ ۾ مزو ايندو آهي، هڪ دلچسپ جاءِ آهي. واريا سو ۽ اجڙ رستو، جنهن تي ڪٿي ڪٿي گهاٽو جهنگ به آهي، اٽيو ماڻهوءَ کي گدامڙيءَ جي وڻن جي جهڳٽي وٽ ڇڏي، جنهن جي وچ انهن

(١) تلاءُ: منگهي پير وارو تلاءُ جنهن ۾ واڳو رهندا آهن.

راڪاسن جي هيبتناڪ رهائشگاهه آهي. هڪ نئين ماڻهوءَ کي مشڪل سان خبر پئجي سگهندي ته انهيءَ ساوڪ جي هيٺان ننڍڙي کڏ ۾ اهڙا خوفائتا رهاڪو لڪل آهن. ”هيءَ آهي اها کڏ“ مون ڏڪار وچان رستي جي سونهي کي هڪل ڪري چيو، ”پر ڪٿي آهن واڳو منجهس!“ ان وقت آءٌ اوچي ڳاٽ وڏي مغروريءَ ۾ پسار ڪري رهيو هوس ۽ سڄي قصي کي ڇڙڪ مسري پئي سمجهيم ته اوچتو منهنجي پيرن ۾ هڪ گهٽيل ڇيخ يا گوڙ جو آواز ٿيو، جنهن ۾ مون کي فضيلت سان نه پر جانورن وانگر هوا ۾ غير معمولي ٽپ ڏيڻو پيو. مڃاڻ جو منهنجو پير هڪ ننڍڙي واڳونءَ جي مٿان اچي ويو هو، جيڪو هو ته ٽي فوٽ قد ۾ پر ان هوندي به سندس چڪ منهنجي سڄي خوشي زهر ڪري وجهي ها. ايتري ۾ انهيءَ جاءِ جو مشهور ماڻهو يعني مجاور فقير هڪ جادوگر جي شڪل ۾ اچي پهتو، ۽ مون کان جوڙو رپين جو وٺي، پنهنجي جادوءَ جي ڏنڊي کڻي آيي ڪيائين ۽ مٺل کي سڏڻ لڳو. ’آءُ آءُ‘ يعني ته ’اچ اچ‘ جي هن به ـ ٽي دفعا زور سان رڙ ڪئي. جنهن تي انهيءَ تلاءَ جو پاڻي انهن راڪاسن سان جيئرو ٿي ويو. انهن ۾ نَو واڳون تمام وڏا هئا ۽ انهن جو قد پندرهن فوٽ هو، سي ڪناري تائين وڌي آيا. اهو نظارو ڏسي مون کي پراڻيون ڏند ڪٿائون ياد اچي ويون. وڻن جي جهڳٽي ۾ تلاءَ ۽ ان ۾ واڳون! تنهن کان پوءِ ٽڪريءَ جي پاڙ ۾ جهوپڙي ۽ ان ۾ ڏاڙيل جهڙي ڏيکائي ڏيندڙ هڪ ٻڍو ۽ ڏيرو بروچ فقير! سچ ته هڪ عجيب منظر هو ان سان عجب جهڙي ڳالهه هيءَ هئي جو انهيءَ مداريءَ جو پنهنجي شينهن تي پورو پورو ضابطو هو لٺ جي اشاري سان هو بيهي رهيا (اهي پهتا به هڪ اٺونڊڙ جاءِ تائين هئا) ۽ جڏهن هن چيو ته ’بيهو‘ تڏهن اهي سندس حڪم جي تعميل ۾ پنهنجي ڪليل ۽ جهٽيندڙ چاڙين سان پيٽ پر ويهي رهيا. گوشت جا وڏا ٽڪر ڏانهن اڇلايا ويا،

جنهن تي اهي هڪبئي کي اُٿلائڻ پٿلائڻ جي ڪشمڪش ۾ جهيڙي ۾ لڳي ويا ۽ گوشت جي ٽڪرن کي ذريون ذريون ڪري ڇڏيائون. ننڍن واڳن جي وڏن لاءِ ادب ڏيکارڻ مون کي ڏاڍو مزو ڏنو. انهن مان هڪ وڏي واڳونءَ جنهن جو قد ڏهه فوٽ کن هو، ٻئي پاڻ کان ٻه وڏي واڳونءَ کي پنيان ايندي ڏنو، تڏهن انهيءَ ڊپ وچان ته متان اهو وڏو واڳون کائي نه وجهي، پاسو ڏيئي پري ڀڄي ويو. انهن واڳن واري تلاءُ کان ٿوري پنڌ تي (اڌ ميل کن فاصلي تي) هڪ ٻيو تلاءُ ڏيکاريو ويو، جنهن ۾ پاڻي ايڏو ته گرم هو، جو ماڻهو منجهس مس گهڙي سگهي. پر ان هوندي به مون انهيءَ ۾ ننڍڙا واڳون ڏٺا. فقير مون کي ٻڌايو ته اهي جانور نديءَ ۾ گهڻا آهن، جا اتان پندرهن يا ويهن ميلن جي پنڌ تي هئي. انهيءَ تلاءُ جو بادشاهه هڪ واڳون هو، جنهن تي فقير، 'مور صاحب، جو نالو رکيو هو. اهو ڪڏهن به سڏ تي ڪونه ايندو هو. جيئن ته آءٌ انهي تلاءُ جي چوڌاري ڦري رهيو هوس، تيئن مون کي اها به جاءِ ڏيکاري ويئي جتي اهو پيو هو. سندس منهُ پاڻيءَ کان ٻاهر هو ۽ اهڙيءَ طرح بيجان پيو هو، جهڙو ڪاٺ جو بنڊ. سچ ته مون کي جيڪڏهن سندس چمڪندڙ خونخوار اکيون ڏسڻ ۾ نه اچن ها، ته آءٌ انهي کي ڪاٺ جو بنڊ ئي سمجهان ها.

آبهوا جي خيال کان ڪراچي سنڌ ۾ هڪ تمام سٺي جاءِ آهي ۽ انهيءَ کي بمبئيءَ پاسي جي ٻيءَ ڪنهن به جاءِ سان ڀيٽي سگهجي ٿو. پر ان هوندي به ڪالرا منجهس ڪلور ڪري ڇڏيا هئا. اسان واري سڄي يورپي ريجمينٽ تباهه ٿي ويئي هئي. حقيقت هيئن آهي جو انهي بيماريءَ جي پهرين نشانين جو ڪوبه خيال نتي ڪيو ويو ۽ ٻيو ته افسوس هن ڳالهه جو هو جو فوجي جٿن ۾ ڪيترائي اهڙا ماڻهو هئا، جن جي صحت گهڻي پيئڻ جي ڪري تباهه ٿي چڪي هئي، انڪري

انهن کي اها بيماري جلد کنيو ٿي ويئي. هندستان ۾ يورپي سولجر ايڏو ته شراب ٿا پيئن، جنهن جو ذکر ئي نٿو ڪري سگهجي. جن ماڻهن کي خدا وڏن عهدن تي سرفراز ڪيو آهي، انهن کي گهرجي ته انهيءَ مسئلي تي غور ڪن ۽ اسان جي معزز فوج جي اخلاق ۾ سڌارو آڻين. اهو سڌارو تڏهن منجهن اچي سگهي ٿو جڏهن سندن رهائش لاءِ سٺا هنڌ چونڊيا وڃن، تفريح جون جايون ناهجن، لئبرريون ۽ اسڪول قائم ڪجن، جن ۾ جسماني ورزش ۽ نيزي بازيءَ جو سامان ۽ پڻ وهنجڻ جون جايون مهيا ڪري ڏجن ته جيئن اهي واندا ٿي نه ويهن. (اهي جايون خود فوجي ئي سياري جي موسم ۾ ٺاهي سگهن ٿا). لائق ماڻهن لاءِ ريجمينٽ ۾ ٽن يا چئن ڪميشن ڪولڻ سان اسين انهيءَ خرابيءَ جي پاڙ پٽي سگهون ٿا. اهو ماڻهو ڪهڙيءَ طرح مذهبي خيال رکي سگهي ٿو (جي مذهب تي نٿو هلي ته پوءِ سٺو شهري نٿو ٿي سگهي) جڏهن کيس شادي ڪرڻ کان منع ٿي ڪئي وڃي، انڪري هر ڪنهن سپاهيءَ کي شاديءَ ڪرڻ لاءِ همٿايو وڃي ۽ عورتن يا ٻارن جو تعداد به اسان جي فوجن جي چرپر ۾ ڪابه رنڊڪ ڪونه وجهندو. سروس ۾ ريجمينٽ کي هلڪو ڪيو وڃي ڇاڪاڻ ته هندستاني مهم ڪا گهڻو وقت ڪانه وٺندي آهي، انڪري جڏهن اها ختم ٿئي تڏهن فوجين کي ڏيهي سپاهين وانگر سندن گهر واپس ڇڏيو وڃي. نتيجو اهو نڪرندو جو اهو خيال ته منهنجو ڪير ئي ڪونه آهي، انڪري ڪنهن جي لاءِ جيئرو رهجي، يورپي سپاهين جي دل مان نڪري ويندو. پر اعتراض ڪرڻ وارن جو رايو آهي ته جي سپاهي مري پون ته پوءِ انهن جي بيواهه زالن ۽ يتيم ٻارن جو ڇا ٿيندو؟ اهي ته پوءِ سرڪار تي بار ٿي پوندا، ڇاڪاڻ ته سيني رنن زالن يا يتيم ٻارن کي پينشن ڏيڻ ڏاڍو مشڪل ڪم آهي. اهو به سچ آهي، پر ڇا اسان کي نوڪرياڻين جي ضرورت نه ٿيندي آهي؟ ڇا اهڙو

ڪو ڏنڊو ڪونہ آهي، جو ڪين سيڪاريو وڃي جنهن جي وسيلي اهي پيٽ گذر ڪري سگهن. آءٌ پانئيان ٿو تہ فوجين جي زالن ۽ ڌيئن کي جيڪڏهن زنانن ڪپڙن ناهڻ جو ڪم سيکاريو وڃي ڪهڙو نہ چڱو ٿئي. ڪين تبليغي اسڪولن ۾ يا سرڪاري ڪمن جهڙوڪ اسپتالن ۽ مسافرخانن وغيره ۾ ڪم تي لڳائي سگهجي ٿو. ساڳئي وقت ڪمپنيءَ جي انچارج آفيسر تي اها ڊيوٽي رکي وڃي تہ هرهڪ سپاهيءَ کان سندس پڙهڻ ۽ ڪم ڪار بابت پڇاڳاڇا ڪري، ۽ ڪين سٺن ڪتابن جي ڏسڻ ۽ پڙهڻ جي هدايت ڪري. اهڙن اپائن اختيار ڪرڻ سان انهن ۾ وڏو سڌارو اچي سگهي ٿو. ماڻهو چوندا تہ اهي رڳا وهم آهن، پر انهن جو خيال نہ ڪرڻ گهرجي. چاڪاڻ تہ دنيا ۾ اهڙا بہ ماڻهو پيا آهن، جن کي سڌاري جي هر هڪ ڳالهہ وهم ٿي نظر ايندي آهي.

ڪراچيءَ کي بندر جو درجو ڏيڻ اجايو آهي، چاڪاڻ تہ اتي لنگر هڻڻ جي جاءِ ڏاڍي خطرناڪ آهي. ان جي ڪاريءَ ۾ فقط ننڍڙيون ٻيڙيون اچي سگهن ٿيون، جي شهر تائين مس وڃي ٿيون پهچن. پر تيز هواجي وقت اها بہ جوکي کان خالي نہ آهي حقيقت ۾ سنڌ کي ڪوبہ بندر ڪونہ آهي. سنڌوءَ جي حجامڙي شاخ ۾ گهڙڻ ڏاڍو ڏکيو ۽ خطرناڪ ڪم آهي، چاڪاڻ تہ ڪنارو ايترو تہ هيٺتي آهي جو پري کان ڏسڻ ۾ ئي ڪونہ ٿو اچي. ازنسواءِ ڪناري تي ڪابہ اهڙي شيءِ نٿي ڏسجي، جا جهاز راني ڪندڙن کي رستو ڏيکاري. ريچل منهن وٽ البت گدامڙيءَ جي وڻن جو جهنگ آهي. جو ڪڇ جي ناکئن لاءِ جهاز رانيءَ مدد ڪندو آهي انهيءَ ۾ بہ پاڻي سٺن-انن فٿمن * کان اوچتو لهيو وڃيو ٻن فٿمن تي ٻيهي حجامڙي جي جي منهن وٽ هڪ روڪ آهي جنهن جي چوڙاري سمنڊ جي

---

* فٿم- پاڻي ماپڻ جو ايڪو.

پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ بند ٻڌل آهن جيڪڏهن ٻيڙو هتي اچي لڳي ته ٺڪر ٺڪر ٿي ويندو ۽ ڇوٽڪارو يا ناکئن جو بچڻ به محال آهي. حجامڙي جي هڪ ڪيف وانگر آهي، جو ڪٿي ته ڪيترا سؤ وال ويڪرو آهي، ۽ ڪٿي ته اهو گهٽجيو هڪ ننڍڙي وهڪري تي وڃيو بيهي. سندس سڄي پاسن کان زمين هيٺانهينءَ تي آهي وڪر ڳوٺ، جو ڪراچيءَ کان پوءِ مشهوريءَ ۾ ٻئي نمبر تي آهي، هڪ اجڙيل ۽ پٽتي پيل ڳوٺ آهي، جنهن جا گهر مٽيءَ ۽ ڪکن جا ٺهيل آهن. ان هوندي به منجهس ڏاڍو واپار آهي. شهر جي پر ۾ درياهه جي ويڪر به هڪ سؤ پنجاه وال هوندي، ۽ ڪناري وٽ به پاڻي چڱو اونهو آهي، انڪري منجهس وڏا وڏا ٻيڙا اچي سگهن ٿا ۽ واپارين جو مال لاٿو ۽ چاڙهيو وڃي ٿو.

ڪراچي ڏسڻ لاءِ مون کي تمام گهٽ وقت مليو. مون کي چڱو ڀلو ٿي حيدرآباد يا سکر واپس وڃڻ تائين اتي جي پوليٽيڪل جي ڊيوٽيءَ جي چارج وٺڻ جو حڪم مليل هو. پر ٽپ جي وري اچڻ مون کي خبردار ڪيو ته مون کي اجا به ڪنهن ڇڳيرڙي هند جي آبهوا ڏانهن وڃڻ گهرجي. چوڏهينءَ تاريخ تي آءٌ آڪلنڊ جهاز تي وڃي چڙهيس، جو بمبئيءَ وڃي رهيو هو. انهيءَ جهاز ۾ ڪراچيءَ جي يورپي ريجمينٽ جي سپاهين جون زالون چڙهيل هيون. سمنڊ ڏاڍو چڙهيل هو، ۽ آگبوٽ ايڏو ته پئي اٿليو پٿليو جو ان تي چڙهڻ يا ان تان لهي ٻيڙيءَ تي سوار ٿيڻ جوکي کان خالي نه هو. عورتن کي رسڪڻ جي رسي جا سندن چيلهه ۾ ٻڌي ٿي ويئي، هيٺ لاٿو ٿي ويو ۽ جيڪو ماڻهو هيٺ ٻيڙيءَ ۾ بيٺو هو، تنهن کين ٽنگن کان جهلي ڪٽي ٿي ٻيڙيءَ ۾ اڇلايو. جيئن ته وير چڙهيل هئي انڪري هي ڪم اهڙيءَ طرح ڪيو ٿي ويو، جو مسخريءَ ۾ ناکئن کان هر هر وڏا ٺهڪ ٿي نڪتا. هر هر ۽ ڪنهن ڪنهن وقت اهي خوبصورت جسم اهڙيءَ طرح

ٽيڙيءَ سان لاٿا ٿي ويا، جو جيڪي هيٺ پيڙيءَ ۾ ڪين جهاڻ لاءِ بيٺا هئا، تن جن مٿان وڃي ٿي اهي ڪريا. مطلب ته اهو منظر اهڙو هو جنهن جي ذڪر ڪرڻ جي بدران انهيءَ جو خيال ئي ڪافي دلچسپ ٿيندو.

آخر اسان انهيءَ سڄي بار کي هيٺ لاٿو ۽ توب جي ٺڪاءُ سان بمبئيءَ ڏانهن اسهياسين. اهڙيءَ طرح مون سنڌ کي اڍائن سالن جي جاکوڙ ۽ بيماريءَ کان پوءِ خيرباد چيو. منهنجي طبيعت بگڙي چڪي هئي ۽ حياتيءَ جا بهترين سال گذري چڪا هئا جيتوڻيڪ مون ڪجهه مهينا ٽڪرين ۾ گذاريا پر گرميءَ جي موسم جي اچڻ ڪري، تپ مون سان گڏ موٽي آيو. آخر مان هڪ ڏکي سامونڊي سفر کي آزمائڻ تي مجبور ٿي ويس، جنهن ۾ ڪنهن ڪنهن مهل مون کي فائدو ملندو هو، پر جيئن ته منهنجي طبعيت کي ڪاري زخم لڳي چڪو هو، انڪري اها نيڪ ڪانه ٿي جهاز تي چڙهڻ کان پوءِ مون کي پنهنجي بيمار رهڻ جي سزا ملي، يعني ته مون کي نوڪري مان خارج ڪيو ويو. ٻين سڀني هندن ۾ ۽ پڻ سنڌ ۾ به جتي پوليٽيڪل آفيسر مقرر ڪيل هئا، قاعدو هو ته جيڪو ماڻهو بيماريءَ سبب ڪم نٿي ڪري سگهيو، تنهن کي انهيءَ ساڳي عهدي تي رکيو ٿي ويو. انهيءَ بي‌انصافيءَ خلاف آواز اٿاري سگهجي ٿو، پر ٻيءَ ڊر وٽ به دليل موجود آهن، جن کي جاچڻ سان معلوم ٿيندو ته سنڌو نه سندن انهيءَ قدم ۾ نه فقط مصلحت آهي پر اهو انصاف تي به مبني آهي. ٻين لاءِ چا چوڻو ـ آءٌ ٻهريون ٻي شخص هوس، جنهن سان اهي قاعدا لاڳو ڪيا ويا هئا. جيڪي به پوليٽيڪل آفيسر انهيءَ کان پوءِ بيمار ٿي ٿيا تن کي سندن ريجمينٽ ڏانهن موڪليو ٿي ويو. ٻه يا ٽي سال ڪنيءَ هوا ۽ رهڻ ۽ سخت پورهيي کان پوءِ اڳهائيءَ سبب ڪين ريجمينٽ جي حوالي ڪرڻ کان بهتر هو ته انهن کي ريجمينٽ ۾ ئي ڇڏيو وڃي ها، پر جيڪڏهن سندن ڪيل

خدمتن جو اعتراف ڪندي، ڪين ڪنهن صحتمند جاءِ تي هوا بدلائڻ ۽ ساهي پٽڻ لاءِ موڪلجي ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي. جيڪڏهن ڪو اهڙو ماڻهو صبح جو اٿڻ سان پنهنجو نالو هيٺن لکيل ڏسي ته ”سندن خدمتون هز ايڪسلنسي سپه سالاراعظم جي حوالي ڪيون ويئون آهن“ ته پوءِ ڪهڙو جوش ۽ جذبو وچي منجهس رهندو؟ حقيقت هيئن آهي جو ان وقت هڪ نئون فرعون پيدا ٿيو هو، جنهن کي پوليٽيڪل موسيٰ جي ڪاٻه خبرڪانه هئي. لارڊ ايلنبرو جي هندستان پهچڻ وقت اسان کي ڪابل ۾ تباهي نصيب ٿي. نئين گورنر جنرل کي اهو وهم ويهي ويو ته نسديا توڙي وڏا پوليٽيڪل آفيسر غلطيءَ تي هئا، انڪري هُن هڪدم انهن کي خوفائتا ۽ سيمسن جهڙا نونشا هڻڻ شروع ڪيا. اهي ڊان ڪئڪزات (١) وارا وسڪارا بدقسمتيءَ سان، ڪنهن ڪنهن وقت بيگناهه ڳڏن جي قوم تي ٻه ڪامياب ٿي ويا. نئايڙن پوليٽيڪل آفيسرن کي ڪهڙو ڏوهه ڏيئي ٿو سگهجي، جن اتر سنڌ ۾ ايلچين يا پوليٽيڪل ايجنٽن جي هٿ هيٺان ڪم ٿي ڪيو. انهن فقط پنهنجن اڳواڻن جي اشاري جي تعميل ٿي ڪئي، ۽ راهه گناهه انهن جي خلاف بيوقوفيءَ جي هڪ رڙ پيدا ڪئي ويئي. جيڪڏهن ڪاٻه غلطي ٿيندي هئي ته انهيءَ لاءِ اهي عزت ماب بيوقوف نوجوان پوليٽيڪل آفيسرن کي ذميوار ٺهرائيندا هئا. منهنجو عرض آهي ته مهرباني ڪري نوجوانيءَ ۽ پيريءَ جي وچ ۾ مون کي فرق ٻڌايو وچي ۾ اهو به ته نوجوانن ۾ مڙسن جون ڪهڙيون خصلتون ڪو نه آهن. مرد جي عمر جي ڪاٻه خبر نٿي پوي، پر ٻاراڻيءَ وهيءَ مان ڪو

---

(١) ڊان ڪئڪزات، اسپين جي هڪ مسخري جو نالو آهي، جو انهيءَ نالي جي هڪ ناول جو مکيه ڪردار آهي. ڊان ڪئڪزات خيالات ۾ پهه پچائيندي هڪ جيي ٻيي ڪري ڇڏيندو هو.

چڙهي وڃي مرد ٿيندو آهي ته پوءِ پنهنجي مڙس ماڻهو هئڻ جي ظاهر ڪرڻ لاءِ، يا مڃڻ کي وٺي مٿي ڪندو آهي، يا ڪاڏيءَ جي وارن جو ٻٽ چڏيندو آهي يا ته مور گهوٽي ڪنڊريل ۽ لڙڪيل مڇون رکڻ شروع ڪندو آهي؛ پر هيڏانهن انهن مهاندن کي ته ڏسو جي گهنجن ۽ وارن سان کهرا ٿي چڪا آهن. وري انهن جون ڏاڙهيون ته ڏسو، ڇيله تائين وڃي پهتيون آهن، ڇا پوءِ به انهن کي ڇوڪرو سڏيو ٿو وڃي؟ جي ائين آهي ته پوءِ مڙس وري ٻيا ڪهڙا ٿيندا آهن. ڏسڻ ۾ اچي ته وقت جي ڪمائتن ماڻهن جي ميڙ کي "پوليٽيڪل ڇوڪرا" سڏڻ خوشفهميءَ جو هڪ چرچو آهي.

معاملن تي جيڪڏهن گنڀيرتا سان سوچيو وڃي، ته پوءِ اها بيهودي بڪواس، جا پوليٽيڪل آفيسرن جي باري ۾ ڪئي وڃي ٿي، جيڪر بند ٿي وڃي. ريجمنٽ جو آفيسر ڏيهي معاملن ۾ وڏيڪ هوشياري ڏيکاري سندن زبان مان واقف ٿيو وڃي، ۽ ان کان پوءِ ئي ڪيس ڊپلوميٽڪ ڪور (سياسي جٿي) لاءِ چونڊيو وڃي ٿو. انڪري ظاهر آهي ته پوليٽيڪل آفيسر فوجي ماڻهن کان علحده ڪو نه آهن. اهي گهڻو ڪري هوندا ئي فوجي آهن، جن کي جلدي يا دير سان اوڏانهين واپس موٽڻو پوندو آهي. انهن مان به فقط ڪي ٿورا قسمت وارا هوندا آهن، جن کي هيءَ نوڪري ڏني ويندي آهي ۽ اها به انهيءَ شرط تي ته اهي هندستان ۾ ڏهه يا ٻارنهن سال رهيا هجن. وڏي گريڊ جا ريزيڊنٽ ۽ پوليٽيڪل ايجنٽ انهن ماڻهن مان کنيا ويندا آهن، جن ويهه يا ٽيهه سال نوڪري ڪئي هجي. انڪري ظاهر آهي ته انهن عهدن تي فقط اهي ماڻهو مقرر ڪيا ويندا آهن، جن جي عمر چاليهن سالن کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ نه هوندي آهي. مثال طور منهنجو هڪ دوست جنهن جي پندرهن سال سروس هئي ۽ جنهن فرسٽ اسسٽنٽ جي حيثيت ۾ پاڻ چڱو موڪيو هو، تنهن جڏهن ريزيڊنسيءَ جي هڪ خالي جاءِ

لاءِ درخواست ڪئي، تڏهن ڪيس جواب مليو تہ جيتوڻيڪ سندس خدمتون تعريف جوڳيون آهن، پر چاڪاڻ تہ هو اڃا جونيئر هو، انڪري ڪيس اضافو ڏيئي انهيءَ جاءِ تي مقرر ڪرڻ ناممڪن هو!

پوليٽيڪل آفيسر جو ڪم ڏاڍو اوکو آهي ۽ سندس جوابداريون ساڳئي گريڊ جي فوجي آفيسر جي پيٽ ۾ تمام گهٽيون آهن. فقط جنگ جي وقت جڏهن فوجون پاڻ ۾ دوبدو وڙهي رهيون هجن، ان وقت فوجي آفيسر ڪائڻ گوءِ کنيو وڃن. پوءِ جيڪڏهن اهڙن ماڻهن جي غفلت يا غلطيءَ جي ڪري ڪو نقصان يا بدنامي ٿي ٿئي تہ ان کي درگذر ڪرڻ گهرجي. چاڪاڻ تہ اهو ڊپلوميٽڪ ڪور ئي آهي، جنهن مان مالڪوم، ايلفنسٽن، مونرو، ڪلوز، پاٽنجر، آئوٽرام، ۽ لارينس جهڙا ماڻهو پيدا ٿيا، جن هندستان ۾ انگريزن جو مُنهن مٿي ڪري ڇڏيو.

لارڊ ايلنبرو جو تاريخ ٢٢- مئي، ١٨٤٢ع جي لکيل هڪ خط جو حصو جو هن الله آباد مان لکيو هو پڙهڻ وٽان آهي، چاڪاڻ تہ انهيءَ مان آئوٽرام، ڪرنل ڊبلر ۽ ٻين جو سندس هتان ڊسمس ٿيڻ جو پورو پورو پتو پوي ٿو. هُن حاڪم اعليٰ جو چوڻ آهي تہ ”برٽش آفيسر، پوءِ سندس ڪردار ڪهڙو بہ هجي، جڏهن ڪيس ڪنهن ڏيهي حاڪم جي دربار ۾ موڪليو ٿو وڃي تہ پوءِ هو پنهنجي ملڪي ماڻهن جي معاشري کان پري رهڻ ڪري هڪ برٽش آفيسر جي منصفانہ ۽ نوس خاصيتون وڃائي ويهي ۽ جن ماڻهن جي وچ ۾ هو رهي ٿو انهن جي عادتن جو مٿس ڏاڍو اثر ٿو ٿئي.“ عزت ماب لارڊ ايلنبرو جي انهيءَ رمارڪ ۾ عقل کان تمام گهٽ ڪم ورتل ٿو ڏسجي ۽ جيڪڏهن ڪو سائنس آزمودي تي دليلبازي ڪري تہ سندس اهي لفظ غير منطقي ۽ بيوقوفيءَ تي مبني ڏسڻ ۾ ايندا، خبر نہ آهي تہ ڪهڙي خيال کان هُن عزت ماب اهو نڪتو چيو آهي تہ ڏيهي دربارن ۾ رهڻ ڪري برٽش ايلچين

يا عيوضين ۾ به ساڳين ڳالهين ۾ بچڙايون پيدا ٿيو وڃن، جيڪي ڏيهي ماڻهن ۾ ڏنيون وڃن ٿيون! ڇا ائين ته ڪو نه آهي ته سنڌس مطلب موجب جاڙيچن سان رهڻ جي ڪري ماڻهو سوسن ۾ ايماس کي ڪاٽي نندو ڪري ڇڏيندو. يا پاڻ کي ڪسمبا پياري پياري بيوقوف بنائي ڇڏيندو يا فرمانبرداري ڏيکارڻ لاءِ سچا سارا ٻارنهن سال سوپاريءَ جي وٽڻ ۾ مٿي پر اونڌو ٿي بيهندو، يا حيدرآباد ۾ رهڻ جي ڪري سنڌس دل مذهبي درويشن ڏانهن مائل ٿي ويندي، هو گهٽيون زالون رکڻ يا زالن کي پردي ۾ رکڻ کي خراب نه سمجهندو يا انگريزي ماکي، سوئر جي گوشت يا پرائي ماديرا شراب کان نفرت شروع ڪري ڏيندو. انهيءَ ساڳئي اصول تي آءٌ پانيان ٿو ته پوءِ اهو پوليس وارو به ڏوهي نٿو ٺهرائي سگهجي، جو جيتوڻيڪ پاڻ چورن جهلڻ لاءِ مقرر ٿيل آهي، پر آهستي آهستي پنهنجو حرص وڌائي، پنهنجي پاڙيسريءَ جو کيسو ڪتري وٺي! تڏهن ڏسبو ته اهي نندڙيون ڏيهي درٻارون ٿي آهن، جي مجبور پوليٽيڪل آفيسرن تي اثر وجهيو ڇڏين، ۽ نه ڌارين ملڪن جون پرڏيهي درٻارون. پر اسين انهن کي ڏيهي درٻارن جي برابريءَ ۾ آٿيون ڪتي ٿا. چئبو ته روسي يا فرينچ درٻارون اسان جي سفير مٿان ڪو به اثر ڪو نه ٿيون ڪن. اتي اسان جي سفير جي هر ڪا ڳالهه نيڪ ٿي لڳي. فقط ٿورين ڳالهين ۾ ڪا هُو ڦيرگهير ڪندو هوندو، نه ته آهي اهڙي جو اهڙو پر جي آءٌ نٿو پاڃان ته پوءِ انهن جي به ساڳي حالت آهي اتي، يعني ته انهن کي به پنهنجي ملڪ جي معاشري کان گهٽي وقت لاءِ پري رکيو وڃي ٿو. افسوس اهو آهي ته عزت ماب ايلنبرو انهيءَ ”ڊگهي“ وقت جي ڪابه تشريح نه ڪئي آهي، يا گهٽ ۾ گهٽ اهو ته ٻڌائي ها ته سنڌس لفظ ”ڊگهو“ ڪهڙيءَ طرح سان سفيرن تي خراب نموني ۾ اثرانداز ٿئي ٿو. ماڻهوءَ جي حياتيءَ ۾ ڏهه سال به ڊگهو وقت شمار ڪيو وڃي ٿو پر ٻئي طرف ڊگهي وئڪيشن

فقط ڪي مهينا هوندي آهي. ڪن حڪومتن لاءِ ٽي سال ٻه ڄڻاءُ ڪرڻ لاءِ گهٽا هوندا آهن، پر ڪن حالتن ۾ پنج سال ٻه ٿورا آهن. ڏينهن جوئي مثال وٺو ته سنڌ جي گرميءَ ۾ هڪ ڊگهو عرصو بنجيو وڃي پر شملي جي ٿڌي چوٽيءَ تي اهو نندو ٿيو پوي. تر ڪنڌڙ ڪاٺ ڪي هندستاني رنڙ وانگر ڪنهن هنڌ تي پورو ڪري ٻيهارڻ ڪو وڏن ڪان سڪي، يعني ته ڳالهين ناهڻ ۾ اهي ڪاريگر آهن. اهو چوڻ ڪافي ٿيندو ته اتر سنڌ ۾ اسان جا پوليٽيڪل آفيسر ڪنهن ٻه حالت ۾ يورپي ماحول ڪان پري ڪونه هئا. اسان جو ايجسيون ڪي درٻارن جي اندر نهيل ڪونه هيو. پر اهي علحده فوجي ڇانوٽيون هيون، جهڙوڪ سکر ۽ شڪارپور. پر ان هوندي ٻه اسان کي انهن نندڙين درٻارن سان وابسته سمجهو ويو آهي، جن ٿيل ظلم، تشدد ۽ بهتان بازيءَ جو اسان کي پورو پورو احساس هو. سچ ته هي آهي جو جنهن ڳالهه لاءِ عزت ماب هندستاني پوليٽيڪل کي پنهنجي ملڪ جي مفاد خلاف ٿو سمجهي اها ساڳي ڳالهه پڇاڙي ۾ وڃيو انهن لاءِ فائديمند ثابت ٿئي. درٻارن ۾ ڊگهي وقت رهڻ ڪري انهن کي پاڻ سيني ڳالهين جي چڱاين ۽ براين ڪان واقف ٿي انهن جي غلط فهمين کي دور دور ڪرڻ جي ڪوشش ٿا ڪن ته جيئن ڪي هيبتناڪ نتيجا نه نڪرن . سو انهيءَ ڪري منهنجا سائين، اهي هندستاني ماڻهن کي راضي ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪن ٿا، نه ته، جيڪر سڄو ملڪ اسان جي خلاف ٿي بيهي ۽ اسان کي حقارت ۽ نا اميديءَ جي شئي سمجهي ٻاهر نه ڦٽو ڪري ڇڏين. اسان کي اڃا انهيءَ وقت جو انتظار ڪرڻ گهرجي، جڏهن اسان کي هندستان جي ڪروڙين ماڻهن جي احساسن ۽ غلط فهمين کي لتاڙڻ جي سگهه ملي وڃي، جيڪي اسان جي سلطنت ۾ رهن ٿا.

خير جيڪي هوندو انهيءَ کي ڏٺو ويندو. منهنجي

بدقسمتي تہ ڏسو جو مون کي اها خبر ئي ڪانہ پيئي تہ مون تي ڪهڙي مصيبت اچڻي آهي. تون مهينن تائين مون کي ڪل ئي ڪانہ پئي ڇا پئي وهيو ۽ واپريو. انهيءَ دؤر ۾ اعتدال اندر رهندي ۽ پگهار جيترو خرچ ڪندي، مون ڏٺو تہ مون پنهنجي بچت جا ٻہ هزار رپيا ڪپائي ڇڏيا هئا. پر اها ڪهڙي فضيلت آهي جو تہ آءٌ ڪجهہ وڌيڪ چوڻ ئي نٿو نٿو گهران، جو سندن معاملي تي نئين سر روشني وجهي يا سندن فائدي ۾ هڪ نئين قسم جو دليل ڏنو وڃي، ڇاڪاڻ تہ جنهن وقت بدقسمت ٽالپرن سان ٿيل عهدنامو ٽوڙيو ويو هو، ان وقت آءٌ آئي هوس ئي ڪونہ ۽ نہ وري مون ۾ ڪا ايڏي سگهہ آهي، جو سرڪاري بلوبڪ جي سڀني غلطين جي ويهي هڪ فهرست ناهيان. پر آءٌ فقط انهيءَ چوڻ تي ڪفايت ڪندس تہ اتر سنڌ ۾ ميرن سان اسان جي ٿيل ڏي وٺ ۽ هلت، مير عليمراد خان کان سواءِ ، ٻين سڀني ميرن کي اسان جي خلاف ڪري ڇڏيو هو. وري وري چوڻ جي ڪري ماڻهو مون تي پلي ڦٽڪار وجهن، پر آءٌ انهيءَ چوڻ کان نہ گسندس تہ جيتوڻيڪ عهدنامي ۾ ٿيل شرط موجب سنڌو درياهہ جي ٻنهي ڪپن تي ٺهيل قلعن تي مير رستمخان جو حق قبول ڪيو ويو هو، پر ان هوندي بہ اسان ٺڳيءَ ڪري بکر جي قلعي تي بہ قبضو ڪري ان کي پنهنجي تصرف ۾ آڻي ڇڏيو. آءٌ اهو بہ ڌرائيندس تہ اسان مڪر ڪري انهن کي اهو بہ ٻڌايو هو تہ ڏن وصول ڪرڻ جا حق اسان شجاع کان خريد ڪري ورتا هئا، ۽ پوءِ مٿن زور رکيو تہ ٢٨ لک (ٻہ لک اسي هزار پائونڊ) ڀري ڏين. اهو اسان جي منهن تي نٿي پيو، ڇاڪاڻ تہ دوست محمد خان انهيءَ وقت ڪابل جو بادشاهہ ئي ڪونہ هو. جيڪڏهن دوست محمد خان اسان جي چال ۾ اچي وڃي ها، تہ اسين ضرور کيس افغانستان جو بادشاهہ تسليم ڪريون ها، پر دوست محمد خان بہ تہ ڪڏهن بہ سنڌ کان ڏن ڪونہ اگاڙيو

هو. بلوبُڪ مان اهو به ظاهر آهي تہ مير مبارڪ خان ڏي ٢٨ لکن جو مڙهيل مطالبو، ٿن سالن تائين انهيءَ خيال سان ڏيگهہ ۾ رکيو ويو، تہ جيئن مقرر ڪيل وقت تي، انهيءَ لاءِ منس زور آندو وڃي، جيتوڻيڪ انهيءَ عرصي اندر خيالي قرضي مير مبارڪ خان ۽ خيالي لهڻيدار دوست محمد خان ٻيئي فوت ٿي چڪا هئا. اسان جو پوليٽيڪل ايجنٽ مير رستم خان سان روهڙيءَ جي ڪاردار ۽ وزير فتح محمد بابت ڪهڙيءَ طرح پيش آيو هو؟ اسان کي اهو به نہ وسارڻ گهرجي تہ بي ايمان ۽ چالاڪ منشين جي لوڏ، سنڌو نديءَ جي هڪ طرف محمد شريف جي تہ ٻئي طرف مير عليمراد خان جي پٺڀرائي ٿي ڪئي.

اچو تہ هاڻي انهن واهيات بيانن جي سچائيءَ جو جائزو وٺون جي بيلو بُڪ ۾ ڏنل آهن. جهڙوڪ صفحي ٢٨١ ۾ ڏنل آهي تہ فتح محمد خان ننڍي هوندي کان وٺي مير رستم خان جو ٻانهو هو، پر حقيقت ائين ڪانہ آهي چاڪاڻ تہ هو هڪ وڏي خاندان مان هو ۽ اڏ وهيءَ ۾ بهاولپور کان سنڌ ۾ آيو هو. ازانسواءِ جيڪي بہ منشي ميرن سان لکپڙهہ يا ٻئي وهنوار ۾ لڳايل هئا، سي گهڻو ڪري ميرن هٿان غداريءَ يا رشوت ۾ سزائون کائي چڪا هئا. وري ڪاغذن جو هيءُ حال هو جو هڪ خط مير نصيرخان حيدرآباد واري جو هڪ پرڏيهي دربار ڏانهن لکيل ٻڌايو ٿي ويو. جيتوڻيڪ اهو جُڙتو هئنات هو، پر اسان انهيءَ کي سورهن آنا سچ سمجهيو، خاص انهيءَ مطلب لاءِ تہ اهو ميرن جي خلاف استعمال ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح اسان اهڙا ڪئين ڪاغذ ڏيهي ايجنسين جي معرفت ميرن جي خلاف پيش ڪيا، جن کي ميرن پنهنجو ڪيوئي ڪونہ ٿي، پر ان هوندي بہ اسان انهن آفيسرن جي چوڻ تي، جن کي اها ٻولي ايندي ئي ڪانہ هئي، سچ سمجهيو ۽ انهيءَ کي بيلو بُڪ ۾ درج ڪري ڇڏيو.

پين ڳالهين کي ڇڏي جيڪڏهن رڳو بيبرگ ڏانهن لکيل

خط کي ونجي، تڏهن به ڏسڻ ۾ ايندو ته اها شروع ۾ ئي هڪ جعلسازي آهي. انهيءَ لاءِ ٽي سبب آهن: هڪ ته ميرن اسان کي بيبرگ جي قبيلي جي ماڻهن کي جهلائڻ ۾ مدد ڪئي هئي ۽ اهو ثابت ٿي ڪونه ٿيو ته منجهن ڪو ناهه ٽي ويو هو. ٻيو ته اسان جي سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ ميرن کي بگٽين هٿان سخت شڪست پهتي هئي، جنهن ۾ سنڌن هڪ وڏي سردار پاڻهن وڃائي هئي ۽ ٻيا ڪيترائي ننڍا سردار مارجي ويا هئا. ٽيون ته مير جبلي بروچن جي مدد حاصل ڪرڻ لاءِ بيبرگ جي بدران بجرخان ڊومڪيءَ کي خط لکن ها، جنهن جو بيبرگ تي به اثر هو ۽ اهو هو به ميرن واري ساڳئي طاقتور قبيلي (رند) جو سردار.

اسان کي اهو به ياد ڪرڻ گهرجي ته ميرن سان ٿيل سيئي عهدناما سنڌن انڪار ڪرڻ کان پوءِ ٿيل هئا، جنهن ۾ هنن صاف طور چيو هو ته ڪين انگريزن سان دوستي رکڻ جو ڪو به خيال ڪو نه آهي. هڪ خودمختار ملڪ ۾ سنڌن حاڪمن جي خلاف لشڪر وٺي اچڻ، سنڌن اجازت کان سواءِ پيان مان ڪاٽ وڍڻ، محصول نه ڏيڻ، قلعن ۾ حفاظتي فوجون رکڻ ۽ اناج ۽ چوپايو مال خريد ڪرڻ، اهي سڀ ڳالهيون يورپ ۾ جيڪر بين الاقوامي قاعدي جي ڏٺي وائٽي پيچڪڙي تصور ڪئي وڃي. پر منهنجي خيال ۾ سنڌ جو معاملو انصاف لاءِ اهڙو ته ڪراهت جهڙو آهي، جو اهو ان کي هڙپ ئي نٿو ڪري سگهي.

هاڻي ڇا ٿو ڪري سگهجي، ڇاڪاڻ ته معاملو هاڻي زير ويچار آهي ئي ڪو نه. جيڪي ٿيو سو ٿي چڪو. وڏا مير سڀ مري چڪا آهن، ۽ سنڌن ملڪيتون يا ته وڪرو ٿي ويون آهن يا ورهائجي ويون آهن. انهيءَ کان سواءِ انگريزي عوام انهيءَ ڳالهه مان راضي آهي. ”ٽائيمس“ راضي آهي، ان ڪري پبلڪ کي به خوش ٿيڻ گهرجي. پر ڇا آءٌ پڇي سگهان ٿو ته هندستاني به راضي آهن؟ ڇا هندستان جي ڪروڙين ماڻهن ۽ انهن مسلمان سردارن کي ”ٽائيمس“ جي لکڻي جي پرواهه آهي،

چا آهي راضي آهن؟ هندستان جي ڪنهن به شهر مان ڏهه سمجهو ماڻهو ڪيو ۽ انهن کان اهو سوال پڇو. انهيءَ دير سان ملندڙ انصاف لاءِ اڃا به موقعو آهي. مثال طور، مير صوبدار خان جو معاملو وٺو. سپيشي اختياريون وچي ڏسو، ڪنهن به هڪ اکر سندس خلاف نه لکيو آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل هجي ته هي ماڻهو انگريزن جو دوست ڪو نه هو. سندس فائدي ۾ وڏا جلد ويهي لکجن، سو هاڻي بيڪار آهي. بتلو بڪ ۾ انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ هيٺن لکيل آهي: ”جڏهن به مير نصيرخان هڪڙو رستو ٿي اختيار ڪيو، تڏهن مير صوبدار خان انهيءَ جي برعڪس ٿي هليو ۽ ڪڏهن به اهڙو ڪم نٿي ڪيائين، جنهن مان انگريز سرڪار کي نقصان پهچي. مير صوبدار هميشه انگريز جو طرفدار ٿي رهيو، پوءِ بيءَ سڄيءَ دربار جو پلي کهڙو به رايو هجي.“

صفحي ٣٢٦ تي لارڊ ايلنبرو جي خط موجب هيٺن ڏيکاريل آهي ته ”مير صوبدار خان پين ميرن سان مجبوراً شامل ٿيو هوندو ۽ هو موقعي ڏسي هڪدم انهن کي ڇڏي ويندو.“ خير اهو ماڻهو، جنهن جي سڄي حياتي انگريزن تي مهربانين ڪندي گذري، هاڻي مري ويو آهي، مئو به وري انگريزن جي قيد ۾ آهي. سندس ماءُ ۽ سندس وڏو پٽ، جو هڪ وڏي مرتبي جو جوان هو، اهو به مري ويو آهي ۽ سوبه دل ٽٽڻ سبب! سندس فقط هڪ پٽ وڃي رهيو آهي. ڇا اها رحم جي نظر نه ڇئبي جو ان سردار کي سندس ملڪ ۾ واپس موڪليو وڃي، ڇاڪاڻ ته اهو هڪڙوئي شهزادو وڃي رهيو آهي، جو ٽالپر گهراڻي جي پايي وجهندڙ فتح علي خان جي اولاد مان آهي. ڇو نه اهي علائقا کيس واپس ڪيا وڃن، جي سندس پيءُ جي هٿ ۾ هئا ۽ اٿين ڪندي اسين بروچ قبيلن جي وفاداري حاصل ڪري سگهنداسين، جي مير صوبدار خان کي پنهنجي قوم جو سردار ڪري مڃين ٿا؛ انهيءَ خاندان جي پيرمردن ۽ ڪمزور ماڻهن

کي صوبدار خان جي پٽ سان سندن ملڪ واپس موڪليو وڃي، ته جيئن اهي وڃي پنهنجا هڏڙا پنهنجي ملڪ جي مٽيءَ ۾ پورين. مير محمد خان مان پلا ڪهڙو خوف، هو هڪ چڱو ۽ آرام پسند ماڻهو آهي. کيس پنهنجي شڪار ۽ وندر کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن ٻئي ڳالهه جو خيال ڪو نه هوندو آهي. انهن مسڪين قيدين تي مهرباني ڪري کين پنهنجي ملڪ واپس موڪليو وڃي، ته وڃي ڪمپنيءَ کي دعا ڪن، جنهن جي جوڙجڪ اسان لاءِ هندستان جي حڪومت مهيا ڪري ڏني آهي.

باب تيرهون

کتاب جي خاتمي تي سنڌ پاران اپيل- ميرن تي ڪيل زيادتين
جو وڏي صحرا ۾ پڙاڏو- سنڌ سان اسان جي تعلقات جي
مختصر تاريخ- انهيءَ جعلسازيءَ جو هاڻي ظاهر ٿيڻ، جنهن
جي ڪري مير رستم خان کي تخت تان لاٿو ويو-
ميرن سان جنگ ڪرڻ ۾ بي انصافي-

مير رستم جون تڪليفون ڏسڻ ۽ سندس موت- سندس وزير
فتح محمد جو قيد ٿيڻ- فتح محمد جو وري اسان جي
دوست بهاولپور جي خان چڻ وچ ۾ پوڻ ڪري آزاد
ٿيڻ- فتح محمد جو ملتان وٽ سکن کي شڪست
ڏيڻ ۽ مولراج باغي جي خلاف پهرين سوڀ-

مير رستم خان جي وڏي پٽ محمد حسين کي ديس نيڪالي ۽
تڪليفون- مير شهداد کي پنج سال هڪ معمولي ڏوهاريءَ
وانگر قيد ڪرڻ- انهيءَ کان پوءِ مٿس تهمت مڙهيل ڏوهه
جو مقدمو هلائڻ ۽ سندس عزت سان بري ٿيڻ-
مير نصير خان، مير صوبدار خان ۽ سندس وڏي پٽ
مير فتح علي خان جي وفات- پين ميرن تي ٿيل
زيادتيون-سنڌ جي اپت جي تفصيل کي ڏسندي،

سنڌ کي پنهنجي هٿ هيٺ رکڻ ۾

انگريزن جو نامناسب قدم.

هيپ ورٿ ڊڪسن سچ چيو آهي ته ”والٽر اسڪاٽ کان پوءِ مڪاولي تاريخ جي مضمون ۾ ڏاڍو سٺو ليکڪ آهي.“ اهو ساڳيو رمارڪ هڪ ٻئي ممتاز تاريخدان لاءِ به ڏيئي سگهجي ٿو، جنهن جي ڪتاب ۾ تمام سهڻائيءَ سان انهن مکيه ڪردارن جو احوال ملي ٿو، جنهن بابت هُن ويهي لکيو آهي. جادوءَ جي ڏنڊي سان هُن سنڌ جي واريءَ ۽ اتي جي ٿهيل ڪچن ڪوٺن کي ڇُهيو آهي، پر هاڻي اتي هڪ نئين مخلوق اچي ويئي آهي. اهي مهربان پراڻا مير ۽ رئيس، جي سدائين اسان جو آڌرڀاءُ ڪندا هئا، مري کپي ويا آهن ۽ سندن جاءِ تي دوزخي ظالمن جي هڪ قوم اچي ويئي آهي، جي پنهنجي ٻارن کي شيطاني دشمنيءَ سبب قتل ڪيو ڇڏين ۽ پنهنجن ٻيوس زالن کي پٽل جي ٿهيل ڇهڪ سان سزا ٿا ڏين، ۽ پنهنجيءَ رعيت کي انهيءَ ڪُڙيءَ هيڻان لتاڙيندا رهن ٿا، جا ظلم جي هٿيارن سان سجايل آهي. اسين به هاڻي انهن ڀُوتن ۾ سمائجي ويا آهيون، جي چوڌاري ڀيا ڏسجن ۽ انهن نظارن کي ياد ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيا آهيون، جي اڳي گهڻو ڪري عام جام پسبا هئا. ڇا هيءُ اهو ساڳيو ملڪ نه آهي، جتان اسين اڪيلا ۽ ڪڏهن ٻن گهوڙيسوارن سان سفر ڪندا رهندا هئاسين! پر هاڻي ته ڳالهه ئي ٻي آهي. مياڻيءَ جو هيرو هاڻي انهيءَ جُوءِ مان لنگهڻ بيوقوفي ٿو سمجهي، جتان هو گهڻو ڪري پنجاهه سوارن جي حفاظتي جٿي سان گذرندو هو. ڇا هي آهي رئيس نه آهن، جن سان اسان دائمي دوستيءَ جو سنهن کنيو هو. ڇا هي آهي ڪونه آهن، جن کان اسان سختيءَ جي وقت، سدائين مدد پئي گهري آهي؟ پر هاڻي ڇو ويهي پنهنجو قيمتي وقت انهن بيسود ڳالهين ۾ لڳائجي، ڇاڪاڻ ته انهن

جو معاملو ئي ڪمزور هو، انڪري ڇو ويهي پٽاڙ ڪجي! اسين اهو اعتبار ئي نٿا ڪري سگهون ته مانيٽو، اونهو سوچيندڙ ۽ ڪرستان انگريزي عوام، انهيءَ بيجا سزا تي (جا ميرن کي ڏني ويئي هئي) خوش ٿيندو ۽ حقيقتن کي وساري ڇڏيندو، يا ٿورن سالن جي گذرڻ کان پوءِ جيڪا نسوري بي انصافي، ڌُر ۽ قتلام سنڌ جي جنگ ۾ ٿيو آهي، تنهن کي وساري ڇڏيو ويندو. پر سچيءَ دوراند يشيءَ اهي حقيقتون آئي ڪيون آهن، جن کي ڪنهن به حالت ۾ پاسيرو نٿو رکي سگهجي. آهي آسترين ماڻهو، جن جو رت هنگريءَ جي ماڻهن مٿان ٿيل ظلمن تي ٽهڪي ٿو، تن کي جيڪر هتي اچي ڏسڻ گهرجي ته ڪهڙيون نه زبردستيون ۽ ظلم انگريزن پاران هڪ آزاد قوم جي مٿان ڪيا ويا آهن. ائين ٿي نٿو سگهي ته اهي ماڻهو، جي ٻين جي مصيبتن بابت خبرون ٻڌي تڪليف ۾ اچن، تن کي ڪيئن هن ظلم جو احساس نه ٿيندو! اهو هڪ تمام رحم جوڳو معاملو آهي، جنهن جهڙو تڪليف ڏيندڙ ۽ ڌڪار جو معاملو ڪرستانن ڪو مشڪل ٻڌو هوندو. دياڪ يا ٻيا وحشي قبيلا انسان ۽ حيوان جي وچ ۾ هڪ ڳنڍيندڙ ڪڙي آهن. ڇا اسين انهن کان به ويل آهيون، جو پنهنجن دوستن سان، جن جي سنڀال جو اسان عهدنامن پٺيان عهدنامن ۾ ذمو کنيو هو، تن سان ٿيل ظلم ۽ زبردستيءَ تي ڪو اعتراض جو هٽ مٿي ڪڻون، يا زبان سان ڪجهه چئون؟ انگلنڊ جا مَردؤ! اوهان پنهنجي آزاديءَ جو دهل ته وڄايو ٿا، پر انهن مردن جو خيال نٿا ڪريو، جي پنهنجي آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ مري ويا آهن. اهي ويچارا ڪنهن وقت اوهان جا دوست هئا. ها، اوهان جا دوست، اوهان جا مهربان، جن جون اوهان تي هر وقت نوازشون ٿينديون رهيون ٿي. آهي هاڻي هڪ ڏورانهين ڏيهه ۾ جلاوطن آهن ۽ انهن جي مٿان اوهان پگهاردار جيار مقرر ڪيا آهن. اِهي، آهي ساڳيائي ماڻهو آٿو جن جي مهمانوازيءَ

۽ دوستيءَ جي اوهان کي هر وقت گهرج پوندي هئي. اي انگلنڊ جون عورتون! انهن شهزادن جي مائرن ۽ ڀينرن بابت سوچيو، جن کان سندن سڀ زيور کسي، کين گهر ڇڏي وڃڻ تي مجبور ڪيو ويو ۽ کين اهڙيءَ طرح بيوسيلو بڻايو ويو، جو اهي ٻنان ڪنهن همدرد جي ٻڙديڪ جي جهنگ ۾ ان جي ڏيڻ ۾ رُلنديون رهيون. اوهان جيڪڏهن نه ٻڌندؤ ته ٻه پؤ ڪونه آهي، پر ائين نه سمجهو ته اوهان جي انهن زيادتين جي ٻين ماڻهن کي خبر ڪانه آهي. ڏورانهين آفريڪا ۾ ۽ ٻڻ وچ صحرا جي بربٽ ۾ ٻه انهيءَ ظلم جو پڙاڏو آهي. ويجهو تي ڪَن ڏيو ته اوهان کي هڪ تازي آيل مسافر جي تصديق ٻڌايان، جو انهيءَ اجڙيل ديس جو دؤرو ڪري آيو آهي: ”بني وليد قبيلي جي سلطان جي اچڻ تي، جيڪا ڳالهه ٻولهه پئي هلي، سا بند ٿي ويئي. اهو سلطان حاج بن موسيٰ ايتانو هو، جو پنهنجي شاهوڪاريءَ ۽ طاقت جي ڪري مشهور آهي. هُو غدامش جي ڪيترن ئي با اثر قبيلن جو سردار آهي ۽ جيئن ته وڏيءَ عمر جو ماڻهو آهي، انڪري سندس نظر گهٽجي ويئي آهي. جڏهن منهنجي خبر ٻڌائين تڏهن ٿوري دير ماٺ ۾ رهي مون کي مخاطب ٿي چيائين: ’اي ڪرستان، سنڌ جي خبر اٿيئي؟‘ مون جواب ڏنو ته: ’هائو‘. انهيءَ تي هن پنهنجن ماڻهن ڏانهن منهن ڪري ڪجهه ڳالهايو، جو پوءِ مون کي معلوم ٿيو ته هُن هيئن چيو: ’هيءُ ڪرستان مسلمانن جا سڀ ملڪ ڳڙڪائيندا وڃن.“ پوءِ مون ڏانهن منهن ڪري چيائين ته: ’اوهان انگريزن اوڏانهن وڃي ڇو مسلمانن کي هڙپ ڪيو آهي. پانيان ٿو ته اوهان هتي ٻه ايندؤ ته شڪ نه آهي!“ مون ورائيو ته ”امير بيوقوف هئا ۽ هندستان ۾ انگريزن خلاف سازش ڪئي هئائون، پر سنڌ جي عام مسلمانن کي اهي ساڳيا حق ڏنا ويا آهن جي انگريزن کي آهن.‘ ”اوهان تہ ضرور ائين ٻُي چوندا پر اوهان ڇو تا ايڏو پري وڃي ماڻهن جا

ملڪ ڦريو.“ هن ورجائي چيو. مون جواب ڏنو تہ ”ترڪن بہ تہ ساڳي ڪار ڪئي آهي، اهي بہ تہ هن برپٽ ۾ آيا آهن.“ ”تڏهن اوهان بہ ترڪن جهڙائي ظالم ٿيڻ ٿا چاهيو؟“ هن ڪاوڙ مان چيو ۽ پوءِ مون کي تاڪيد ڪيائين تہ هاڻي انهيءَ معاملي تي وڌيڪ نہ ڳالهايان، جيڪي بہ اتي حاضر هئا تن پٽڪ بہ نہ ڪڍي ۽ اها تڪليف ڏيندڙ ماٺ ڪجهہ وقت تائين جاري رهي.

اسان سنڌ کي فتح ڪري خلق ۾ پنهنجي لاءِ ڪهڙي نہ سهڻي راءِ قائم ڪئي آهي! انهيءَ ۾ هاڻي ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ انهيءَ بدقسمت ملڪ تي ٿيل ظلم ۽ زبردستين جي جڏهن ايتري ڏورانهين برپٽ ۾ بہ خبر آهي، تڏهن انگريزن جي هندستاني رعيت تي ڪوبہ اثر نہ ٿيو هوندو؟ هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو مثال وٺو جنهن سچ مان ڪوڙ نہ ناهيو آهي ۽ جو هندستان جي ماڻهن کي سڃاڻي ٿو؛ ساڳي وقت هُن انهن ماڻهن سان پاڻرن وانگر رستو رکي ڳالهايو آهي؛ اهڙي ماڻهوءَ جو چوڻ آهي تہ انهن جون دليون وڏائيءَ ۽ غرور کان خالي آهن، ۽ ساڻن ٿيل زيادتين کي ڌڪار ۽ بوساٽيل ڪاوڙ جي آڱر سان پٿر جي ڦرهيءَ تي لکيو ويو آهي. بهاولپور جي خان، جنهن کي سنڌ جي فاتح ۽ گورنر جنرل سنڌ جي مال غنيمت مان ڪجهہ حصو بہ ڏياريو هو، تنهن انهيءَ ماڻهوءَ کي پئسا ڏيئي انگريزن کان آزاد ڪرايو، جنهن کي انگريزن تمام گهڻو ستايو هو. پر اهي آهن رڳو ڳالهيون، چاڪاڻ تہ جيڪڏهن انهيءَ معاملي کي چڱيءَ طرح ڏسڻو آهي، تہ پوءِ سنڌ جي تاريخ بابت بہ ڪجهہ چوڻو پوندو. سچ جو جيڪڏهن ذرو بہ ظاهر ڪجي يا حقيقتون ميدان ۾ آڻجن، تہ پوءِ اهي انهيءَ ڪوڙي داستان کي ختم ڪري ڇڏينديون، جيڪو وڏاءَ ڪري دنيا کي ٻڌايو ويو آهي.

عموماً هڪ ڪوڙو دليل اهو ڏنو ويندو آهي تہ ٽالپر

غاصب هئا، انگريز ڪانئن حڪومت کسڻ ۾ حق بجانب آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن بہ ’جيڪو ڏاڍو سو گابو‘ واري اصول تي هلي زبردستيءَ حڪومت هٿ ڪئي هئي. انهيءَ دعويٰ کي رد ڪرڻ لاءِ اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي تہ ٽالپرن سنڌ ڪيئن هٿ ڪئي هئي: ١٧٧٥ع ۾ سنڌ جي حاڪم سرفراز خان ڪلهوڙي ٽالپرن جي چڱي مڙس ۽ سنڌ جي مشهور رئيس بهرام خان کي سندس پٽ سميت مارائي ڇڏيو. انهيءَ ڪُڌي ڪم ڪري ظالم کي نيٺ تخت ڇڏڻو پيو، پر سندس جاءِنشين غلام نبي ڪلهوڙي انهيءَ واقعي جو ڪوبہ خيال نہ ڪندي، شهيد ٿيل بلوچ رئيس جي باقي رهيل پٽ کي بہ قتل ڪرائي ڇڏيو. نتيجو اهو نڪتو جو جنگ لڳي جنهن ۾ غلام نبي ڪلهوڙي هاريو ۽ مارجي ويو. فاتح بلوچ بجر خان جيڪڏهن چاهي ها تہ ان وقت سنڌ سندس هئي، پر فراخدليءَ کان ڪم وٺندي هُن، مارجي ويل ظالم جي ڀاءُ عبدالنبي ڪلهوڙي کي سنڌ جو حاڪم تسليم ڪيو، ۽ سندس اطاعت ڪئي. آزمودي مان ڪلهوڙن پرايوئي ڪونہ، انڪري عبدالنبيءَ بہ بيوقوفي ڪري پنهنجي محسن بجر خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو. انهيءَ ڦهري ڪارنامي ڪري سڄي سنڌ، انهيءَ دغاباز ظالم جي خلاف اٿي کڙي ٿي ۽ کيس سندس حڪومت مان ڊوڙائي ٻاهر ڪڍيو ويو. انهيءَ کان پوءِ سنڌ جي حڪومت ٽالپرن کي ملي جن کي سنڌ جي سڀني ماڻهن پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو. انهيءَ ڳالهہ جي تصديق اسان کي انهن ماڻهن جي بيانن مان ملي ٿي، جن سنڌ جو دؤرو ڪيو هو. ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ ملڪ ۾ آسودگي ۽ خوشحالي وڌي ويئي هئي. ميجو رينيل جي تصديق آهي تہ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سندن حاڪمن جي ظلمن سبب ڪيترائي سنڌي گهراڻا لڏي، ٻين ملڪن ڏانهن هليا ويا هئا. هاڻي انهيءَ بيان کي ميرن جي صاحبيءَ هيٺ حالتن سان ڀيٽيو. مسٽر هيڊل بمبئي سرڪار کي جيڪا

رپورٽ لکي هئي، انهيءَ ۾ ٻڌائي ٿو تہ ”سنڌ جا واپاري چست ۽ چالاڪ آهن ۽ سنڌ پوري حفاظت ڪئي وڃي ٿي. ڏلون جيتوڻيڪ مٿن گهريون ٿڙهيل آهن، پر ايتريون نہ جو هڪ پرڏيهي واپاري پنهنجو ملڪ ڇڏي سنڌ حڪومت ۾ نہ رهي سگهي. جيڪڏهن سنڌوءَ جي فرات سان ڀيٽ ڪئي وڃي، تڏهن بہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ سنڌ، فرات جي واديءَ کان وڌيڪ تهذيب يافتہ آهي. حڪومت سخت آهي، پر ان هوندي بہ انهيءَ ۾ سهڻو انتظام آهي ۽ عام ماڻهن جو خيال رکيو وڃي ٿو. ٽالپرن کي پنهنجي مفاد جو برابر وڌيڪ خيال آهي پر ايڏو نہ، جو واپار ۽ ڌوڪ تباهہ ٿي وڃي. سنڌي ماڻهو فهميدا ۽ فرمانبردار آهن ۽ قانون جو احترام ڪيو وڃي ٿو.“

مسٽر ايلفنسٽن جو چوڻ آهي تہ ”ٽالپرن کي شروعات کان وٺي افغانن جي حملن خلاف جدوجهد ڪرڻي پيئي، جن مان هڪڙي مدد خان سڄي ملڪ کي اهڙيءَ طرح اُجڙ ڪري ڇڏيو جو ٽيهن سالن گذرڻ کان پوءِ بہ اڃا نہ سڌريو آهي. انهيءَ هوندي بہ ميرن وڏيءَ ڪاميابيءَ سان دشمن کي ڌڪي ٻاهر ڪڍيو، ۽ ماڻهن ۾ پنهنجي لاءِ ويساهہ جو جذبو پيدا ڪيو. حيدرآباد جو شهر بہ سنڌن دؤر ۾ وڌيو ۽ ويجهيو، اهڙيءَ طرح جو ٿوري وقت ۾ اهو هڪ گهاٽيل ۽ شاهوڪار شهر بنجي پيو. اها هڪ ڪليل حقيقت آهي تہ جنهن وقت افغانستان ۾ قتل ۽ ظلم جي بازار گرم هئي ۽ هندستان ۾ اسان جي پنهنجن علائقن ۾ خونريزي ۽ فساد جاري هئا، ان وقت سنڌ ۾ صلح ۽ سانت هئي. ميرن تي ٻهتان مڙهيندڙ ماڻهن کي اها ڳالهہ نہ وسارڻ گهرجي تہ جيڪڏهن مير انصاف پسند ۽ هر دلعزيز نہ هجن ها، (جهڙيءَ طرح سمجهيو وڃي ٿو) تہ پو هو سٺ سال انهيءَ ملڪ تي ڪيئن حڪومت ڪري سگهن ها. عجب تہ وري انهيءَ ڳالهہ جو آهي تہ انهيءَ سڄي دؤر ۾ سنڌن خلاف ڪوبہ بلوو يا فساد وغيره نہ ٿيو، ۽ نہ وري

هو ڪي پاڻ ۾ ئي وڙهيا. ٻهتان مڙهيندڙن کي اهو به جواب ڏيڻ گهرجي، ته سنڌ جي ماڻهن پنهنجي حاڪمن کي ”چاريار“ جو لقب ڇو ڏنو هو؟“

هاڻي اچو ته اسين سنڌ سان پنهنجي ناتي جي تاريخ تي ڪجهه غور ڪريون، جنهن جي شروعات ١٨٠٧ ۾ ٿي. هي اهوئي سال هو جنهن ۾ اسان جو هڪ ايلچي ٻمبئيءَ مان اچي سنڌ جي حاڪمن مير غلام علي ۽ مير ڪرم عليءَ سان مليو هو. اجا انهن سان عهدنامو مس ٿيو هو، ته بي اعتباريءَ ۽ بي اصولي سبب، جا گهڻو ڪري هر وقت اسان جي ميرن سان تعلقات ۾ رهي آهي، اسان هڪ ٻي سفارت ڏانهن ١٨٠٩ع ۾ ڏياري موڪلي، ته اڳيئين ٿيل عهدنامي کي رد ڪيو وڃي. مسٽر هينڪي سمٿ، جنهن جي سرڪردگيءَ ۾ اها سفارت موڪلي ويئي هئي، تنهن کي هدايتون ڏنيون ويون ته اڳيون عهدنامو ختم ڪيو وڃي، ۽ ميرن کان انجام ورتو وڃي ته هو فرينچن کي سنڌ ۾ قدم ڄمائڻ نه ڏيندا. ساڳئي وقت انگريزن ۽ سنڌ جي حڪومت جي نظام بابت موزون مرتبا به مقرر ڪيا وڃن. اهو ڪهڙو نه عجيب ۽ بدسوڻ فقرو هو! جيڪڏهن هن معاملي کي ڪو اوپرو ماڻهو پڙهندو ته اهو ضروري آهي، ته هو ٿورڪ خاطر اسان تي چٿر ڪري، ڇاڪاڻ ته جنهن وقت اسان پنهنجو سفير سنڌ ۾ دوستيءَ ۽ سٺي وهنوار خاطر موڪلي رهيا هئاسين، عين انهيءَ وقت اسان جو ڪابل وارو سفير گورنر جنرل کي اها صلاح ڏيئي رهيو هو ته سنڌ ملڪ کي هٿ ڪيو وڃي، ۽ ان جي آيت جو ڪجهه حصو سندس ازلي دشمن کي ڏيئي، ان کي برطانيه حڪومت جي علائقن سان ملايو وڃي. پانئجي توڙ اسان جي لائق ڪارڪن شايد انهيءَ خيال کان ته مير اسان جي دشمنن (فرينچن) سان ملت ۾ آهن، يا سائن ڪو معاهدو ڪرڻ ۾ آهن، اها صلاح ڏياري موڪلي هئي.

لارڊ منٽو وڏي شان ۽ خيرخواهيءَ جي جذبي سان، جا

هڪ انگريز حاڪم کي سونهي، اها تجويز رد ڪري ڇڏي.
هن نہ فقط کين خودمختار حاڪم ڪري مڃيو، پر ان سان گڏ
انهيءَ دعويٰ کي باطل قرار ڏنو، جا اسان ميرن خلاف رٿي هئي
تہ افغان بادشاهہ کي ڏيندڙ ڏن هو انگريز کي ڀري ڏين. انهيءَ
سفير ڪجهہ وقت کان پوءِ پنهنجي غلطي محسوس ڪئي ۽
مڃيائين تہ هن جنهن غير سياسي ۽ بيواجب قدم لاءِ صلاح ڏني
هئي اهو غلط خبرن جو نتيجو هو. پر ان هوندي بہ مير اسان
جي باري ۾ جيڪو شڪ پنهنجي دل ۾ رکيو ويٺا هئا، اهو
شڪ اسين ١٨١٦ع ۾ ڪڇ تي حملي ڪرڻ سان بہ دور
نہ ڪري سگهياسين، جيتوڻيڪ اسان انهيءَ تي سن ١٨١٩ع ۾
قبضو ڪري ورتو هو. اهو علائقو سنڌ سان لاڳو هو ۽ ڪنهن
وقت غلام شاهہ ڪلهوڙي جي حڪومت جو حصو هو. ڪڇ
جي فتح کان پوءِ اسان ١٨٢٠ع ۾ ميرن سان نئين سر عهدنامو
ڪيو. جنهن موجب اسان انهن سان سدائين لاءِ صلح ۾ رهڻ
جو انجام ڪيو يعني تہ اوستائين، جيسين اسان کي پنهنجي
دوستن جي ملڪ قبائڻ ۽ کين بند ڪري جيل موڪلڻ جو
موقعو مليو. ١٨٢٨ع ۾ ميرن هڪ اهڙي آفيسر کي پاڻ وٽ
دعوت ڏيئي گهرايو، جنهن جي کين سخت ضرورت هئي يعني
تہ هڪ طبيب. خوشقسمتيءَ سان انهيءَ آفيسر جي دل ۾ ميرن
لاءِ ڪو بہ بغض وغيره ڪونہ هو. پنهنجي سٺي طبيعت ۽ چڱن
ڪمن جي ڪري هو ميرن ۾ اسان جي ماڻهن لاءِ چڱو رايو
پيدا ڪري سگهيو، نہ تہ اهي اسان کي ڏاڍو خراب سمجهندا
هئا، انهيءَ طبيب جي تصديق انهن سڀني بهتانن کي رد ڪيو
ڇڏي جي اسان ميرن خلاف مڙهي کين تخت تان لاٿو آهي.
”سنڌ جي فتح“ پڙهڻ سان اسان کي معلوم ٿو ٿئي، تہ مير
هروقت ڪنهن نہ ڪنهن نشي ۾ ٻڏل هوندا هئا پر هن طبيب
جو بيان جو وٽن مهينن جا مهينا رهيو هو، پڙهڻ سان ماڻهو
اچرج ۾ پئجيو وڃي. سندس چوڻ آهي تہ ”ميرن ۾ آهو

عيش عشرت بلڪل گهٽ آهي جو ٻين مسلمان بادشاهن ۽ شهزادن ۾ ڏٺو وڃي ٿو. مير مراد علي خان هڪ دفعي مون کان ڏاڙهونءَ جي استعمال بابت پڇيو جو مون غلطيءَ سان دارون (يعني شراب) سمجهيو. مون کي ان ڪري انهن سڀني شين جي خاصيتن بابت ٻڌائڻو پيو جيڪي وقتي قوت يا جوش پيدا ڪندڙ آهن ۽ جڏهن دارون (شراب) بابت ڪجهه چوڻ وارو هوس، تڏهن هن وچ ۾ روڪي مون کي هدايت ڪئي ته هڪ سچي مسلمان اڳيان مذهبي طور منع ٿيل انگورن جي رس جو نالو نه وٺان. مون کي بوءِ خبر پيئي ته ميرصاحب جو مطلب ڏاڙهون ڪائڻ جو هو. اهو جيتوڻيڪ هڪ وڏي ميڙ ۾ ڏيکاءَ جو طريقو ٿي سگهي ٿو پر مير ڪنهن نشي ڏيندڙ شراب يا ٻوٽيءَ کي استعمال ڪرڻ کان هميشه پرهيز ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪو به ماڻهو نشي جي حالت ۾ سندن اڳيان ايندو هو ته ان جي بيعزتي ڪري ڪيس ٻاهر ڪڍائي ڇڏيندا هئا. بهادر خان کوکر جو مثال وٺو، جو مير مراد علي خان جي نوڪريءَ ۾ هڪ وڏ-گهراڻو بروچ سردار هو. پر ان هوندي به هڪ دفعي شراب پي آيو هو، ان ڪري ڪيس نوڪريءَ تان گهڻي وقت لاءِ معطل ڪيو ويو. مير، عرق جي صورت ۾ يا اسپرٽ ملايل دوائن جي پيئڻ کان به پرهيز ڪندا هئا. سندن دربار ۾ اوهان کي حقو به ڏسڻ ۾ ڪو نه ايندو، ۽ نه وري سندن خاندان جي ماڻهن ۾ ڪا آفيم وٺڻ جي عادت آهي." ميرن جي وزير يعني ته رازدار صلاحڪار بابت به ساڳيو ليکڪ هيئن ٿو چوي ته "هونئن به نواب ولي محمد خان لغاري بابت سندس فهميدي ڳالهائڻ ۽ پنهنجن ٻارن سان پيار ڪرڻ جو مون تي سٺو خيال ويٺل هو، پر هڪ ڏينهن جيئن آءٌ (بيماريءَ سبب) بيهوش پيو هوس، تيئن هن منهنجي بستري جو پاسو نه ڇڏيو. هوش ۾ اچڻ وقت جيڪا پهرين شيءِ مون کي نظر آئي، اهو هو عزت ماب پيرمرد، جو گوڏن ڀر ويهي مون لاءِ دعا گهري رهيو هو. اهڙو هڏ ڏوکي

ماڻهو سيڪنهن پاڪ صفت ۽ تعليم يافته قوم لاءِ بهترين مثال ٿي سگهي ٿو.“ ڊاڪٽر برنس جو وڏيڪ چوڻ آهي ته ”مذهب جي معاملي ۾ به مير ۽ سندن خاندان جا ماڻهو ڏاڍا پابند هئا، جاڪاڻ ته مون پاڻ انهن مان ڪيترن کي دربار ۾ نماز پڙهندي ڏٺو هو.“

ڊاڪٽر برنس جي حيدرآباد ۾ اچڻ کان پوءِ اسان جي سنڌ سان لاڳاپي ۾ ڪا نئين ڦير گهير ڪانه آئي، تان جو ١٨٣١ع ۾ سر اليگزينڊر برنس (جو ان وقت هو) سنڌ ۾ وارد ٿيو. ڪيس انهيءَ مهم ۾ پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه لاءِ سوکڙيون وغيره ڪٺي وڃڻ جي ڪم سونپيو ويو هو، پر حقيقت ۾ ڪيس مخفي هدايتون هيون ته هو سنڌو نديءَ جي وهڪري بابت جاسوسي ڪري. ميرن ڏارين ماڻهن کي پنهنجي ملڪ کان پري رکڻ ۾ سدائين هوشياريءَ ۽ احتياط کان ڪم ورتو آهي. جڏهن اسان جي سفير هڪ سنڌي سپاهيءَ کي ٻڌايو ته ته هو بنان هٿيارن جي آيو آهي، ان هوندي به خبر اٿو ته هن کهڙو جواب ڏنو؟ هن چالاڪ نهايت ڦڙتيءَ سان رڙ ڪري چيو: ”بچڙائي ٿي چڪي. جاڪاڻ ته تو اسان جو ملڪ ڏسي ڇڏيو.“ اليگزينڊر برنس جيئن ئي درياهه ۾ ٺيرو وڌيو، تيئن هڪ سنڌيءَ پنهنجي دوست ڏانهن منهن ڪري چيو ته ”افسوس سنڌ ويئي. جيئن ته انگريزن درياهه ڏسي ڇڏيو آهي، انڪري اهي سنڌ کي فتح ڪري ويندا.“ ميرن کي سچي خبر هئي ته اسان سندن ملڪ ۾ چو گهڙيا هئاسين، پر ان هوندي به هو اسان جي سفير سان چڱيءَ طرح مليا، ۽ جيڪي به ڪانئن گهريو ٿي ويو، انهيءَ جي هنن ترت منظوري ڏيئي ٿي ڇڏي. خيرپور جو مير رستم خان اسان کي خوش رکڻ ۾ ته حد لنگهي ويو. هن پنهنجو خاص عملدار محمد گوهر اسان جي سفير جي آجيان اسي ميل هيٺتي ڏياري موڪليو، ۽ برطانيه سان پوري نيازمندي ڏيکاري. مير رستم خان جيڪي ماڻهو ڏياري موڪليا

هئا، سي پاڻ سان الاهي مال جهڙوڪ ريون، اٽو، ميوو، مصالو، کنڊ، گيهه، تماڪ ۽ وغيره کڻي آيا، اهو سڀڪجهه اسان جي ماڻهن ۾ زي سان ويهي کاڌو ۽ موج ڪئي. ريون ڪُنيون ويون، چانور ۽ گيهه ملائي سوادي طعام ناهيا ويا. مون کي پڪ آهي ته آءٌ ۽ مون سان گڏ اهي سڀئي ماڻهو، مير رستم خان جي انهيءَ احساس تي سندس ٿورائتا ٿياسين، ڇاڪاڻ ته اها ڪا هڪ ڏينهن جي ڳالهه ته ڪانه هئي. جيسين اسين سنڌ ۾ هئاسين يعني ته سڄا سارا ٽي هفتا اهو مير جو لنگر پئي هليو.“ ٿوري وقت کان پوءِ مير رستم‌خان جو وزير فتح محمد غوري اسان جي سفير جي حاضريءَ ۾ رهيو، جو هڪ خوش خلق ۽ سٺين عادتن وارو پير مرد هو. ليفٽننٽ برنس جو چوڻ آهي ته ”اسان جو تمام سهڻي نموني ۽ دوستيءَ جي ماحول ۾ آدرڀاءُ ڪيو ويو هو، ۽ وزير صاحب اسان جي پهچڻ تي اطمينان جو اظهار ڪيو، ڇاڪاڻ ته سندس مالڪ اسان جي اچڻ ۾ وڏي دلچسپي وٺي رهيو هو. هن جو خيال هو، ته برطانيه سرڪار سان دوستيءَ جو ناتو رکجي، انڪري هو انهن جي عيوضيءَ سان ملڻ لاءِ ڏاڍو آتو هو. هن ٻڌايو ته مير رستم خان پاڻ کي انگريزن جهڙي زبردست قوم سان برابريءَ ۾ ته نٿو آڻي سگهي، پر سندس اها خواهش آهي ڪيس سندن خير خواهن ۾ شمار ڪيو وڃي، ۽ هو هر وقت ۽ هر ڪا مدد ڏيڻ لاءِ تيار رهندو.“ ليفٽيننٽ برنس پوءِ مير رستم خان سان وڃي خيرپور ۾ مليو انهيءَ ملاقات کي وڏي اچرج سان ڏٺو وڃي ٿو ڇاڪاڻ ته سنڌ جي فتح ۾ انهيءَ ساڳئي امير کي هڪ ٻوڙهو موالي، نياڳو ۽ شرابي ڪري تصور ڪيو ويو آهي. هاڻي پڙهندڙ کي پاڻ انصاف ڪرڻ گهرجي، جنهن لاءِ برنس جو ڪجهه لکيل احوال ٿو ڏيان: ”مير جي ڪردار ۽ گفتار ۾ اهڙو ته اعتدال هو، جو مان اعتبار ئي نٿي ڪري سگهيس، ته ڪو آءٌ هڪ پروچ جي دربار ۾ آهيان. هن منهنجي جلدي اسهڻ تي ڏک

ظاهر ڪيو ڇاڪاڻ ته سندس خيال هو ته آءٌ آئيي گهٽ ۾ گهٽ هڪ مهينو رهندس. هن اسان کي پنهنجو سرڪاري غوراب استعمال ڪرڻ لاءِ ڇيو ۽ پنهنجي وزير جو پٽ ساڻ ڪري ڏنائين، ۽ پڻ اها به گذارش ڪيائين ته جيستائين اسين خيرپور جي حدن ۾ آهيون، تيسين هڪ بروچ سپاهيءَ (سندس) جي مهمان نوازي قبول ڪريون. آءٌ اهو چوڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان، ته جيڪا مهمان نوازي هُن سادگيءَ سان اسان کي آڇي هئي، انهيءَ ۾ اٺ يا ڏهه رڍون ۽ سيڪنهن قسم جو کاڌو، هڪ سؤ پنجاهه ماڻهن لاءِ روزانو مهيا ڪيو ويندو هو. خيرپور ۾ رهڻ وقت اسان کي روزانو ٻه دفعا ٻاهتر رڪيبين ۾ طعام پهچايو ويندو هو. اسهڻ وقت مير ۽ سندس خاندان جي ماڻهن اسان کي ٻه خنجر ۽ ٻه ٽلوارون پٽن سوڊيون ڏياري موڪليون، جن تي سون جو تهه چڙهيل هو. انهن مان هڪڙي ترار جي قيمت گهٽ ۾ گهٽ اسي پائونڊ هوندي. ان سواءِ ڪيترائي ڪپڙا ۽ پڻ ريشم جا وڳا ۽ هڪ پنڌون هزار رپين جو به مون کي پيش ڪيو ويو، جو مون نه ورتو. ڪانئس اهو چئي معافي گهريم ته مون کي ڪي ڪين کپي، ۽ آءٌ هروقت سندس ڪيل مهربانيون ياد ڪندو رهندس.“

برنس جي سفرنامي جي ٽئين جلد کي ورائڻ سان اسان کي مير رستم خان جي شاهاڻي، اخلاقي ۽ لياقت سان ڀريل سڀاءَ جي تصديق ٿي ملي. اهو آفيسر جو مير رستم خان سان مليو ۽ سندس ڪردار کان چڱيءَ طرح واقف ٿيو، جنهن کي ڪابه لالچ وغيره ڪانه هئي، هاڻي انهيءَ ماڻهوءَ جو بيان، انهن ماڻهن جي بغض سان ڀريل تهمتن جي بلڪل ابتڙ نظر ٿو اچي، جي ڪڏهن به سنڌ ۾ ڪونه آيا هئا ۽ نه وري سندن نيت ڪا ميرن ڏانهن صاف هئي. انگريز سندن ارادو به بلڪل ظاهر ظهور پيو ڏسجي. انگريزن کي پنهنجي لڳي پيئي هئي، ڇاڪاڻ ته هنن کي هاڻي پڪ ٿي ويئي هئي ته سنڌونديءَ ۾

جهازراني ڪري سگهجي ٿي. ميرن جي وري هيءَ عادت هئي جو جيڪي به يورپي وٽن ويندا هئا، انهن کي هيرا ۽ جواهر تحفي طور پيش ڪندا هئا، نتيجو اهو نڪتو جو انگريزن کي پڪ ٿي ته هو شاهوڪار آهن. انهيءَ ڪري هنن ميرن سان گهري ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي. ساڳئي وقت جيئن ته سندن گاديءَ جو هنڌ هڪ سولي هنڌ تي نهيل هو، انڪري هنن سائن گهاٽي دوستي رکڻ ضروري سمجهي ته جيئن هو پنهنجي حفاظت ڪندڙن جو خرچ به پري ڏين. ١٨٣٢ع ۽ ١٨٣٤ع جي عهدنامن جي عمل ۾ اچڻ ڪري اسان سنڌونديءَ ۾ جهازراني شروع ڪري ڏني. ميرن کي اها ڳالهه ذهن نشين ڪرائي ويئي ته هاڻي هڪ نئين دور جو آغاز ٿيڻ وارو آهي، جنهن ۾ واپار جو پکي پنهنجي سونهري کنڀڙاٽين سان ڪين اڻميو ڌن مهيا ڪري ڏيندو. سڄي ملڪ ۾ شاهوڪاري ۽ ان سان گڏ تهذيب پکڙجي ويندي، ۽ مير آرام سان انگريزن جي جهنڊي جي ڇانو ۾ موجون ڪندا رهندا. اهي هئا مستقبل جا سونهري خواب، جن جي تعبير لاءِ ميرن کي درياهه مان حاصل ٿيندڙ آمدنيءَ تان به هٿ کڻڻو پيو. شڪ ۽ شبهي کي دور ڪرڻ لاءِ ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ عهدنامو ڪيو ته پيڙهيون گذري وڃن، پر ڪابه ڌر ٻيءَ ڌر جي ملڪ يا ملڪيت تي خراب نظر نه وجهندي" هيءُ فقرو جيتوڻيڪ زباني طور ٻنهي ڌرين سان لاڳو هو پر ميرن تي خاص طور مڙهيو ويو هو. ڇاڪاڻ ته ميرن جي فوج فقط ڪن ٿورن هزارن بيقاعدي سپاهين تي مشتمل هئي، انڪري سندن هندستان تي حملو ڪري ان کي فتح ڪرڻ ممڪن ئي ڪونه هو. باقي رهي اسان حڪومت تنهن وٽ پنج لک باقاعدي فوج هئي، انڪري ڪين سنڌ فتح ڪرڻ جي رات ڏينهن جهوري لڳي پيئي هئي.

پر انهيءَ ڳالهه کي هاڻي ڪٿي ڇڏيو ۽ اچو انهيءَ ٽياڪڙ عهدنامي تي جو ڪابل جي اڳئين مسلمان بادشاهه،

لاهور جي سک حاکم ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ ٿيو هوءِ انگريزن کي هندستان تي روس جي حملي جو ڏيو ڊپ هو، انڪري هنن ان کي ٽارڻ لاءِ افغانستان ۾ روس جي خلاف رڪاوٽ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ اسڪيم کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ اهو ضروري هو ته سنڌ مان لنگهڻ ۽ انهيءَ ملڪ مان فوجن جي چرپر جو انتظام ڪجي. افغانستان ۾ پنهنجيءَ مرضيءَ تي بادشاهه ٿاڦڻ لاءِ به اسان کي پئسن جي ضرورت هئي. اسان پنهنجن دوستن ميرن تي ڪنهن به ڪم لاءِ زور آڻي سگهياسين ٿي، ۽ جڏهن ته اسان کي وٺائڻ سيڪجهه کسڻ جي طاقت هئي ان ڪري جيڪڏهن اسان ڪانئن فقط ڪجهه حصو ڦري ورتو ته پوءِ کهڙي اربع خطا تي پئي! اسان انهن کان هنن ڳالهين جا مطالبا ڪيا: اسان جي فوج جو بنان ڪنهن اٽڪاءَ جي سنڌ مان لنگهڻ، ايڏي وڏيءَ فوج کي رسد جو سامان مهيا ڪري ڏيڻ، هڪ وڏيءَ روڪڙي رقم ڏيڻ، سالياڻو ڏن، فوجي نقطهءِ نگاهه کان اهم جاين جو انگريزن جي حوالي ڪرڻ، سنڌن دربار ۾ دائمي طور پوليٽيڪل آفيسر جو هجڻ، انگريزن جي بادشاهي تسليم ڪرڻ جنهن موجب هنن پنهنجي خودمختياريءَ جا ڪي حق به اسان جي فائدي ۾ ڇڏي ڏنا، وغيره وغيره. انهن سڀني ڳالهين جي بدلي ۾ اسان ميرن کي ڏنو ڇا! سندن حفاظت ڪرڻ ۽ انهيءَ ڏن کان ڪين آجو ڪرڻ، جو هنن کي شاهه شجاع کي ڏيڻو هو. حالانڪ ١٨٠٩ع ڌاري اها هڪ تسليم ٿيل ڳالهه ٿي ويئي هئي ته افغانن جو سنڌ کان ڏن وٺڻ غير معروج ٿي چڪو هو ۽ اهو به صحيح آهي ته شاهه شجاع فوجون وٺي انهيءَ آڌار تي ميرن کان پئسن جي ڦر ڪئي هئي، ته هو اصل کان وٺي سنڌس ڏن ڏيندڙ آهن. انهيءَ وقت ميرن کان پئسن حاصل ڪرڻ جي معاملي ۾ هو اسان جي رحم ۽ ڪرم تي هو، ڇاڪاڻ ته ميرن ساڳئي وقت بادشاه جي صحيح ۽ مهر سان، قرآن تي لکيل

۾ دستاويز پڻ پيش ڪيا، جن ۾ ڪانئن اڳتي لاءِ ڏن نہ وٺڻ جو انجام ڪيل هو. اسان جي ايجنٽ جڏهن اهي ڪاغذ ڏنا، تڏهن منجهي پيو ۽ ڪارپٽ کي بچائڻ خاطر هن اهي پيئي دستاويز دٻائي ڇڏيا. اها هئي اسان جي ديانتداري!

برطانيا جي ڪردار جي سچائيءَ ۽ ديانتداريءَ جو پول مير رستم خان سان ڪيل هلت مان ئي پڌرو ٿي پيو. گورنرجنرل بکر جي قلعي کي هٿ ڪرڻ لاءِ آتو هو، ڇاڪاڻ تہ ان کي فوج جي ڊيپوءَ لاءِ استعمال ڪرڻ جي سخت ضرورت هئي. انهيءَ ڏس ۾ سر ڊبليو مئڪناگهٽن، سر اليگزينڊر برنس کي هيئن لکيو هو: ”تو کي خبر آهي تہ گورنر جنرل بکر جي قلعي کي وڏي اهميت ٿو ڏئي ۽ اوهان مير رستم خان کان پڇي پڌايو تہ اهو قلعو انگريزن کي ڏيڻ ۾ سندس ڪهڙي راءِ آهي ۽ ڪڏهن ٿو اسان کي اجازت ڏئي تہ اچي ان کي والاريون. آءٌ هي دستاويز تو کي ڏياري ٿو موڪليان، جنهن تي گورنر جنرل جي صحيح ۽ مُهر آهي تہ اسان کي فقط ٿوري وقت لاءِ انهيءَ قلعي کي والارڻو آهي. جيڪڏهن ضرورت پوي تہ اهو ڪيس ڏيکاريندا.“ سر اليگزينڊر برنس وري جواب ۾ اها صلاح موڪلي تہ جيئن ئي اهو قلعو اسان کي قرض طور ملي، تہ فوراً ان تي قبضو ڪري ڇڏيون، ڇاڪاڻ تہ عهدنامن ۾ فقط انهن علائقن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جي درياهہ جي ٻنهي ڪَپن تي آهن ۽ جيئن تہ پيٽن وغيره لاءِ لکيل ڪي ڪينهي، ان ڪري اسين انهيءَ کي قبائڻ ۾ حق بجانب رهنداسين. قبول ڪرڻو پوندو تہ اهو هڪ بچڙو ارادو هو، جو هڪ ڪرستان سياستدان جي دماغ ۾ نہ اچڻ کپندو هو. ڏسو تہ سهي تہ هو مير رستم خان جي مهمانوازيءَ کي، جنهن جي باري ۾ هن گهڻو ڪي پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي، ۽ پڻ انهن تحفن کي جي هُن کيس ڏنا هئا، ڪيئن نہ وساري ويٺو! هن ڪتاب ۾ گهڻ جاءِ هئڻ ڪري انهن اڻوٽندڙ يادداشتن تي بحث نٿو ڪري سگهجي، يعني تہ اهي ظاهر ظهور

اتڪلون جي اسان سنڌ جي معاملي ۾ استعمال ڪيون هيون. اهو چوڻ ڪافي آهي ته قلعو اسان کي انهيءَ شرط سان حوالي ڪيو ويو، ته اهو واپس ڪيو ويندو. مير جي انهيءَ دوستيءَ جي ننگ نباهڻ جي ڪري وڏي جوش ۽ جذبي سان شڪرگذاري ڪئي ويئي ۽ پڻ انهيءَ کي موٽائي ڏيڻ جي طريقي ۽ تاريخ ٻڌائڻ کان به معافي ورتي ويئي، يعني ته ’جڏهن به اسان کي وڻي تڏهن واپس ڪريون!‘ اسان جي منشا کي فوقيت ڏيڻ خاطر مير رستم خان اهڙي ته ڪوشش ڪئي جو اتر سنڌ جي پوليٽيڪل ايجنٽ سنڊس ساراهه ۾ هي اکر بليو بڪ ۾ لکيا: ”مون سنڊس عزت پرٽي ۽ پاڻمرادو اعلان تي سنڊس دل ۽ جان سان شڪرگذاري ڪئي. اهڙيءَ وفاداريءَ کان پوءِ ڪانئس پئسا گهرڻ يا مٿس ٻيو ڪم مڙهڻ غير موزون ٿو لڳي. مون کي، سنڊس سچي دوست هجڻ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي. ڪمزوريءَ جي وقت تي آزمائش ۾ هن جيڪا ارادي جي قوت ڏيکاري تنهن جو جواب ئي ڪونهي.“

٢٤- ڊسمبر ١٨٣٨ع تي مير رستم خان سان هڪ عهدنامو ڪيو ويو، جنهن ۾ ڏهه فقرا هئا ۽ ١١- مارچ ١٨٣٩ع تي حيدرآباد جي ميرن سان گهڻيءَ ريڙهه پيڙهه کان پوءِ چوڏهن فقرن وارو ٻيو معاهدو پڻ ڪيو ويو. خيرپور جي عهدنامي ۾ هي شرط هئا:

١- ڌرين جي دائمي دوستي. ٢- برطانيا حفاظت جو ذمو کنيو. ٣- خيرپور جو انگريزن سان زيردست رياست جي حيثيت ۾ پائبجارو. ٤- پنهنجي مائٽ يا دوست کان سواءِ ڪنهن به ڌارئي ملڪ جي سربراه سان جهيڙي سان لکپڙهه نه ڪرڻ. ٥- ڌارئي ملڪ طئي ڪرڻ ۾ برطانيا کي امين مقرر ڪرڻ. ٦- جنگ جي وقت وت سارو فوجون مهيا ڪري ڏيڻ. ٧- مير رستم خان جي خلاف سنڊس خاندان جي ٻئي ڪنهن به ماڻهو

جي نه ٻڌڻ. ٨- سنڌونديءَ تي واپار جي وڌائڻ ۾ ميررستم‌خان انگريزن کي مدد ڪندو. ٩- عيوضين يا ايلچين جي مٽا سٽا. ١٠- پنجيتاليهن ڏينهن اندر عهدنامي جي قبوليت ڏيڻ.

مان حيدرآباد جي عهدنامي تي وچڻ يا اُنهن زيادتين تي بحث ڪرڻ، جي ميرن تي ڪيون ويون هيون، بابت هتي لکڻ ضروري نٿو سمجهان. جيڪڏهن ڪو به ماڻهو اسان جي خلاف بي‌انصافيءَ جي فتوا ڏئي ته پوءِ اهو ضروري آهي ته هو اها فتوا اسان جي خيرپور سان ڪنيل قدم تي ئي ڏيندو! سڄيءَ ڪاروائيءَ تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿي ويندو ته اسان جو حيدرآباد وارن ميرن سان ڪهڙو رويو رهيو آهي، پر انهيءَ کي ڇڏي، رڳو خيرپور جي عهدنامي ڏانهن ڏسنداسين، ته اهو اسان کي تنقيد سان گڏ بلوبڪ جي صفحي ١٠٨ تي ڏسڻ ۾ ايندو. انهن رماڪن مان جيڪڏهن مير، فقرو ٨ ڏسي وٺن ها ته پوءِ ڪين سڄيءَ ڳالهه جي خبر پئجي وڃي ها، اسين ساڻن ڇا ڪرڻ وارا هئاسين: ”منهنجو چوڻ آهي ته اسان جي ايجنٽ محصول معاف ڪرائڻ ۾ خوفناڪ قدم کنيو آهي، ڇاڪاڻ ته جيسين اسين پنهنجو اثر سنڌ ۾ قائم ڪريون، تيسين محصول ڏيڻ ۾ اهو فائدو رهندو، ته مير اسان جي ملڪيت جي حفاظت لاءِ ٻڌل رهندا. محصول معاف هئڻ جي ڪري هو اسان جي ملڪيت جي حفاظت لاءِ جوبدار نه رهندا“. هاڻي اهو رمارڪ اسان جي سنڌ ڏانهن اختيار ڪيل پاليسيءَ کي پڌرو ڪيو وجهي. اسان ڪان جيڪو به بيواجبي قدم کڄي سگهيو، سو اسان کنيو ۽ جتي به اسان کي بنان خوف جي ڪنهن شيءَ تي قبضي ڪرڻ جو موقعو ٿي مليو، انهيءَ تي اسان قبضو به ٿي ڪيو. ڌان جو سڄي سنڌ فتح ڪئي ويئي. اهڙن ڪمن کي اسين دوستيءَ جو ناتو ڪري سڏيندا آهيون. هڪ طرف اسان قسم کنيو ۽ چيو ته ميرن جي ملڪ مان ذرو به نه کڻنداسين؛ ۽ ٻئي طرف وري اسان جو ايجنٽ گورنر جنرل کي صلاح ڏيئي

رهيو هو، ته افغانستان تي حملي ڪرڻ بدران پهرين سنڌ ۾ اثر قائم ڪجي ۽ اتي جي حقي حاڪمن کي تڙي ٻاهر ڪڍجي. اهڙيءَ منافقيءَ جي صلاح ڪان ته پوءِ سرچارلس نيپئر جو سنئون سڌو جرئت وارو حملو بهتر سمجهڻ گهرجي، ۽ انهيءَ پڙدي ڪرڻ واري نظاري ڪان، اسان کي هاڻي اڳتي وڌڻ گهرجي. ميرن سان اسان جي لهه وچڙ جي وچ واري عرصي تي گهڻو ڪجهه لکجي چڪو آهي، جنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته راس بيل ۽ ڪئپٽن براڏون جي سکر پهچڻ تائين حالتون سازگار هيون ۽ دوستانه ماحول هو. اهي ٻئي ڄڻا پاڻ سان دهليءَ مان سازشي آفيسرن جي لوڙ وٺي آيا هئا، جن مان سٺي ۾ سٺي آفيسر حياتيءَ جو گهڻو حصو جيل ۾ گذاريو هو. انهن اچڻ سان مير رستم خان ۽ ٻين ميرن خلاف بد زباني اختيار ڪئي. فقط مير عليمراد خان جو نالو نٿي ورتائون، جو هڪ اهڙو ماڻهو هو، جنهن سان ڪو به يورپي جيڪر هڪ گهڙي به ڳالهائڻ پسند نه ڪري ها. معاهدي جي فقري ٧ جي کليل ڀڃڪڙي ڪندي نه فقط عليمراد خان جي ڳالهه کي ٻڌو ٿي ويو، پر مير رستم خان خلاف سندس سڀني دعوائن ۾ ڪيس مدد به ڪئي ويئي. دهليءَ جو هڪ آفيسر جنهن کي هٿ نات ۽ جعلسازيءَ سبب جيل جي سزا مليل هئي، تنهن کي مير عليمراد خان جو وزير ۽ سندس خفيه صلاحڪار مقرر ڪيو ويو. پوءِ انهيءَ ڪوڙي سازشيءَ جي ۽ اسان جي پولٽيڪل ايجنٽ جي منشيءَ جي، جيڪو پنهنجي بدمعاشين جي، ڪري مشهور هو، روزانو لکپڙهه ٿيندي رهي. انهيءَ ٺڳ جو ٻگهاردار قاصد پوليٽيڪل ايجنٽ جي ڪئمپ سان هر وقت گڏ رهندو آيو، ۽ ان کي گهڻو ڪري سڀني خفيه ڪاغذن جا نقل ڏنا ويا. نه فقط ايترو پر اصلي دستاويز ٺڳائي، اهي به ظاهر ظهور بنان ڪنهن حياءَ ۽ شرم جي مير عليمراد خان کي وڪيا ويا. هڪ اکر ۾ ته عليمراد خان، جو هميشه اسان ڪان پري رهندو هو، تنهن کي اسان سنڌ س ظالم ۽ گندي سازش ۾ چاڙهه ڏيئي ڇڏي، مير رستم خان

جي چڱائيءَ ۽ دوستيءَ، جنهن کي لارڊ اڪلنڊ بهاولپور جي نواب جي برابر ساراهيو هو، تنهن سان تمام خراب ۽ ڏکار جوڳو ورتاءُ ڪيو. مير رستم خان پوليٽيڪل ايجنٽ طرفان انهيءَ بيعزتيءَ جو ڪليل طور اظهار ڪيو ۽ ڪيس دڙڪو ڏنائين تہ هو انهيءَ باري ۾ گورنر جنرل وٽ شڪايت ڪندو. جنهن تي اسان وارو ايجنٽ پاڻ وڏيڪ ڪاوڙيو ۽ سنڌ دشمن ٿي پيو. هاڻي جيڪڏهن اهو معاملو هڪ غير جانبدار ماڻهوءَ جي حيثيت سان ڏٺو وڃي، تہ پوءِ ڏسڻ ۾ ايندو تہ مير، ان وقت ڪهڙي نہ ڏکيءَ پوزيشن ۾ اچي چڪو هو. ڪيس خبر هئي تہ هو جيڪي بہ چوندو يا ڪندو انهيءَ کي تمام غلط نموني ۾ پيش ڪيو ويندو. سنڌ وزير جي، جنهن کي هو پياءُ ڪري سڏيندو هو، سر عام بيعزتي ڪئي ويئي، ۽ جيئن تہ اسان جو ايجنٽ بہ ڪليل طور سنڌ دشمن هو، ان ڪري ڪيس نهايت بيدرديءَ سان سنڌ اڳيان تڙائي ٻاهر ڪڍيو ويو. ڇا هر انهيءَ شخص کي جو پاڻ کي انگريز سڏائي ٿو، هڪ پيرمرد تي ٿيل ظلم ۽ ستم تي شرم نہ ايندو، خاص ڪري جنهن پيرمرد لاءِ خود گورنر جنرل ڪئين دفعا ساراهہ جا ڏڪ پريا هجن! هي ڪهڙي قسم جو دوستاڻو ناتو آهي، جنهن ۾ ڪمزور ڌر کي طاقتور ڌر جي نوڪر جي چريائيءَ جي ريچڪن پوري ڪرڻ ۽ بيعزتي سهڻ تي مجبور ڪيو وڃي ٿو! انهيءَ ڏس ۾ بيلو بُڪ ۾ درج ڪيل دستاويزن تي وڃڻ جو ضرور ئي ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ اسان جي پوليٽيڪل ايجنٽ کي نڪا ايندي هئي فارسي ۽ نہ وري سنڌي ٻولي. هو ميرن سان پنهنجي لکپڙهہ هڪ منشيءَ جي معرفت ڪندو هو، جنهن جي بيانن کي سچ سمجهڻ، اسان کي ننڍو سونهي. مثال طور، بيلو بُڪ ۾ ڏيکاريل آهي تہ مير رستم خان سنڌ دربار ۾ هڪ انگريز آفيسر جي مقرريءَ سبب ڏاڍو خوش ٿيو آهي. پر حقيقت ائين آهي ئي ڪانہ ڇاڪاڻ تہ هو اهڙي قدم جي بلڪل خلاف هو. وري صفحي

٢٤٣ تي چيل آهي ته مير رستم خان جي انگريزن ساڻ عهدنامي ڪرڻ وقت فتح محمد سخت مخالفت ڪئي هئي، پر مير رستم خان ڪيس درگذر ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته فتح محمد ننڍي هوندي کان وٺي سندس غلام رهيو. اهي به بيان مسٽر بيل جي ڏنل اهڙين بين غلط حقيقتن جا مثال آهن. جيڪڏهن اوهان ڪي سچي حقيقت معلوم ڪرڻي آهي، ته پوءِ مسٽر بروئيل جي سفرنامي جي صفحي ٤٣ ڪي ورائي ڏسو، جنهن ۾ انهيءَ ساڳئي فتح محمد بابت مفصل بيان ڏنل آهي.

انهيءَ ۾ صاف طور ٻڌايل آهي ته فتح محمد ڀهريون ٿي شخص هو جنهن مير رستم خان جي پاران انگريزن سان لهه وچڙ ۾ اچي، ساڻن عهدنامو ڪيو هو. هاڻي وري اچو ٻئي بيان تي، جنهن کي رد ڪرڻ لاءِ ميجر ايڊورڊس جو ڏنل بيان ڪافي ٿيندو. هو چوي ٿو ته "فتح محمد غلام ڪو نه هو پر ٻهاولپور جو وزير هو، ۽ ننڍي هوندي نه پر وڏيءَ عمر ۾ سنڌ ۾ آيو هو." مون کي پوري اميد آهي ته اهڙن ذليل ڪوڙن تي ڪو به انگريز اعتبار نه ڪندو، ڇاڪاڻ ته اهي سڀ ڪم انهن منشين جا هئا جي مير عليمراد خان وٽ پگهاردار نوڪرن جي حيثيت ۾ رهندا هئا ۽ انهن جوئي مسٽر بيل کي اهڙن بيانن لکائڻ ۾ هٿ هو.

نيٺ اهڙو وقت به آيو، جڏهن خيرپور جي ستايل ميرن کي آرام جي وٺي ملي. ٣١- جولاءِ ١٨٤١ع ۾ مسٽر راس بيل مري ويو، ۽ سندس جاءِ تي سنڌ ۾ انگريزي سياست جي نظرداري هڪ چڱي ۽ ڪارگر ماڻهوءَ ميجر آئوٽرام جي حوالي ڪئي ويئي. جيڪڏهن ڪيس پنهنجي عهدي تي قائم رکيو وڃي ها، ته پوءِ سنڌ جا ميدان ڪڏهن به رت سان نه رڱجن ها، ۽ اهي به واقعا جنهن ۾ سنڌ جي هزارن ماڻهن جو ميانيءَ ۽ دٻي وٽ ڪوس ٿيو هو، سي ڪڏهن به عمل ۾ نه اچن ها. ١٨٢١ع جي تباهه ڪندڙ سال جي پڇاڙيءَ ۽ ١٨٢٢ع جي اڳياڙيءَ ۾

جڏهن اسين افغانستان سان جنگ جهيڙي ۾ هئاسين، تڏهن سنڌ جا مير اسان سان سچائيءَ ۽ سٺيءَ نيت سان شامل حال رهيا، ۽ دوستيءَ جي ناتي تي پورا بيٺل هئا. حيدرآباد واري مير نصيرخان جي خلاف شڪايت هئي، ته هو اسان جي شڪارپور قبائڻ جي خلاف هو، پر اتر سنڌ جي ميرن لاءِ ڪجهه به نه چيو ويو، ۽ نه وري ڪا اهڙي شڪايت سياسي ڊائرين ۾ ملي ٿي. ان وقت هڪ نمون اڪثر اچي سين تي پرگهٽ ٿيو. ١٨٤٢ع جي ٦- تاريخ تي لارڊ ايلنبرو سنڌ جي پوليٽيڪل ايجنٽ کي پهريون خط موڪليو. سندس اچڻ کان اڳ جيڪي خطرناڪ واقعا ٿيا هئا، انهيءَ جو نئين گورنرجنرل جي هندستان جي رياستن جي باري ۾ اختيار ڪيل پاليسيءَ تي ڏاڍو اثر ٿيو، جاڪاڻ ته هاڻي مير ڪيس شڪ ۽ سختيءَ جي نگاهه سان ڏسڻ لڳا. هن ميرن سان پنهنجي لکپڙهه ٽن خطن سان شروع ڪئي، جي ڏڪن سان پريل هئا ۽ ان کان پوءِ پوليٽيڪل عملي کي گهٽايو ويو، مير رستم خان کي سخت تڪليف ڏني ويئي. هڪڙي اوقتو ماڻهوءَ جو، جنهن تي مير جو ڪو به ضابطو نه هجي، هر وقت دربار ۾ رهڻ ۽ پڻ سندس معاملن ۾ دستندازي ڪرڻ ڪهڙو نه خراب ڪم آهي. انهيءَ وچ ۾ ميجر آئوٽرام انهن خطن جي تحقيقات پئي ڪئي، جي ڪجهه مهينا اڳ حيدرآباد جي مير نصيرخان ملتان جي ساوڻ مل کي، ۽ مير رستم خان شير سنگهه کي لکيا هئا. اهي خط لاهور جي ريزيڊنٽ مسٽر ڪلارڪ کي چڪاس لاءِ موڪليا ويا، جنهن انهن جي سچي هجڻ ۾ شڪ ظاهر ڪيو. ميجر آئوٽرام تيسين يعني ته ٢٤- مارچ ١٨٤٢ع جي رپورٽ ڏياري موڪلي، ته اهي خط سازش جو نتيجو آهن، جي هاڻي ختم ٿي چڪيون آهن. پڙهندڙن کي نه فقط اچرج ٿيندو پر ڪين صدمو پهچندو ته اهي خط جن جي سچي هجڻ ۾ شڪ هو، ۽ جن جي ڪري ميرن کي ستايو ويو هو، سي ميجر آئوٽرام کي مير رستم خان جي

جاني دشمن مير عليمراد خان جي هٿان مليا هئا. هاڻي ته سچو معاملو اهڙو ظاهر ٿي بيٺو آهي، جهڙوڪ منجهند جو سج نروار ٿي بيهندو آهي! عليمراد خان انهن خطن ۾ اهڙيءَ طرح جعلسازي ڪئي هئي، جهڙيءَ طرح سليمان شاهه ميجر آئوٽرام جي ڪوڙي صحيح ۽ مُهر ٺاهي ورتي هئي. هن آفيسر جو چوڻ هو ته "مون کي پاڻ ميرن وٽ شڪايت ڪرڻي آهي، ڇو ته منهنجي صحيح ۽ مُهر جي پڻ جعلسازي ڪئي ويئي آهي. جنهن موجب ڏيکاريو ويو آهي ته اهي خط منهنجا لکيل آهن، ۽ انهن کي پيش ڪرڻ سان کين زمين ڏني ويندي." هاڻي ڪير اهڙين بيهودين خبرن تي اعتبار ڪندو، ته شير سنگهه ڏانهن لکيل خط فتح محمد جو هو، ۽ مير رستم خان ۾ وري ڪنهن جوبه شڪ نه آهي، ڇاڪاڻ ته هو اسان جي ٻڌائڻ کان سواءِ ڪڏهن به اهو خط نه موڪلي ها. روهڙيءَ کان وٺي بهاولپور تائين سچو علائقو مير رستم خان ۽ مير نصير خان جي قبضي ۾ هو ۽ اهو اعتبار ۾ ئي نٿو اچي ته عليمراد خان، جنهن کي ڪابه اختياري نه هئي، انهن خطن کي وچ ۾ ڪيئن هٿ ڪري ورتو. اهو هڪ عجيب اتفاق آهي، ته جنهن وقت حيدرآباد جي مير نصير خان جو بيبرگ کي لکيل خط پڪڙيو ويو، ٺيڪ ساڳئي وقت حيدرآباد جي اسسٽنٽ رپورٽ ڪئي ته قلات جي نصير خان به ساڳئي معاملي بابت انهيءَ رئيس کي خط لکيو هو. (بيلو بُڪ صفحو ٢٣١-٢٣٢). ساڳئي آفيسر رپورٽ ڪئي ته ڪئپٽن پريڊيءَ کي ٻڌايو ويو آهي، ته جيتوڻيڪ اهي خط ميرن ڏانهن منسوب ڪيا ويا آهن، پر مٿن ڪابه مهر وغيره نه آهي. انهن هلڪين رڪاوٽن ۽ متضاد ڳالهين مان وريو ڪي ڪين، ڇاڪاڻ ته گورنرجنرل انهن خطن جي آڌار تي هڪ نئون ۽ وڏيڪ سخت قدم کڻڻ وارو هو. هاڻي اچو ته انهن خطن جي سچائيءَ تي ڪي حقيقتون پيش ڪريون:

(١) اهي خط برطانيا سرڪار کي انهن ماڻهن وٽان مليا،

جي ذليل ڪيل لکندڙن جا دشمن هئا.

(٢) خط ڪي مهينا اڳ وچان ئي جهپيا ويا هئا. انهيءَ ڪري ظاهر آهي ته ڏرين جي وچ ۾ لکپڙهه بند ٿي چڪي هئي، ۽ اسان هرويرو انهيءَ کي واءُ ڏيڻ لاءِ اهي خط ظاهر ڪيا.

(٣) مهرن جي جعلسازي هڪ عام ڏنڌو ٿي ويو هو، جاڪاڻ ته خود اسان جي ريزنٽ جي ٻه جڙتو صحيح ۽ سيل ڏاهي ويئي هئي، جنهن بابت هُن ميرن کي ٻه شڪايت ڪئي هئي.

(٤) مير نصير خان جي جنهن منشيءَ بابت ٻڌايو ٿي ويو، ته هُن اهي خط لکيا آهن، تنهن کي پوءِ غبن ۽ جعلسازيءَ جي ڪري سزا ڏني ويئي، انڪري جيڪڏهن اهي خط هُن بيبرگ ڏانهن لکيا هئا، ته پوءِ ميرن کي انهن لاءِ ڪئين ٿو جوابدار نهرايو وڃي؟

(٥) جن آفيسرن اهي خط چڪاسيا هئا، انهن مان فقط ٻه ڄڻا اهڙا هئا جي انهن کي پڙهي سگهيا ٿي، ۽ انهن ٻنهي آزموديگار آفيسرن انهن خطن جي سچائيءَ ۾ شڪ ظاهر ڪيو.

انهيءَ هوندي به انهن بيڪار بهانن تي گورنر جنرل ارادو ڪيو ته مير رستم خان جي ملڪ جو سرسبز حصو ڪانئس کسيو وڃي. انهيءَ معاملي ۾ هن سندس اسان تي سموريون مهربانيون وساري ڇڏيون، جنهن جو سندس اڳئين جانشين زوردار لفظن ۾ اعتراف ڪيو آهي. انهيءَ ارادي کي ڪرڻ لاءِ لارڊ ايلنبرو ٢٦- آگسٽ ١٨٤٣ع تي هڪ جنرل آفيسر مقرر ڪيو، جنهن کي فوجي معاملن ۾ وڏو آزمودو حاصل هو. ڪيس اثر توڙي ڏکڻ سنڌ جي ديواني سياسي فوجي ڪنٽرول جون ديواني، سياسي فوجي ڪنٽرول جون اعليٰ اختياريون ڏيئي ميجر آئوٽرام کي سندس زيردست ڪري رکيو ويو. انهيءَ

قدم کڻڻ جي ڪري ميرن ۾ جيڪا ناراضگي آئي هوندي، ان جو بيان ئي ڏئو ڪري سگھجي. آهي آفيسر جن سان هنن جي لهه وچڙ هئي، انهن کي يا تہ بلڪل هٽايو ويو يا تہ ڪين رتبي ۾ گھٽائي، سندن جاء تي سخت ۾ ڪھرن فوجين کي رکيو ويو. هنن کي ميرن جي ٻولي، آٿ-ويهہ جي طريقن، تاريخ ۽ وسلن جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي. فوجين کي ميرن کان نفرت هئي، انڪري اهي ڪين ستائڻ جي جذبي سان ڀريا پيا هئا. ٩- سيپٽمبر ١٨٤٢ع تي هيءُ فاتح جنهن کي سندس تاريخي پاڻ مارلين سان پيٽيو ويو آهي، سنڌ ۾ وارد ٿيو. هو آيوئي انهيءَ ارادي سان هو تہ ڏرين ۾ دشمني هٿڻ گھرجي، يا دشمني پيدا ڪئي وڃي. اهو وقت اهڙو هو جو انگريز آفيسر بنان ڪنهن حفاظتي جٿي جي سڄي ملڪ ۾ پيا گھمندا هئا. پر هن بيوقوفي ۽ اجائي وڏائيءَ ۾ ٻرجي پنجاهہ سپاهين جي هڪ جماعت سان درياهہ جو اوپارو سير ڪيو. ائين ڪرڻ جو پلا ضرور ڪھڙو هو؟ پانئيان ٿو تہ انهيءَ بحث ڪرڻ اجايو آهي، چاڪاڻ تہ انهيءَ کان پوء غلطين، زيادتين ۽ ظلمن جا هڪبئي مٿان ٿهہ چڙهندا ٿي ويا. جيڪي ماڻهن ڳالهين کي ظاهر ظهور ڏسڻ چاهين ٿا، تن کي آءٌ صلاح ڏيندس تہ ”سنڌ جو فاتح“ نالي هڪ ٺوڪبازيءَ جو ڪتاب پڙهن ۽ ان سان گڏ ”سنڌ جي فتح تي هڪ تنقيد“ جا ميجر آئوٽرام ڏاديءَ سخا سان پيش پيش ڪئي آهي، اها بہ ڏسن. اسان جو مطلب فقط هي آهي تہ اوهان کي هڪ اهڙي رانديگر جي سين ڏيکاريون، جو پڙدي جي پويان آرام سان ويٺو هجي، ۽ ڏڪار يا ٺوڪ وچان مشڪندو، ڏاڳن کي پيو چڪي ۽ چڏي، جنهن تي سندس بيوس گڏا نچندا رهن. عليمرادخان جيڪو نڳيءَ ۽ چالاڪيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو تنهن پنهنجي مطلب پوري ڪرڻ لاء ميشرس بيل ۽ برائون کي پنهنجو رانديڪو ڪري ٿي استعمال ڪيو، تہ جيئن مير رستمخان جي تباهي ٿئي ۽ سندس نالو وڃي. سندن منشين کي

هن دل کولي رشوتون ڏنيون، ۽ پوءِ خوشامد ۽ چالبازين سان، خود سندن متان به چڱو اثر وڌو. مير عليمراد خان جي سڀ کان وڏي منشا هئي سندس مخالف فتح محمد وزير جي ڪردار ڪرڻ. انهيءَ ۾ ڪامياب ٿي وڃڻ کان پوءِ هن جعلسازي ڪري شير سنگهه ۽ ببرڪ جي نالي جڙتو خط ٺاهي ورتا، ۽ اهي اسان جي ايجنٽ جي حوالي ڪيا. جيئن ته انهن مان ڪابه چالبازي ناڪامياب نه ويئي، انڪري هن انهيءَ کان پوءِ تمام ڳرا قدم کڻڻ شروع ڪيا. عليمردخان ننڍي هوندي کان وڏي هٿڦاڙ هو، انڪري هن پنهنجي وڏي ڀاءُ وٽ ڪي ڳوٺ جهڙوڪ محمودآباد ۽ ڀرلو وغيره گروي ڪيا يا وڪيا هئا. اهي ڳوٺ واپس وٺڻ لاءِ هن گهڻي وقت کان ڪوشش پئي ڪئي، ۽ اهوئي سبب آهي جو انهن جي قبضي لاءِ هن جو پنهنجي ڀاءُ مبارڪ ۽ ڀائيٽي نصيرخان سان جهڳڙو هلندو آيو. مير رستم خان ۽ برطانيه جي وچ ۾ ٿيل عهدنامي جي فقري ٧-موجب، ڪيس رسيل اهنج لاءِ مير رستم خان کي دانهن ڪرڻي هئي، جيڪو انهيءَ فقري موجب اتر سنڌ جو مالڪ ۽ مختار مڃيو ٿي ويو. پر ان هوندي به ڪئپٽن برائون، جو ان وقت سکر جي چارج ۾ هو، فوجون ڪٽيون ڪري خيرپور ڏي وڌيو ته جيئن مير رستم خان تي زور آڻي اهي ڳوٺ عليمراد خان جي حوالي ڪيا وڃن. خيرپور ۾ جيڪي فوجون ان وقت هيون، اهي عليمراد خان جي فوجن کان تعداد ۾ تمام گهٽ هيون. ان هوندي به انهن نهايت بهادريءَ سان سندن پيشقدميءَ کي روڪيو. نونهار وٽ جنگ لڳي جنهن ۾ ٻنهي ڌرين کي نقصان پهتو، پر فتح حملي آور عليمراد خان کي ٿي ٿي. خيال ڪرڻ گهرجي ته ڪئپٽن براؤن، وچ ۾ پئي عليمرادخان کان سندس آقا جي خلاف اهڙي سخت قدم کڻڻ بابت ڪا پڇا ڪري ها، پر ائين ڪونه ٿيو. فاتح عليمراد خان زبردستيءَ هڪ عهدنامو لکائي ورتو، جنهن ۾ اهي ڳوٺ، سڄا سارا ڪيس

حوالي ڪيا ويا. انهيءَ سوپ جي ڪري سنڌس من ڏاڍو وڏي ويو، ۽ هُن وڏي پيماني تي سازش شروع ڪري ڏني.

انهيءَ سڄي معاملي کي سمجهڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته مير رستم خان جي پيءُ مير سهراب خان جي ڪيل وصيت تي نظر وجهجي. هن بزرگ مرڻ وقت پنهنجو ملڪ حصا ڪري پنهنجن ٽنهي پٽن ۾ ورهايو. انهن مان هڪ حصو مير رستم خان کي، ٻيو مبارڪ کي، ٽيون عليمراد خان کي، ۽ چوٿون رئيس يا مکيه مير کي ڏياريو. رئيس بنائڻ لاءِ هن مير رستم خان ۽ ڪانئس پوءِ ٻين ٻن پٽن لاءِ عمر جي لحاظ کان وصيت ڪئي هئي. مبارڪ ان وقت مري چڪو هو، ۽ عليمراد خان جي مرضي هئي ته پڳ کيس ٻڌائي ويندي، ان ڪري هن مير رستم خان کي ڊيڄارڻ خاطر اهي رستا استعمال ڪيا ته جيئن هو تخت تان هٽ ڪئي. مير رستم خان جو وري خيال هو ته پڳ سنڌس وڏي پٽ کي ٻڌائي وڃي، جو پنهنجي چاچي جو هم عمر هو ۽ دل جو صاف ۽ وڏيءَ دل جو مالڪ هو. هو پنهنجي سازشي، منافق، بي ايمان ۽ ڊوکيباز چاچي جي بلڪل ابتڙ هو. مير رستم خان پاڻ به پنهنجن چاچن مير زنگي وغيره جي هوندي پڳ ٻڌي هئي، ۽ ازانسواءِ گورنر جنرل به انهيءَ ڳالهه کي تسليم ڪيو هو ته انهيءَ پير مرد رئيس جي منشا قدرتي هئي، ۽ هرهڪ نقطه نگاهه کان موزون به هئي (بلوچڪ صفحي ٤٨٠). پر سنڌس مخالف مير عليمراد خان کي اهو ڪي حاصل هو جو مير رستم خان کي ڪونه هو، يعني ته ايجنسيءَ جا منشي مير عليمراد خان جا پڳهاردار يار هئا. سر چارلس نيپئر جڏهن سکر پهتو تڏهن کيس آساني سان مير عليمراد خان جي چالبازين ۾ جڪڙيو ويو. هن ميجر آئوٽرام جي ڏنل صلاح تي ڪوبه ڌيان نه ڏنو، ۽ اهڙيون رٿون جوڙيون جن موجب ڏيجي جي رئيس خلاف سازشون عمل ۾ آينديون ويون. ساڳئي وقت کيس اهو به يقين ٿي ويو هو،

حيدرآباد جو مير صوبدار خان

۽ سندس پٽ

مير فتح علي خان ٿالي — محمد علي خان

تہ ميرن کي جنگ لاءِ پڙڪائڻ لاءِ مير رستم خان جي بيعزتي ڪرڻ يا ڪيس جيل ۾ وجھڻ ڪافي هو، ڇاڪاڻ تہ هو خاندان جو پوڙهي ۾ پوڙهو شخص هو، ۽ سندس ڏاڍي عزت ڪئي ويندي هئي. نيپئر کي اها بہ پڪ هئي تہ ميرن جيڪڏهن بچاءَ ۾ جنگ ڪئي تہ بہ نقصان ميرن کي ئي رسندو، جنهن ۾ هو يا تہ مارجي ويندا يا قيد ٿي ويندا. انڪري انگريز جرنيل عليمراد خان کي نگڻ لاءِ همت افزائيءَ جا خط لکيا، جنهن ۾ هن مير رستم خان کي پڳ کان محروم ڪرڻ جو پورو ۽ پڪو ارادو ڪيو. هو پاڻ بہ اهي سڀ ڳالهيون مڃي ٿو (”سنڌ جي فتح ۽ تنقيد“ ص ١١٤). هو جيئن تہ انهيءَ ملڪ جي قاعدي قانون ۽ رسمن وغيره کان واقف ڪونہ هو، ۽ نہ وري کيس ميرن جي شخصي ڪردار جي خبر هئي، انڪري هن ڪن فرضي الزامن تي ۽ هڪ ڪوڙي دغاباز جي ڳالهين تي لڳي انهيءَ پير مرد جي بيعزتي ڪئي، ۽ پوءِ ڪاٿمس سڄو ملڪ کسي ورتو. عليمراد خان نگيءَ ۽ ڏوڪيبازيءَ جي ڪري مشهور هو، جنهن نہ فقط پنهنجي گھر سان دغا ڪئي، پر اسان کي بہ ڏوکو ڏنو. اهو سڄو ناٽڪ اهڙيءَ تہ آهستگيءَ ۽ عذاب سان کيڏيو ويو، جو ان جي پڇاڙيءَ وارو نظارو ميرن جي تباهيءَ ۽ سندن قيد ٿيڻ ۾ وڃي ختم ٿيو. بيبرگ ۽ شير سنگھہ ڏانهن لکيل خطن کي ڪئپٽن براڊون جي سند تي صحيح تصور ڪيو ويو، جنهن کي انهيءَ ۾ لکيل عبارت جو هڪ اکر بہ نٿي آيو. پر ان هوندي بہ گورنر جنرل تي زور آندو ويو تہ انهيءَ ڏوهہ جي پاداش ۾ مير رستم خان ۽ مير نصير خان جو ملڪ ڦٻايو وڃي. گورنر جنرل جي اجازت ملڻ کان پوءِ ميرن سان وري نئين سر عهدنامو ڪيو ويو، جنهن موجب روهڙيءَ کان وٺي سبزل ڪوٽ تائين سڄو ملڪ ضبط ڪيو ويو.

اسان هاڻي انهيءَ معاملي ۾ وڌيڪ وچڻ نٿا گهرون، جو هڪ فرضي ۽ لهٽيدار جي وچ ۾ هو ۽ نه وري پوءِ زوريءَ قبضي ڪرڻ خاطر جيڪي غلطيون اسان کان ٿيون، انهن تي بحث ڪرڻو آهي، ڇاڪاڻ ته انهن کي ميجر آئوٽرام پنهنجي تنقيد ۽ پڻ ڪئپٽن ايسٽوڪ به پنهنجي تقرير (صفحي ٢٧) ۾ کولي کولي پڌايو آهي. اسين انهيءَ قبضي بابت انگريز جرنيل جي ڪنيل قدم تي به ڳالهائڻ مناسب نٿا سمجهون، جنهن ۾ بهاولپور کان وٺي روهڙيءَ تائين سڄو علائقو ڦٻايو ويو هو، پر جيئن ڪرنل آئوٽرام لکيو آهي (ص ١٤٩) ته ڪيس اها خبر هئي ته گورنر جنرل جو اصل مقصد فقط اهي ضلعا هٿ ڪرڻا هئا، جي سبزل ۽ ڀنگو پاڙا جي وچ ۾ هئا. انهيءَ قدم ۾ لاشڪ ڏاڍ مڙسيءَ سان ڪاليل ظلم ڪيا ويا، پر هڪڙي ڳالهه ظاهر ٿي پيئي، ته گورنر جنرل ۽ سر چارلس نيپئر بلڪل هڪ طرفو قدم کنيو هو، ۽ اهڙيءَ طرح سنڌ جي معاملي ۾ هرهڪ ڏس ۾ به ساڳيوئي اصول استعمال ڪيو ٿي ويو. انهيءَ ڪم ۾ هنن ميرن خلاف سندن دشمنن کان الزام هٿايا ۽ پڻ اهڙن ماڻهن کان شاهديون ورتيون ويون، جن ميرن کي تباهه ڪرڻ جو قسم کڻي ڇڏيو هو. ڏٺو ويندو ته جيڪي به قدم کنيا ٿي ويا اهي فرضي ڳالهين تي کنيا ٿي ويا، ۽ انهن لاءِ ميرن کان پڇيو به نه ٿي ويو، ته کين ڇا چوڻو آهي؟ ميجر ڪليبارن، ليفٽيننٽ مائيلن ۽ ڪئپٽن برائون جي ڪوڙين ۽ بي بنياد شڪايتن کي جي هنن خيرپور جي مير نصير خان ۽ پڻ حيدرآباد واري مير نصير خان جي خلاف ڪيون هيون، تن جو ذڪر ڪرڻ به مناسب آهي. ميجر ڪليبارن نفشڪ ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ خبرن جو هڪ کاتو کڻي کوليو جنهن ۾ هرڪنهن قسم جون ڪوڙيون ۽ واهيات خبرون ۽ پڻ واهيات افواه به قبول ڪيا ٿي ويا. مري تڪرين ۾ ڪيس رسيل نقصان سندس مغز ڦيرائي وڌو هو، انڪري هو آپي کان

ٻاهر نڪري چڪو هو. هو انهن بهادر ٻروچن جي خلاف ٿي پيو هو، ۽ هرهڪ معمولي جهڳڙي تي سندس دٻپ وڌي ويندو هو، ته متان انگريزن خلاف عام سازش وجود ۾ نه اچي وڃي. پر انهن واهيات افواهن کي مچڻ ۾ هو اڪيلو ڪين هو. انهي ڪم ۾ گورنر جنرل ۽ سندس سنڌ جو عيوضي به ساڻن گڏ هئا. سنڌ واري عيوضيءَ ته ان وقت سکر ۾ شينهن وارو يا ائين چئجي ته گڏهه وارو وات ڪري پئيو، جنهن ۾ اها هرهڪ بدنام ڪندڙ شڪايت جهٽي ٿي ويئي، جا ميرن جي خلاف ڪئي ٿي ويئي. اسان وارو جرنيل پنهنجي انهيءَ ارادي کي پوري ڪرڻ لاءِ ظاهر ظهور بهانا گولڻ لڳو، ته جيئن ميرن کي زيربار ڪيو وڃي. اهڙي ڪم لاءِ ڪمينن ۽ ڪريل ماڻهن جي گهٽتائي به ڪانه هئي، جي پنهنجي حاڪمن جي خلاف دانهون نه ڪن، ۽ عجب نه آهي ته اهڙين هترادو نڳين لاءِ، مير عليمراد خان جا ايجنٽ نه ملي سگهن. ايڏي ڇاڪاڻ ڪان پوءِ ميرن جي خلاف ڇا مليو؟ انهيءَ لاءِ هڪ بيريا ماڻهوءَ کي ڇڏيو ته وڃي انهن تهمتن تي به غور ڪري، جي ميرن خلاف مڙهيون ويون هيون، ۽ اهي شاهديون به ڏسي، جن جي آڌار تي ميرن کي ڏوهي ٺهرايو ويو هو. ڏسڻ ۾ ايندو ته اسان بيڪار ۽ ٻاراڻيون ڳالهيون ناهي، انهن جي آڌار تي خودمختار شهزادن تي تهمتون مڙهيون، ۽ اهي شهزادا هئا به ڪير؟ اسان جا دوست ۽ مددگار. ڏنل فهرست ۾ ٢٤ تهمتون هيون، جي ڏکڻ سنڌ جي مير خلاف مڙهيون ويون هيون. انهن ۾ پهرين هيءَ تهمت هئي ته مير نصير خان پنهنجي ملڪ جي بچاءَ خاطر مير شير محمد خان جي خلاف فوجون جمع ڪيون هيون. (جنهن کي سر ڊبليو-نيپئر ميرپور جو شينهن ڪري لکيو آهي). هيءُ قدم عهدنامي جي فقري ٤ جي خلاف تصور ڪيو ٿي ويو، جنهن ۾ هيٺين ڇاڻايل آهي:

"فقرو ٤- برطانيا سرڪار پنهنجي سر تي حيدرآباد جي ميرن جي ملڪ تي سيني ڌارين حملن جي خلاف، بچاءَ جو ذمو کڻي ٿي."

هتي عهدنامي جي فقري ٤- جي خلاف ورزي تصور ڪئي ٿي وڃي ۽ مير شيرمحمد خان کي ڌاريو بادشاهه سمجهيو ويو، جيتوڻيڪ اهو حقيقت ۾ مير نصيرخان جو مائٽ، زيردست ۽ مرتبي ۾ به گهٽ هو. پر انهيءَ خسيس اٽڪل کي ڪري ڇڏيو. فقري ٤- ۾ چاٽايل آهي ته فقط ٻاهرئين حملي کان ميرن جي حفاظت ڪئي ويندي، پر انهيءَ جو اهو مطلب ته نه آهي ته ميرن کي پنهنجي ملڪ بچائڻ جو به اختيار ڪونه آهي! ڪنهن به حڪومت کي اهو اختيار نه آهي، ته ڪنهن به ماڻهوءَ کان يا ڪنهن به حڪومت کان پنهنجي بچاءَ جو حق کسي وٺي. هتي ته ڳالهه ٿي اور آهي، يعني ته اها حڪومت اسان جي دوست حڪومت هئي. ساڳئي وقت جيڪڏهن انگريز سرڪار کي ميرن جي ملڪ جي بچاءَ جو خيال هجي ها، ته پوءِ هوءَ ڪڏهن به پنهنجا ماڻهو گڏ نه ڪري ها ۽ عقل به ائين ٿو چوي ته هوءَ ڪڏهن به ائين نه ڪري ها. اسان جي حڪومت سندس ملڪ جو بچاءُ نٿي ڪيو، انڪري اسان، ۽ نه هُنَ، عهدنامي جي خلاف ورزي ڪئي آهي. ٻي تهمت به اهڙي ٿي واهيات آهي جهڙي پهرين. ٻارنهن ٻيون تهمتون وري محصول اڳاڙڻ متعلق هيون، جن کي عهدنامي جي ١١- نمبر فقري جي خلاف ورزي تصور ڪيو ويو. هيءُ فقروئي اهڙو هو جنهن جو ميرن جي مٿان مڙهڻ جو اسان کي ڪو به حق ڪونه هو. چاڪاڻ ته وحشي فوج رکڻ کان سواءِ اسان ٻيو ميرن لاءِ ڪي ڪين ڪيو هو، جنهن موجب ڪانئن محصول وٺڻ جو حق کسي وٺون، جو ١٨٣٤ع واري تجارتي عهدنامي موجب ڪين مليل هو. پر انهيءَ کان پوءِ ٻئي فقري ميرن کي انهن سيني شين تي محصول وٺڻ جو اختيار ڏنو هو، جي سنڌ ۾ آيون ۽ ويون ٿي. ڇا، ڪنهن

انهن شڪايتن تي غور ۽ ويچار ڪيو ٿي، جن تي انهن تهمتن جو مدار هو ۽ ڇا، انهن ۾ ميرن جو ڏنل سبب ته اهو محصول، اچ-وڃ وقت انهن شين تي ورتو ويو هو، ڪنهن ٻڌو؟ پر ڇو ويهي انهيءَ سڄي معاملي تي پٽاڙ ڪجي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن تهمتن جي جانچ پڙتال به ڪجي ها، تڏهن به ڪو ميرن کي انصاف ملي ها ڇا؟ هرگز نه. اسان جا آفيسر چارلس نيپئر جي تلوار ۽ پستول رکندڙ فوجي هئا، تن کي عدالت ۽ انصاف جي ڪهڙي خبر؟ جيڪڏهن کين انصاف جي نظام جي خبر به هجي ها، تڏهن به هو هتي جي ٻولين کان اڻواقف هئا، اهوئي سبب آهي جو سندن منشين کين آسانيءَ سان خريد به ٿي ڪيو ۽ وڪيو به ٿي.

اهي ڪوڙيون تهمتون انهيءَ مقصد سان گهڙيون ويون هيون ته ميرن جي خلاف ڪيس ناهي سگهجي ۽ سر چارلس نيپئر جي مير رستم خان خلاف ڪيل حملي کي بجا قرار ڏنو وڃي.

١- ڊسمبر ١٨٤٢ع جي اعلان موجب هن سڄو زرخيز ملڪ جو روهڙيءَ ۽ سبزل ڪوٽ جي وچ ۾ هو، ضبط ڪري ورتو جنهن جي ساليانيآمدني ڇهه لک چاليهه هزار هئي. ٽيپو صاحب جي ملڪ جو به ڪجهه حصو اهڙيءَ طرح ضبط ڪيو ويو هو، پر اهو به هڪ خوني جنگ کان پوءِ. پر ان هوندي به سر چارلس راضي نه ٿيو، ڇاڪاڻ ته مير رستم خان سندس يار علي مراد خان جي رستي ۾ اٽڪاءُ هو، انڪري اجا به کيس ڪجهه وڌيڪ ڪرڻو هو. ٧- ڊسمبر تي ميرن سان ملاقات ڪرڻ کان سواءِ يا جيڪي کين چوڻو هو، اهو ٻڌڻ کان سواءِ، سر چارلس نيپئر هڪ وڏي فوج سان، انهيءَ ضبط ڪيل ملڪ کي والارڻ جو اعلان ڪيو. جيئن ته اسان کي خبر آهي ته مير ڍل جنس ۾ وٺندا هئا، پر انگريز جرنيل جو چوڻ آهي ته ”مير نه فقط هن سال جي ڍل پر ايندڙ سال جو محصول به اڳاڙي رهيا آهن،“ انڪري هن ميرن کي هيسائڻ لاءِ هڪدم

ٻيو اعلان جاري ڪيو. ساڳئي وقت اڌ چريي ميجر ڪليبارن ونئي هلايو تہ هزارين هٿياربند بهادر ٻروچ رات جو سکر تي حملو ڪرڻ وارا آهن. حقيقت وري هيئن آهي جو اسان جي سنڌ ۾ داخل ٿيڻ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين اتر سنڌ ۾ هڪ فئر بہ نہ ڪيو ويو آهي! ٨- تاريخ چارلس نيپئر هڪ نئين نموني جو خط مير شيرمحمد خان جي باري ۾ گورنر جنرل کي لکيو، جنهن سان اسان جو جون ١٨٤١ع ۾ هڪ عهدنامو بہ ٿيو هو. (بلوبڪ ص ٢٩٦). پر ڏنو ويندو تہ سر چارلس نيپئر کي انهيءَ عهدنامي جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي، انڪري هن گورنر جنرل کي يقين ڏيارڻ تي گهريو، تہ جيئن ميرپور واري رئيس سان ڪوبہ عهدنامو نہ ٿيل آهي، انڪري ڪيس بہ ڪنهن معاهدي ۾ جڪڙيو وڃي. انهيءَ مير جي ڪردار جي بہ کيس ڪا خبر ڪانہ هئي. چاڪاڻ تہ ليفٽيننٽ براڻون ئي پهريون ماڻهو هو، جنهن کيس پڪ ڏياري تہ ”جيتوڻيڪ سنڌس خلاف ڪا ززندار تهمت ثابت نہ ٿي آهي، ان هوندي بہ هو اسان جو جاني دشمن آهي.“ ١٤- ڊسمبر تي جرنيل کي تابعداريءَ جا خط پهتا ۽ ڏوراپو بہ ڪيو ويو. اهو ڏوراپو جرنيل جي تڙتڪڙ ۾ درياهہ پار ڪري سنڌن ملڪ کي قبائڻ جي ڪوشش متعلق ڪيو ويو هو. انهيءَ ساڳئي وقت خيرپور جي پر ۾ انگريزن جي آيل ٽپال روڪي سڀ خط گم ڪيا ويا. سر چارلس نيپئر هڪدم انهيءَ جو ڏوهہ مير رستم خان مٿان مڙهيو ۽ کيس ڌمڪين سان ڀريل خط لکي مڪائين. هاڻي پڙهندڙن کي نيڪ روشن ٿي ويو هوندو تہ انگريز جرنيل جو مقصد ڇا هو؟ جيڪڏهن هو ٿورو بہ سوچ ويچار کان ڪم وٺي ها، تہ سچي ڳالهہ جي خبر پئجي وڃي ها. پر هن بنان ڪنهن هٻڪ جي هڪ بيعزتي ڪندڙ خط مير رستم خان کي لکي موڪليو، جيتوڻيڪ انهيءَ ڦُر يا اهڙن ٻين ڪرتوتن لاءِ مير عليمراد خان ئي جوابدار ٿي سگهيو ٿي. جيئن تہ رپورٽ ۾ اها ڳالهہ سچي لکيل آهي انڪري اها

سچي ٿي پيئي ۽ افسوس تہ وري اهو آهي، جو هن ڪوڙي رپورٽ کي سچ تصور ڪيو ويو. ٽربيونل اڳيان ڏنل بيانن مان ثابت ٿي چڪو هو، تہ مير رستم خان بلڪل بيگناهہ هو. پر علي مراد خان کي پڪ هئي تہ جيڪڏهن انگريزن جي ٽپال سندن ڪئمپ جي ويجهو ڦُرائي گم ڪرائي ڇڏيندو، ۽ اهو ڏوهہ پنهنجي بدقسمت ڀاءُ تي مڙهيندو تڏهن بہ سندس دوست انگريز انهيءَ کي سچ ئي سمجهندا. سچ پڇو تہ ماڻهو اهي ڳالهيون ٻڌي نہ فقط ڪَڪ ٿيو پوي، پر شرم ۽ پشيمانيءَ ۾ ٻڏيو وڃي، تہ ڪيئن اهي ماڻهو جي پاڻ کي انگريز سڏائين ٿا، سي اهڙن بدنام ڪوڙن تي اعتبار ڪندا هئا! پر سيني جو سرتاج وري هيٺئر ٿو اچيو. ٢٠- ڊسمبر تي نيپئر گورنرجنرل کي لکيو تہ مير رستم خان پاڻ کي منهنجي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏڻ وارو آهي، ۽ پنهنجي اڻ سهوءَ ڀاءُ جي زيادتين کان تنگ ٿي منهنجي ڪئمپ ۾ پناهہ وٺڻ وارو آهي. ”پر مون کي اها ڳالهہ نہ وڻي“ جنرل وڌيڪ لکيو، ”ڇاڪاڻ تہ پوءِ منهنجي لاءِ ڏاڍو ڏکيو ڪم ٿي پوي ها. مون کي پوءِ هڪ ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي ويئي، تہ ڪيس علي مراد خان ڏانهن موڪلجي، تہ جيئن هو ڪيس دستبردار ٿيڻ جي تلقين ڪري، ڇاڪاڻ تہ مير رستم خان پاڻ بہ هاڻي ٽالپرن جي پڳدار ٿي رهڻ کان بيزار ٿي چڪو هو. انڪري مون رستم خان ۽ علي مراد خان کي خط لکيا، ۽ هڪ ٻجهي رات جو مون کي علي مراد خان وٽان خبر پيئي تہ سندس ڀاءُ وٽس پهچي چڪو آهي. هاڻي علي مراد خان صحيح معنيٰ ۾ ٽالپرن جو رئيس بنجي ويو آهي، ۽ مير رستم خان سندس هٿن ۾ اچي سندس چوڻ تي سڀڪجهہ ڪري رهيو آهي.“ انهيءَ خط جي پڇاڙي هن اکرن ۾ ٿيل آهي:

”آءٌ نٿو ڄاڻان تہ جناب اعليٰ جو مير علي مراد خان جي پٽ جي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟ پر انهي متعلق سائنس هيٺئر ئي انجام ڪرڻ مناسب نہ ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ پڳ جو

صحيح وارث، علي مراد خان کان پوءِ سنڌ پاڻئيو آهي، جو مير رستم خان جو پٽ آهي. علي مراد خان مون کي پنهنجي پٽ لاءِ ضرور چوندو پر انهيءَ لاءِ آءٌ جناب اعليٰ جي فيصلي جو منتظر آهيان. جيئن ته اڳي هدايو ويو آهي ته مير رستم خان عهدنامي جي منظوري ڏيئي صحيح به ڪئي آهي، پر سنڌ پٽ اسان جو مخالف هو ۽ هن اسان جي خلاف فوجون جمع ڪيون هيون."

ڏنو ويندو ته هن معاملي ۾ هڪ انگريز جرنيل ڪهڙي طرح هڪ دوست جي خلاف منصوبو گهڙي، کيس مجبور ڪيو ته هو پنهنجي مرضيءَ سان نهيل نڪيل عهدنامي کي قبول ڪري، ساڳئي وقت هن اها به سازش ڪئي ته کيس سنڌ پاڻ جي رحم ڪرم تي ڇڏيو وڃي، ته جيئن هو نه فقط پڳ تان هٿ ڪڻي پر ان سان گڏ انهن زمينن تان به دستبردار ٿئي جي پڳدار کي وصيت موجب مايل هيون. بلوچن جي صفحي ۴۸۳ جي پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته اهو سر چارلس نيپئر ئي هو، جنهن مير رستم خان سان اها سڄي بي انصافي ڪرائي، جنهن بابت اوهان کي وڏيڪ هدائڻ وارو آهيان.

انهيءَ باري ۾ پنهنجا اکر هي آهن ته "مون کي فقط هڪ طريقو سمجهه ۾ آيو، جنهن مان اسان جي ڪاميابي يقيني نظر آئي: اها هيءَ هئي ته ڪنهن رئيس کي طاقت ۾ آڻي پنهنجي هٿ هيٺ رکون. انڪري مون علي مراد خان کي جناب اعليٰ جي مدد جو آسرو ڏنو، ته پڳ کيس ڏياري ويندي، ۽ اهو عاليجناب (گورنر جنرل) به منظور ڪيو آهي. پيو قدم هي هو ته سنڌ پاڻ جي حياتي ۾ کيس طاقت استعمال ڪرڻ جو حق ملي، ۽ انهيءَ ۾ به آءٌ ڪامياب ٿي ويس. چاڪاڻ ته مير رستم خان کي ريجهائي سنڌ پاڻ قبضي ۾ آڻي وڌم." ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته سر چارلس ايتري ۾ به راضي ڪونه ٿيو، ۽ انصاف جي سيني اصولن کي پري رکي هن اها به ڪمينپائي ڪئي،

جو گورنر جنرل کي صلاح ڏنائين تہ پڳ مير علي مراد خان جي پٽ کي ملي ۽ محمد حسين خان کي جو انهيءَ جو حقدار هو. سندس چوڻ هو تہ محمد حسين خان انگريزن جو مخالف هو، ۽ هن فوجون بہ جمع ڪيون هيون. انهيءَ ڪوڙي تهمت کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ اهو چوڻ ڪافي آهي، تہ انگريزن جي فوج ڪڏهن بہ هن بدقسمت شهزادي جو منهن ئي ڪونہ ڏٺو هو! نہ فقط ايترو پر هن ڪڏهن بہ پنهنجي پيءُ سان گڏجي، جنگ بہ ڪانہ ڪئي هئي. ساڳئي وقت هن انگريزي حڪومت جي ڪنهن بہ گهٽ ۾ گهٽ درجي جي ملازم خلاف نہ ڪڏهن هٿ کنيو آهي، ۽ وري ڪڏهن ڪجهہ چيو بہ آهي!

مير رستم خان، جنهن کي انگريز جنرل سندس ڀاءُ علي مراد خان جي قبضي ۾ آڻي ڇڏيو هو، تنهن جو ڪهڙو حال ٿيو؟ ٿورو اڳتي وڌو تہ ٻڌايانو جڏهن تہ قبر بہ اهڙا راز نٿي لڪائي، تہ پوءِ هڪ ڪميني ماڻهوءَ جا دوست ڪيئن ٿا اهي سانڍي سگهن!

٤- فيبروري ١٨٥٠ع تي اخبارن ۾ خبر آئي تہ مير مراد علي خان جي شرارتن ڪري سرڪار جي بدگماني وڌي ويئي آهي. سندس اڳئين وزير شيخ علي حسين (اهو ساڳيو علي حسين آهي جنهن جي باري ۾ سال اڳ هڪ لکيل چٺا، جي پوليٽيڪل ايجنٽ کي هٿ ۾ ڏنو هو)، سندس رازدار پير علي گوهر ۽ ايجنسي جي منشيءَ جوکي رام طرفان علي مراد خان جي خلاف مڙهيل تهمتن جي جانچ پڙتال لاءِ هڪ ڪميشن مقرر ڪئي ويئي. انهن شخصن مان شخص هاٿي جيل جون هوائون پيو کائي! ڪميشن نيٺ ويٺي، ۽ جيڪا رپورٽ انهن پيش ڪئي، اها جيڪڏهن سچي آهي تہ پوءِ علي مراد خان سان جيڪو رويو اختيار ڪيو ويو هو. کين سندن ڪيل ڏوهن بابت ڪي کين ٻڌايو ويو، تان جر سڄو معاملو پورو ٿي چڪو ۽ کين پنهنجي طرفان صفائيءَ ۾ شاهدن پيش ڪرڻ جي بہ اجازت ڏني ويئي هئي. سچ پڇو تہ نہ مقدمو هليو، ۽ نہ وري ڪو بچاءُ ورتو

وبو. هڪ جڙتو خط ۽ ڪوڙي مهر کي سندن خلاف صحيح ثابتي تصور ڪئي ويئي، ۽ کين سزا ڏني ويئي. مير عليمراد خان جي خلاف مهر وغيره شاهدين ۾ بالڪل ڪانه ورتي ويئي. هن پنهنجا شاهد آندا، پنهنجي مخالفن جي پاڻ پڇا ڪيائين، پوءِ کيس بري ڪيو ويو. انهيءَ ناپاڪ ويساهہ گهاتيءَ تي اجا بہ ڪڪ پيل آهن، پر شاهدين کي ڪتي تو لڪائي سگهجي؟ هاڻي پورو پتو پئجي چڪو آهي تہ مير رستم خان سندس پاءُ ۽ انگريز جنرل جي ڏاهيل سازش جو شڪار ٿيو هو. مير رستم خان کي پوءِ ڏيجي جي قلعي ۾ موڪليو ويو، جتي سندس نوڪرن کي بدلي ڪري، سندن جاءِ تي مير عليمراد جا ماڻهو رکيا ويا، ۽ اتي کيس مجبور ڪيو ويو تہ تخت تان هٿ کڻي. انهيءَ ۾ بہ هو راضي نہ ٿيا، چاڪاڻ تہ ڏيجي جي رئيس، چارلس نيپئر کي ٻڌايو تہ رستم خان نہ فقط پڳ تان هٿ کنيو آهي، پر ان سان گڏ انهن زمينن تان بہ دستبردار ٿيو آهي، جي پڳدار هئڻ ڪري کيس مليل هيون. ساڳئي وقت هن انهيءَ ملڪ جي حصي تان بہ هٿ کنيو جو مير سهراب خان جي پٽ هئڻ ڪري سندس حصي ۾ آيو هو. ڏنو ويندو تہ مير رستم خان پنهنجي پٽن ۽ ڏيئن لاءِ بہ ڪي کين ڇڏيو، تہ جيئن اهي ڪانئس پوءِ پيٽ گذر ڪري سگهن ۽ بک نہ مرن. اهو سڀڪجهہ هن انهيءَ لاءِ ڪيو هو، تہ سندس پيارو ۽ فهميدو پاءُ خوش رهي. (هڪ وحشي جانور بہ ڪانئس وڌيڪ رحمدل هوندو). هائو، هائو، هن سڀڪجهہ ڏيئي ڇڏيو. عليمراد خان پنهنجن ڪوڙن ۾ اڳي کان بہ اڳرو هو، ۽ اسان وارو جرنيل اهو سڀ سچ سمجهي هائوڪار ڪندو ويو. سچ پڇو تہ هن انگريزن سان بہ ٺڳي ڪئي. مياڻيءَ جي موتمار جنگ کان پوءِ، هن ڪئپٽن برائون جي منشيءَ محي الدين کي رشوت ڏيئي ايجنسيءَ مان خفيہ ڪاغذ چورارايا، تہ جيئن نونهار جو عهدنامو گهولي ڪڍجي. انهيءَ کان پوءِ هن پنهنجي

طرفان هڪ معاهدو تيار ڪري گورنر جنرل کان منظور ڪرايو، جنهن موجب ڪن گهوٽن بدران کيس هڪ وڏو ملڪ هٿ چڙهي ويو. جيڪي به انگريز آفيسر سنڌس لڇاڻن کان واقف هئا، تن کي هُن رشوتون ڏيئي مات ڪرائي ڇڏيو، ۽ اهي به ڪچي سون ۾. اهي سڀئي ڳالهيون سنڌس اڳين سوپ جي ڪري ئي وجود ۾ آيون. اسين انهن سڀني خرابين ۾ سنڌس ساٿي رهياسين، ۽ اهو ئي سبب آهي جو هو نهايت بيباڪ ٿي پيو هو. نيٺ جڏهن هن اسان کي ٺڳڻ شروع ڪيو، تڏهن سنڌس خلاف هڪ طوفان ڪڙو ٿي پيو. جيسين هن مير رستم خان خلاف لشڪر گڏ ڪري کيس شڪست ڏيئي، ڪانئس سڀ ڪجهه ڦري ورتو، يا جيسين هُن اسان جي منشين کي رشوت ڏيئي ٽپال جي ڦر ڪري، اهو ڏوهه پاڻس مير رستم خان مٿان مڙهيو ۽ کيس قيد ڪري ڏيجيءَ موڪليو؛ ۽ جيسين هُن ٻين ميرن کان دڙڪا ڏيئي زبردستي استعيفا لکائي ورتي، تيسين هو نيڪ هو پر جڏهن هُن ٺڳي ڪري اسان کان ڪجهه ملڪ جو ٽڪر (ضلع) ٽڳائي ورتو، تڏهن اسان ڪانئس وير وٺڻ جا سانباها ڪيا. اسان جي وزيرن کي چيا، اها چاڻ ڪانهي ته اهڙيون بدمعاشيون ڪيون ويون آهن، جن جي اسان جي حڪومت کي ثابتي به ملي چڪي آهي، پر ان هوندي به آهي بي انصافيءَ ۾ سنڌيڙي هنيو. مات ڪيو ويئا آهن، ۽ هڪ اکر به ڪونه ٿا چون. ڏنو ويندو ته اهي نه ته خدا کان ٿا ڏڄن ۽ نه ماڻهن کان. ڇا مسٽر گليڊسٽن اسان کي ٻڌائي سگهندو ته انصاف جي ميٽي ڪيئن پليت ٿي آهي؟ ته ڇو بيگناهه ماڻهن کي نيپلس ۾ قيد ڪيو ويو هو؟ انهيءَ باري ۾ اسان جي سرڪار جي اهڙي ته تنقد ٿي جو انهن ماڻهن کي، جي آزاديءَ جا ڪوڏيا آهن تن کي ان لاءِ اڄ تائين ڌڪار آهي. اسان (عوام) کي هرڪو حق آهي ته پنهنجن نمائندن تي زور آڻي، اهو محسوس ڪرايون، ته اهي

انهيءَ معاملي ۾ سرڪار ڪان پڇن ته اها ماڻهن يا حڪومتن جي معاملي ڪهڙا ڪلور ڪري رهي آهي. سنڌ جي مثال ڪي ٿي وٺو ته اسان ڪيئن نه هڪ ڪوڙن قسمن ڪٺنڌڙ بدمعاش کي راضي رکڻ لاءِ ڪوڙن جو پندار هٿ ڪيو، ۽ ان کي انهن شهزادن جي خلاف شاهديءَ طور استعمال ڪيو. نتيجو اهو نڪتو جو اسان ڪائٺن سيڪجهه ڪسي ڪين هڪ هنڌان ٻئي هنڌ، ڀوڙائيندا رهياسين ۽ آخر ڪين قيد ڪري بند ڪري ڇڏيوسين. ڪين جيڪڏهن ڪو آزام نصيب ٿيو ته اهو قبر ۾ ئي ٿيو هوندو. اسان ڪي پڪ آهي ته اسان جو عوام جيتوڻيڪ، هندستان جي رعيت خلاف ڪيل ظلم ۽ زيادتيءَ تي دلي همدردي نٿو رکي، پر ان هوندي به آءٌ ڀانيان ٿو ته هي معاملو سندن ڏيان ڇڪائي سگهي ٿو ته مٿن ڪو ڏيان ڪن.

هاڻي اچو ته انهيءَ ڏکاري ڳالهه جي پڇاڙي ڳوليون. آءٌ ڀانيان ٿو ته تمام ٿورن ماڻهن آئوٽرام جي ڏنل سچي ۽ دل تي اثر ڪندڙ حقيقتن کي پڙهيو هوندو. عجب آهي ته ڪو هيءُ حقيقت پڙهي ويچار ۾ نه آڻيو هجي! جنهن معزز شهزادي مون سان ملاقات ڪرڻ تي ڳُهري اهو پنجاسي ورهين جو پيرمرد هو، پر ان کي سرچارلس نيپئر مسخريءَ ۾ ”ڪمزور پوڙهو“ ڪري سڏيو آهي. ڪمزور پوڙهو ته برابر هو، ڇاڪاڻ ته عمر جي لحاظ کان ڪجهه جهُڪي ويو هو، پر نه انهيءَ سبب ڪري جنهن جو سندس ملڪ ڪسيندڙ ڦوروءَ ۽ سندس پاءُ ذڪر ڪيو آهي. انهن ٻنهي جو چوڻ آهي ته هو گهٽي پيئڻ جي ڪري جهڪي پيو هو، جو بلڪل غلط آهي. ڏکيا ڏينهن مٿس اچي چڪا هئا. ڏاريا، جن کي هن پنهنجو دوست بنائي ملڪ ۾ داخل ٿيڻ ڏنو هو، انهن هڪ وڏيءَ فوج سان سندس ملڪ فتح ڪري ورتو هو. ماڻهن ۾ اڳيئي اها مثال هئي، ته سندن نيت خراب آهي. ڪنهن به ڪيس دلاسو يا دلبو نٿي ڏنو ۽ نه وري ڪو ڪيس دلداري ڏيڻ وارو هو. يعني ته

اهو ماڻهو جنهن کي چاليهن سالن تائين عزت، احترام ۽ محبت سان خطاب ڪيو ويندو هو، انهيءَ کي هاٿي رعب ۽ دڙڪن سان خطاب ڪيو ٿي ويو. هو ويچارو پاڻ به ائين ڀيو چوندو هو، ته ڪيس اچي مٿي ۾ بيعزت ڪيو ويو آهي. هن انهيءَ ماڻهوءَ سان ملاقات ڪرڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، جنهن جي هٿ ۾ سنڌس ۽ سنڌس ملڪ جي ماڻهن جي قسمت جي واڳ هئي. انهيءَ مطلب سان ته جيڪا وڏيڪ تڪليف ڪيس وٽانئس رسٽي هئي، تنهن کي روڪي يا گهٽ ۾ گهٽ اهو ته ڪيس معلوم ٿي وڃي ته آخر سائس ٿيڻو ڇا آهي؟ ۽ اڃا ڪهڙي مصيبت مٿس مڙهي ويندي؟ سنڌس پياءُ، جنهن تي ۽ جنهن جي سياسي هوشياريءَ تي ڪيس اعتبار هو ته هو ڪيس پوريون ۽ سربستيون خبرون پڌائيندو، تنهن سائس ٺڳي ڪري ڪيس غلط خبرون پڌايون ۽ انگريزن خلاف ڀڙڪايو، ته هو سائس دغا ڪرڻ وارا آهن. ويچارو پيرمرد سنڌس ڳالهين ۾ اچي ويو ۽ انڪري هو هروقت انگريزن جي باري ۾ شڪ ڪان ڪڍ ونندو آيو. نتيجو اهو نڪتو جو سنڌس دل جي ڊپ کي اسان وارو جرنيل به دور نه ڪري سگهيو. تان جو سنڌس ملڪ هضم ڪيو ويو ۽ ڪيس قيد ڪري ملڪ بدر ڪيو ويو.

اهڙا ماڻهو جن جو مٿي ذڪر ڪيل آهي، يعني ته ڪمزور پوڙها، جن جي پنهنجي خاندان وارا عزت ۽ پرستش ڪندا هئا، تن کي جنرل نيپئر هڪيئي پنيان ڏک هٿڻ ۾ ڏاڍو مزو محسوس پئي ڪيو. هرڪا بيعزتي، تڪليف، ڏڪار ۽ ست ستاء، روا رکيو ويو. وري ويڌن ته ڏسو جو گورنر جنرل به انهيءَ راءِ سان متفق ٿي ويو، ته مير رستم خان جي پٽ کي به پڳ کان محروم رکيو وڃي. هو انهن سڀني ڪمن کي جائز قرار ڏيندي پڌائي ٿو ته ”مير علي مراد خان کي جيڪڏهن اسان جي مدد سان پڳ ملي وڃي ته پوءِ شڪ نه آهي ته هو هڪ قدرتي ۽ واجبي وراثت جو بنياد وجهندو ۽

پڳ جي معاملي کي ڪا قانوني صورت ڏيندو. آءٌ مير علي مراد کي مير رستم خان جي پٺيان ۾ حقي وارث تسليم ٿو ڪريان، پر ساڳئي وقت انهيءَ اصول جو آهيان، ته جهڙيءَ طرح مير علي مراد پاڻ پڳدار بنيو آهي، اهڙيءَ طرح اهو ساڳيو قاعدو سنڌ پٺ سان به لاڳو ڪيو وڃي." مير رستم خان جي پٽ محمد حسين خان کي پڳ ۽ وراثت جي حق کان محروم ڪرڻ لاءِ لارڊ ايلنبرو ۽ سر چارلس نيپئر وٽ آخر ڪهڙو جواب آهي؟ جڏهن ته اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته عليمراد خان، محمد حسين خان کي پنهنجي ملڪيت جو انهيءَ شرط تي اڌ ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويو هو، ته جيئن هو ڪيس مير رستم خان ۽ اسان (انگريزن) جي خلاف ڌوڪيبازيءَ ۾ سنڌ ساٿ ڏيندو. پر هن اشراف شهزادي ڌڪار وچان انهيءَ بدمعاش جي آڇ کي ٺڪرائي ڇڏيو. ڇا پٽر به اهڙن ماڻهن خلاف دانهن نه ڪندا.

٢١- ڊسمبر تي سر چارلس نيپيئر لکيو ته، "اتر ۽ ڏکڻ سنڌ جي سيني اميرن عهدنامو قبول ڪيو آهي".

٢٧- ڊسمبر تي جنرل وري هيئن ٿو لکي، "ڇا جنگ جو ڪو به اعلان وغيره نه ڪيو ويو آهي ۽ نه وري انهيءَ جي ضرورت آهي." جيتوڻيڪ عهدنامو قبول ڪيو ويو هو، پر ان هوندي به هن امام ڳڙهه جي قلعي تي حملي ڪرڻ جو ارادو ظاهر ڪيو، جو مير محمد خان جي ملڪ هو. مير محمد خان غلام حيدرخان جو پٽ هو، جنهن سان هن ڪا به لکپڙهه وغيره به ڪانه ڪئي هئي. انگريز جنرل پنج دفعا پنهنجو پاڻ کي انهيءَ زور زبردستيءَ متعلق ردڪد ڪيو آهي.

١- چوي ٿو ته "ڪيس امام ڳڙهه تي حملي ڪرڻ جو هرڪو حق هو. انهيءَ ڪري ته متان مير رستم خان پڇي نه وڃي." ڏنو ويندو ته هُن مير رستم خان جي پاڇ کان اڳيئي ان تي حملو ڪرڻ ٿي چاهيو. (پر هيءُ هڪ بهانوئي آهي).

٢- وري چوي ٿو ته "جيتوڻيڪ اهو مير محمد خان جي

ملڪ آهي. پر علي مراد خان جي رئيس ٿيڻ کان پوءِ اهو قلعو به سندس ملڪيت ٿي ويو". (بلو بڪ نمبر ٤٤٨). هاڻي ڪانئس سوال ڪجي ته جڏهن مير رستم خان پڳدار رئيس هو، تڏهن به ته اهو مير محمد خان جي ملڪيت ۾ شمار ڪيو ٿي ويو. پر جيڪڏهن اهو قلعو رئيس جي ملڪ هو، تڏهن پوءِ مير رستم خان کان دستاويز لکائڻ وقت چو نٿي هيءُ قلعو به لکائي ورتو، جڏهن ته شاهه ڳڙهه ۽ ٻين قلعن جو انهيءَ ۾ ذڪر ٿيل آهي.

٣- چوي ٿو ته "اتر سنڌ جا سڀئي قلعا پڳدار جي ملڪ آهن. (سپليمينٽري بلو بڪ ١٤٣). انهيءَ باري ۾ جيڪڏهن مير سهراب خان جي وصيت ڏٺي ويندي ته پوءِ هيءَ ڳالهه حقيقتن جي بلڪل اُبتڙ ثابت ٿيندي.

٤- وري چوي ٿو ته "اهو قلعو اصل مير علي مراد جو هو پر ٽي سال اڳ پنهنجي هڪ عزيز کي ڏنو هئائين."

٥- هو چوي ٿو ته "هزهائينس مير علي مراد سنڌ جو باقاعدي رئيس هو ۽ انهيءَ قلعي جو مالڪ مير محمد خان سندس خلاف هڪ باغي هو." (سنڌ جي فتح - هڪ تنقيد ص ٢٥٠).

ساڳئي خط ۾ جنرل هڪ دوست رئيس جي قلعي تي حملي ڪرڻ جو هيءُ بهانو ڏنو آهي، ته مير علي مراد جي وزير مير رستم خان جي پياري دوست فتح محمد غوري کي قيد ڪيو آهي. علي حسين، (جنهن کي هن غلطي سان شيخ علي نصير سڏيو آهي) سندس خيال موجب هڪ وڏو ننڍو مڙس هو. هي اهو ماڻهو هو جنهن جي هٿن ۾ جنرل، راڻديڪي مثل پٺي نينگ ٽپا ڏنا ۽ ائين ڪندي هن انگريز قوم جي مفاد کي بلڪل قربان ڪري ڇڏيو. اهو سڀڪجهه هن انهيءَ لاءِ ٿي ڪيو ته جيئن سنڌ مالڪ مير علي مراد جو بخت بيدار ٿئي ۽ هو وڌندو رهي. جيتوڻيڪ اسان وارو جنرل هڪ راڻديڪي مثل هو، پر ساڳئي وقت اکين کان سڄو به ته ڪو نه هو، جو ڏسي نه سگهي. گورنر جنرل ڏانهن لکيل هڪ ٻئي خط ۾ هن مير رستم خان

جي ڀاڄ جو احوال هن ريت ڏنو آهي. ”مير رستم خان ڏاڍو گيدي شخص آهي، ڇاڪاڻ ته هن سدائين اهي پور پئي پچايا آهن ته آءٌ ڪيئن قيد ڪرڻ وارو آهيان. ڪيس اهو به خيال ويٺل آهي ته اسين (يعني ته آءٌ ۽ سندس ڀاءُ علي مراد) انهيءَ سازش کي جلد پورو ڪرڻ وارا آهيون. ڀانئجي ٿو ته علي مراد ٿي انهيءَ پيرمڙد کي ڏيڇاري ڪيس پيچڻ تي مجبور ڪيو آهي، ته جيئن پڳ ڪيس ملي.“ مير علي مراد پنهنجي ڀاءُ کي انهيءَ حالت ۾ ترڪي ڇڏڻ تي مجبور ڪري وڌو. تاريخدان نيپئر امام ڳڙهه جي قلعي جي تباهيءَ واري احوال ۾ سندس ڀاءُ کي ڏاڍن وڏن اکرن ۾، خوشيءَ ۾ نه ماپندي، سڪندر يونانيءَ سان ڀيٽيو آهي. انهيءَ ۾ ڏسجي ٿو ته هن وڏي ٻٽاڪبان ڪم ورتو آهي. سر چارلس نيپئر ٽن سون ماڻهن ۽ ٻين توبن سان هڪ اهڙو ته قلعو تباهه ڪري وڌو، جنهن جون ڀتيون ڪافي مضبوط هيون ۽ جنهن جي اندر بچاءَ لاءِ هڪ به ماڻهو ڪو نه هو. ميرن جو وري هي حال هو جو ڪين جنگ ۾ ڦاسائڻ يا ظاهر ظهور دشمنيءَ لاءِ ڀڙڪائڻ به ڪو سولو ڪم ڪو نه هو؛ نه ته هو سولائيءَ سان جنرل ۽ سندس مٺ جيترن سپاهين کي انهيءَ برپٽ جي وچ ۾، جتي پاڻيءَ جو ڍڪ به نٿو ملي، تباهه ڪري ڇڏين ها. انگريزن لاءِ اهو هڪ ڏاڍو نازڪ وقت هو، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ڪليبارن جي ڪيل جهڙي جاسوسيءَ جي رپورٽ تي اعتبار به ڪجي، تڏهن به ان وقت، اتي ويجهڙائي ۾ مير رستم خان سان ست هزار ماڻهو ساڻ هئا. حقيقت اها آهي جو ايترا سئو ماڻهو به ڪو نه هئا مير رستم خان وٽ، پر سندس مقصد اهو هو ته سندس خاندان جي ماڻهن جو بچاءُ ٿئي. ڊپ ۾ پيچڻ جي ڪري محمد حسين خان جي پوڙهي ماءُ ڪجاوي تان ڪري پيئي ۽ سندس ٻانهن ڀڄي پيئي، ۽ سندس ٻئي ٻانهيون به بروقت مري ويئيون. انهن بدقسمت شهزادين کي پيچڻ کان سواءِ ٻي ڪا به واهه ڪانه هئي. سندن زيورن ۽ ڪپڙن جو پورو ڪو به بچاءُ نه ٿي

سگهي ها. حيدرآباد جوئي مثال وٺو جتي ڪنهن به قسم جو مقابلو نه ڪيو ويو هو، تڏهن به اتي ديوان منارام جي چوڻ موجب عورتن کان سندن ڪپڙا به لهرايا ويا هئا ۽ اهو ساڳيو ئي حال ٿيو ها مير رستم خان جي گهر وارن جو.

خيرپور جي تباهي ۽ ميرن جي ڀاڄ، فتح محمد غوريءَ جو جهاجي قيد ٿيڻ، امام ڳڙهه جو ڊهڻ، مير رستم خان کان زبردستي پڳ تان دستبرداري لکائي وٺڻ ۽ ان سان گڏ انهيءَ سان لاڳو زمينن تان به ڪيس هٿ کڻائڻ، محمد حسين ۽ ٻين مير رستم خان جي پٽن جو حق غصب ڪرڻ، مير رستم خان کي دڙڪن سان ڀريل اعلان ڏياري موڪلڻ، ۽ مٿانئن ڪوڙ ۽ فريب جون تهمتون مڙهڻ وغيره، انهن سڀني معاملن ۾ انگريز جنرل ڏاڍي خوشي محسوس ٿي ڪئي. نه فقط ايترو پر مسخري ۽ ٺوڪ خاطر ميرن کي جمع ڪري ڪين چوندو هو ته عهدنامن تي صحيحون ڪن. اهو سڀ اهڙيءَ طرح سان ڪندو هو، جهڙوڪ اسين هڪ ڪتي کي ٻاڻ ڏانهن سڏيندا آهيون، پر نيت اسان جي ڪيس ڦاهي ڏيڻ جي هوندي آهي. حيدرآباد جي ميرن جا اياچي صوبدار خان ۽ حسين علي خان خيرپور ۾ جنرل سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ لاءِ ڀيچي چڪا هئا، پر ڪين ملاقات جو شرف نه مليو. چاڪاڻ ته جيڪڏهن ڪين جنرل سان ملڻ جو موقعو ملي ها ته پوءِ جنرل پنهنجي جهڳي ارادن کي پوري ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهي ها. اهو ممڪن ئي نه هو ته جيڪي به شرط اسين ڪين ٻڌايون ها، انهن کي هوقبول نه ڪن ها، پر صلح کي ٽارڻ لاءِ هڪ نئون منصوبو ڪوٺي ڪڍيو ويو، ۽ انهيءَ کي تيار ڪرڻ لاءِ ميجر ڪليبارن جي پروچن وٽان چڱو خاصو مواد ملي ويو. اهي خط اهڙا ته رڪارڊ ٽوڙ ناهيا ويا هئا جو مير علي مراد به جيڪر نه ناهي سگهي ها! ان وقت اهو به ممڪن هو ته مير رستم خان شايد پيش پوي ها ۽ پڳ تان هٿ کڻي ها پر ڪيس ائين ڪرڻ ڏي

چو ڏنو وڃي، چاڪاڻ ته پوءِ ڪيس قيد ڪيئن ڪري سگھجي ساڳئي وقت هڪ اهڙو رئيس، جنهن کي ملڪ جا ماڻهو عزت ۽ پيار سان چاهيندا هئا، ان کي ملڪ ۾ ڇڏي ڏيڻ، انهيءَ ملڪ ۽ دشمن دغاباز لاءِ خراب ثابت ٿئي ها، جو سندس جاءِ تي زبردستيءَ آندو ويو هو. ان وقت حالت ڏاڍي اڻ سهائيندڙ هئي، پر اسان سنڌ جي معاملي ۾ گھڻيئي فائديمند ڳالهيون ٿاهيون هيون، انڪري ڪنهن نئين مڪر ڪي ڪم ۾ آڻ ڪو ڏکيو ڪم ڪونه هو. مير رستم خان ۽ سندس ڀائٽي نصير خان کي حڪم ڪيو ويو ته اهي حيدرآباد هليا وڃن نه ته سائن دشمن واري هلت ڪئي ويندي. ساڳي وقت ڏکڻ سنڌ جي ايچاين کي حڪم ڏنو ويو ته اهي موٽي وڃن ۽ پڻ ميجر آئوٽرام کي به هدايتون ڏنيون ويون ته هو اتي اچي ڪين ملي. ميجر آئوٽرام جي ڏنل صلاح کي اسين ننڍا ڇئون ته ڪو واهيات سمجهي بلڪل ڇڏيو ويو، انهيءَ پاڻ هڪ ڪمائتي فهرست جو ڪم ڏنو ۽ اهوئي سبب آهي جو انهيءَ جي بلڪل ابتڙ قدم کنيا ويا. اهڙيءَ طرح اسان جا هيٺيان تي وڏا مطلب پورا ٿي ويا:

١- مير رستم خان کي پنهنجن ڀائرن يعني ته حيدرآباد جي ميرن تي محتاج ڪري اچليو ويو، ته جيئن شرافت ۽ دلي همدردي سبب اهي ڪيس تباهيءَ ۽ بيعزتيءَ کان بچائڻ تي مجبور ٿين. اهڙيءَ طرح ڪين زبردستيءَ بچاءَ لاءِ جنگ ۾ ڌڪيو وڃي ۽ پڻ سنڌن بلوچ مائٽن کي ڪاوڙ ڏياري ڀڙڪايو وڃي.

٢- ائين ڪرڻ سان انگريزن کي ڪافي وقت ملي ويو. ڇاڪاڻ ته عهدنامو اڃا جو اڃا، موقعي تي صحيح ٿيڻ نه ڏنو ويو ۽ ان ۾ دير ٿي. نه فقط ايترو پر مير رستم خان جو ڏکڻ سنڌ ڏانهن ڌڪجي وڃڻ ڪري اهو عهدنامو صحيح ٿي ڪونه ٿي سگھيو.

٣- جنهن وقت ميجر آئوٽرام حيدرآباد جي ميرن سان ڳالهه ٻولهه ڪري رهيو هو، ان وقت انگريز جنرل پنهنجي لشڪر سان شهر تي حملو ڪيو. اهي ڳالهيون حقيقت ۾ هڪ قسم جي مسخري هئي، پر اهو سڀڪجهه انهيءَ لاءِ ڪيو ويو ته جيئن ٻاهريون ماڻهو ائين سمجهي ته ميرن ڪي اختيار ته پنهنجي ملڪ جو ڪجهه حصو (شاهوڪار حصو) انگريزن کي ڏيئي باقي ملڪ پاڻ وٽ رکي سگهيا ٿي.

ميجر آئوٽرام جيڪڏهن انهن پناهگرن کان اڳ حيدرآباد ۾ پهچي وڃي ها، ته پوءِ هو ڏکڻ سنڌ جي ميرن کي ٻڌائي ها ته مير رستم خان جو سندن تختگاه ۾ اچڻ سندن تباهي آهي. اهوئي سبب هو جو ميجر آئوٽرام جنرل کي اجازت طلب ڪئي ته جيئن هو اتي وڃي، ۽ هن عرض ڪيو ته کيس اها موڪل جلد ڏني ته جيئن وڃي هو وقت تي وڃي اتي پهچي. پر مير علي مراد کو اويسلو ڪونه هو جو اها اجازت پهچڻ ڏي، انڪري هن انهيءَ اجازت نامي کي وچ ۾ ئي روڪي ورتو. اهڙيءَ طرح پنهنجي خواهشن جي پوئواري ۾ هن هيءَ آخري رڪاوٽ هٽائي ڇڏي، انگريزي فوج جي حيدرآباد ڏانهن واڌ جي هوندي به ميرن عهدنامو صحيح ڪيو، پر هاڻي دير ٿي چڪي هئي. مير رستم خان وٽن پهچي ويو هو، ۽ ساڻس ٿيل ظلمن جي سيني کي خبر پئجي ويئي هئي. اهي ظلم اهڙا ته هئا جو جيڪر ڊارئين ماڻهو جو رت به جوش ۾ اچي وڃي. بهادر بروچ پاڻ جهلي نه سگهيا ۽ هنن وڃي جنگ ۾ جلهه ڪئي، ۽ مارجي ويا. سنڌ سندن رت سان رڱجي ويئي آهي، ۽ سندن هڏا مياڻي ۽ دبي جي ميدانن تي پکڙيا پيا آهن. سندن گهر هاڻي اجڙ ٿي ويا آهن، پر سچو خدا ضرور هڪ ڏينهن انهن ظلمن جو داد ڪندو مياڻيءَ جي فاتح جا پنهنجا ئي هي اکر جي هن پنهنجن ڪرتوتن جي خلاف ڏنا آهن ۽ جيڪي لکت ۾ موجود آهن، اوهان کي پڙهي ٿا ٻڌايون. وڏيڪ لکڻ جو

کو ضرور ڪونهي:

”انگريز هندستان ۾ اگرائي ڪندڙ هئا ۽ جيتوڻيڪ اسان جو فرمانروا ڪو غلط ڪم نٿو ڪري پر ان هوندي به سندس وزير اهو ڪن ٿا. ڪنهن به ليکڪ يا ماڻهوءَ کي نيپولين تي ڏوهه ٿڙهڻ کان اڳ انگريز وزيرن جي گناهن ڏانهن ڏسڻ گهرجي، جن هندستان ۽ آسٽريليا فتح ڪيو هو، ۽ جن ماڻهن اتي ظلم جي بازار گرم ڪري رکي هئي، تن جي هنن حفاظت ڪئي. اسان جي وزيرن جا ڏوهه نيپولين کان به وڌيڪ ۽ خراب هئا. چاڪاڻ ته نيپولين اسپين جي بادشاهه جي خرابين جي ڪري لالچ ۾ اچي ويو هو، نه ته سندس مقصد ڪميڻپائي يا ظلم تي ٻڌل ڪونه هو پر انگريز حڪومت جو خاص مطلب هو پنهنجي واپارين کي شاهوڪار بنائڻ.“ ' شاپو ڪرسي، جو خوب نالو ڏنو آهي ماڻهن انهيءَ کي اهڙو گندو ۽ ذليل ظلم ڪڏهن به ڪنهن حڪومت طاقت هٿ ڪرڻ لاءِ نه ڪيو هوندو. اسان جو هندستان (سنڌ) فتح ڪرڻ جو خاص مقصد هو پئسو ۽ پئسي جي لالچ، جو چون ٿا ته گذريل سٺ سالن ۾ هڪ ارب (هڪ سؤ ڪروڙ) پائونڊ هندستان مان چڪي ڪڍيا ويا آهن! اهوئي سبب آهي جو اسان اتي بي انداز ظلم ۽ زيادتيون روا رکيون ۽ ماڻهن کي ستايو. انهن ڏوڪڙن جو هرهڪ شلنگ رت جي تلاءَ مان چونڊي ڪڍيو ويو آهي ۽ رت اُگهي قاتل جي کيسي ۾ وڌو ويو آهي. اوهان انهيءَ کي ڪيترو به اُگهو يا ڌوئي صاف ڪريو پر رت جو ٽڪر ڪڏهن به انهيءَ تان ڪونه لهندو. اهو رت جو ٽڪو مٿس لڳو ايندو ۽ اسان کي انهيءَ جو بدلو ضرور ملڻو آهي.“ منهنجو ايمان آهي ته آءٌ ظالم نيپولين کي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ظالمن کان وڌيڪ چڱو ٿو سمجهان: هڪ ماڻهو جو فقط طاقت جو متوالو هوندو آهي، انهيءَ جو اصول هوندو آهي ته فتح ڪيل ملڪن ۾ چڱو ٻير ڪٽجي ته جيئن نيڪ نالو قائم ٿئي. پر اهي ماڻهو جي عالمگير غبن جا

گهورا هوندا آهي، انهن جي نيت فقط شاهوڪار ٿيڻ جي هوندي آهي، پوءِ ڀل ته انهيءَ آزادي پوري ڪرڻ ۾ لکين ۽ ڪروڙين ماڻهن جون خوشيون تباه ٿي وڃن! هڪڙي ڪي ته اسين خطاڪار يا مليل فرشتو چئي سگهون ٿا، پر ٻئي ڪي ”دوزخ ۾ چاول شيطان“ کان گهٽ نٿا سڏي سگهون. اهي اکر چا انهيءَ سان لاڳو نٿا ٿي سگهن، جو رت جو درياه جهاڳي حيدرآباد جي خزاني تائين پهتو هو. چا ”دوزخ جا پيدا ٿيل شيطان“ جو اصطلاح، جو نيپئر ميرن استعمال ڪيو آهي، انهن ماڻهن سان لاڳو ٿي سگهي ٿو، جي هميشه صلح جا خواهان هئا ۽ جن جو چوڻ هو ته جنگ جو سنڌ ۾ ڪو جواز ئي ڪونهي، پر هن بنان ڪنهن سبب جي، بي انصافيءَ ۽ بي مروتيءَ سان سندن خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. افسوس غريب انسانيت، افسوس!

سنڌ جي انهن بدقسمت شهزادن جي مختصر احوال ڏيڻ کان پوءِ اهو ضروري آهي ته اوهان کي سندن خاندان جي زوال ۽ سندن تختگاهه جي تباهيءَ کان پوءِ، انهن تي جيڪي وهيو ۽ واپريو تنهن تي ڪجهه تبصرو ڪري ٻڌايان.

مير رستم خان، جو اسي سالن کان به مٿي عمر جو پيرمرد هو، ۽ جو ڪمزوريءَ سبب ڪٻو ٿي ويو هو، تنهن کي پنهنجن سيني گناهن جي سزا ملي، يعني ته هن پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏينهن انهن ئي ماڻهن جي قيد ۾ گذاريا، جن جي هن خدمت ڪئي هئي! قيد جي حالت ۾ جيڪي به انگريز آفيسر ڪيس مليا انهن سندس ساراهه ڪئي ته هن نهايت مستقل مزاجيءَ سان سيڪجهه سٺو ۽ پنهنجيءَ قسمت تي راضي هو. ڊاڪٽر برٽ، جو پوني ۾ ميرن جي چارج ۾ سول سرجن هو، تنهن هن بابت هي احوال ڏنو آهي:

”اڳيرن مير رستم خان، سندس ننڍو پٽ علي بخش ۽ سندس ڀائٽيو مير نصير خان، مارچ ١٨٤٤ع کان وٺي منهنجي

چارج ۾ هئا. انهيءَ وقت کان وٺي اڄ تائين مون منجهن ڪڏهن به غير معتدل هجڻ يا شرابخوريءَ جو اهڃاڻ نه ڏٺو آهي، جيئن ٽيڪ ٻڌڻ ۾ آيو ٿي ته اهي انهن ٻنهي ڪمزورين جا عادي آهن. مون انهن جي روزانو ۽ پڻ ڪن خاص وقتن تي تپاس ڪئي آهي ۽ سندن طبيعت کان پوريءَ طرح واقف آهيان.

مير رستم خان، جو عمر ۾ اسي سالن کان به مٿي آهي، ساڳئي حال ۾ آهي. سندس ياداشت ٺيڪ آهي ۽ هو مذهبي رسمن جي پوري ڪرڻ ۾ ڏاڍو سخت آهي. رهڻي ڪهڻيءَ ۾ هو نهايت پرهيزگار شخص آهي. هو روزانو هڪ دفعو گوشت کائيندو آهي ۽ پيئڻ لاءِ پاڻي يا کير استعمال ڪندو آهي. ميجر آئوٽرام پڻ انهيءَ ڏس ۾ انهن سيني پوليٽيڪل آفيسرن جا رايا قلمبند ڪيا آهن، جن جو ميرن سان ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان واسطو رهيو آهي. اهي سڀئي انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته ميرن تي ”سنڌ جي فتح“ ۾ پيئڻ وغيره بابت جيڪي بهتان مڙهيا ويا آهن سي ڪوڙا ۽ بي بنياد آهن. انهن تهمتن جو ايڏو ته رد لکت ۾ موجود آهي، جو وڏيڪ لکڻ نامڪن ٿيو پوي. پر ان هوندي به آءٌ اوهان کي هڪ مثال ٻڌائڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان. ميرن جي چارج ۾ ڪئپٽن گارڊن جي خط جو اقتباس ڏجي ٿو جو هن ريت آهي: ”اوهان جي سوالن جي جواب ۾ آءٌ ٻڌائڻ ٿو گهران ته مير نهايت معتدل طبيعت جا ماڻهو آهن. اهي نه فقط شراب پر ٻين نشيدار شين کان به پرهيز ڪن ٿا. ايتريقدر جو ٻيڙي به ڪو نه پين، چاڪاڻ ته تماڪ جي ڌپ کان کين ڪرهت ٿيندي آهي. شراب يا تماڪ جي استعمال ڪرڻ جي سوال تي مير اسان لاءِ هڪ بهترين نمونو آهن. اسان رڳو پنهنجي اعليٰ تهذيب جو ڍونگ رچائيندا رهون ٿا ۽ انهيءَ اخلاق ۽ ڪردار جي ناهي دعوا ڪندا رهون ٿا، جو اسان ۾ آهيئي ڪو نه.

آءٌ ڀانئيان ٿو ته هاڻي انهن ماڻهن کي اهو اطمينان ٿي ويو

هوندو ته جيڪي بهتان مٿن مڙهيا ويا هئا، سي غلط هئا. هاڻي اهو رئيس آرام سان سُتو پيو آهي ۽ کيس اهو سُڪون ملي ويو آهي، جنهن جو انگريزن کيس ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو. جيڪي مير باقي بچيا آهن، سي کيس ياد ڪري افسوس ڪندا رهن ٿا، پر سندن ستائيندڙن کان ڪوبه اُجورو ڪونه ٿا گهرن، ۽ نه وري جيڪي ڪائن ڦريو ويو آهي، اهو واپس ٿا گهرن. جيڪي ٿيو سو گذريو. هاڻي هو فقط اهو چاهين ٿا ته سندن پياري رئيس جا هڏا ڪين ڏنا وڃن، ته اهي ڪٿي پنهنجي ملڪ وڃن، جتي هو چاڻو هو. ڪين اها اميد آهي ته انگريزن جي هن لاءِ جيڪا ڏڪار آهي سا قبر تائين جٽاءُ نه ڪندي ۽ اهي ان عرض اگهائڻ ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪندا، جا ڪرستان حاڪم انهيءَ بابڙيءَ بيوه جو اهو آخرين عرض به قبول نه ڪندا ته جيئن هو پنهنجيءَ مٽيءَ ڪي پنهنجي مرحوم مڙس جي مٽيءَ سان گڏ پورائي. جا ڏهن سالن جي جلاوطنيءَ، غربت ۽ سجائيءَ کان پوءِ به سندن اهو آخرين عرض نه اگهائيو؟

مير رستم کان پوءِ چمار جي ڪري سندس وزير فتح محمد غوري آهي. سندس باري ۾ اگيئي ٻڌايو ويو آهي ته ڪيئن نه سائس بي انصافيءَ جو ورتاءُ ڪيو ويو ۽ اسان جي پوليٽيڪل ايجنٽ مسٽر راس بيل ڪهڙي نه ذليل هلت سائس ڪئي هئي. جيئن ته هو هر وقت انهيءَ دغاباز علي مراد جي خلاف رهندو آيو، ان ڪري اسان جي سڄي لعنت ملامت مٿس ئي پوڻ لڳي. ڪئپٽن براڊون ڪي مير علي مراد جي وزير سندس خلاف ڪري ڇڏيو ۽ اهي ساڳيا شڪ سر چارلس نيپئر جي دل ۾ به پيدا ٿي ويا. اسان کيس پنهنجي درٻارين ۾ ڪڏهن به اچڻ ڪو نه ڏنو، جاڪاڻ ته اسان ڏرئون اهو اعلان ڪيو هو ته اسين هن کي مير رستم خان جو وزير ئي نٿا ڪري ليکيون. جيتوڻيڪ اها هڪ دوست جي معاملن ۾ دستندازي برابر هئي، پر اسان انهيءَ تي به اڪتفا ڪانه ڪئي. ويچاري وزير تي اها تهمت به مڙهي

ويٺي ته هن اسان واري ڪڇيءَ جي گورنر محمد شريف کي، قيد مان ڇڏائي وٺڻ ۾ مدد ڪئي هئي. هي ڏوهه مير رستم خان خلاف مڙهيل ڏوهن ۾ شامل هو ۽ اهوئي سبب آهي جو اسان سنڌس ملڪ کي تباهه ڪري، مٿس قبضي ڪرڻ ۾ پاڻ کي حق بجانب سمجهيو. ڪهڙي نه ڪيل جي ڳالهه آهي، جو هڪ طرف ته اسين فتح محمد کي مير رستم خان جو وزير ئي تسليم نٿا ڪريون ۽ ٻئي طرف وري مير رستم خان کي انهيءَ ساڳئي ماڻهو جي ڪردار لاءِ جوابدار پيا سمجهون. فتح محمد پنهنجي حاڪم سان وفادار هو، انڪري هو سائس ڀڄي ويو. پوءِ کيس مير رستم خان سان گڏ قيد ڪيو ويو. مير علي مراد ڪائنس ويرَ وٺڻ خاطر سر چارلس نيپيئر کي لکيو، ته جيئن ته شيخ علي حسين فتح محمد کان ڇهه هزار رپيا لهڻي انڪري کيس سندس ٻانهن ڏني وڃي. اهو سپڪجهه ڊونگ هو، چاڪاڻ ته علي حسين جڏهن سنڌ ۾ داخل ٿيو هو، تڏهن هو هڪ سڄو ماڻهو هو ۽ هڙ ۾ پائي به ڪانه هئس. پر هاڻي ته ڏيڻي جو وزير ۽ حڪومت جو صحيح معنيٰ ۾ مالڪ ٿي چڪو آهي. انگريز جنرل هڪدم انهيءَ عسڪين (فتح محمد) کي سندس جاني دشمن جي رحم ڪرم تي ڇڏي، کيس علي مراد جي حوالي ڪيو، جنهن ڪٺي بند ۾ وڌس. آسي سالن جو هيءُ پيرمرد، هڪ معمولي قيدي وانگر سڄا سارا ٻارنهن مهينا جيل ۾ پيو هو. آخر ڌڻي تعاليٰ مٿس رحم ڪيو ۽ کيس سندس ستائيندڙن کان نجات ڏياري.

بهاولپور جو خان، جنهن جي پيءُ جي دربار ۾ هو وزير رهي چڪو هو، تنهن سر چارلس نيپيئر کي لکي موڪليو ته سندس پيءُ جي پراڻي دوست ۽ صلاحڪار جي ٻانهن کيس ڏني وڃي. سر چارلس وري قاصد کي علي مراد ڏانهن راهي ڪيو. علي مراد ڏنو ته بهاولپور جو خان انگريزن سان نهيل آهي، ان ڪري مٿس ٿوري ڪرڻ جي خيال سان قرض جا ڇهه هزار وٺي، کيس انهيءَ ذليل قيد مان آزاد ڪري ڇڏيو. فتح محمد خان جيئن ئي

واپس بهاولپور پهتو، تيئن اتي جي خان کيس ويهه هزار رپيا ڏيئي، هڪ ٻارنهن هزارن واري جاگير به عنايت ڪئي. خان کيس وزارت جي عهدي تي مقرر ڪرڻ جو خيال ڪيو، جا جاءِ اڃا اتي خالي پيئي هئي. هڪ ته آسي سالن جي عمر ۽ تڪليفون جي هن قيد ۾ سٺيون تنهن سان گڏ سندس وڏي پٽ جو موت، انهن سڀني گڏجي سندس هوشياريءَ ۽ لياقت کي مڏو ڪري ڇڏيو. هن کي پاڻ به ته ملازمت جو ڪو شوق ڪونه هو، چاڪاڻ ته انهيءَ عهدي لاءِ پاڻ کي وڏيءَ عمر جي ڪري بلڪل ناموزون تصور تي ڪيو. هن نيت وچي اهي زمينون وسايون جيڪي کيس ڏنيون ويون ۽ جيڪڏهن ملتان ۾ بلوو نه ٿئي ها، ته اسين انهيءَ لائق شخص جي باري ۾ ڪي ڪين ٻڌون ها. سکن سان ٻي جنگ شروع هئڻ جي ڪري لاهور جي ريزيڊنٽ بهاولپور جي خان کي چوائي موڪليو ته مولراج جي خلاف ليفٽيننٽ ائڊورڊس جي مدد ڪري. بهاولپور جي خان فتح محمد کي هيڏي وڏي عمر هوندي به بهاولپور جي فوج جو سپه سالار اعظم مقرر ڪيو ۽ هن ٣١- مئي ١٨٤٨ع تي ستلج ندي کي فوجن سميت پار ڪيو. ليفٽيننٽ ايڊورڊس جي فوجن کي جيڪا مدد فتح محمد ڪئي هئي انهيءَ جي اهميت خود انهيءَ آفيسر جي پنهنجن لفظن مان ملي ٿي:

”فتح محمد غوريءَ جو محاذ تمام خطرناڪ آهي ۽ منهنجي فتح جو دارومدار پڻ سندس سوڀ تي آهي.“ ١٤- جون تي فتح محمد پنج سؤ سپاهين ۽ ٻارهن توبن سان ليفٽيننٽ ايڊورڊس جي چوڻ موجب گوائين وٽ مورچا ٻڌي ويهي رهيو، جو شجاع آباد کان ٻارهن ڪوهه پري هو. سندس ڪمان هيٺ جيڪي فوجي هئا، اهي بيقاعدي سپاهي هئا جن ڪڏهن به توب مان گولا ڇٽندي ڪونه ڏٺا هئا. سک جرنيل رنگرام (مولراج جو سالو) اتر طرف پندرهن ملين جي پنڌ تي نوَ هزار باقاعدي فوج ۽ ڏهن توبن سان تيار ويٺو هو. اولهه طرف چناب

جي پراڻ، دائودپوٽن جي ڪئمپ جي آمهون سامهون ليفٽيننٽ ايڊورڊس ۽ جنرل ڪورٽليندٽ ٽي هزار ماڻهن سان مورچا وجهيو ويٺا هئا ۽ وٽن ڏهه توبون هيون. ١٧- تاريخ سک فوج هيٺ لهي آئي ۽ اهڙي هنڌ اچي ويٺي جو پٺيءَ انگريزي فوجون هڪٻئي کي مدد نه ڪري سگهن. سکن درياهه جي پتڻ تي به قبضو ڪري ورتو. سکن جي انهيءَ چال کي ختم ڪرڻ لاءِ دائودپوٽن پير ابراهيم جي صلاح تي، ڪانيري وٽ اهڙيءَ طرح وچي مورچا پٽا، جو ليفٽيننٽ ايڊورڊس کي درياه اڪرڻ ۾ ڪا تڪليف نه ٿئي. ١٨- جون تي جڏهن ليفٽيننٽ ايڊورڊس درياهه پار ڪري رهيو هو تيئن سک فوج جا مٿانهينءَ تي هئي، فتح محمد جي فوج جي ساڄي بازوءَ تي حملو ڪري ڏنو ۽ زبردست جنگ شروع ٿي ويئي. اها جنگ ڏينهن جي ڪجھ حصي تائين هلي ۽ توبن جا ٺڪاءَ ڇهه ڪلاڪ لاڳيتا هلندا رهيا. بيقاعدي فوج، جنهن هيترو وقت هڪ باقاعدي فوج سان جنگ ڪئي، انهيءَ مان فتح محمد جي ثابت قدميءَ جو پتو پوي ٿو. ساڳئي وقت انهن هڪ مضبوط هنڌ تي به قبضو ڪري ورتو هو، يعني اهو جهنگ جنهن جي نه هجڻ سان هو جيڪر ڪيتري به بهادري ڪن ها، پر اُن هوندي به تباهه ٿي وڃن ها. ٢ بجي فتح محمد کي پوئتي هٽڻ تي مجبور ٿيڻو پيو ۽ هو پنهنجن فوجن کي درياءَ تان وٺي آيو. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو جنگ جي جيڪا مصيبت سندس فوجن تي هئي، اها هاڻي ليفٽيننٽ ايڊورڊس جي پٺاڻ فوجن تي پوڻ لڳي. اهي بهادر سپاهي مورگوئي جهليا نٿي ٿيا، جو هنن پاڻ کي دشمن جي توبخاني مٿان ڪٽي اڇلايو. جيئن ته سکن کي هاڻي مقابلي ۾ دائودپوٽن جي گولن جو خوف ڪونه هو، انڪري هنن پٺاڻن ۾ تباهي مچائي ڏني ۽ اهو به اهڙي وقت جڏهن هو حملي ڪرڻ کان جهليا نٿي ٿيا. ڏنو ويندو ته سک ليفٽيننٽ ايڊروڊس جي پٺاڻ فوج کي ختم ڪري

ڇڏين ها، پر جنرل ڪورٽلينڊٽ طرفان ڪيس موڪليل ڪمڪ تمام تڪڙي اچي پهتي. انهيءَ ۾ ڇهه توبون ۽ پيادن جون ٻه ريجيمينٽون هيون، جن جي اچڻ ڪري ڏينهن جي قسمت ۾ ڦيرو اچي ويو. سک پيادن جو جيڪو وڏو حصو پٺاڻن جي ويجهو اچي چڪو هو، تنهن کي نئين آيل فوج جي گولن اچي ڪنيو، جن جي ڪين ڪا خبر ڪانه هئي. ساڳئي وقت مددي فوج جي ٻن ريجيمنٽن ٻه حملو ڪري ڏنو. پٺاڻ سوارن جي هڪ جٿي ٻه سندن سات ڏنو. نتيجو اهو نڪتو جو هنن سکن جي ٻن توبن تي وڃي قبضو ڪيو ۽ سک مونجهه ۾ وٺي ڀڳا. سندن مهندار رنگرام اڳيئي ڀڄي چڪو هو. وڃتر جو ليفٽيننٽ ايڊوورڊس جي سڄي فوج ٻه وڏي آئي، انڪري اهي وڃتر تڪڙا ڀڳا. دائودپوٽن ان وقت پاڻ سنڀالي ورتو ۽ چڱو ڪم ڏنائون ۽ سکن جي ڀڄندڙ فوج کان ٻه توبون بيون ٻه کسي ورتائون. اهو اٿو ڪانيري جي جنگ جو احوال ۽ جنهن ۾ اهو ساڳيو فتح محمد هو جنهن کي هڪ انگريز جرنيل جي حڪم تي هڪ ڄڙتو قرض جي باري ۾ قيد ڪيو ويو هو، متس انگريزن جي قيديءَ کي ڀڄائڻ جو ڏوهه مڙهيو ويو هو؛ ۽ ڪيس نه فقط سندس عهدي تان لهرايو ويو هو پر ان سان گڏ اتر سنڌ جي پوليٽيڪل ايجنٽ ۽ سندس نائب، هُن جي بيعزتي ٻه ڪئي هئي. هاڻي انهيءَ ساڳئي ماڻهوءَ فوج جي هڪ خاص حصي جي ڪمان سنڀالي انگريزن جي جاني دشمن مولراج تي ڀهرين ۽ شاندار فتح حاصل ڪئي. ليفٽيننٽ ايڊوورڊس ٻنان ڪنهن رياءَ جي فتح محمد جي بهادريءَ جي ساراهه ڪئي آهي، ۽ پاڻ مڃي ٿو ته سندس ئي حڪم موجب دائودپوٽن جي فوج ڇهن ڪلاڪن جي جنگ کان پوءِ ٻوڻتي هتي هئي، ۽ پنهنجي بيهڪ ساڇي بازو مان ڦيرائي ڏائي بازوءَ تي آندي هئي. هُن پوڙهي وزير تي بيوقوفيءَ جو الزام ڏ ري ٻڌايو آهي ته جنهن وقت توبن جا گولا سندس مٿان

پئي گذريا، ان وقت هو وڻ هيٺان بيپرواهه ٿيو تسبيح جا داڻا سوري رهيو هو. سندس چوڻ آهي ته جوش ۾ هو عمر جي ڪمزوري وساري چڪو هو، ۽ جڏهن هُن هڪ نظر انهيءَ ڏڪندڙ پوڙهي تي وڌي، جو ڏانهنس اچي اچي رهيو هو، تڏهن هُن ڪيس ائين ڏنو ڄڻڪ هن ڪيس سڃاتوئي ڪونه ٿي. ڏسڻ ۾ ايندو ته هڪ اهڙو ماڻهو جو ريڊزڪي يا ولنگٽن جي عمر کان وڌيڪ عمر گذاري چڪو هو ۽ جو چار ويهون (اسي) سالن جون پوريون ڪري چڪو هو ۽ تازو جيل مان نڪري آيو هو، هاڻي اهڙو ماڻهو ڪيئن ٿو هڪ بهترين يورپي آفيسر سان هوشياريءَ ۽ لياقت ۾ پڇي سگهي. جيڪڏهن هو وڻ جي هيٺان بنان ڪنهن ڪم ڪرڻ جي ويهي رهيو هو، ته انهيءَ ۾ پئو ڪونهي، چاڪاڻ ته ليفٽيننٽ ايڊوردس پاڻ به ته ساڳي ڪار ڪئي هئي. جُون جي ساڙيندڙ اُس ۾ جتي وڻ کان سواءِ ٻي ڪابه ڇانوَ نه هجي ۽ جتي نه پاڻيءَ جو ڍڪ ملي ۽ نه ٿڌي هوا هجي، ته پوءِ اهڙي حالت ۾ وڻ جي هيٺان نه ويهجي ته ڪٿي ويهجي. سِڪ مهندار رنگرام پاڻ به ته بنان ڪنهن ڪم ڪار جي ويٺو هو، جنهن کي اسان جي ڪمانڊرن کان وڌيڪ خبردار ٿيڻ کپندو هو. چون ٿا ته هو نونار جي گوٺ جي پرسان ٽڪريءَ تي هڪ هاٿيءَ مٿان چڙهيو ويٺو هو، ۽ اتان بيٺي جنگ جو تماشو ڏنائين. جڏهن اسان جون وڏڻ لڳيون تڏهن هو جنگ جي ميدان کان تمام گهڻو پري وڃي ويهي رهيو. انگريزن جيڪي ڪيس تڪليفون ڏنيون هيون انهن جي صلي ۾ پين ڏيهي رئيسن وانگر فتح محمد جو ڪم هو ته هو ميدان ڇڏي وڃي يا وڃي دشمن سان ملي. پر فتح محمد ائين ڪونه ڪيو، هو سڄو وقت حملي جي سٽ جهليندو رهيو، ۽ جنگ ڪندو رهيو. ان کان پوءِ هو سڄي بازوءَ تان پاڻ بدلائي ڪٻي هٿ تي وڃي بيٺو، ۽ دشمن کي تباهه ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڏنائين. هڪڙو ماڻهو جنهن انهيءَ جنگ ۾ اهم حصو ورتو هو تنهن جو رايو

آهي تہ فتح محمد ني ڪنهن بہ قسم جي تنقيد ڪرڻ جو ڪو جواز ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ هو ڪڏهن بہ ڪنهن خوف ڪان نہ ڊنو آهي. جيڪڏهن هو دشمن ڪان هٽ ڪيل توبن ڪي جنگ جي ميدان ۾ نہ رکي ها تہ پوءِ متس ڪڏهن بہ ڪمزوري وغيره جو الزام نہ مڙهيو وڃي ها. سندس دعويٰ هئي تہ اهي توبون اسان جي گڏيل فوج جي وڏي حصي سان وابستہ هيون، جن ڇهہ ڪلاڪ دشمن جو مقابلو ڪيو ۽ ساڳئي وقت سوار فوج بہ مهيا ڪري ڏني، جنهن دشمن ڪي پڇاڙڻ ۾ وڏو ڪارنامو ڪري ڏيکاريو. اهڙين توبن ڪي جنگ جي ميدان ۾ ڇڏڻ ڪان هن نابري واري، ڇاڪاڻ تہ اهي سندن فوج دشمن ڪان هٽ ڪيون هيون. انهن توبن ڪي ڇڏي ڏيڻ سان سندن فوجن جي دل شڪني ٿئي ها، ڇاڪاڻ تہ اهي وڏيءَ محنت سان دشمن ڪان کٽيون ويون هيون. ساڳئي وقت پناڻن وٽ ڪو بہ ڊور ڏڳو وغيره ڪو نہ هو، پر فتح محمد وٽ ان وقت ڇهہ سؤ ڏڳا هئا، جن ڪي هن جوٽائي توبون جنگ جي ميدان مان ڪڍارائي ورتيون. ميجر ائڊورڊس جي ڪتاب جي ٤١٧ صفحي تي فتح محمد جي باري ۾ هڪ غلط قصو بيان ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هن ڪي ”پاڇوڪڙ“ جو خطاب ڏنو ويو آهي. انهيءَ قصي جي متڻ موجب ڪيس دغابازي ۽ ملڪ دشمن ڪري ثابت ڪرڻو آهي، پر ساڳئي وقت ڪئپٽن ايڊورڊس جو اهو بہ بيان آهي تہ فتح محمد جو انگريزن جي طرف هجڻ سندن خوش قسمتي آهي، ڇاڪاڻ تہ هو انگريزن ڪان وڌيڪ سنڌ ۽ ان سان لاڳو ملڪن جي حالتن ڪان پنجاهہ سالن ڪان وٺي واقف هو. فتح محمد انهيءَ غوري خاندان سان تعلق رکي ٿو، جنهن هندستان ڪي شهنشاهہ ڏنا هئا، پر جنهن شاخ مان هو آيو هو، تنهن مان ڪو بہ وڏي عهدي تي ڪونہ هو ۽ سندس پيءُ هڪ اسڪول ماستر هو. فتح محمد پنهنجي اوائلي زندگي هڪ مشهور پير جي مريديءَ ۽ صدق ۾ گذاري، جنهن ڪي درياهہ جي پنهي ڪپن تي وڏو

ملڪ قبضي ۾ هو، پر جيئن تہ پير هڪ سخت ۽ جهيڙاڪ
ماڻهو هو، انڪري فتح محمد کيس ڇڏي وڃي بهاولپور جي خان
وٽ نوڪريءَ ۾ بيٺو، جو هاڙڪي خان بهاول جو ڏاڏو هو،
هي واقعو اٽڪل پنجاهہ سال اڳ جو آهي جڏهن فتح محمد
پنجتيهہ يا چاليهہ سالن جو هوندو. انهيءَ کان پوءِ پيرَ بهاول خان
سان بہ تڪرار ڪري وڌو، جنهن تي بهاول خان اُچ تي حملو
ڪري ان تي قبضو ڪيو. پيرَ ڀڄي وڃي خيرپور ۾ پناهہ ورتي،
۽ انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو بهاول خان ۽ سنڌ جي ميرن
جي وچ ۾ سخت جنگ لڳي. فتح محمد ان وقت بهاول خان
جي فوج جو مهندار هو پر کيس شڪست ملي ۽ پيرَ کي وري
بہ اُچ جي گادي ڏياري ويئي. کيس فقط شهر جي حڪومت
ڏياري ويئي پر سندس زمينون واپس نہ مليون ۽ وقت گذرندو
ويو. بهاول خان مري ويو ۽ سندس جاءِ تي سندس پٽ سعادت خان
تخت تي ويٺو، جنهن جي دؤر ۾ فتح محمد وزارت جي عهدي
تي مقرر هو. هڪ ڏينهن خان پنهنجي وزير فتح محمد سان گڏ،
ساڳئي اُٺ تي سوار هو، خان اڳيان ۽ فتح محمد پنيان، جيئن ئي
اُٺ هُشيو تہ سوار لهن، تيئن سعادت خان جي هڪ مائٽ
سنجر خان، خان تي حملو ڪري کيس زخمي ڪري وڌو. تلوار
جي ڌڪ اُٺ کي بہ ڦٽي وڌو، انڪري اهو اٿي پيو ۽ فتح محمد
هيٺ ڪري پيو. هُل ۽ گوڙ ۾ سنجر خان کسڪي وڃڻ ۾
ڪامياب ٿي ويو. جيئن تہ فتح محمد ڪري پوڻ سبب پنهنجي
آقا جي مدد نہ ڪري سگهيو، انڪري سمجهيو ويو تہ هو بہ
انهيءَ سازش ۾ سنجرخان سان شريڪ هو. فتح محمد کي انهيءَ
ڪري پنهنجي جان بچائڻ خاطر ڀڄڻو پيو. هو پهرين ملتان
هليو ويو جنهن جو حاڪم مظفرخان هو. هي اهو مظفرخان هو،
جو رنجيت سنگهہ خلاف شهر جي بچاءَ ۾ جنگ ڪندي مارجي
ويو هو. بهاولپور جي خان کيس تاڪيدي نياپو ڏياري موڪليو
تہ فتح محمد کي پنهنجي ملڪ مان تڙي ڪڍي، پر هن صاف

انڪار ڪري ڇڏيو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ جنگ لڳي جنهن کي ميجر ائڊورڊس ٻنان ڪنهن سبب جي فتح محمد جي شرارت قرار ڏنو آهي، جنهن ۾ هن جو مطلب ستلج ۽ شجاع آباد جي وچ ۾ سڄي ملڪ تي قبضو ڪرڻو هو. ملتانين کي شڪست پهتي ۽ فتح محمد لاهور ڀڄي ويو، جتي رنجيت سنگهه وٽ سندس وڏي مان سان آجيان ڪئي ويئي. مذهبي يا ڪنهن ٻئي خيال ڪان هن رنجيت سنگهه وٽ نوڪري ڪانه ڪئي ۽ ديره غازي خان جي رستي اتر سنڌ ۾ پهتو، جتي کيس هڪدم وزير اعليٰ جي عهدي تي فائز ڪيو ويو. خيرپور ۾ ٿيل سندس آجيان، مير سهراب ۽ رستم جو سندس لاءِ پيار، ۽ ان جي ابتڙ ميجر ايڊورڊس جو سندس باري ۾ ڏنل بيان، ڪنهن طرح سان نٿو ٺهڪي اچي، پر انهيءَ کان وڌيڪ غير موزون وري اهو قدم هو جو سڀ کان پوءِ کنيو ويو. بي بنياد شڪ، جن جي ڪري کيس بهاولپور مان پڇڻو پيو سي هاڻي دور ٿي چڪا هئا، ۽ سندس بيگناهي اهڙي ته پڌري ٿي پيئي هئي، جي هاڻوڪي خان سندس آزادي، مير علي مراد کان خريدي، کيس وڏي ۾ وڏو عهدو به ڏيڻو ڪيو فتح محمد جي معاملي کي ختم ڪرڻ لاءِ اهو ٻڌائڻ ضروري ٿيندو ته اتر سنڌ ۾ هيءُ ٻهريون ئي ماڻهو هو، جنهن انگريزن جي سفير جو آدرڀاءُ ڪيو هو. برنس جي سفرنامي جي ٽئين جلد ۾ سندس ۽ انهيءَ آفيسر جي ملاقات جو هيءُ بيان ڏنل آهي: اسان جي درياهه جي ڪپ تي خيرپور جي وزير سان اچرج جهڙي ملاقات ٿي، جنهن کي مير رستم خان اسان ڏانهن موڪليو هو. هن انهيءَ وقت ئي اسان جي انگريز حڪومت سان عهدنامي ڪرڻ جي آڇ ڪئي هئي ۽ انهن پاڙيسري رياستن جو ذڪر به ڪيو هو جن جو وجود انگريزن سان ڪيل عهدنامن جي ڪري موجود هو، جهڙوڪ داؤدپوٽن جو رئيس، جيسلمير جو راول ۽ بيڪانير جو راجا. هن اهو پڻ ٻڌايو ته جو ٽشين جي اڳڪٿي آهي ته انگريز هڪ

ڏينهن سڄي هندستان تي قبضو ڪندا ۽ انهيءَ اڳڪٿيءَ ۾ ٻنهي جو يعني سندس ۽ مير رستم خان جو ايمان هو. جڏهن ڪانئس اهو پڇيو ويو ته خيرپور جا مير انگريزن سان ڇو عهدنامي ڪرڻ جي خيال ۾ آهن، تڏهن وراڻيائين ته انگريزن جو تارو چوٽ تي آهي ۽ سندن بخت بلند آهي.

مون کي هاڻي وڌيڪ هي چوڻو آهي، ته فتح محمد هاڻي هڪ جاگير تي رهي ٿو جا بهاولپور جي خان کيس ڏياري آهي ۽ اتي کيس عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. مون کي اميد آهي ته ڪانيري جي فتح، جنهن سندس سٽائيندڙن جي عزت وڌائي آهي، ان کي خيال ۾ رکي، من ڪو سندس خدمتن جو اعتراف ڪيو وڃي. جن ماڻهن لاءِ هو اها جنگ وڙهيو هو، يعني ته انگلنڊ جا ماڻهو، سي انعام ڏيڻ ۾ آهن ته سست، پر ان هوندي به مون کي اميد آهي ته متن کيس ڪو اجورو ڏيارين.

مرتبي جي لحاظ کان خيرپور جي ميرن ۾ ٻيو نمبر مير رستم خان جي وڏي پٽ محمد حسين جو آهي. سندس عمر هاڻي پنجيتاليهه سال ٿيندي. هو جيتوڻيڪ اترسنڌ ۾ هڪ فوج جو مهندار هو، پر ان هوندي به هن سر چارلس نيپئر جي دشمنيءَ واريءَ اڳرائي خلاف ڪو به قدم نه کنيو هو. هن پنهنجي پيءُ کي اها به صلاح ڏني هئي ته، گهر جي ماڻهن کي خيرپور کان ٻاهر نه موڪليو وڃي ۽ ساڳئي وقت مير رستم خان جي حيدرآباد پڄي وڃڻ وقت به هن پنهنجي پيءُ سان گڏ وڃڻ کان بلڪل نابري واري هئي. هن ڪڏهن به پڇنديءَ سارو انگريز جنرل کي ناراض ٿيڻ جو موقعو نه ڏنو هو. سندس پيءُ ۽ ڀائرن جي قيد ٿي وڃڻ کان پوءِ هو پنهنجي ماءُ، مير رستم خان جي بيوهه ۽ خاندان جي ٻين عورتن سان ٻڙديڪا مان لنگهندي، مرين ۽ مزارين وٽ ڪي ڏينهن ترسيو هو، جن سندس بدقسمتيءَ تي ترس کائي کيس پناهه ڏني هئي. ڪجهه سالن کان پوءِ هو ملتان

ھليو ويو، پر انهيءَ جي سيڪ حاڪم به ڪيس شهر ۾ اندر گهڙڻ کان منع ڪئي. پر ڪيس اها اجازت ڏنائين ته سرحد تي ڪنهن ڳوٺ ۾ پلي وڃي رهي، ۽ آتيئي هو اڃا تائين رهيو پيو آهي. مير عليمراد تي جيڪا ڪميشن ويٺي هئي انهيءَ ۾ هو پاڻ لنگهي آيو ۽ گرفتاريءَ جو به خيال نه ڪيائين. اتي اچي اهڙي ته سادگيءَ ۽ دل لڳائيندڙ نموني ۾ شاهدي ڏنائين، جو سڀني ماڻهن جي دل ۾ سندس لاءِ عزت پيدا ٿي ۽ هو سندس ساراهه ڪرڻ لڳا. انگريز گورنمينٽ سندس ڪيل گناهن جي پاداش ۾ ڪيس پنج سؤ رپيا مهينو پينشن منظور ڪري ڏني، جا هن وٽڻ کان نابري واري ۽ چيائين ته اها رقم سندس ۽ سندس خاندان جي ماڻهن لاءِ بلڪل اڻپوري آهي. ساڳئي وقت هن انهيءَ خيال کان به انڪار ڪيو جو ڪنهن ڏوهه جي مٿس تهمت مڙهي ۽ ڪيس پوءِ پينشن ڏني وڃي. اها سندس لاءِ بيعزتيءَ جو باعث ٿيندي. اهو اتوَ محمد حسين جنهن کي اسان سندس ملڪ مان تڙي ڪڍيو، ۽ هو پنهنجي خاندان جي زالن سان هڪ پناهگير وانگر ڏڪا کائيندو رلندو رهيو. تنديڙن اميرن جي مير رستم خان ۽ مبارڪ خان جي اولاد مان هئا تن کي سرچارلس نيپئر، مير علي مراد جي حوالي ڪري ڇڏيو هو، جنهن ڪيني ۽ ڏڪار سبب مٿن هر ڪنهن قسم جا ظلم ۽ زيادتيون روا رکيون. نتيجو اهو نڪتو جو اهي بک ۽ اُڃ، تنڌ ۽ اگهاڙپ ۾ پنهنجي زندگي بسر ڪرڻ لڳا. هنن جيڪو سر چارلس نيپئر کي ياداشتنامو موڪليو هو، تہ سندن حالت اهڙي ته خراب آهي جو انهيءَ کان سندن لاءِ بهتر آهي ته مري وڃن. علي مراد جو هڪ معمولي نوڪر به سندن حالت جي ڀيٽ ۾ آرام سان آهي ۽ خوشحال گذاري ٿو. انهن مان به ڪيترا ته گذاري ويا آهن ۽ باقي جيڪي رهيا آهن، انهن لاءِ جيڪڏهن انگريز سرڪار وچ ۾ نه پوندي، ته اهي بکن وگهي، انهن ظلمن ۽ زبردستين جو شڪار ٿي مري ويندا.

”هي اهي سؤٽ ۽ پاٽنيا آهن، جن جو سؤٽ ۽ چاچو حڪومت جو مالڪ هئڻ ڪري آزاد آهي، پر آهي پنهنجن جو ويري.“

حيدرآباد ۾ قيد ٿيل ميرن جي ڪي گهٽ چاڻ آهي، مير نصير خان، صوبدار خان ۽ صوبدار جو وڏو پٽ فتح علي جهان ڇڏي ويا آهن. ميرپور جو مير شير محمد خان لاهور ۾ آهي ۽ هو سڪن واريءَ جنگ جي عرصي ۾ سڄي وقت اتي رهيو. هن اتي پنهنجيءَ تلوار سان اسان جي دشمن جي مدد ڪئي هئي، پر فقط انهيءَ ڪري جو ڪيس سندس گهر مان تڙي باهر ڪڍيو ويو هو. غلام عليءَ جو پٽ مير محمد خان ۽ سندس پاٽنيا يعني ته مير نور محمد ۽ مير نصير خان پٽ اڃا جيئرا آهن. اٺ سال ٿي ويا آهن، جو ڪين سندن خاندان کان ۽ ويجهن عزيزن جدا ڪيو ويو آهي. نور محمد جي وڏي پٽ شهداد خان کي سورت جي قلعي ۾ هڪ معمولي ڌوهاري وانگر قيد ڪيو ويو آهي، چاڪاڻ ته مٿس اها تهمت هئي ته هن ڪئپٽن اينس کي قتل ڪيو هو، آخر گورنر جنرل کيس بچاءَ ۾ ڳالهائڻ جي اجازت ڏني. ٢٠- مئي ١٨٤٨ع تي ڪورٽ منعقد ٿي جي اڳيان مقدمو هلايو ويو ۽ پوءِ کيس عزت سان بري ڪيو ويو. اهو اٿو انگريزن جو انصاف! پنج سال هڪ قيدي شهزادي کي معمولي ڌوهاريءَ وانگر جيل ۾ رکي ۽ پوءِ کيس باعزت بري ڪرڻ جي سزا ڏني ويئي. انهيءَ کان پوءِ ڪئي هيءُ ماڻهو سندن جند ڇڏين ها، پر نه. سورت جي ڇٽي پر وري به کيس پنهنجي گهر کان گهڻو پري بنگال جي اٺونڊز ۽ گنديءَ هوا ۾ اڇلايو ويو ظلم جي به هڪ حد ٿيندي آهي ۽ هيءُ انگريزي ظلم جو هڪ آخرين نمونو هو، جو انهيءَ شهزادي جي خلاف استعمال ڪيو ويو هو. ڇيو وڃي ٿو ته شهدد خان فقط ڪي مهينا اتي جيئرو رهيو ۽ پوءِ مري ويو. ڪلڪتي ڏانهن ويندي شهداد خان سان هڪ اهڙي

انگريز جي ملاقات ٿي، جو تمام وڏي عهدي تي فائز هو، ۽ هن هيءُ بيان سندس باري ۾ ڏنو آهي: ”مير شهداد خان سان منهنجي گفتگو اهڙيءَ طرح ٿي جهڙي هڪ اوچتو ماڻهوءَ جي ٿيندي آهي. حالتن موجب مون کي به ڪلاڪ اسٽيمر تي رهڻو پيو، ۽ جيئن ته هو مون کي هڪ عزت وارو، خوش پوشاڪ ڏيهي ماڻهو ٿي ڏسڻ ۾ آيو، انڪري مون ساڻس ملاقات ڪرڻ گهري. مون کيس وڃي سلام ڪيو، جنهن جو هن نهايت فهميدي نموني سان، جو اوير جي ملڪن جي عام عادت آهي، سلام جو جواب ڏنو. جيتريقدر مون کي يادگيري آهي ته مون کانئس سندس سفر متعلق پڇيو ۽ پوءِ اسان ٻنهي ٻاڦ جي طاقت ۽ ان تي هلندڙ مشينن بابت ڳالهه ٻولهه ڪئي. آخر هن مون کان پڇيا ڪئي ته هينري پاٽنجر ڪڏهن موٽي ايندو؟ هن وڌيڪ ٻڌايو ته پاٽنجر سندس ۽ سندس خاندان جو دوست آهي، انڪري کيس ساڻس ملاقات ڪرڻ جي وڏي خواهش آهي. هن مون کان سنڌ بابت ۽ پڻ مير علي مراد خان بابت ڪي سوال به ڪيا. جيئن ته آءٌ ڪلڪتي ۾ رهيو هوس، ۽ ميرن کي سوار ٿيندي ڏٺو هوم، انڪري وري ڪلڪتي بابت ڳالهه ٻولهه ٿيڻ لڳي. هن پوءِ مون کان پڇيو ته سرچارلس نيپئر ڇا ڪري رهيو آهي ۽ سندس باري ۾ چيائين ته هو هڪ بهادر جرنيل آهي. هن اهو خيال ظاهر ڪيو ته سرچارلس نيپئر هڪ سنو ماڻهو ٿي سگهي ها، جيڪڏهن کيس هتي جي ماحول جي خبر هجي ها ۽ ماڻهن جي ٻوليءَ، رهڻي ڪرڻيءَ ۽ ريتن رسمن کان واقف هجي ها؛ ساڳئي وقت اها به خبر ڪانه هئي، ته ميرن جا ڪهڙا حق آهن نه ته هو ڪڏهن به ساڻن اهڙي هلت نه ڪري ها. هينري پاٽنجر يا ٻين چالو معزز حضرات وانگر جيڪڏهن کيس ماحول جي خبر هجي ها، ته هو ڪڏهن به سندس خاندان کي نقصان نه پهچائي ها. اهو هو اسان جي گفتگوءَ جو متن. مون کي ياد آهي ته آءٌ انهيءَ مير

جي برداشت جي جذبي ۽ سخاوت تي حيران ٿي ويو هوس، ڇاڪاڻ ته هو هڪ اهڙي جرنيل جي ساراهه ڪري رهيو هو، جنهن سندس حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو هو. ٿي سگهي ٿو ته ڪيس (سرچارلس کي) به انهيءَ رواداريءَ جو احساس ٿيو هجي. شهداد جي انهن لفظن کي نيپئر جي اڪرن سان پڙهيو ۽ فيصلو ڏيو ته ڪهڙا اڪر اسان جي مذهب جي اصولن سان وڌيڪ ملي جُلي اچن ٿا. ”پنهنجي دشمن کي پيار ڪريو انهن کي دعا ڪريو جي اوهان کي پٽين ٿا، ۽ انهن سان چڱائي ڪريو جي اوهان کي ڌڪارين ٿا.“ سرچارلس نيپئر کي رڳو انهيءَ ڳالهه تان ڪاوڙ لڳي هئي، جو هنن ميرن ڪيس ڪيل درخواست ۾ عيسيٰؑ جي نالي تي رحم جي درخواست ڪئي. ڇا، ڪيس اها خبر نه آهي ته مسلمان عيسيٰ عليه‌السلام کي هڪ وڏو پيغمبر ڪري ٿا مڃين ۽ ڪيس روح الله ڪري ڪوٺين ٿا. انهيءَ ۾ ڪا عجب عجب ڳالهه نه آهي، جو هو ڪرستانن کي هڪ اهڙي نالي سان درخواست ڪن ٿا، جنهن کي هو تمام گهڻي عزت ڏين ٿا. هاڻي ٻڌايو ته انهن پنهنجي مان ڪهڙو غير غير مهذب آهي. اهو جو نجات ڏيندڙ جي نالي تي رحم ٿو طلبي يا اهو جو رحم نٿو ڪري؛ جيڪو سندس نالي تي رحم جي درخواست رد ٿو ڪري، اهو سمجهو ته عيسيٰؑ کي ئي ٿو رد ڪري.

آخر ۾ انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ هي ٿورا اکر چوڻ ضروري آهن، ته سنڌ جي فتح نه فقط هڪ گناهه هو پر فرينچن جي ڏوڪ واري چوڻيءَ ۾ انهيءَ کان به وڌيڪ خراب يعني ته هڪ سياسي غلطي هئي. حيدرآباد جي قلعي ۾ جيڪڏهن سچ پچ به ڪروڙ رپيا هجن ها، جيئن سر اليگزينڊر برنس پٽ هنيو آهي يا لارڊ ايلنبرو جي چوڻ موجب نئين مصر جي چاندي جي چمڪندڙ لارَ اسان جي بمبئيءَ واري ضربخاني ۾ سڪن ڏاهڻ جي ڪم اچي ها، ته پوءِ مڙيئي خير

هو. چاڪاڻ ته زر جي لالچ ۾ انهن بدقسمت ماڻهن سان ٿيل ظلم جي باري ۾ هر ڪو ڪن بند رکيو ويٺو هو. ماڻهن ۾ ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ هوندو آهي، جو حرام جو هٿ ڪيل مال واپس ڪري، چاڪاڻ ته ڪنهن به قوم غلط نمونئي ۾ هٿ ڪيل نفعو ڪڏهن به واپس نه ڪيو آهي، پوءِ انهيءَ ۾ پيل ته ڪهڙي به قسم جون زيادتيون ڪيون ويون هجن. ميجر آڊوترام جو مثال ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو. ڪيس ۵ (پنج) لک انعام طور ڏنا ويا، پر هن ونڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. چاڪاڻ ته ڪيس اهو احساس هو ته انهن پئسن جي ڪري ٿي ميرن جي مثان تباهي مڙهي ويئي هئي. اهوئي سبب آهي جو هن آخر ۾ هڪ زبردست اپيل ڪري ڇڏي آهي. اها اپيل هڪ خراب ۾ خراب، انساني لوڀ جي جذبي کي ڪيل آهي، ۽ پڻ اسان جي پئسن گڏ ڪرڻ جي حرص کي آهي. بدقسمت سان يا بدقسمت سان، جيڪو چاندي جو چمڪاٽ سٽيو ويو هو، سو گلٽ ۾ بدلجي ويو. اسين پڙهندڙن کي گذارش ڪنداسين ته نيپئر جا اکر پڙهي ۽ پوءِ ان کي انهيءَ سچي فهرست سان ڀيٽين جا اسان هن گڏ رکي آهي:

"سنڌ جي آپت سان تعلق رکندڙ سڀني ماڻهن جي اها هڪ عام راءِ آهي، ته اها تمام گهڻو وڌي ويندي. سڀني ۾ سڀني ڪليڪٽر سمجهي ٿو ته اها پنجن سالن ۾ ڏهه لک پائونڊ ٿي ويندي. سا گڏ وقت اهو به ضروري نه آهي ته ڪو سرڪار جو خرچ وڌندو." انهيءَ راءِ کي رد ڪرڻ لاءِ سچن انگن اکرن پيش ڪرڻ کان اڳ، اسان کي ميرن جي آپت ۽ ان جي اڳاڙڻ جي طريقي تي تبصرو ڪرڻ ضروري ٿيندو. ائين ڪرڻ ۾ اسين سمجهون ٿا ته اسين پڙهندڙن کي مصر جي پراڻي چوٽي ياد ڏياري رهيا آهيون. چاڪاڻ ته اها پڪ آهي ته جنرل جي ڏيري گڏون پنهنجي اڳين متاري جانشين گڏون کي گڙڪائي ڇڏيو آهي ۽ مال اوتري جو اوترو رهيو!

سنڌ جي ايراضي ۴۵۰۰۰ چورس ميل ٿيندي ۽ انهيءَ جو پنجون حصو مير عليمراد جي ملڪ آهي. آدمشماريءَ جي به عجيب نموني ڳڻپ ٿي آهي. هاڻي جيڪو نمون مقالو ”ڪلڪتا ريويو“ ۾ ڇپيو آهي تنهن موجب انگريزن جي هٿ هيٺ سنڌ ۾ ۵۲۵۰۰۰ ماڻهو رهن ٿا ۽ ان ۾ جيڪڏهن هڪ ڀاڱي آڻ مير عليمراد جي رعيت ڳڻيون (چاڪاڻ ته سندس ملڪ ايڏو آباد ڪونهي) ته پوءِ جملي آدمشماري ۶۹۰۰۰۰ ٿيندي. انهيءَ موجب هرهڪ چورس ميل ۾ ڳڻپ جي لحاظ کان پندرهن ماڻهو في چورس ميل ۾ ايندا. آدمشماري تي نظر ڪرڻ سان اسان کي انهيءَ ملڪ جي آباديءَ ۽ ان جي حالت جو پورو پورو اندازو ٿي سگهي ٿو.

قسمت سان اسان کي سنڌ جي ماڻهن بابت ٻهريون دفعو هڪ صحيح فهرست ملي آهي جا اسان پڙهندڙن اڳيان رکون ٿا. جنهن ۾ جدا جدا جنسن جي ورهاست به ڏيکاريل آهي:

سنڌ جا مير هڪ اهڙي ملڪ تي حڪومت ڪندا هئا، جنهن جي ايراضي ۴۵۰۰۰ چورس ميل هئي، ۽ انهيءَ جو آدم ٻارنهن لک کن هو. جنهن جو مطلب آهي ته هر چورس ميل تي چوويهه ماڻهو رهندا هئا. هاڻي اهڙو ملڪ جنهن جي ابتري چڙي آبادي هجي، انهي ڇهن لکن کان مٿي محصول حاصل ڪرڻ ڪو ڏکيو ڪم ڪو نه هو. سنڌ جي آدمشماري برٽش انڊيا جي آدمشماري جو هڪ ڀاڱي چورانوي حصو هو، ۽ ساڳئي وقت ان جي ايراضي برٽش انڊيا جي هڪ ڀاڱي ڏهه هئي. اهو ملڪ جيڪر هڪ آباد ڪئليفورنيا ٿي سگهي ها، ۽ سر چارلس نيپئر جي خواب جو تعبير به ٿي وڃي ها. (پر اڃين نه ٿي سگهيو).

هاڻي اچو ته انهن سڌارن تي بحث ڪريون جي اسان جي حڪومت وڏيڪ آپت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيا هئا. ميرن جي وقت ۾ سنڌ، جدا جدا پرڳڻن يا صوبن ۾ ورهائي ويئي هئي، جي وري ٽپن يا ضلعن ۾ ورهايل هئا. هرهڪ پرڳڻي تي

هڪ سزاوال يا وڏو ڪليڪٽر مقرر ڪيل هو، جنهن کي هڪ خزانچي ۽ انن-ڏهن گماشتن ۽ سپاهين جي جماعت مدد لاءِ ڏني ويئي هئي. ٽپي تي وري ڪاردار رکيل هو، جنهن کي پڻ زيردستن جو هڪ ننڍو عملو ڏنل هو، پر اهو هو سزاوال جي زيردست. انهن عملدارن کي چڱو پگهار ڏنو ويندو هو، خاص ڪري سزاوال کي، جي گهڻو ڪري سٺي خاندان مان هئا ۽ چڱي لياقت رکندڙ هئا، کين پنج سو رپيا پگهار ڏنو ويندو هو، جنهن سان آهي سنڌ جهڙي هڪ غريب ملڪ ۾ فراغت سان گذاريندا هئا. سال ۾ ٻه دفعا لاباري جي وقت يعني ته بهار ۽ سرءُ جي موسم ۾ هرهڪ مير جو مخفي ماڻهو، عيوضيءَ جي حيثيت ۾ سندس ملڪ ۾ وڃي پهچندو هو، ۽ اتي وڃي سزاوال کان حساب ڪتاب وٺندو هو. جيڪا به غلطي وغيره هوندي هئي اها نيڪ ڪندو هو، ۽ ماڻهن جي درخواستن تي به انهيءَ وقت غور ڪري فيصلو ڪيو ويندو هو. هي خاص عيوضي ميرن جو مائٽ هوندو هو ۽ اهو سندس فرض هو ته ڏسي ته ماڻهن تي ظلم ۽ زيادتي ته نٿي ٿئي. چاڪاڻ ته هاريءَ ناريءَ تي جيڪڏهن ڪنهن هڪ هنڌ تي ظلم ٿيندو هو، ته پوءِ هو انهيءَ امير جو ملڪ ڇڏي وڃي ٻئي جون زمينون وسائيندو هو. انهن عملدارن کي ۽ پڻ سزاوال ۽ ڪاردارن ۾، جي نوڪري ۾ هئا، هڪ اٽلي خاصيت اها هئي جو هو ماڻهن کي چڱيءَ طرح سڃاڻندا هئا. انهن جي روزگار جي ذريعي، انهن جي عادتن ۽ پڻ انهن جي اٿ ويهه کان به هو واقف هوندا هئا. جيئن ته اهي سڄي عمر اتي رهندا ٿي آيا ۽ اتي جي ٻولي وغيره کان به واقف هئا، انڪري رعيتي ماڻهو ساڻن ڪا ٺڳي يا دولاب نه ڪري سگهندا هئا، جا هو هڪ ڌارئين يا پرڏيهي ملڪ جي ماڻهن سان ڪندا آهن. اسين پاڻ کي ڪيڏو به ڪٽي پڌايون، پر اهو قبول ڪرڻو پوندو ته ميرن جي انهيءَ روينيو آفيسرن جي هٿ هيٺ ماڻهو خوشحال گذاريندا هئا. وڏو فائدو ڪاتيدار کي

اهو هو، جو سيني فصلن تي ڍل ٻه ڪانئن جنس ۾ ورتي ويندي هئي. فقط تماڪ، ڪمند ۽ ڀاڄين وغيره تي، جي گهڻو ڪري شاهوڪار ماڻهو پوکائيندا هئا، روڪڙ ۾ ڍل ورتي ويندي هئي. انهيءَ ڪان سواءِ ٻين سيني زمينن تي سرڪاري حصو جنس ۾ ورتو ويندو هو. جنهن ۾ ڍل جو حصو موسم جي آپت جي آڌار تي ورتو ويندو هو، ۽ زمين جي ايراضي موجب نه اڳاڙيو ويندو هو. ٻنيءَ وقت هڪ ٿورو حصو ڪاسگيءَ جي نالي سان، وڏن زميندارن کان ورتو ويندو هو. ڏٺو ويندو ته سرسري طور سرڪاري حصو آپت جو ٻه پاڱي پنج يا هڪ پاڱي ٻه وچي بيهندو هو، جو هاڻي اتر-اولهه واري علائقي ۾ زمين جي مقرر ڪيل ڍل جي برابر آهي.

هاڻي اچو ته ڏسون ته ٽيپٽر انهيءَ نظام ۾ ڪهڙا سڌارا آندا. سڀ کان پهرين سزاوال جنهن جي آزمودي ۽ صلاح انگريزن کي ملڪ جي واءُ سواءُ کان واقف ڪيو هو، تنهن جو عهدو گهٽائي ڪيس ڪاردار بڻايو ويو. ڪين جيڪو پڳهار ميرن وٽان ملندو هو، انهيءَ کي گهٽائي پهرين هڪ پاڱي پنج ۽ پوءِ هڪ پاڱي ڏهه ڪيو ويو، ۽ سندن عهدن تي يورپي ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا، جن کي ڪابه تربيت وغيره نه ڏني ويئي هئي. اهي اينٽريڪدر ته اڇاڻ مقرر ڪيا ويا، جو ڪين فصلن بابت ڪابه خبر ڪانه هئي. اڳين ڪاردارن جو پڳهار به گهٽائي اڌ ڪيو ويو هو، ۽ ڪين ۽ سزاوالن کي بنان ڪنهن امتياز جي بي اصول بدمعاش ڪري تصور ڪيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح ٿوري وقت ۾ اشراف ماڻهن کي چونڊي ڪڍيو ڪڍيو ويو، ۽ سندن جاءِ تي اهڙا هيڄي مقرر ڪيا ويا، جن کي فقط ڪمائيءَ جي لڳي پيئي هئي. نتيجو اهو نڪتو جو آهي رعيت کي بنان ڪنهن ڊپ ڊاءِ جي تمام گهڻو ڦرڻ لڳا، انهيءَ کان پوءِ هڪ عالمگير ڏڳيءَ اچي منهن ڪڍيو. رستن تي بدمعاشن جون قطارون پنهنجي جي پوشاڪ پهري، ماڻهن ۾

سرڪاري نوڪر هجڻ جي وجهڻ لڳا. مارشل‌لا لڳل هو، جنهن جي ڪري فقط تهمت لڳڻ سان ماڻهو سخت عذاب ۾ اچي ويندو هو. سزائون ڏاڍيون ڳريون رکيل هيون، جنهن ۾ معمولي سزا ڏهن، پندرهن ۽ ويهن هزارن رپين تائين هوندي هئي. ان ساڳ گڏ زنجيرن ۾ جڪڙجي قيد ٿيڻ جي به سزا ڏني ويندي هئي، جنهن جو مدو سٽن يا ڏهن سالن کان به مٿي هوندو هو. اهي سزائون بروقت عمل ۾ آنديون هيون، انڪري ماڻهن جي عمل آنديون هيون، انڪري ماڻهن جي سخت بيعزتي ٿيندي هئي. جيتوڻيڪ اپيل وغيره جو به حق ڏنل هو، ۽ اهو به ضروري ڪونه هو، ته سيني جي اپيل تي غور ڪيو وڃي. ميرن جي دزر ۾ روينيو (ڍل) جو حساب ڪتاب هڪ خاص مهيني ۽ پورو ڪيو ويندو هو. پر هاڻي ته موسم پٺيان موسم گذري ويئي آهي، پر اڃا تائين ڪابه سيٽليمنٽ نه ٿي سگهي آهي. سزائون ڏاڍيون سخت هيون ۽ جيئن ته يورپي حاڪم اڻجاڻ ۽ بي آزمودگار هئا، انڪري ڪاردار ۽ سندن زبردست، ماڻهن کي قرض ۾ چرواڳ تي پيا. ساڳئي وقت ڪاتيدارن تي روينيو في به مقرر ڪئي ويئي هئي، جنهن جو نرخ سيني کان هڪجيترو اڳاڙيو ويندو هو. انهيءَ نيئن ڍل مڙهڻ ۾ زمين جي خاصيت، ۽ ان جي ايراضيءَ ۽ پڻ پاڻيءَ جي سهولت يا موسم وغيره جو ڪوبه خيال نه ڪيو ويندو هو سيني کي هڪجيتري ڍل ڏيڻي پوندي هئي. ٿورن ايڪڙن جي زميندار کان به ساڳي ڍل ورتي ويندي هئي، جا دو آبي ۾ سٺي زمين جي هڪ تمام کان وصول ڪئي ويندي هئي. درخواستن ۽ عرضداشتن تي ڪوبه غور وغيره نه ويندو هو. ”سڀ ريون بوڙ ڪاريون جي اصول تي عمل ڪيو ويندو هو.

سنڌ کي نئين حڪومت مان جيڪي ڪجهه هڙ حاصل ٿيو، اهو اسان ڏسي ورتو هاڻي اچو ته، حساب ڪتاب ڪري ڏسون. چاڪاڻ ته اسين سر چارلس نيپئر جي ڪيل پيشنگوئي کي داد

ڏيئي سگهون ٿا. جنهن ڇيو هوتہ سنڌ جي آپت پنجن سالن ۾ ڏهن لکن تائين پهچي سگهندي! هن گڏ ڏنل شيڊيول مان پڙهندڙن کي پتو پوندو تہ انهيءَ حساب تي ڪيتريقدر اعتبار ڪري سگهجي ٿو. هن معامليءَ ۾ ڏنل بيانن کي حساب ڪتاب ذريعي غلط ثابت ڪري سگهجي ٿو، پر جتي حساب ڪتاب جي ضرورت نہ آهي، اتي ٿي سگهي ٿو تہ اهي بيان صحيح هجن!

سال	آپت	خرچ	تفاوت
۱۸۴۳—۴۴	۹۳۷۹۳۷	۷۶۶۲۹۷۹	۶۷۲۵۰۴۲
۱۸۴۴—۴۵	۲۷۴۰۷۲۲	۵۸۵۴۲۰۶	۳۱۱۳۴۸۴
۱۸۴۵—۴۶	۲۸۰۰۸۱۷	۶۸۳۰۹۸۴	۴۰۳۰۱۶۷
۱۸۴۶—۴۷	۲۶۹۱۸۷۰	۶۵۴۷۲۷۲	۳۸۵۵۴۰۲
۱۸۴۷—۴۸	۳۰۳۰۲۳۰	۵۴۴۳۵۵۹	۲۴۱۳۳۲۹
۱۸۴۸—۴۹	۲۹۲۳۵۱۵	۴۸۳۰۵۰۴	۱۹۰۶۹۸۹
۱۸۴۹—۵۰	۲۹۸۳۷۵۰	۴۳۹۲۴۲۰	۱۴۰۸۶۷۰
			۲۳۴۵۳۰۸۳

يا

۲۳۴۵۳۰۸ پائونڊ

انهيءَ ۾ باقاعدي فوج جو پگهار ۽ الائونس شامل نہ ڪيل آهي جي سنڌ ۾ ٻوءِ عام فوجن ۾ ملايا ويا.

استيٽيڪل آفيس

۱۱- آگسٽ ۱۸۵۱ع

سنڌ کي والارڊ جي وقت کان وٺي ستن سالن اندر اسان هندستاني حڪومت کان ادائي مانين (۲۵ لک) قرض وٺي انهيءَ جي انگ کي وڌائي ڇڏيو آهي. ڇا اهو اسين انهيءَ بي انصافي جي بدلي ۾ نہ لوڙهي رهيا آهيون، جا اسان سنڌ ملڪ ۽ ان جي اميرن سان روا رکي هئي. اسان کي ٻڌايو ويو هوتہ هندستاني حڪومت کي آپت جي خيال کان ڇاهيو ويندو، پر هتي تہ مورگهو

٢٥ لکن جو متس بار وڌو ويو آهي. انهيءَ تي جيتوڻيڪ ناراضپو به ڏيکاريو ويو آهي، پر ان هوندي به هڪ ملڪ کي ڦهائڻ لاءِ سندن آپت تي ايڏو بار وڌو وڃي ٿو. اسان کي هوئڻ به سيڪنهن قسم جون سهولتون سنڌ ۾ ملنديون ڏيرن، ۽ ٻئي سرحد جي معاملي ۾ به اهو فائديمند هو. هاڻي ٻڌايو ته ٢٥ لکن جي اجائي خرچ جي ڪري هندستان جي سڌاري تي ڪيڏو نه اثر پيو هو؟ انهيءَ رقم سان جيڪر نوان واهه کوٽجي وڃن، ۽ نيون ريلون پکڙجي وڃن ها. انهيءَ معاملي تي پهرين ته منچيسٽر ۽ لورپول جا واپاري يا ”دڪاندار“ جيئن سر چارلس نيپئر کين سڏيو آهي، سوچين ۽ سمجهن ته هندستان جو ڏڌهن ڪهڙو حال ٿيندو، جڏهن انهيءَ کي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کان ڇڏائي، هڪ غير جوابدار وزارت جي حوالي ڪيو ويندو. اها وزارت به اهڙي جنهن جو هرهڪ قدم بي انصافيءَ ۽ بي ايمانيءَ تي ٻڌل هوندو ۽ جي هرهڪ ڳالهه کي پنهنجي گندي ۽ لوڀ سان پريل بي اصول مطلب لاءِ نيڪ سمجهي روا رکندا.

ضميمو -١

ميجر ڊائوننگ جي ڪليل کھر ۾ جو آبوءَ ۾ هو، ٿرماميٽر جي انگن اکرن ۾ ڦيرگھير، مهينو اپريل ١٨٤٠ع.

تاريخ	صبح	منجهند	٣ بجي منجهند	شام	رمارڪ
١٦	٧٢	٧٦	٧٩	٧٧	صاف آسمان، هلڪو واءُ
١٧	٧٢	٧٦	٧٩	٧٧	صاف آسمان، واءُ مٺيرو
١٨	٧٦	٨٠	٨٣	٨١	صاف آسمان، واءُ مٺيرو
١٩	٧٨	٨٢	٨٥	٨٢	صاف آسمان، تيز هوا
٢٠	٨٠	٨٥	٨٨	٨٦	صاف آسمان، ٿار- هلڪو واءُ
٢١	٨٢	٨٦	٩٠	٨٨	صاف آسمان، ٿار- هلڪو واءُ
٢٢	٨٢	٨٨	٩٠	٨٧	صاف آسمان، ٿار- هلڪو واءُ
٢٣	٨٢	٨٨	٩٠	٨٧	صاف آسمان، ٿار- هلڪو واءُ
٢٤	٨٠	٨٦	٨٨	٨٦	صاف آسمان، ٿار- هلڪو واءُ
٢٥	٨١	٨٧	٩١	٨٦	صاف آسمان، معتدل واءُ
٢٦	٨٠	٨٨	٩١	٨٨	صاف آسمان، وچولي هوا
٢٧	٧٩	٨٧	٨٩	ساڍا ٨٤	صاف آسمان، تيز هوا ۽ رات جو طوفان
٢٨	٧٨	٨٣	٨٦	٨٢	صاف آسمان، تيز هوا
٢٩	٧٤	٨٢	٨٣	٧٩	صاف آسمان، ٿڌو واءُ
٣٠	٧٣	٨١	٨٤	٨١	صاف آسمان، هلڪو واءُ

هن فهرست ۾ پڻ آبوءَ جي نظاري لاءِ، جو ڪتاب جي منڍ ۾ ڏنل آهي، آءٌ پنهنجي دوست مسٽر وليم اسٽراچي، جو راجپوتانا ۾ گورنر جنرل جي ايجنٽ جو اسسٽنٽ هو، ٿورائتو آهيان.

ضميمو - ١

ابوءَ ۾ ميجر ڊائوننگ جي ڪليل گهر ۾ رکيل ٿرماميٽر جي انگن ۾ ڦيرگهير- مهينو مئي ١٨٠۴ع

تاريخ	صبح	منجهند	٣ بجي	شام	رمارڪ
١	٧٦	٨٣	ساڍا ٨۴	٨٥	سخت واءُ- صاف آسمان
٢	٨٣	ساڍا ٨٨	٩١	٨٧	تکيون ۽ گرم هوائون
٣	٨٩	٨٩	ساڍا ٩٢	ساڍا ٨٩	ٿئون چند- گرم هوائون
۴	٧٩	٨٦	٨٩	٨٦	اوڀر کان ٿڌي ۽ وٽندڙ هوا
٥	٧٦	٨٣	ساڍا ٨۴	٨٢	گهميل واءُ
٦	٧٢	٨٣	٨٦	٨۴	ٿڌو ۽ ڦڙت واءُ- اوڀر ۽ ڏکڻ کان
٧	٧٥	٨٢	٨٦	٨٣	چست ٿڌو واءُ
٨	٢۴	٨٠	٨٢	٨٠	اوڀر ۽ ڏکڻ کان ٿڌي واءُ ۽ ٿورو مينهن
٩	٧٢	٨١	٢۴	٨٣	سخت واءُ- رات جو طوفان ۽ مينهن
١٠	٦٥	٨٥	٨٦	٨٢	٥ بجي - ڇگيرڙا وسڪارا
١١	٧۴	٨٧	٨٩	٨٦	سانتيڪو صبح - ١٠ بجي هير لڳي
١٢	٧٧	٨٩	٨٩	٨٧	صبح جو گهٽ- شام جو هير
١٣	٨٠	٩٠	٩١	٨٨	واري تي اولهه جو واءُ
١۴	٨١	٨٩	ساڍا ٩٠	٨٧	واري تي اولهه جو واءُ
١٥	٧٩	٨٦	—	٧٨	ٿڌڙو ماحول
١٦	٧٥	٨۴	٨٥	٨٢	ٿڌڙو ماحول
١٧	٧٣	٨۴	٨٦	٨٢	وٽندڙ هير
١٨	٧٣	٨٢	٨٥	٨٢	ٿڌي ۽ وٽندڙ هير

ضميمو-۱

ابوءَ ۾ ميجر ڊائونگ جي ڪليل گهر ۾ رکيل ٿرماميٽر جي انگن اکرن ۾ ڦيرگهير – مهينو مئي ۱۸۴۰ع.

تاريخ	صبح	منجهند	۳ بجي	شام	رمارڪ
۱۹	۷۱	۸۱	۸۴	۸۱	ڏکڻ اولهه کان سخت ۽ ٿڌي هوا
۲۰	۷۱	۸۰	۸۴	۸۱	ڏکڻ اولهه کان سخت ۽ ٿڌي هوا
۲۱	۶۹	۸۰	۸۳	۸۱	ٿڌي هوا ۽ ڏکڻ اولهه افق تي ڪڪر
۲۲	۶۸	سادا ۸۱	سادا ۸۴	۸۲	تيز ڏکڻ اولهه جي هوا
۲۳	۶۹	۸۱	۸۴	۸۱	اولهه ۽ ڏکڻ اولهه کان هري ۽ سخت واءُ
۲۴	۶۹	۸۰	۸۵	۸۱	ساڳي پر گهٽ تيز
۲۵	۷۳	۸۲	سادا ۸۵	۸۲	صبح سانتيڪو، منجهند جو اولهه ۽ ڏکڻ اولهه کان هوا
۲۶	۷۴	۸۴	۸۶	۸۲	رات جو هلڪو ڏرتي جو ڏيڻ
۲۷	۷۳	۸۲	۸۶	۸۲	گهٽو واءُ نه
۲۸	۷۳	۸۲	۸۶	۸۳	وڻندڙ ڏکڻ اولهه جي هير
۲۹	۷۸	سادا ۸۲	سادا ۸۴	۸۲	— —
۳۰	۷۵	۷۸	سادا ۸۲	۸۰	ڏکڻ جي ٿڌي هوا
۳۱	۸۲	۷۹	سادا ۸۲	سادا ۸۰	— —

ضميمو-١

ابو ۾ ٿرماميٽر جو حساب - جون ١٨۴٠ع

تاريخ	صبح	منجهند	٣ بجي	شام	رمارڪ
١	٧٣	٧٩	ساڍا ٨٢	—	ڏکڻ جي ٿڌي هوا ۽ جهڙ
٢	٧٣	٧٩	٨٣	—	ساڳيو - پر شام جو گهٽ
٣	٧٣	٨۴	ساڍا ٨٦	—	ڪڏهن ڪڏهن ڏکڻ جو واءُ - گهٽ - جو اولهه ڪان هوا
۴	٧٦	٨٢	٨۴	—	صبح جو هوا بند - منجهند جو گوڙ - شام ٿڌي
٥	٧٨	٨٥	٨٦	—	ڏينهن جو هوا بند - منجهند جو گوڙ
٦	٧٨	ساڍا ٨٦	٩٠	—	ساڳيو
٧	٨٠	٨٩	٩٢	—	هلڪي اولهه جي هوا - ٽورن ڪلاڪن لاءِ جهڙ
٨	٨٣	٨٩	ساڍا ٩٢	—	— —
٩	٨١	٨٩	٩٠	—	اولهه ۽ ڏکڻ اولهه ڪان تازي هوا
١٠	٨٠	٨٦	٨٨	—	گوڙ سان مينهن - جنهن جي ڪري ٿرماميٽر هڪدم ڏهه ڊگريون هيٺ ٿي ويو.
١١	٧٥	٨٢	ساڍا ٨٣	—	ڏينهن جو ماٺ پر ٿڌي هوا - نوين بجي رات جو گوڙ ۽ سڄي رات مينهن
١٢	٧٢	٧٧	٨٣	—	صبح جو جهڙ - سڄو ڏينهن ٿڌڪار
١٣	٧٢	٧٧	٧٩	—	ابو ڇڏي ٥ بجي سروهي

۱۴	—	۹۴	۹۶	—	پهتس جو ميدانن ۾ آهي— اتي ٿرماميٽر وڏي وڃي ۹۶ ڊگرين تائين پهتو يعني ته ابو کان ۱۷ ڊگريون مٿي

منجهند جو اتي هڪ تنبو ۾ کليل جاء جي وچ ۾ ڇهه ڊگريون فهرنيٽ جو فرق آهي. ۱۸۴۰ع جي ۵۹ ڏينهن جي حساب ۾ ابوء ۾ گهٽ ۾ گهٽ درجه حرارت هڪ پاڱي ۷۶ ڊگريون رهيو، ۽ وڌ ۾ وڌ ۸۶ ڊگريون. انهيءَ موجب ۾ پاڱي ڏهن فرق نڪتو. جيئن ته ان وقت آبهوا گرم هئي، انڪري مٿين فهرستڪي اتي جي آبهوا جو پيمانو نٿو وني سگهجي. پر گهٽو ڪري سيني حالتن ۾ ابوء جي هوا ميدانن کان ۱۵ ڊگريون ٿڌي آهي.

نڪي تلاء تي رکيل ٿرماميٽر جي رجسٽر ۾ داخلائون، جو ۱۸۴۱ع جي اونهاري ۾ اتي رکيو ويو هو. پوياڙيءَ جي چڪاس ٽين يا چئين بجي ورتي ويندي هئي، جو ڏينهن جو وڏي ۾ وڏو درجه حرارت سمجهيو وڃي ٿو. رات جو چڪاس نوين بجي ورتي ويندي هئي. مهينو اپريل ۱۸۴۱ع.

تاريخ	صبح	پوياڙي	رات	رمارڪ
۸	—	۷۸٫۷	۷۶٫۵	—
۹	۷۲	۸۱٫۵	۷۶	لڙاتيل
۱۰	۷۵	۹۷٫۵	۷۴	لڙاتيل
۱۱	۷۱٫۵	۷۸٫۵	۷۵٫۵	اولهه جي هوا
۱۲	۷۱٫۲	۷۷٫۳	۷۳٫۷	اوير جي هوا — جهڙ— چڻڪار ۱۱ بجي
۱۳	۶۹٫۵	۷۴٫۸	۷۰٫۸	جهڙاتيل
۱۴	۶۷٫۵	۷۵	۷۲٫۵	جهڙاتيل
۱۵	۶۷٫۷	۷۶٫۲	۷۲٫۵	—

تاريخ	سج ايري	پوياڙي	رات	
١٦	٧٢٫٥	٧٩	٧٦	اوپرجي هوا جهڙاتيل
١٧	٧١	٧٦٫٧	٧٣٫٣	—
١٨	—	٧٥٫٧	٧١٫٧	اولهہ جي هوا
١٩	٦٨	٧٥٫٥	٧٢	هوا بلڪل نہ
٢٠	٦٩	٧٦٫٧	٧٣٫٣	هوا بلڪل نہ
	رات ڏيڍ			
٢١	٧٦	٧٨٫٥	٧٦	ڳهاٽا ڪڪر، گوڙ ۽ ٿورو مينهن
٢٢	—	٧٥٫٥	٧٢٫٧	اوير ڪان واچ
٢٣	٧١٫٥	٧٠	٦٦٫٣	طوفاني هوا- گوڙ
	صبح ٠—٨			
٢٤	٧٢٫٥	—	٧١٫٥	—
٢٥	٦٩٫٥	٧٧	٧٤٫٣	—
٢٦	٧١	٠	٧٥	اولهہ جي تکي هوا
٢٧	٦٨٫٥	٧٦٫٥	٧٥	اولهہ جي تکي هوا
٢٨	—	٧٤٫٧	٧٤٫٧	اولهہ جي تکي هوا
٢٩	٧١	٧٤٫٣	٧١	٢ بجي اولهہ کان ڌوڙ جو طوفان
٣٠	٦٨	—	٧٣٫٣	اوير جو جهڙاتيل واءُ

مئي ١٨٤١ع

تاريخ	سج ايري	پوياڙي	رات	
١	٦٨	—	٧٦	
٢	٧٢٫٣	٧٨٫٨	٧٧٫٨	
٣	—	٧٩٫٥	—	تکي اولهہ جي هوا
٤	٧١	—	٧٥٫٣	
٥	—	٧٩	—	
٦	—	—	—	

٧	—	٧٨	—	
٨	٦٩٤٧	—	—	
٩	٧۴۴۵	٨٠۴۵	٨٠۴۵	
١٠	٧٦	—	—	
١١	—	—	—	
١٢	—	٨٢۴۵	—	تکي اوله جي هوا
١٣	٧۵	٨١۴٣	—	اوله جي بد لجندڙ هوا
١۴	—	—	—	
١۵	٧٦	٨١۴٦		جهڙاتيل - تورِي هوا
١٦	—	—	—	
١٧	—	٨۵	—	لڙهاتيل اوله جي هوا- پين بجي وسڪار
١٨	٧٧	٨۵		هوا بلڪل نہ
١٩	—	—		
٢٠	٧۵	٨٣۴۵		اوله جو واءُ
٢١	٧٧	٨۴		
٢٢	٧٦	٨٣		اوير جو واءُ
٢٣	٧٣	٨١		ڏکڻ اوير کان گهميل واءُ
٢۴	٧٣	—	—	
٢۵				
٢٦				
٢٧	٧١۴۵	٨٠		سخت گهميل اوير ۽ ڏکڻ جو واءُ
٢٨				
٢٩				
٣٠				
٣١	٧٧	٨٣	—	

جون ١٨۴١ع

تاريخ	سج اڀري	پوچاڙي	رات	رمارڪ
١	—	—	—	—
٢	۷٥	٨٢٤٥	—	—
٣	۷٣٤٥	٨٣	—	—
۴	۷۷٤٣	٨٣٤٥	—	—
٥	—	—	—	—
٦	—	—	—	—
۷	—	—	—	—
٨	—	—	—	—
٩	—	—	—	—
١٠	—	—	—	—
١١		٨۷٤٥	—	—
١٢	۷٣	٨٠	—	—
١٣	—	—	—	—
١۴	۷۴	٨٢	—	—
١٥	۷٦٤٥	٨١٤٥	—	—
١٦	۷۷	٨٠٤٥	—	—
١۷	—	—	—	—
١٨	۷١	۷٩	—	—
١٩	—	—	—	—
٢٠	۷٠	۷٩	—	—
٢١	۷٠	۷٩	—	—
٢٢	۷٢٤٥	—	—	—
٢٣	—	—	—	—
٢۴	۷٢	٨٠	—	—

٢٥	٧٤	٧٢٫٥	—	گهٽي هوا- چٽڪار
٢٦	—	—	—	لاڳيتو مينهن ۽ واچ
٢٧	—	—	—	لاڳيتو مينهن ۽ واچ
٢٨	—	٦٩	—	واچ
٢٩	—	٧٤	—	جهڙاتيل
٣٠	—	٧٦٫٥	—	جهڙاتيل

جولاءِ ١٨٤١

تاريخ	سج اڀري	پوچاڙي	رات	رمارڪ
١	٦٩	٧٥	—	جهڙاتيل
٢	٦٩	٧٥	—	اولهه جو واءُ-آسمان صاف
٣	٧١٫٥	٧٦	—	اولهه جو واءُ-آسمان صاف
٤	٧١	٦٥	—	هي ٽيمپريچر گروسڪر تي ورتو ويو جا ابوجي اوچيءَ اوچي چوٽي آهي.
٥	—	٧٥٫٥	—	—
٦	٧١	٧٦	—	—
		٩ بجي صبح		
٧	٧٢	٧٧	—	—
٨	٧٢	—	—	—
٩	—	—	—	—
١٠	—	—		ساڳي ڏينهن تي سيرشي پهچڻ تي، جو ميدانن ۾ آهي، گهر اندر ٿرماميٽر منجهند جو وچي ٢٤ ڊگرين کي پهتو. ڏس ۾ ايندو ته ابوءَ تي ۽ انهيءَ هنڌ جي حرارت ۾ ١٧ ڊگرين جو فرق هو.

نوٽ: صبح جو سج اڀرڻ وقت ٿرماميٽر کايل واءُ ۾ کهر کان ٦ ڊگريون گهٽ ڏيکاريون. آلي بلب وارو ٿرماميٽر سڪي

بلب جي ٿرماميٽر کان ڏهه ڊگريون هيٺ ٿي هو. تان جو جون جو مهينو شروع ٿيو. انهيءَ کان وٺي جولاءِ جي اٺين تاريخ تائين، لاچار اڌ فرق محسوس ٿي ٿيو.

باروميٽر جي اوچائي ابوءَ جي پاڙ ۽ ان جي چوٽيءَ وٽ هيٺئين موجب ڏٺي ويئي:

٨- اپريل انادورا ڳوٺ وٽ جو ابوءَ جي پاڙ وٽ آهي، ڇئن ڇڪاسن جو تت هيئن هو:

٢٨٫٩٦٧ بيروم ٩٠٫٦١ ٩٠٫٦٩

٩- اپريل نکي تلاءَ وٽ ڇئن ڇڪاسن جو تک:

٢٤٫٢٣٧ بيروم ٧٨ ٧٨

٥- جولاءِ گروسڪر وٽ اوچي ۾ اوچي چوٽي:

٢٤٫٤٨٠ بيروم ٧٥٫٥ ٧٥٫٥

٤- جولاءِ نکي تلاءِ وٽ ٽن ڇڪاسن جو تت:

٢٦٫٠٤٢ بيروم ٧٥٫٥ ٧٥٫٥

سمنڊ جي سنوت تي بيروميٽر جي اوچائي هيئن هئي:

٢٩٫٩٠٨ ٻٺر ٨٤ ڊگريون ٨٤ ڊگريون

انادورا سمنڊ جي سنوت کان ٩٦٨ فوٽ، نکي تلاءُ ٣٨٣٦ يا ٢٨٦٨ فوٽ ۽ گروسڪر ٥٦٢١ يا ١٧٨٥ فوٽ مٿي هئا.

نکي تلاءُ اپريل ۾ ١٥ ڊگريون انادورا کان ٿڌو هو، جو هرڪنهن ١٩١ فوٽن لاءِ هڪ ڊگري جي گهٽتائي ڏيکاري ٿو. گروسڪر وري نکي تلاءُ کان ٿڌو آهي، ۽ اتي هرڪنهن ١٧٨ فوٽن جي اوچائي لاءِ هڪ ڊگري جي گهٽتائي آهي. اڙيا ۽ اچل ڳڙهه نکي تلاءُ ۽ گروسڪر جي اوچائي جي اڌ جيترا مٿي آهي ۽ انهن جو درجه حرارت به انهن جي اڌ جيترو آهي. انهن ٻنهي شهرن جي وچ ۾ ستن ميلن جو فاصلو آهي.

ضميمو - ٢

آهي ڪو اهڙو جو هينئر لکپڙهہ ڪري ڏسي اسان ڪي پڌائي تہ اهي هندستاني حاڪم، جن جي اسان کان تڪليف پهتل هجي، يا جي سمجهن ٿا تہ ساڻن ظلم ٿيو آهي، سي ڪهڙو رستو اختيار ڪن. اسان سمجهون ٿا ڪوڙيون شاهديون يا هڪ ٻئي ڏانهن بدگماني يا ڪن ٻين سبن، انهن ماڻهن جي فيصلي تي اثر وڌو آهي، جن هندستاني شهزادن جي خلاف تمام سخت فيصلا ڏنا آهن. اسين اهو بہ گمان ٿا ڪريون، تہ جيڪي پاڻ کي هندستاني معاملي ۾ نهايت هوشيار ٿا سمجهن. اهي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ئي آهن. پر اهي بہ هندستاني شهزادن بابت افسوس جو اظهار ڪندي چون ٿا تہ متن مڙهيل فرضن جي ڪري هو عام طريقو اختيار نٿا ڪري سگهن، تہ پوءِ ڇا ڪجي. گمان ڪريو تہ اهي سڀ آفيسر جيڪي انهيءَ شهزادي جي دربار ۾ تمام وڏي عرصي لاءِ موڪليل هجن، ۽ اهي سڀيئي سندن حق ۾ هجن، تہ پوءِ اهڙن معاملن لاءِ اپيل جي ڪورٽ ڇونہ ٿي مقرر ڪئي وڃي، جا انهن جي معاملن جي وري نئين سر غور ڪري، يا تہ وري اهي معاملا پارليامينٽري ڪميٽين کي سپرد ڪيا وڃن، جي اڳيئي گهٽي ڪم سان سٿيون پيئون آهن. حقيقت هيئن آهي جو ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس پاڻ ئي اپيل جي عدالت ٿي سگهن ٿا، ۽ جيترو بہ انهن تي گهٽ ضابطو رکيو وڃي اوترو چڱو ٿيندو.

”ٽائيمس“ اخبار جي ايڊيٽر جي نالي

جناب! اسان توهان جي ۽ انگلنڊ جي پبلڪ جي اطلاع لاءِ هي عرض ٿا ڪريون، تہ اسان کي سنڌ جي ميرن هٿي

موڪليو آهي، تہ اسين سندن معاملو اوهان جي اڳيان پيش ڪريون، تہ جيئن ان جو ڪو تدارڪ ٿئي. اهي بدنصيب مير جي هاڻي حڪومت وڃائي ويٺا آهن، تن ڏاڍي ڪوشش ڪئي تہ هندستان ۾ سندن داد ٿئي، پر اتي وريو ڪي ڪين. انڪري سخت تڪليف ۾ اچي انهن اسان ڪي اوهان ڏانهن ڏياري موڪليو آهي. هتي پهچڻ کان پوءِ اسان سر رابرٽ پيل، هندستاني معاملن جي بورڊ آف ڪنٽرول ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس سان مليا آهيون، پر ڪنهن بہ اسان جي نہ ٻڌي. ايتريقدر جو هنن اسان جي معاملي ۾ ٻچا ڳاچا بہ ڪانہ ڪرائي، ۽ ائين ئي رُکو جواب ڏيئي ڇڏيائون. جيئن تہ اسان جا پئسا کپي ويا آهن، انڪري اسين انگلنڊ ۾ وڌيڪ عرصو ٽڪي نہ سگهون ٿا، ۽ واپس پيا وڃون، پر اسان جي خواهش آهي تہ اسان جو معاملو اوهان جي اخبار جي معرفت پبلڪ جي اڳيان رکيو وڃي، تہ جيئن اهي انهيءَ جي عيب صواب تي ويچار ڪري سگهن ۽ انهيءَ تي صاف دليءَ ۽ بنان ڪنهن رياءَ جي فيصلو ڏين."

انهيءَ خط جو نقل جو اميرن هندستان جي گورنر جنرل کي لکيو هو.

(فارسيءَ تان نقل)

"هندستاني صوبن جا گورنر جنرل.
نواب عاليجناب معلي القاب سر هينري هارڊنج بهادر،
شل تنهنجي حڪومت ۽ شاهوڪاريءَ جي باغ جا
گل تيز ٽندا رهن؛ شان ۽ دبدبو اچيو تو وٽ پناه وٺي؛ شل خدا توهان کي سلامت رکي، ۽ پنهنجي لطف جو مينهن اوهان جي مٿان وسائيندو رهي. گهڻن سلامن ۽ نيازن کان پوءِ عرض ٿو ڪجي تہ:

اوهان جي مبارڪ آمد جي ڪري، اسان کي اميد هئي ته اسان کي پنهنجي حضور ۾ گهرائڻ جو شرف بخشيو ويندو. پر جيئن ته ڪجهه وقت گذري چڪو آهي، ۽ اوهان ياد نه فرمايو آهي، انڪري اسين گذارش ٿا ڪريون، ته اسان کي انهيءَ عنايت کان سرفراز ڪندا، ته اهو اسان جي لاءِ خوشيءَ جو باعث ٿيندو. جيتوڻيڪ اسين انگريز سرڪار جا دوست هئاسين، پر جيڪي ظلم لارڊ ايلنبرو ۽ سر چارلس نيپئر اسان تي ڪيا آهن، سي اسين پائيون ٿا ته اوهان کان ڳجها ڪين هوندا. اسان کي تمام وڏي عرصي کان قيد ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ اسان ذهني طرح ڏاڍي تڪاليف سٺي آهي. پر ان هوندي به اسان کي انگريز حڪومت جي مهربانيءَ ۽ نوازش جي قوي اميد آهي.

خدا شل توهان کي وڏي ڄمار بخشي.

فقط ٢٥- شعبان ١٢٦٠هجري مطابق ٦- سيپٽمبر ١٨٤٤ع

مهر مير صوبدارخان مهر ميرمحمد خان مهر ميرمحمد نصيرخان

انهيءَ خط جو ترجمو جو هندستاني گورنر جنرل جي سيڪريٽري مسٽر ايف ڪوري سنڌ جي قيدي ميرن مٿان رکيل سپرنٽينڊنٽ کي لکيو هو.

تنهنجي خط جي جواب ۾ مون کي حڪم ڪيو ويو آهي، ته توکي اطلاع ٿو ڏيان ته گورنر جنرل ميرن کي بارڪپور ۾ ملاقات ڪرڻ جو شرف بخشڻ جو ڪو به ضرور نٿو سمجهي. ان جو مطلب اهو آهي ته گورنر جنرل صاف لفظن ۾ ٻڌائڻ ٿو گهري، ته هو ڪو به اهڙو لفظ انهن شهزادن سان نٿو ڳالهائي سگهي، جنهن موجب انهن جي حالت ۾ ڪو فائدو يا ڦيرگهير اچي سگهي. ان هوندي به جيڪڏهن هو هرويرو ملاقات ڪرڻ چاهين ٿا ته پوءِ گورنر جنرل ڪو ڏينهن انهيءَ لاءِ مقرر ڪندو.“

ميرن وتان گورنر جنرل ڏانهن

(فارسيءَ ۾ نقل)

هندستاني صوبن جو گورنر جنرل

"نواب عاليجناب معلي القاب سر هينري هار ڊنج بهادر شل تنهنجي حڪومت ۽ شاهوڪاريءَ جي باغ جا گل تازا رهن، شان ۽ دٻدٻو اچيو تو وٽ پناهه وٺي، شل خدا توهان کي سلامت رکي، ۽ پنهنجي لطف جو مينهن اوهان جي مٿان وسائيندو رهي. گهڻن سلامن ۽ نيازن جي عرض ته اسين اوهان جي دوستانه رويي جا شڪر گذار آهيون.

اسان جي اگهڻن خط جي حوالي سان جيڪو اسان حضور جن کي ڪئپٽن گارڊن جي معرفت موڪليو هو. انهيءَ جو موڪليل جواب اسان کي ڪئپٽن گارڊن جي منشيءَ جي معرفت پهتو، جنهن سان پتو پيو ته حضور جن کي ڪوبه اکر نه چوٽو آهي، جنهن ۾ اسان کي ڪو فائدو پهچي يا اسان جي حالت ۾ ڦيرگهير اچي سگهي. اسان سمجهيو تي ته حضور جن کي اسان جي انگريز سرڪار سان دوستي جي بدلي ۾ اسان تي ٿيل ظلم ۽ بي انصافيءَ جي پوري خبر هوندي، پر جيئن ته حضور جن کي دخل اندازي ڪرڻ جي سگهه نه اهي، انڪري اسان اهان کي پاڻ تي ٿيل مصيبتن جي تفصيل کان آگاهه ڪرڻ جي تڪليف ڏيڻ نٿا گهرون، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ۾ تمام گهڻي ظلم ۽ تشدد کان ڪم ورتو ويو آهي. اسان لاءِ هاڻي دادرسيءَ جو فقط هي رستو آهي، ته اسان مان ٻن-ٽن ماڻهن کي اجازت ڏني وڃي ته اهي وڃي پنهنجو معاملو ملڪه معظمه، حڪومت جي وزيرن ۽ ٻين رئيسن جي اڳيان (سندن فيصلي لاءِ) پيش ڪن. جيئن ته اوهان کي سچو معاملو نيڪ روشن آهي انڪري اسان کي اميد آهي ته اوهان عرض

ڪيل گذارش جي منظوري ڏيڻ فرمائيندا، جيڪڏهن حضور جن اسان جي معاملي تي، جيئن اوهان کي روشناس ڪرايو ويو هو، غور ڪن ها ته جيڪر اسان کي پنهنجو حق پڙلڻ پوي ها، ۽ اسان کي انگلنڊ وڃڻ جي ضرورت ئي محسوس نه ٿئي ها. جيئن ته اوهان کي اسان جي معاملي جي پوري خبر آهي، انڪري اسان کي اميد هئي ته اسان سان پورو پورو انصاف ٿيندو. پر هاڻي جيئن ته اسان جون زندگيون، ملڪيتون ۽ عزتون انگريزن جي هٿ ۾ آهن، انڪري اسان قوي اميد ٿا ڪريون ته اسان کي لنڊن وڃڻ کان نه روڪيو ويندو. اسان کي پنهنجن پيارن کان پري رکيو ويو آهي، ۽ پڻ اهڙيءَ حالت ۾ آندو ويو آهي، جنهن جو اسان کي خواب خيال ئي ڪونه هو. اهو سڀ شايد اسان کي انهن خدمتن جي بدلي ۾ مليو آهي، جي اسان وقت بوقت انگريز سرڪار لاءِ سر انجام ڏنيون هيون. اسان سان اهڙي هلت نه ٿيڻ کپندي هئي. اسين اهو ٻڌائڻ گهرون ٿا ته انگريزن جي قاعدي موجب ڪنهن به ماڻهوءَ کي پوءِ اهو ڪهڙي به وڏي ڏوهه جو ڏوهاري هجي، ڪيس ٻڌڻ کان سواءِ سزا نٿي ڏيئي سگهجي. هر ڪنهن کي ڪليل ڪورٽ ۾ پنهنجي ڪيس پيش ڪرڻ جو حق آهي ۽ ڪورٽ جا معزز ماڻهو (جيوري) انهيءَ کي توري تڪي ڪنهن فيصلي تي پهچن ٿا. انهيءَ کان پوءِ ئي ڏوهي يا بيڏوهي هجڻ جو فيصلو ڏنو وڃي ٿو. جيستائين اسان پنهنجي معاملي جو فيصلو لنڊن کان نه ٻڌو آهي تيسين سمجهنداسين ته اسان کي انهيءَ جي آزمائڻ جو پورو پورو حق آهي. انڪري اسين گذارش ٿا ڪريون ته حضور جن اسان جي ڪيل درخواست ڪرڻ فرمائين. اجازت ملڻ کان پوءِ اسين پنهنجي پارٽيءَ مان ٻن يا ٽن ماڻهن جا نالا حضور جن کي پيش ڪنداسين، جي اسان جو ڪيس ڪٺي لنڊن روانا ٿيندا.

خدا شل اوهان کي شاد ۽ آباد رکي.

تاريخ ٢٦-مهينو رمضان ١٢٦٠ هجري بمطابق ١١- آڪٽوبر ١٨٤٤ع"
مهر مير صوبدار خان مهر مير ميرمحمد خان مهرميرمحمدنصيرخان

ميرن جون مهرون

گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ مسٽر ڪُري جي خط جي فارسي ترجمي جو انگريزي ترجمو، جو هن ڪئپٽن ايم-ايف گاردن کي لکيو هو، جو فقط ٿيل ميرن جي مٿان سپرنٽينڊنٽ مقرر ڪيل هو:

"اوهان جو خط مورخ ١٥- آڪٽوبر بين ڪاغذن سان گڏ جي ميرن جي طرفان گورنر جنرل ڏانهن لکيل هئا، تہ انهن مان ٻن ڄڻن کي انگلنڊ اسهڻ جي اجازت ملي، تہ جيئن اها پنهنجا اهنج وڃي مهاراڻيءَ اڳيان پيش ڪن، پهتو.

جواب ۾ توکي اطلاع ٿو ڏجي، گورنر ان ڪائونسل، انهيءَ درخواست جي منظوري نٿو ڏيئي سگهي.

توکي آگاهہ ٿو ڪجي، تہ ميرن کي انهن واقعن کان واقف ڪر، جي تمام ويجهڙائيءَ ۾ سرزد ٿيا آهن. دهليءَ جي شهنشاهہ ريجهڙائيءَ ۾ پنهنجي معاملي پيش ڪرڻ لاءِ ڪي ماڻهو انگريز سرڪار ڏانهن موڪليا هئا، پر جيئن تہ انهن جي منظوري ورتل ڪانہ هئي ۽ نہ ئي وري اهي ڪنهن صحيح اختياريءَ واري جي معرفت موڪليا ويا هئا، انڪري بورڊ آف ڊائريڪٽرس نہ تہ انهن کي ملاقات جو شرف بخشيو، ۽ نہ وري ڪا انهن جي ڳالهہ ٻڌي ويئي."

انهيءَ خط جو نيل جو سر رابرٽ پيل سنڌ جي ميرن جي موڪليل قاصدن کي جواب ۾ لکيو هو:

"سر رابرٽ پيل آخوند حبيب‌الله، ديوان ميٺا رام ۽ ديوان ڏيارام کي نياز عرض ٿو ڪري ۽ انهيءَ خط جي پهچ ٿو ڏئي، جو انهن کيس ٣- تاريخ لکيو هو.

سرڪار رواج موجب سر رابرٽ پيل انهيءَ خط ڪي، ارل آف رپن ڪي موڪليو آهي، جو مهاراڻيءَ جو وزير ۽ هندستاني معاملن جي شعبي جي صدر آهي."

—

هندستان جن معاملن جي بورڊ آف ڪنٽرول جي صدر جي خط جو نقل، جو هن ميرن جي سفيرن ۽ پڻ خود هڪ مير جي خط جي جواب ۾ لکيو هو:

"انڊيا بورڊ، ۷- اپريل ۱۸۴۵ع

حضرات، هندستاني معاملن جي جي ڪمشنر جي هدايتن پٽاندر، آءٌ اوهان جي انهيءَ خط جي پهچ ٿو ڏيان، جو اوهان هن بورڊ جي صدر ڪي ۳- تاريخ تي موڪليو هو. انهيءَ ۾ اوهان سنڌ جي ميرن مير نصير خان، مير مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان پاران وڪيل بنجي پنهنجي مالڪن طرفان اختيار نامو پيش ڪيو هو، ۽ ان سان گڏ اهو به عرض ڪيو هو، ته جنهن مقصد سان اوهان هن ملڪ ۾ آيا آهيو اهو پيش ڪجي.

ڏنل هدايتن مطابق آءٌ اهو مُهر ٿيل لفافو، جنهن ۾ اهي اختيار ناما پيل آهن، اوهان ڏانهن واپس ٿو ڪريان، ۽ اوهان کي اطلاع ٿو ڏيان ته هندستاني حڪومت بابت جيڪي به درخواستون انگلنڊ جي اختياريءَ وارن ڪي موڪلجن، سي دستوري طور ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي معرفت موڪليون وڃن.

اوهان جو نيازمند
جي ايمرسن ٽينيٽ

انهيءَ خط جو نقل جيڪو ميرن جي عيوضين ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي لکيو هو.

”معزز صدر ۽ نائب صدر، ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ايسٽ انڊيا ڪمپني، معزز حضرات! اسين هيٺ صحيح ڪندڙ سنڌ جي ميرن هزهائينيس مير محمد نصير خان، مير مير محمد خان ۽ صوبدار خان پاران انهن جا وڪيل، اوهان جي معرفت عزت ماب ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڪان مسٽر جي ايمرسن ٽينيٽ وٽان ڪالهه شام جو پهتل خط، ۽ پڻ ارل آف رپن ۽ مهارائي جي پاران هندستاني معاملن جي ڪمشنر جو خط، اختيارنامن سان جي لکپڙهه ۾ ذڪر ڪيا ويا آهن، عرض ڪريون ٿا ۽ عزت ماب ڪورٽ کي نمائائيءَ سان گذارش ٿا ڪريون، ته سنڌ جي ميرن جو اهو معاملو نوازش فرمائي مهارائيءَ جي حڪومت اڳيان پيش ڪيو وڃي.

۱۹ هارلي گهٽي ڪئوينڊش اسڪوائر

۱۸- اپريل ۱۸۴۵ع اوهان جا نيازمند ۽ فرمانبردار نوڪر

آخوند حبيب الله

ديوان ميٺارام

ديوان ڏيارام“

مٿين درخواست جي جواب ۾ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڪان پهتل خط جو نقل:

”ايسٽ انڊيا هائوس، ڪئوينڊش گهٽي

۱۸- اپريل ۱۸۴۵ع

مهربان- اوهان جو خط جيڪو اوهان ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي، سنڌ جي اميرن جي وڪيلن جي حيثيت ۾ اختيارنامن سان گڏ موڪليو هو، ۽ جنهن ۾ سندن پاران عرضداشت ڪرڻ لاءِ اجازت گهري هئي، سو پهتو ۽ ان کي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي آڏو رکيو ويو.

انھيءَ جي جواب ۾ مون کي حڪم ٿيل آهي تہ اوهان کي ٻڌايان تہ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڪابہ اهڙي درخواست سنڌ جي اڳين اميرن پاران نٿي وٺي سگھي، جيسين اها هندستان جي حڪومت جي معرفت نہ موڪلي وڃي، انڪري آءٌ اوهان جا موڪليل اختيارناما واپس ٿو ڪريان.

اوهان جو نيازمند نوڪر

جيمس ميلوِل"

انھيءَ نوٽ جي ڪاپي جا ميرن جي عيوضين طرفان ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي صدر کي پيش ڪئي ويئي هئي:

آخوند حبيب الله، ديوان ميٺارام ۽ ديوان ڏيارام، سنڌ جي اڳين اميرن جا وڪيل، پنهنجا نياز ايسٽ انڊيا ڪمپني جي صدر کي عرض رکن ٿا، ۽ انھيءَ موقعي لاءِ عزت جي نگاهہ سان واجھائين ٿا، جڏهن ڪين ساڻن ملاقات جو شرف بخشيو ويندو."

مٿئين نوٽ جو جواب ۽ پڻ ان سان گڏ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڪان پهتل اطلاع:

"ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو صدر پنهنجا نياز آخوند حبيب الله، ديوان ميٺارام ۽ ديوان ڏيارام کي عرض رکي ٿو. سرڪاري طور ڏنل جواب مان ڪين سمجھڻ گھرجي تہ ڊائريڪٽر ڪين ملاقات جو شرف نٿا بخشي سگھن، جنھن لاءِ سندن درخواست ٿيل آهي.

ايسٽ انڊيا هائوس

١٨-اپريل ١٨٤٥ع"

انھيءَ خط جي ڪاپي جا سنڌ جي ميرن جي ايلچين ارل آف رپن کي پيش ڪئي:

ڇڏي وڃي پنهنجي خالق سان مليو. باقي رهيل مير بہ بيمار رهن ٿا، ۽ جيڪڏهن اجا بہ ڪين زبردستيءَ، آٽي رهايو ويندو تہ پوءِ اهي بہ جلدي گذاري ويندا، انڪر انهن جو هن معزز هائوس کي عرض آهي تہ ڪين يا تہ بمبئيءَ موڪليو وڃي يا پوني ڏانهن موڪلجي، ڇاڪاڻ تہ انهن ٻنهي هنڌن جي آبهوا سندن طبيعت لاءِ موافق ڏسڻ ۾ آئي آهي.

تہ هز هائينيس جي ديرن ۽ سندن خاندان کي اجازت ڏني وڃي، تہ اهي اچي ڪين ملن، ۽ انهيءَ لاءِ مير عباس علي، مير محمد علي يا ٻئي ڪنهن ننڍي مير کي انهن معزز عورتن کي ميرن ڏانهن وٺي وڃڻ تي مامور ڪيو وڃي. جيئن تہ انهن ساموندي سفر ڪونہ ڪيو آهي، ۽ انهيءَ کان اڻواقف آهن، انڪري ڪين هڪ اِستيمر ڏياريو وڃي، جو ڪين وڃي ميرن تائين پهچائي. جيڪڏهن انهن مان ڪي ساموندي سفر اختيار نہ ڪن، تہ پوءِ ڪين خشڪيءَ جي رستي موڪليو وڃي، ۽ انهيءَ سفر ۾ پردي جي انتظام ۽ سندن رتبي ۽ سقيم حالت جي مدنظر سندن سنڀال ۽ آرام جو بندوبست ڪيو وڃي. انهن عورتن مٿن ٿيل مصيبت جو داستان هن درخواست جي رستي، جا هنن اسان کي سونپي ڏني هئي، عرض رکون ٿا تہ جيئن انهن بدنصيبن جا دوست، انهيءَ کي مهارائيءَ جي اڳيان پيش ڪري سگهن."

بلقيس وانگر وڏند رهي.

"شال مهارائيءَ جي شان ۽ شڪت جو پاڇو پاڪدامن انهيءَ واقعي کي گذرئي ٻہ سال ٿيندا، جو سر چارلس نيپئر فوج ۽ توبخانو وٺي سنڌ ۾ آيو هو، ۽ اچي اسان جي گهرن کي لُٽيائين ۽ جيڪي بہ قيمتي شيون جهڙوڪ پيسا ڏوڪڙ، زر زيور يا هيرا جواهر هن اتي ڏٺا، سي اسان کان کسي ويو. نہ فقط ايترو اسان جا مرد ماڻهو، يعني تہ مير ۽ اسان جا ٻار اسان کان کسي،

انهن کي قيدي بنائي، هندستان موڪلي ڇڏيائين. اسان کان هائي اها طاقت کسجي ويئي آهي، جا سر چارلس نيپيئر جي اچڻ کان اڳ اسان وٽ هئي. انڪري اسين هاڻي بيوس ۽ لاچار ٿي ويون آهيون. اهو ڪهڙو طريقو آهي، جو هو اسان جي گهرن ۾ گهڙي آيو، ۽ اسان جو الهه-تلهه ڦري ويو، ۽ ايترو به نه ڇڏيو اٿس، جنهن مان اسين پنهنجو گذر سفر ڪري سگهون. ٻن سالن کان وٺي اسان کي پنهنجي اصلوڪي شهر ۽ گهر کان پري جهوپڙين ۾ رهڻ تي مجبور ڪيو ويو آهي. اسان کي ايترو ته بيوس ۽ لاچار ڪيو ويو آهي، جو اسان کي پورو کاڌو به نٿو ملي. جيڪو ڀتو اسان کي مهيني لاءِ ڏياريو وڃي ٿو، سو هڪ هفتي ۾ ختم ٿيو وڃي اسان کي جيڪا کاڌي ۽ ڪپڙي جي تنگي آهي، انهيءَ جي خدا کي ئي خبر آهي. ۽ جيئن ته اسان کي ميرن کان پري رکيو ويو آهي، انڪري اسين ڏک ۽ عذاب ۾ آهيون ۽ جيئڻ مان ڪٽ ٿي پيئون آهيون. ماڻهو جيڪڏهن خدا جي حڪم سان مري ٿو، تڏهن ان ۾ ڪو به مهٽو نه آهي، پر هتي ته روزانو نئين موت جي تڪليف ڏسڻي ٿي پوي، جا ڏاڍي بڇڙي شيءِ آهي. جيئن ته توهان راڻي آهيو ۽ اسين به تو وانگر ڪنهن وقت راڻيون هيونسين، انڪري اميد ڪريون ٿيون ته اسان تي ڪهل آڻي، اسان سان همدرديءَ جو سلوڪ ڪيو وڃي، ۽ اسان کي اهي سڀ شيون واپس ڏياريون وڃن، جي سر چارلس نيپيئر اسان کان ڦريون آهن. جيئن ته اسان جون دليون ميرن ۽ پنهنجن پٽن جي جدائيءَ ۾ ڦتجي چڪيون آهن، انڪري اسين عرض ٿيون ڪريون ته اسان کي انهيءَ آزار کان نجات ڏياري وڃي، نه ته پوءِ اسين پنهنجي حياتي ختم ڪرڻ کي هڪ ثواب جو ڪم سمجهنديونسين. شل خدا توکي وڏي ڄمار ڏئي.

٢٧- شوال ١٢٦٠ هجري جي حيدرآباد سنڌ ۾ لکيو ويو.

ديرن جون صحيحون

بيگم مير ڪرم علي خان — بيگم مير محمد نصير خان
بيگم مير نور محمد خان — بيگم مير مير محمد خان
بيگم مير صوبدار خان"

—

"اوهان جون عرضدار ٽيون وڌيڪ هي به عرض ٿيون ڪن ته:
جيڪو الائونس ميرن کي ڏياريو وڃي ٿو، سو سندن لاءِ ۽ سندن وفادار نوڪرن لاءِ، جن ديس-نيڪاليءَ ۾ به ساڻن ساٿ ڏنو آهي، بلڪل اڻپورو آهي، انڪري نوازش روءِ انهيءَ تي غور ڪيو وڃي، ۽ سندن رتبي ۽ وڏائيءَ موجب وڌائي ڏنو وڃي، ۽ پڻ ميرن ۽ سندن ديرن کي سندن ملڪ جي رواج موجب رهڻ لاءِ چڱا گهر مهيا ڪري ڏنا وڃن.

جيڪي هيرا ۽ جواهر، ۽ ٻي خانگي ملڪيت جا ميرن ۽ سندن ديرن کان ڦري ويئي آهي، ڪين واپس ڏياري وڃي. پڻ سر چارلس نيپئر کي حڪم ڏنو وڃي ته هز هائينيسز جا خانگي ڪاغذ ۽ سامان جون فهرستون، ڪين واپس ڪيا وڃن ته جيئن اهي انهن کي ڏسي پنهنجي ملڪيت واپس وٺي سگهن.

اهي سڀ امير جيڪي جدا جدا هنڌن جهڙوڪ پونا، سورت، هزاري باغ ۽ ڪلڪتي وغيره ۾ نظربند آهن، تن سڀني کي هڪڙي هنڌ گڏ رهايو وڃي.

ٻيو ته مير ڪرم علي خان جي گهر جي معزز عورتن کي ڪجهه جاگيرون هيون، جي سر چارلس نيپئر انهن کان کسي ورتيون اهن. جيئن ته ڪيترن ٻروچ سردارن کي سندن جاگيرون واپس ڏنيون ويون آهن انڪري انهن عزت ماب عورتن

به جي هاڻي ٽالپر خاندان جون سردار آهن، سندن اصلوڪ
زمينون سندن جواهرن ۽ خانگي ملڪيت سان گڏ و
ڪيون وڃن.

وڏيڪ ته انهن بدنصيب بيواهن کي، رهڻ لاءِ مو
جايون ڏنيون وڃن، (چاڪاڻ ته سندن اصلوڪا گهر سرچار
نيپئر جي هٿ ۾ آهن) ۽ کين اجازت ڏني وڃي، ته
باقي حياتيءَ جا ڏهاڙا سنڌ ۾ گذارين، ۽ کين پنهنجي ما
کان پري، ڌارئين هنڌ رهڻ لاءِ مجبور نه ڪيو وڃي.

انهيءَ لاءِ تنهنجا عرضدار هر وقت دعا ڪندا."

—

درخواست جو نقل

شل حضور اعليٰ کي هيءُ عرض قبول پو
"عزت ماب مهارائي وڪٽوريا، گريٽ برٽن ۽ آئرلنڊ جي را
اسين آخوند حبيب الله، ديوان ميٺارام ۽ ديوان ڏيار
سنڌ جي شهزادين پاران موڪليل ايلچي، حضور اعليٰ کي د
گذارش ڪريون ته ڌڻي سگهوري بادشاهن کي پنهنجي
مٿان وڏائي بخشي آهي، ۽ حڪومت جون واڳون سو
ڏنيون آهن. روءِ زمين جا تخت سندن حوالي ڪيا آهن
کين ماڻهن لاءِ انتظام ٺاهيندڙ بنائي موڪليو ويو آهي،
جيئن اهي خدا جي مخلوق جي سنڀال رکن، ته جيئن د
ماڻهو ٻئي ماڻهوءَ تي ظلم ۽ زبردستي نه ڪري. جيئن ته ا
کي برٽش سرڪار هٿان سخت ظلم ۽ بي انصافي نصيب
آهي، انڪري اسان هڪ ڏورانهين ملڪ کان هن شهر
انهيءَ مقصد سان آيل آهيون ته اسان سان ٿيل ظلمن
تدارڪ ٿئي.

اسان هن روشن ضمير تخت ڏياڻي جي چاڻ لاءِ هيءُ
ض ڪنداسين ته ١٨٠٩ع کان ١٨٣٩ع تائين، سنڌ جي دربار
ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي نوڪرن سان جيڪي به عهدناما
هئا، انهن سڀني جي پچڪڙي ڪئي ويئي، ۽ هزهائينس تي
- شرط مڙهيا ويا هئا، اهي به ميرن ضرورت جي مدنظر
ل پٽي ڪيا آهن. اهڙو ڪو به مثال ڪونه آهي، جنهن ۾
ڻ جا حاڪم ڪنهن به انجام يا عهدنامي کي ڀاڙڻ کان
يا هجن.

سر چارلس نيپئر سنڌ ۾ پهچڻ سان، سکر مان هڪ نئون
- نامو اسان جي حاڪمن ڏانهن ڏياري موڪليو، جو هيننئر اسان
، موجود آهي. اسين نهايت نئڙت سان عرض ڪنداسين، ته
ور اعليٰ جن (ڪائونسل ۾) انهن عهدنامن تي ڏيان ڏيئي،
. وجهندا، ۽ ڏسندا ته حقيقت ۾ انهن انجامن جي ڪنهن
ڀڃڙي ڪئي آهي.

سر چارلس نيپئر جي اها دعويٰ آهي، ته ڪيس ڪي خط
نصيرخان جي مهر تيل هٿ لڳا آهن، جي مير نصيرخان
گ بگٽي (بلوچ ٽڪريون) ۽ ملتان جي گورنر ديوان وسڻ مل
، لکيا هئا. اهوئي سبب ڏيکاري، هن ميرن تي زيادتيون
رڻ ۾ پاڻ کي حق بجانب سمجهيو. اسان انهيءَ ڪري نهايت
ت سان عرض ڪنداسين، ته اسان مان ئي هڪڙي ديوان
رام کي محمد نصيرخان سر چارلس ڏانهن روهڙيءَ ڏياري
ڪليو هو، ته انهن ضبط تيل خطن بابت پڇا ڳاڇا ڪري.
چارلس نيپئر ان تي جواب ڏنو ته 'مون کي خطن وغيره جي
اب خبر نه آهي ۽ تي سگهي ٿو ته ان جي خبر لارڊ ايلنبرو
هجي. آءٌ به تو وانگر هڪ موڪايل وڪيل (نائب يا
ضي) آهيان ۽ جيڪي به وٽانئس هدايتون پهچن ٿيون، تن
مون کي پوئواري ڪرڻي آهي.' انهيءَ کان پوءِ جڏهن اسان
حاڪم شهزادا ميجر آئوٽرام حيدرآباد جي پوليٽيڪل ايجنٽ

سان مليا، تڏهن هن بہ اهوئي ٻڌايو تہ ڪيس ڪا خبر ڪانہ آهي. ۽ اهو معاملو هن سر چارلس نيپئر ڏانهن ڏياري موڪليو. ٿوري وقت کان پوءِ جڏهن اهي شهزادا قيد ٿيا تڏهن هنن ڪئپٽن گارڊن کان انهن خطن بابت پڇا ڳاڇا ڪئي، جنهن ورائيو تہ ڪيس پوري خبر آهي. تہ اهي خط گورنر جنرل وٽ هن پاڻ ڏنا هئا. آخر ۾ جڏهن اهي قيدي شهزادا ڪلڪتي پهتا، تڏهن هنن گارڊن تي زور آندو تہ انهن خطن ۽ مهرن بابت پوري پڇا ڳاڇا ڪئي وڃي، جن جي ڪري ڪين تڪليف پهتي آهي. 'آءٌ انهيءَ بابت پوري پڇا ڪندس ۽ اعليٰ مرتبت شهزادن کي ٻڌائيندس.' ٻن ڏينهن کان پوءِ هن اچي ٻڌايو تہ اهي خط لارڊ ايلنبرو انگلنڊ ڏانهن اختياري وارن کي موڪليا آهن. انهيءَ واقعي کان ٿورو پوءِ لارڊ ايلنبرو کي واپس گهرايو ويو، ۽ سندس جاءِ نشين سر هينري هارڊنج اچي ڪلڪتي پهتو.

انهيءَ مان" واري صاحب کي بہ اسان جي شهزادن خط لکي موڪليو، تہ سندن معاملي تي غور ڪيو وڃي، پر هن بہ هڪ مختصر جواب ڏياري موڪليو، تہ جيئن تہ اهو معاملو سندس اختيار کان ٻاهر آهي، انڪري هو سندن ڪابہ مدد نٿو ڪري سگهي. جيئن تہ اسان جي رئيسن جو هندستان ۾ ڪوبہ داد نہ ٿيو، انڪري هنن اسان کي هن ملڪ ڏانهن ڏياري مُڪو آهي، ڇاڪاڻ تہ لارڊ ايلنبرو بہ هتي انگلنڊ ۾ آهي، انڪري اسان اها اميد رکندا سين تہ ڪانئس انهن خطن ۽ مهرن بابت پڇا ڳاڇا ڪئي ويندي، ۽ اسان جي شهزادن جي بيگناهہ ثابت ٿيڻ کان پوءِ مٿن ٿيل ظلم ۽ ستم پڌرو ٿي پوندو، [illegible]ن ارل آف رپن، بورڊ آف ڪنٽرول جي صدر، ڪورٽ آف ڊائ[illegible] ڪٽرس وغيره کي درخواستون ڪيون آهن، پر هنن اسان ک[illegible] ڻ کان نابري واري آهي. اسان لاءِ انڪري هاڻي فقط مهارا[illegible]ءَ جي رحم جي آرزو آهي. اسين انهيءَ ڪري عرض ٿا ڪ[illegible]ون تہ هيءَ بختاور تخت ڏاڻي، انهيءَ معاملي تي انڪوائر[illegible] ڪرڻ

جو حڪم صادر فرمائيندي تہ جيئن اسان کي انصاف ملي پوي.
اسان اوهان جي تخت ۽ بخت جا خيرخواه. شل ڌڻي سائين اوهان کي هن گذارش پڙهڻ جي توفيق عطا فرمائي.

اسين آهيون اوهان جا نوڪر
آخوند حبيب الله
ديوان ميٺارام
ديوان ڏيارام

لنڊن ١٩- هارلي گهٽي
٣٠- مارچ ١٨٤٥ع

ضميمو ٣-

اسين آخوند حبيب الله، ديوان ميثارام ۽ ديوان ڏيارام، سنڌ جي ميرن جا عيوضي خدا کي حاضر ناضر ڄاڻي، اعلان ٿا ڪريون ته اسان کنهن به وقت پنهنجن رئيسن جي خلاف مڙهيل تهمتن جي سچائيءَ ۾ ڪڏهن به پاڻ کي ملوث ڪو نه ڪيو آهي. اسان جو نه فقط انهيءَ ڳالهه ۾ اعتبار آهي، پر ان سان گڏ اسان زوردار لفظن ۾ انهيءَ ڳالهه جي به تائيد ٿا ڪريون، ته جيڪي خط بيبرگ بگٽيءَ ڏانهن مير نصيرخان جا لکيل پڌايا وڃن ٿا، سي نسورو هٿناٺ هئا.

اسين خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي، اهو به ٿا چئون ته مير انهن مڙني متن مڙهيل تهمتن کان بيڏوهي آهن.

صحيحون

آخوند حبيب الله

ديوان ميثارام

ديوان ڏيارام

۱۹- هارلي گهٽي

۱۵- آگسٽ ۱۸۴۵ع

ضميمو ۴

انهيءَ بيان جو ترجمو جو ديوان ميٺارام ميرن جي حڪم جي تعميل ۾ ڏنو هو:

پهريائين لارڊ منٽو ۱۸۰۹ع ۾ ميرن سان عهدنامو ڪيو ۽ ڪانئس پوءِ گورنر وليم ڪاوينڊش بينٽنڪ ٻه عهدناما ڪيا، پهريون ۱۸۳۲ع ۾ ۽ ٻيو سر هينري پاٽنجر جي معرفت ۱۸۳۴ع ۾. انهن عهدنامن ۾ لکيل هو ته انگريز سرڪار جو سنڌ ڏانهن دوستيءَ جو رستو، قيامت تائين رهندو، ۽ انگريز حڪومت ميرن جي ملڪ مان هڪ فوٽ زمين جي به خواهش ڪا نه ڪندي.
انهيءَ کان پوءِ سر هينري پاٽنجر سنڌ ۾ گورنر جنرل

پاران ايلچي بنجي آيو، ۽ عرض ڪيائين، ته واپارين کي ۽ واپاري ٻيڙن کي سنڌو درياهه مان جهازراني ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي ۽ ڪانئن ڪوبه محصول وغيره نه اُگاڙيو وڃي. جيئن ته سنڌ جي ميرن کي دوستي انگريزن سان نباهڻي هئي انڪري هُنن انهيءَ گذارش جي اجازت ڏني. ساڳئي وقت سنڌ حڪومت جي هٿ هيٺ علائقن ۾ سيني واپارين کي بنان ڪنهن رنڊڪ يا تڪليف جي اچ وڃ جي اجازت ڏني ويئي. پاٽنجر جڏهن ٻيون دفعو اچي پرگهٽ ٿيو، تڏهن اچي چيائين ته انگريز فوجون ڪابل ۽ افغانستان وڃڻ خاطر، سنڌ مان گذرنديون. انهيءَ تي به ميرن اجازت ڏيئي ڇڏي. انگريز فوجون جڏهن سنڌ ۾ پهتيون، تڏهن ميرن کي چيو ويو ته اهي پنهنجن ڪاردارن ڏانهن حڪم جاري ڪن ته اهي انگريزن کي ٻيڙيون، ڪاٺ ۽ اَنُ وغيره پهچائي ڏين. جيتوڻيڪ اهڙو ڪوبه شرط عهدنامي ۾ ڪونه هو، پر اَن هوندي به ميرن انهيءَ دوستي کي پڪو

ڪرڻ لاءِ، جا انگريزن سائن سچي عمر لاءِ رٿي هئي، ٻيڙيون، اٽ، اناج، ڪاٺ ۽ ٻيون ضروري شيون انگريزن کي مهيا ڪري ڏنيون، جي کين خراسان واري مهم لاءِ گهربل هيون. اميرن جي انهيءَ قدم تي، ته انگريزن کي ضروري شيون مهيا ڪري ڏجن، بلوچ قبيلا سخت ناراض ٿي پيا. ساڳئي وقت اميرن انهيءَ ڪم جي ڪري پٺاڻن سان به دشمني ڪري وڌي. پر انهن سيني ڳالهين هوندي به، انهيءَ دائمي دوستيءَ کي پڪو ڪرڻ لاءِ، اميرن بلوچ قبيلن کي حڪم جاري ڪيا ته انگريز فوج جي ڪابه مخالفت نه ڪن، ۽ اهو به اعلان ڪيو هئائون ته جيڪو به انگريز فوج جي واٽ ۾ رڪاوٽ يا هراس وجهندو، انهيءَ کي سخت سزا ڏني ويندي. انهيءَ حڪم جي ڪري بلوچ قبيلا ماٺ ۾ رهيا، ۽ انگريز فوج کي ڪابه تڪليف نه ڏنائون.

جڏهن سر جان ڪين جهرڪن وٽ پهتو، جو حيدرآباد کان ٻارهن ڪوهه پري آهي، تڏهن هُن عهدنامي جي پيڪڙي ڪندي ڪئپٽن ايسٽوڪ جي هٿان هڪ ميمورنڊم ڏياري موڪليو. انهيءَ ۾ هن لکي موڪليو. ته هن کان پوءِ مير انگريز لشڪر جي رهائش جو ساليانو خرچ لاءِ ٽي لک رپيا ڀرين، ڏين ۽ انهيءَ کان سواءِ ايڪيهه لک رپيا هڪدم خرچ لاءِ ڀري ڏين، نه ته انگريزن سان جنگ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃن! اهي شرط زوري قبول ڪرائڻ ميرن سان نسورو ظلم هو پر ان هوندي به انهن دوستيءَ جي ناتي جي خيال کان ناموزون ۽ بي انصافيءَ جي اصول تي ٻڌل هئا. ميرن نيٺ اهي پئسا به ڀري ڏنا، جي آڪلنڊ ڪائنٽ گهريا هئا، ۽ اهي پئسا ميرن پنهنجن خانگي خزانن مان ڏنا. جڏهن سرجان ڪين ڪابل ڏانهن روانو ٿي ويو، تڏهن ميرن رستا ۽ لنگهه کولي ڇڏيا ۽ انگريزن جي اسٽيمرن جي اچ وڃ ۾ ڪابه رنڊڪ نه وڌي. انهي جي شاهدي ليفٽيننٽ پوسٽن ۽ ٻيا ڏيندا، جي ان وقت اُتي موجود هئا.

جيڪڏهن مير، انگريزن جي اهڙيءَ طرح مدد نہ ڪن ها تہ پوءِ انگريزن جي ڪابل واري مهم ڪڏهن بہ ڪامياب نہ ٿئي ها. اهو سڀ ڪجهہ ميرن انهيءَ لاءِ ئي ڪيو تہ ڪين انگريز حڪومت وٽان انهن خدمتن جو پورو پورو معاوضو ڏنو ويندو، ۽ نہ انهيءَ لاءِ تہ ڪين اهڙي مصيبت ۾ وڌو ويندو جنهن ۾ هو هينئر مبتلا آهن.

پر هاڻي ونو انهيءَ ڳالهہ کي تہ سر جان ڪِين جي وڃڻ کان پوءِ سر هينري پاٽنجر ١١- مارچ ١٨٣٩ع تي هڪ ٻيو عهدنامو آڻي ڪيڏيو، جنهن تي لارڊ آڪلنڊ جي صحيح ۽ مُهر پيل هئي. جهڙيءَ طرح، اڳين عهدنامن ۾ لکيو ٿي ويو، اهڙيءَ طرح هن عهدنامي ۾ بہ ائين مذڪور هو تہ هي عهدنامو سڪندر جي ديوار وانگر مضبوط ۽ هڪ ٻئي ڌريءَ کان ٻي ڌريءَ تائين محڪم رهندو! انهيءَ کان پوءِ سر هينري پاٽنجر چين ڏانهن اسهيو ۽ سندس جاءِ ميجر آئوٽرام ورتي، جو حيدرآباد جو ريزيڊنٽ مقرر ٿيو. ميرن کي وري بہ انهيءَ نئين ريزيڊنٽ جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏيو ويو. ميجر آئوٽرام ٿوري وقت کان پوءِ بلوچستان هليو ويو، ۽ سندس جاءِ تي سندس نائب مسٽر ليڪي حيدرآباد جي دربار تي مقرر ڪيو ويو. مسٽر ليڪي کي مير محمد خان اطلاع ڏياري موڪليو تہ حيدرآباد جا مير پنهنجي طرفان هڪ عيوضي لنڊن جي دربار ڏانهن موڪلڻ چاهين ٿا، تہ جيئن پنهنجا ڏک سور ۽ اهنج ايذاء وغيره آتي پهچائي سگهن. مسٽر ليڪي منشي ساڌورام جي معرفت، جو پڻ انگريز سرڪار جو هڪ نوڪر آهي، جواب ڏياري موڪليو تہ مير پنهنجو عيوضي شايد ڪمپنيءَ جي خلاف شڪايت ڪرڻ لاءِ ٿا موڪلين، انهيءَ تي ڪمپني ناراض ٿي پوندي ۽ انهيءَ جي ميرن سان دشمني ٿي پوندي. ميرن کي انهيءَ تي لاچار پنهنجي عيوضي موڪلڻ جي ارادي کي ترڪ ڪرڻو پيو. انهيءَ واقعي کان ٿورو پوءِ مسٽر ليڪي

بيمار ٿي پيو ۽ ڪراچيءَ هليو ويو، ۽ سندس جاءِ تي مسٽر مائلن حيدرآباد ۾ مقرر ٿي آيو.

سن ١٨٤٢ع ۾ سرچارلس نيپيئر پهرين ڪراچيءَ پهتو ۽ بيماريءَ سبب ڪجهه وقت اتي رهيو، پوءِ حيدرآباد هليو آيو. ميرن سندس ڏاڍي شان ۽ مان سان استقبال ڪرڻ جون تياريون ڪيون، ۽ سندس چڙهڻ لاءِ هڪ پالڪي موڪلي، جنهن تي سون ۽ چانديءَ جو ڪم ٿيل هو. سندس ساٿي آفيسرن لاءِ پڻ سون ۽ چانديءَ سان سجايل اٺيون موڪليون ويئون، ته جيئن اهي مٿن چڙهي اچن. ساڳئي وقت مير عباس علي خان ۽ ٻين مکيه ميرن کي سندن آجيان لاءِ اڳوات موڪليو ويو، ته جيئن اهي کين وٺي اچن. اهڙي شان ۽ دٻدٻي جي ٺٺ سان سر چارلس نيپيئر ميرن سان ملاقات ڪئي، ۽ واپس ڪئمپ ۾ وڃي، ٻئي ڏينهن صبح جو اسٽيمر تي چڙهي سکر هليو ويو.

ٿوري وقت کان پوءِ ڪئپٽن اسٽينلي، سکر مان حيدرآباد پهتو، ۽ پاڻ سان هڪ نئون عهدنامو خط سميت کڻي آيو. ميرن جڏهن خط ۽ عهدنامو ڏٺو، تڏهن حيران ٿي ويا، ۽ احتجاج طور ٻه دفعا سر چارلس نيپيئر ڏانهن قاصد ڏياري مُڪائون، ته انهيءَ نئين عهدنامي ۾ ميرن جي تباهي آهي. انهيءَ ۾ ڪيترائي اهڙا شرط هئا جن موجب ميرن کي پنهنجي ملڪ جا ڪيترا علائقا انگريزن کي ڏيڻا ٿي پيا. سر چارلس نيپيئر ٻڌايو ته کيس ڪابه خبر نه آهي، ڇاڪاڻ ته کيس فقط لارڊ ايلنبرو جا حڪم مڃڻا آهن. هُن قاصدن کي وڌيڪ ٻڌايو ته ”آءٌ فقط اوهان وانگر هڪ وڪيل آهيان، ۽ منهنجو ڪم آهي ٻين جي حڪمن جي پوئواري ڪرڻ.“ انهيءَ کان پوءِ سرچارلس نيپيئر فوج ۽ توبن سان خيرپور تي حملو ڪيو، ۽ صلح جي وقت ۾، مير رستم خان کي پنهنجي موروثي حڪومت مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيائين. مير رستم خان کي پنهنجن ٻارن ڙالن سميت مينهن ۽ سخت واءُ ۾ برپٽ ڏانهن ڀڄي وڃڻو پيو. انهيءَ وچ

۾ ميجر آئوٽرام بمبئيءَ مان سکر پهچي ويو ۽ ڏيجيءَ وٽ وچي سر چارلس نيپئر سان مليو. انهيءَ کان پوءِ سر چارلس نيپئر امام ڳڙهہ جي قلعي ڏانهن وڌيو، جو مير رستم خان جي پٽيءَ مير محمد خان جو رهائشگاهہ هو. قلعي کي بلڪل تباهہ ڪيو ويو، ۽ ان ۾ رکيل اناج جا انبار لٽيا ويا. اتان پوءِ سرچارلس منزلون ڪندو حيدرآباد ڏانهن وڌيو. ميرن جڏهن سندس واڌ جو ٻڌو، تڏهن ڏانهنس قاصد ڏياري موڪليائون، تہ اسان پنهنجي مرضيءَ جي خلاف، انهيءَ نئين عهدنامي کي بہ قبول ڪيو آهي، تہ پوءِ توهان ڇو فوج ۽ توبن سان حيدرآباد وڌي رهيو آهين؟ ميرن جيڪي وڪيل سر چارلس نيپئر ڏانهن ڏياري مڪا هئا، انهن جا نالا ميرزا خسرو بيگ ۽ يوسف خدمتگار هئا، ۽ اهي سر چارلس نيپئر کي نوشهري وٽ وڃي مليا، جو حيدرآباد ۽ سکر جي وچ آهي. اهي ميرن جون مهرون بہ اتي کڻي ويا، تہ جيئن نئين عهدنامي جي قبوليت تي هنيون وڃن. سرچارلس نيپئر کين اهي مهرون هڻڻ نہ ڏنيون، ۽ هڪ خط ڏيئي واپس موڪليو، تہ جيڪي بہ اهي شرط شروط هئا، تيئن انهن جي هڪدم تعميل ڪئي وڃي. انهيءَ خط ۾ مذڪور هو تہ مير، مير رستم خان کي هڪدم حيدرآباد ۾ گهرائي وٺن، تہ جيئن ميجر آئوٽرام اتي پهچي مير رستم خان جو معاملو طئي ڪري، ۽ ساڳئي وقت عهدنامي تي بہ سيل مهر ڪئي وڃي. خط ۾ اهو بہ لکيل هو تہ سر چارلس نيپئر جي مرضي هئي تہ حيدرآباد تي چڙهائي ڪري، پر هاڻي هو انهيءَ کي في الحال مهمل ٿو رکي، پر جيڪڏهن مير رستم خان ميجر آئوٽرام سان نہ ملندو، تہ پوءِ کيس دشمن سمجهيو ويندو. اهڙيءَ طرح مير رستم خان ۽ سندس بہ وڪيل ٨- فيبروري ١٩٤٢ع تي اچي حيدرآباد ۾ مليا. جيئن ئي ميجر آئوٽرام اچي اتي پهتو، تيئن هن ميرن ڏانهن نياپو موڪليو تہ عهدنامو بحال ڪيو وڃي ۽ جيئن تہ ميرن لاءِ ٻيو ڪو بلو ڪو نہ هو، ۽ اهو عهدنامو هو بہ بي انصافيءَ تي مبني،

پر ان هوندي به ميرن انهيءَ کي قبول ڪيو، ۽ پنهنجيون مهرون ڏياري موڪليون. ٻئي ڏينهن، ٩- فيبروري تي، ميجر آئوٽرام ميرن سان ملاقات ڪئي، جن کيس ٻڌايو ته انگريزن جي لڳاتار واڌ سبب بروچ جوش ۾ اچي ويا آهن، ۽ کيس ياد ڏياريائون ته هنن مهرون هڪ ڏينهن اڳيئي ڏياري موڪليون آهن. ميرن انهيءَ تي ميجر آئوٽرام کي گذارش ڪئي ته ڪو آفيسر سرچارلس نيپئر ڏانهن موڪلي، ته جيئن هو پنهنجي چڙهائيءَ کي روڪي. ميجر آئوٽرام اهو چونڊ ڪري هڪ آفيسر مير نصيرخان ڏانهن ڏياري موڪليو، ۽ ميرن انهيءَ کي هڪ تيز رفتار اُٺ تي چاڙهي سر چارلس نيپئر ڏانهن روانو ڪيو. اهو آفيسر وڃي انگريز ڪئمپ ۾ پهتو ۽ ١٢- فيبروري تي اهو ساڳيو اوٺي انهيءَ آفيسر کي واپس وٺي آيو. اهو آفيسر پاڻ سان هڪ خط کڻي آيو، جو منشي ميلارام جو لکيل هو. اهو اوٺي ميرن جي حڪم سان سر چارلس نيپئر جي ڪئمپ ۾ موجود هو، ۽ هن ڏنو ته خط جي پهچڻ شرط سر چارلس نيپئر پنهنجي ڪئمپ ٽوڙي حيدرآباد ڏانهن ڪوچ ڪري ڏنو. ميرن اها خبر ميجر آئوٽرام کي ڏياري موڪلي، جو ساڳئي ڏينهن يعني ته ١٢- فيبروري جي ٢- بجي منجهند جو ميرن وٽ آيو، ۽ چيائين ته جيڪڏهن اوهان انهيءَ عهدنامي تي مهرون هڻندا ته پوءِ هو کيس پنهنجي طرفان پاڻ هڪ خط لکي ڏيندو. هُن اهو به چيو ته جيڪڏهن اهو خط مير پنهنجي ڪنهن به آفيسر جي هٿان سرچارلس کي ڏياري موڪليندا، ته پوءِ هُو اتر سنڌ ڏانهن واپس هليو ويندو. ميرن کي لاچار انهيءَ عهدنامي کي مڃڻو پيو ۽ هنن انهيءَ تي صحيحون ڪيون ۽ مهرون به هنيون. انهيءَ وقت ميرنصير خان ميجر آئوٽرام کي چيو ته مير رستم خان کي وڏيءَ عمر ۾ ٻاهر ڪڍي ڇڏڻ وڏي سختي آهي ۽ جيئن ته ڪانئس سندس سڀيون زمينون (روهڙيءَ کان سبزل ڪوٽ تائين) کسيون ويون آهن، انڪري کيس باقي علائقو واپس ڪيو وڃي. مير نصير خان

ڪيس اهو به ٻڌايو ته سر چارلس نيپئر به انهيءَ معاملي جو فيصلو مٿس ڇڏيو آهي، انڪري انهيءَ جو منصفانه فيصلو ڪيو وڃي. ميجر آئوٽرام تنهن تي ٺلهو جواب ڏيئي ڇڏيو ۽ چيائين ته مير رستم خان جي باري ۾ ڪوبه فيصلو وغيره نٿو ڪري سگهجي. جنهن وقت اهي ڳالهيون ٿي رهيون هيون، ان وقت حيات خان جو هڪ نوڪر حيدرآباد جي قلعي ۾ اچي پهتو، ۽ ٻڌايائين ته حيات خان جيئن حيدرآباد اچي رهيو هو، تيئن سر چارلس نيپئر کيس پڪڙي قيدي بنائي ڇڏيو آهي. بروچن، مير رستم خان سان ٿيل ظلم، حيات خان جي قيد ٿيڻ ۽ سر چارلس نيپئر جي ڪنهن به ڳالهه تي نه اچڻ سبب نااميد ٿي، اهو ارادو ڪيو ته جيئن ته ميجر آئوٽرام قلعو ڇڏي، تيئن مٿس حملو ڪيو وڃي. ميرن کي جڏهن خبر پيئي تڏهن هنن بروچن ڏانهن حڪم ڏياري موڪليو ته هو انهيءَ ارادي کان باز اچن ۽ ميجر آئوٽرام کي ڪيترن ئي معزز رئيسن جي همراهيءَ ۾ ڪئمپ تي صحيح ۽ سلامت پهچايو ويو. ميجر آئوٽرام پوءِ اهو خط جنهن جو هن ميرن سان انجام ڪيو ڏياري موڪليو، ته جيئن سر چارلس نيپئر پنهنجي چڙهائي روڪي. اهو خط پوءِ ميرن جنرل ڏانهن ڏياري موڪليو. قاصد جيڪو خط کڻي ويو هو، تنهن اچي ٻڌايو ته جنرل خط ڏسڻ شرط ڪئمپ ٽوڙي حيدرآباد ڏانهن تڪڙو تڪڙو وڌڻ شروع ڪيو. ميرن انهيءَ تي پنهنجي طرفان به هڪ خط جنرل ڏانهن ڏياري موڪليو، ته جڏهن سندس سڀئي تڪليف ڏيندڙ شرط مڃيا ويا آهن، ته ان هوندي به هو حيدرآباد ڏانهن وڌي رهيو آهي، تنهن جو مطلب ڇا آهي؟ ميرن انهيءَ خط ۾ اهو به پڇيو ته ڇا سندس مطلب جهيڙي ڪرڻ جو آهي ڇا؟ جي ائين آهي ته پوءِ مير شهر خالي ڪري وڃي بريٽ وسائين ۽ پوءِ اتان پنهنجو وڪيل لنڊن موڪلي انصاف حاصل ڪن. انهيءَ گذارش جو به سر چارلس نيپئر ڪو جواب ڪونه ڏنو.

سر چارلس نيپئر جي چڙهائي، ۽ حيات خان جي گرفتاريءَ سبب ٻروچن جو هڪ جٿو جنهن جو تعداد پنجن هزارن کان گهٽ نه هو، حيدرآباد جي قلعي ۾ اچي جمع ٿيو. ميرن جيتوڻيڪ سر چارلس جي نون شرطن کي به مڃيو، پر ان هوندي به هن پوئتي موٽڻ جي نه ڪئي. ان تي مير ۽ سندن ٻروچ سردار شهر جي ٻاهران اچي گڏ ٿيا، ۽ چيائون ته پل نيپئر اچي اسان کي قتل ڪري ۽ پوءِ وڃي اسان جا گهر لٽي چاڪاڻ ته اسين جيئري ڪيس اهو ڪم نه ڪرڻ ڏينداسين. ميرنصير خان جڏهن ڏٺو ته ٻروچ پاڻ کي تباهه ڪرڻ پنهيان آهن، تڏهن هن ميجر آئوٽرام ڏانهن نياپو ڏياري موڪليو، ته هو ٻروچن کي سمجهائڻ وڃي رهيو آهي پر ڪيس صلاح ٿو ڏئي، ته اسٽيمر تي چڙهي هليو وڃي، نه ته تي سگهي ٿو ته، ٻروچ سرچارلس نيپئر تي حملي ڪرڻ سان گڏ مٿس به حملو نه ڪري ڏين. جيڪڏهن ائين ٿيو ته پوءِ ميرن لاءِ بيعزتيءَ جو باعث ٿيندو انهيءَ باري ۾ هڪ خط به ميجر آئوٽرام کي لکيو ويو هو. اهڙيءَ طرح ١٥- تاريخ مير نصير خان ٻروچن کي سرچارلس نيپئر تي حملي ڪرڻ جي ارادي کي ترڪ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. ٻئي ڏينهن هن سرچارلس کي وڪيل ڏياري موڪليا، ته جيئن هو به انهيءَ حملي ڪرڻ کان باز اچي جو هو حيدرآباد تي ڪرڻ وارو هو.

١٥- تاريخ منجهند جو ٻروچن جي هڪ جٿي ميجر آئوٽرام جي ڪئمپ تي حملو ڪري ڏنو. ميرمحمد خان جو ان وقت حيدرآباد جي قلعي ۾ هو، تنهن هڪدم دلاور خدمتگار کي ٻروچن ڏانهن ڏياري موڪليو، ته انهيءَ دنگي فسادکان باز اچن. دلاور تڪڙو تڪڙو اچي اتي پهتو ۽ پاڻ کي وڏنڊڙ ٻروچن ۽ ايجنسنسيءَ جي وچ ۾ آڻي، ٻروچن کي هدايت ڪرڻ لڳو. جيئن ئي اهي ايجنسيءَ جي پرسان لنگهيا تيئن اتي جي هڪ چوڪيدار بندوق جي فئر سان هڪ ٻروچ ماري وڌو. دلاور

گهڻوئي سمجهاين پر وريو ڪي ڪين، ۽ بيئي ڏريون نڪانڪيءَ ۾ لڳي ويئون. نتيجو اهو نڪتو جو ٻه ٻروچ ۽ هڪ ريزيڊنسي گارڊ مارجي ويا. انهيءَ کان پوءِ آئوٽرام ۽ سندن ساٿي وڃي اسٽيمر تي چڙهيا. ٻروچن ٻن يورپي سپاهين کي قيد ڪيو، جنهن مان هڪڙي کي مير نصير خان وٽ آندو ويو. ميرن هُن کي گوشت ۽ شراب مهيا ڪري ۽ پوءِ کين آزاد ڪري ڇڏيائون. مير محمد خان ته پنهنجي قيديءَ کي هڪ تيز رفتار اٺ تي چاڙهي جهرڪن پهچايو، ۽ پوءِ کيس آزاد ڪري ٻيڙيءَ رستي درياءَ جي ٻي پر موڪليو ويو.

انهيءَ کان پوءِ مير نصير خان انگريز ڪئمپ ڏانهن وري ٻه هڪ وڪيل موڪلڻ تي هو پر تنهن وچ ۾ سر چارلس نيپئر ٻروچن تي حملو ڪري ڏنو، ۽ توبن جو آواز سڻي کي بدن ۾ آيو. دوبدو لڙائي ختم ٿيڻ تي ڪيترائي ٻروچ مارجي ويا ۽ ٻيا واپس وريا. مير نصير خان کي ڏاڍو ڏک ٿيو، ڇاڪاڻ ته سڀڪجهه سندس مرضيءَ جي خلاف ٿيو هو، تڏهن فقط فقط حيدرآباد جي پسگردائيءَ مان ٻارهن هزار ٻروچ اچي جمع ٿيا هئا. مير نصير خان انهن سڀني کي وڙهڻ کان ڪئي، ۽ کين حڪم ڪيو ته ٽڙي پکڙي وڃن. ١٨- تاريخ ميرنصيرخان پنهنجي مرضيءَ سان سر چارلس نيپئر جي ڪئمپ ۾ هليو ويو ۽ اتي تلوار کولي جنرل کي پيش ڪئي. جنرل پنهنجي هٿن سان اها تلوار مير نصير خان کي واپس ڪري وري کيس ٻڌي ڇڏي ۽ کيس دلداري ڏني ته پنجويهه ڏينهن اندر سندن معاملي جو فيصلو ٿيندو ۽ سندن ملڪ کيس واپس ڪيو ويندو. ان ملاقات ۾ اهي لفظ ميجر آئوٽرام جي روبرو چيا ويا هئا. ٻئي سر چارلس نيپئر ريزيڊنسيءَ ۾ ويو ۽ ميرن مٿان ماڻهو رکيائين. ٻن ڏينهن کان پوءِ ميجر آئوٽرام بمبئيءَ ڏي آسهيو ۽ سندس وڃڻ کان پوءِ منشي علي اڪبر، جنرل وٽان ميرن ڏانهن اهو نياپو آندو ته هو قلعي کي ڏسڻ ٿو گهري. مير نصير خان

انهيءَ تي آخوند بچل، ديوان ٻيٺارام ۽ بهادر خدمتگار کي ڏياري موڪليو ته جيئن اهي جنرل کي پاڻ سان وٺي اچن. سر چارلس نيپئر پوءِ ڪرنل پٽين ۽ ٻين آفيسرن سان گڏجي قلعي ۾ داخل ٿيو، ۽ پاڻ ٻه توبون ۽ پيادل توڙي سوار فوجن جون ٻه ريجمنٽون وٺي آيو. انهيءَ کان پوءِ ــ صاحب ٻين آفيسرن ۽ سپاهين سان گڏ مرحوم مير ڪرم علي خان جي زنانخاني ۾ هليو ويو، ۽ مرزا خسرو بيگ کي ڳتر کان جهلي بيعزت ڪيو. تنهن کان پوءِ هن حڪم ڏنو ته جيڪي به پئسو پنجڙ، زيور يا قيمتي شيون وغيره هجن سي هڪدم کيس آڻي ڏنيون وڃن اهڙيءَ طرح هنن پندرهن لکن جو مال هٿ ڪيو. مير ڪرم علي خان جي گهر جي جڏهن هيءُ نظارو ڏٺو تڏهن ــ صاحب کي عرض ڪيائون ته کين پالڪي گهرائي ڏني وڃي ۽ ٽن جوڙن ڪپڙن جي اجازت ڏني وڃي. ــ صاحب اهو عرض رد ڪندي، منشي علي اڪبر سان گڏ زبردستيءَ زنانخاني ۾ گهڙي ويو ۽ اتي وڃي زنانن زيورن، سون ۽ چاندي جي ٿانون ۽ ڪپڙن وغيره جي ڦر شروع ڪري ڏني. ڪن حالتن ۾ ته عورتن جي ٻانهن ۽ پيرن مان به زبردستيءَ زيور لاٿا ويا. اهي بدنصيب عورتون ڀؤ ۽ شرم وچان شهر مان ڀڄي نڪتيون ۽ پيرين پنڌ وڃي ڪنڊڙ پهتيون، جو حيدرآباد کان پنج ڪوهه پري آهي. ... صاحب ۽ ... صاحب، مير نور محمد جي زنانخاني ۾ گهڙي ويا ۽ اتي به ڦر عورتن کي مجبور ڪيائون ته اهي پيرين پنڌ هوسڙي ڏانهن هليون وڃن. ... صاحب مير فتح علي جي پٽ مير صوبدار کان به قيمتي بازو بند گهريا جي کيس ڏنا ويا.

مير صوبدار جي گهر جي هڪ عورت، ڪجهه رپيا ڪمر پٽي ۾ ٻڌي ڇڏيا هئا. ڀاڄ ۾ ڪي رپيا هيٺ ڪري پيا، جنهن تي کيس يڪدم پڪڙيو ويو ۽ پٺو وڌي پئسا ڪڍيا ويا. پوءِ هرهڪ عورت کي پاسيرو وٺي سندس ٻانهن

پيرن، ڪن ۽ نڪ جا زيور لاٿا ويا. قلعي ۾ اندر اچڻ جي منع ڪئي ويئي ۽ مرحوم مير نورمحمد ۽ مير نصيرخان جي گهر جي عورتن کي ٻن ڏينهن تائين پاڻيءَ کان سواءِ اُج ۾ رکيو ويو. مير نصيرخان جي ٻن پٽن مير حسين علي ۽ مير عباس علي، جي بيئي قلعي ۾ قيد هئا، تن پاڻيءَ لاءِ صاحب کي نياپو ڏياري موڪليو، جنهن تي جواب مليو ته سر چارلس نيپئر جو حڪم آهي ته جنهن کي به پاڻي پيئڻو هجي، سو گارڊ جي ڪمانڊنگ آفيسر جي بنگلي تي وڃي پاڻي پيئي. آخر ڏاڍيءَ جفاڪشيءَ کان پوءِ پنج سؤ ماڻهن لاءِ جنهن ۾ عورتون ۽ ٻار هئا، هڪ ڪُلي پاڻيءَ جي هٿ ڪئي ويئي، جنهن سان اُهي فقط نيڙي آلي ڪري سگهيا، پر رهيا ساڳيءَ اُجَ ۾. انهيءَ کان ٿورو پوءِ صاحب ۽ سپاهي انهيءَ درن وٽ آيا، جتي عورتون هيون ۽ انهن کي ڪهاڙين سان پڃي کوليائون. اندر گهڙڻ سان عورتن کان زيورن وغيره جي گهُر ڪيائون، جي انهن سيني لاهي ڏنا. ٻئي ڏينهن صاحب انهيءَ ساڳين ڪمرن ۾ گهڙيو ۽ آلهه تلهه ٻهاري ڪٺي ويو. هڪ عورت، جنهن کي ريشم جو جوڙو پيل هو تنهن پڇڻ جي ڪوشش ڪئي پر ڪيس قلعي جي دروازي تي جهلي ڪپڙا لهرايا ويا. مير نورمحمد خان جي بيوه ڪجهه ڪپڙا هڪ نوڪرياڻيءَ کي وڪري لاءِ ڏنا، ته جيئن کاڌي پيتي جو سامان وٺي اچي. صاحب جي منشيءَ محمد حسين انهيءَ کي جهلي مار ڏني ۽ کانئس ڪپڙا ڦري ورتا. انهيءَ کان پوءِ ٻن عورتن کي آڻي، قلعي جي در وٽ ٻيهاريائون، ته جيئن اچ وڃ ڪندڙ سيني عورتن جو جهاڙو ورتو وڃي. ٿورن اڪرن ۾ ته جيڪا به ميرن جي ملڪيت هئي اها سڀ کانئن کسي ويئي. مير صوبدار کي پوءِ ٻاهر ڪڍيو ويو، ۽ کيس انگريز ڪئمپ ۾ قيدي بنايو ويو، ۽ جيڪي تلوارون سندس پٽن کي ڏنيون ويئون هيون، سي کانئن واپس ورتيون ويئون. ميرزا خسرو بيگ جو به گهر ڦريو ويو ۽ کيس قيدي بنائي ڪئمپ ڏانهن نيو

ويو. انهيءَ کان پوءِ کيس وري قلعي ۾ آڻي ايڏي تہ مار ڏني
ويئي جو گهڻي وقت تائين بيهوش ٿي ويو هو. جڏهن سامت
۾ آيو تڏهن کيس ٻڌي واپس ڪئمپ ۾ آندو ويو ۽ نظربند
رکيو ويو.

ٿوري وقت کان پوءِ ميرن کي بمبئيءَ موڪليو ويو ۽
اتان پوءِ ميسور ڏانهن موڪليو ويو، جتي کين ڏهہ مهينا قيد
رکيو ويو. کين پوءِ ڪلڪتي وٺي ويا، جتي لارڊ ايلنبرو کين
هڪ آجڙيل جاءِ هزاري باغ ۾ نظربند رکڻ ٺيڪ سمجهيو. ميرن
لارڊ ايلنبرو کي مَيسُور مان ڪلڪتي ڏانهن منتقل ڪرڻ جي
شڪايت ڪئي، جنهن تي ايلنبرو کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. نتيجو
اهو نڪتو جو هُن ميرنصيرخان، حسين علي خان ۽ ميرنورمحمد خان
جي پٽن، ۽ مير نصيرخان ۽ شاهہ محمد خان جي ڀائرن ۽ مير
شاهہ محمد جي پٽ کي ٻين ميرن کان جدا ڪري، کين هزاري
باغ ۾ رکيو ۽ ٻين وڏن ميرن کي هن ٻيءَ اجڙيل جاءِ ۾ رهائڻ
جو خيال ڪيو. ايتري ۾ کيس ڊسمس ڪيو ويو، ۽ انڪري
هو لنڊن واپس هليو ويو.

انهيءَ کان پوءِ بدقسمت مير نصيرخان ڏک ۽ نئين
مصيبت جنهن ۾ سندس پٽ ڪانئس ڦرجي ويو، ۽ رات ۽ ڏينهن
هنجون هاريندو رهيو، تان جو موت کيس اچي انهن سورن مان
نجات ڏني. لارڊ ايلنبرو جي ڊسمس ٿيڻ کان پوءِ سرهينري هارڊنج
گورنر جنرل مقرر ٿيو. مون کيس بہ هڪ خط لکيو، جنهن ۾
هنن، کين رسيل اهنجن کي دور ڪرڻ جي گذارش ڪئي، ۽ پڻ
ملاقات جي لاءِ بہ عرض ڪيو. انهيءَ خط جي جواب ۾
سيڪريٽري (مسٽر ڪُوري) ميرن تي نظرداري ڪندڙ ڪئپٽن
گارڊن کي لکي موڪليو تہ گورنر جنرل انهيءَ معاملي ۾ ڪي
کين ٿو ڪري سگهي پر ان هوندي بہ جي مير هءِ روبرو
ملاقات ڪرڻ ٿا چاهين تہ پوءِ گورنر جنرل انهيءَ لاءِ ڪو
ڏينهن مقرر ڪندو. اها ملاقات بئرڪپور ۾ ٣٠- سيپٽمبر ١٨٤٤ع

۾ ٿي، جنهن ۾ سر هينري هارڊنج صاف طور ڪاپل اڪرن ۾ چيو ته جيتوڻيڪ ميرن سان بي انصافي ٿي آهي پر ان هوندي به هو کين ڪا مدد نٿو ڪري سگهي. تنهن ڪان پوءِ ميرن ٻه دفعا سر هينري هارڊنج کي لکيو، ته جيڪڏهن ڪيس مدد ڪرڻ جو اختيار نه آهي، ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ ميرن ٠ان کن کي اجازت ڏني وڃي، ته اهي وڃي راڻيءَ وٽ پڪارين. انهيءَ تي گورنر جنرل مسٽر ڪوري جي معرفت انڪاري جواب ڏياري موڪليو. ٻي ڪابه واهه نه ڏسي ميرن قرض ڪڍي انگلنڊ ڏانهن هي وڪيل ڏياري موڪليا، جن هندستان لاءِ وزير لارڊ رپن، ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ۽ راڻيءَ وغيره سان ملاقات لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر ڪامياب نه ٿيا. آخر پئسن جي گهٽتائيءَ سبب هو واپس هندستان وڃي رهيا آهن، جتي وڃڻ ڪان پوءِ هو پنهنجون دانهون ڪوڪون ڌڻيءَ جي در ڪندا ته جيئن کين انصاف ملي پوي ۽ رب سائين کين اهو ڏياري، جنهن جي ڏيڻ کان ماڻهن انڪار ڪيو آهي.

چنچر ٢٢- آگسٽ تي ديوان مهتارام لکيو.

١٦- فيبروريءَ ١٨٤٣ع جي پوپاڙيءَ جو انگريز فوج هالا کان ايڪيهه ميل پنڌ ڪري، ٽڪڄي ڏڪڙي اچي مٽيارڙي جي ڳوٺ وٽ ڪئمپ لڳائي، جا حيدرآباد کان اتر طرف ١٧ ميلن جي پنڌ تي آهي. برطانيا جي فوج جو تعداد ان وقت ٣٠٠٠ هزار هو، ۽ ان جي ڪمان ميجر جنرل سر چارلس نيپئر جي هٿ هيٺ هئي.

مٽياري سنڌو درياهه جي ڪپ ڪان ميل يا ٻن ميلن جي پنڌ تي آهي، ۽ ميجر آئوٽرام، جو ان وقت ميرن سان لهه وچڙ ۾ هو، سو به پنهنجي اسٽيمر ”پلينيٽ“ تان اچي لٿو، سائس گڏ لائيٽ ڪمپنيءَ جو حفاظتي جٿو به هو جنهن جو تعلق هز مئجسٽي مهارائيءَ جي ٻاويهين ريجمينٽ سان هو. هن انهيءَ ڳالهه جي اچي تصديق ڪئي ته ميرن اڳئين صبح جو ڪئمپ

تي حملو ڪيو هو، جا سر چارلس نيپئر هالن ۾ اڳيئي ڇڏي هئي. آئوٽرام ڇڏايو ته ريزيڊنسي، جا حيدرآباد کان اتر-اولهه جي طرف ٽن ميلن جي پنڌ تي هئي، تنهن کي گهوڙيسوار ۽ پيادي فوج جي هڪ وڏيءَ جماعت اچي گهيرو ڪيو هو، ۽ ۽ انهيءَ جو مهندار مير شهداد خان ٽالپر هڪ مير هو. انگريز حفاظتي جٿي چار ڪلاڪ نهايت بهادريءَ سان مقابلو ڪيو پر پوءِ بارود کٽڻ جي ڪري، انهن کي درياهه ڏانهن پٺتي موٽڻو پيو. ان وقت درياهه ۾ ٻه اسٽيمر بيٺا هئا، جنهن تي چڙهي اچي مٿياريءَ پهتا آهيون.

ميجر آئوٽرام ڇڏايو ته بروچ وڏي تعداد ۾ اچي گڏ ٿيا هئا، ۽ پاڻ کي شڪارگڙهه ۾ لڪائي ڇڏيو هئائون، جو مٽياري ۽ حيدرآباد جي وچ ۾ آهي. خيال ڪيو ٿي ويو ته جيڪڏهن انهيءَ جهنگ کي باهه ڏبي ته دشمن ڪجي ٻاهر نڪري ايندو، انڪري ميجر آئوٽرام ٻن سؤ سپاهين کي انهن پنهي اسٽيمرن تي انهيءَ ڪم لاءِ موڪليو. جيتوڻيڪ جهنگ جو ڪجهه حصو ساڙيو ويو پر ان هوندي به اها اٽڪل ڪامياب نه ويئي، ڇاڪاڻ ته ١٧ تاريخ وارو جنگ جو ميدان اڃا پريرو هو. بروچن رات وچ ۾ شڪارگڙهه خالي ڪري ڇڏيو هو پر اسان شڪارگڙهه جي ڀيڪ کان اڻواقف هئڻ ڪري غلطي ڪري وڌي.

١٧- تاريخ صبح جو فوجن ڪوچ ڪيو، جن ۾ سنڌي گهوڙيسوارن جو جٿو ڪئپٽن جيڪب جي ڪمان هيٺ سڀ کان اڳ ۾ هو. سندن پٺيان ڪئپٽن هينڊرسن جي ڪمان هيٺ سئپرس هئا، جن سان سان سؤ کن ڪمي سپاهين جو جٿو به ساڻ هو. اهي انهيءَ ڪري گڏ ڪنيا ويا ته آهي توبن جي وڃڻ لاءِ رستو صاف ڪندا وڃن. جيئن ته انهيءَ جوءِ ۾ تمام گهاٽا واهه کوٽيل هئا، انڪري انهن کي پار ڪرڻ لاءِ تمام گهڻي محنت درڪار هئي. اهو ئي سبب آهي جو اسان جي توبخاني

کي اڳتي وڌڻ ۾ دير لڳي. اسان گهڻو ڪري واهه جي ڪپن کي ڪوري، انهيءَ جي مٽي وچ ۾ اڇلائي ٿي، پر ان هوندي به آڻ توبن کي ڇڪي نه سگهيا. اسان کي انڪري واهن ۾ سٽي لاهڻي ناهڻ لاءِ، سڄي رات ڪم ڪرڻو پيو. ساڳئي صبح جو اسان کي متياري جي پر ۾ بن واهن مٿان رستو ناهڻ ۾ هڪ ڪلاڪ کان وڌيڪ لڳي ويو. انهن بن واهن جي پريان، اسان ڏٺو ته ميرن پنهنجي توبخاني جي سولائيءَ لاءِ سڄو رستو ناهي ڇڏيو هو، انڪري اسان جي توبن کي اڳتي وڌڻ ۾ ڪابه تڪليف نه ٿي.

ستن ميلن جي واڌ اسان کي آڻي ڦليليءَ وٽ ڪيو، جا سنڌو درياهه جي هڪ شاخ آهي. پر ان وقت انهيءَ جو پيٽ سڪو پيو هو. ڦليلي جي آيرندي ڪپ سان لاڳو بن-ٽن ميلن تائين سڌو رستو ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي لڳو لڳ ڪيترائي ڳوٺ هئا ۽ بڻ وڻن جا ڪي جهڳٽا به انهن جي وچ ۾ ٿي ڏٺا. انگريز فوج اڳا ڀهريون ڳوٺ ڇڏي، ٻئي ڳوٺ تائين پهتي ئي ڪانه هئي ته ڪين پري ڪان توبن جي ڇنڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. سر چارلس نيپئر انهيءَ تي يڪدم پنهنجي فوج جي اڳئين حصي يعني ته توبخاني کي هڪ واهه ۾ ڇڏي، سنڌي گهوڙيسوار فوج کي ڦليليءَ جي پيٽ ۾ لڪائي ڇڏيو ۽ نون پائونڊن وارا گولا اڇلائيندڙ بن توبن کي آجو ڪرائي، جنگ لاءِ تيار ڪرائي ٻيهاري ڇڏيو. ٿوري وقت کان پوءِ سنڌي گهوڙيسوار فوج جو هڪ جٿو ڦليليءَ جي پار شڪارگهه جي چوڌاري جاسوسي ڪرڻ خاطر ۽ باقي رهيل گهوڙيسوارن کي دشمن جي جاچ پڙتال رکڻ لاءِ، اڳتي موڪليو ويو. آخر خاطري ٿي ته دشمن ٻئي طرف ڪان هو. انڪري جنرل وري به اڳتي وڌيو، ۽ هڪ اهڙي ڳوٺ وٽ اچي پهتو، جتي حيدرآباد جو رستو درياهه جي ڪپ کان الڳ ٿي ٿيو. ان وقت جنرل جي ساڄي هٿ تي ڦليليءَ جو سڪل پڌو هو، جنهن جو رخ

ڏکڻ طرف هو. سندس ٻئي هٿ تي هڪ ڪچي ديوار هئي جنهن جي اندر هڪ گهاٽو شڪارگڙهه هو ۽ سندس سامهون ظاهر ڀرچي جو ڳوٺ هو، جو ڳوٺن جي انهيءَ سلسلي جو آخرين ڳوٺ هو. انهيءَ ڳوٺ کان اڌ ميل جي پنڌ تي وري هڪ ٻيو شڪارگڙهه هو، جو قليليءَ جي ڪپ سان ساندهه ميل کن گڏ هليو ٿي ويو ۽ انهيءَ ۾ سندس کابي بازو واري فوج ڏڪجي ٿي ويئي.

سنڌي گهوڙيسوارن جا ٻه جٿا ڪئپٽن رسيل ۽ ڪئپٽن جيڪب جي هٿ هيٺ اڳتي وڌندا رهيا. جڏهن هو ڪبي طرف مڙيا تڏهن هڪ اهڙي هنڌ وڃي پهتا، جو دشمن جي توبن کان اڌ ميل يا ان کان ڪجهه گهٽ فاصلي تي هو. هتي اچي انهن قطارون ٺاهيون ۽ هتي ئي ٻيو جٿو، جو قليليءَ جي ڪناري تي شڪارگڙهه جي جاچ وٺڻ ويو هو، سو به اچي ڪين مليو. اهڙيءَ طرح اهي بهادر جٿا دشمن جي توبن جي زد ۾ اچي، دشمن جي چرپر تي نظر رکندا آيا، تان جو سڄي انگريز فوج وڌي آئي.

جنرل انهيءَ رستي تان، جو سندس سامهون واري شڪارگڙهه جي کبي پاسي کان ٿي گذريو، هزارکن وال اڳتي وڌي آيو. اتي هن ڏٺو ته هو دشمن جي توبخاني جي سڌائيءَ ۾ هو، انڪري سڄي فوج جي اتي پهچڻ تائين هُو ماٺ ۾ رهيو. فوج جي پهچڻ ۾ دير انهيءَ ڪري ٿي، جو رستن جي خراب هجڻ، توبن جي واڌ ۾ ڏاڍو اٽڪاءُ ڪري وڌو. جيئن ته توبن کي آڻڻ ۾ چڱو وقت لڳي ويو، ان ڪري جنرل کي دشمن جي صحيح پوزيشن کي جانچڻ لاءِ ڪافي وقت مليو.

اسان جي سامهون جيڪو شڪارگڙهه هو، انهيءَ جون پٽيون دشمن جي توبخاني جي ماٺهن سان پريون پيئون هيون، خاص ڪري انهيءَ جي ايرندي واريءَ پچڙيءَ تي ته ڏاڍا سپاهي ويٺل هئا. انهيءَ ماڳ کان دشمن جي ساڄي بازوءَ تائين توبخاني

جي فوج جا ٻه ڳتل جهڳٽا تي ڏنا، جي ٻن جهنڊن جي چوڌاري اچي جمع ٿيا هئا. انهن جي پٺيان گهوڙيسوار فوج پئي ڏٺي، جڻ جي اڳيان ڪيتريون ئي توبون رکيل هيون. انهن توبن سان ڪي توبون اڳيئي سنڌي گهوڙيسوار فوجن تي فئر ڪري رهيون هيون، پر هاڻي انهن پنهنجن توبن جو منهن جنرل ۽ سنڌس فوجن ڏانهن ڪيو. جيئن ته دشمن جي توبن ۽ جنرل جي فوج جي وچ ۾ وڏو فاصلو هو، ان ڪري ڪيل فئر بيڪار ويا. دشمن جي توبخاني جو ساڄو بازو وڻن جي هڪ جهڳٽي ۾ لڪل هو، جنهن ۾ هڪ ڳوٺ به هو، جنگ جو ميدان به ميرن پاڻ چونڊيو هو، جتي هو هڪ طاقتور فوج سان اڳيئي قبضو ڪيو ويٺا هئا.

اسان جو مقابلو جيئن ته هڪ اهڙي دشمن سان ٿيڻو هو جنهن سان اسان ڪڏهن به زور آزمائي نه ڪئي هئي، ان ڪري اسان کي دشمن جي فوج جي جائزي وٺڻ جو وڏو وقت ملي ويو. خيال ڪيو ٿي ويو ته انهيءَ وقت اٺ هزار پيادا ۽ ٽي هزار گهوڙيسوار فوج، جنرل جي داٻي واري جاءِ کان ڏٺي ويئي. اهو هنڌ جنگ جي ميدان کان اٽڪل هڪ ميل پري هو، ان ڪري ٻروچن جي سڄيءَ طاقت جو ڪو به پتو نه پئجي سگهيو. انهيءَ جو هيءُ به سبب هو ته اها سڄي جوءِ، ديوارن شڪارگهڙهه ۽ وڻن جي جهڳٽن سان پري پيئي هئي، جنهن جي پٺيان قليليءَ جو پڌو هو، ان ڪري پورو پتو نه پئجي سگهيو.

آخر فوج جي پهچڻ سان جنرل اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ۽ هـُن اهو رستو اختيار ڪيو جو شڪارگهڙهه جي پيٽ سان گڏ، ٽن سؤ والن جي فاصلي تي گڏوگڏ پئي ويو. اها پيٽ ٻروچن سان پري پيئي هئي پر جيئن اسين ويجهو پهتاسين، تيئن اهي ڪک پـَن تي ويا. اها پيٽ اٽڪل اٺ فوٽ اپي هئي ۽ انهيءَ ۾ ڪو به سوراخ يا لنگهه وغيره ڪو نه هو. ان ڪري انهيءَ پيٽ دشمن کي اڳرائيءَ ڪرڻ جو ڪو به فائدو نٿي ڏنو، پر

اسان جي توبن جي فئرن کان بچڻ لاءِ اها اجهي طور ڪين وڏي ڪم آئي. فوج جي اڳياڙي جڏهن سامهون ڪپي هٿ تي اچي پهتي، تڏهن ڪين هدايتون مليون ته اهي پريان بيٺل وڻ جي پير ۾ جيڪو رستو آهي، انهيءَ ڏانهن وڃن. جيئن ئي انهن فوجن چڱو ميدان والاري ورتو تيئن ئي ڪين ساڄي هٿ تي موڙي قطارن ۾ بيهاريو ويو. توبن ڪي وري ميجر لائڊ جي ڪمان هيٺ شڪارگڙهه جي پير ۾ پيادي‌ءَ فوج جي ساڄي هٿ تي سئبرس سان گڏ بيهاريو ويو. توبخاني ۾ چار نون پائونڊن واريون، ٽي ڇهن پائونڊن واريون، ٻه چوويهن پائونڊن واريون ۽ ٻه ٻارنهن پائونڊن واريون توبون هيون. ساڄي ٻازوءَ جي پنيان نئون-بنگال گهوڙيسوار فوج جا، ٽي سؤ پنجاهه سپاهي رزرو ۾ رکيا ويا هئا، سنڌي گهوڙيسوار فوج، جنهن جو تعداد پنج سؤ کن هو، اهو ساڳيو هند جهليو بيٺا هئا، جتي ڪين ڪلاڪ اڳ بيهاريو ويو هو. اهي پيادي فوج جي قطارن کان اٽڪل ٽن سؤ وال اڳيان بيهاريا ويا هئا، جتي اهي بيٺل هئا اتي هڪ واٽر ڪورس جو سرسبز پٽو هو، جنهن جي ڪنارن لڳ ڪٿي ڪٿي ڇڙوڇڙ وڻ ٻه بيٺل هئا. اهو پٽو سڌو سيد سلطان شاهه جي وسيءَ يا ڪاڙي ڏانهن ٿي ويو، جتي انهيءَ دشمن جي ساڄي ٻازوءَ کي ڍڪيو ٿي، ساڄي کان کاٻي تائين انگريزن جي پيادي فوج هيئن هئي:

سڀ کان پهرين هر مئجستي راڻيءَ جي ٻاويهه-ريجمينٽ، پوءِ اتر هندستان جي پنجويهه، ٻارنهن ۽ آخر ۾ فرسٽ گرينڊيرس. اتر هندستان جي سڄي طاقت تيرهن سؤ پنجاهه سنگينن تي مشتمل هئي. ڪئپٽن ٽيٽ جي هٿ هيٺ پونا جي سوار فوج هئي، جنهن سان ٻه سؤ گرينڊيرس ۽ ٻه ڇهن پائونڊن واريون توبون هيون. انهن کي پڇڙيءَ ۾ ساڳه فوج طور رزرو ۾ رکيو ويو ۽ جنگ ۾ ڪم نه آندو ويو.

انگريزن جي فوجن جي اڳيان هڪ سوڙهو ميدان هو،

جنهن ۾ ننڍڙيون واريءَ جون ڊِٻون ۽ لاٽي جا ٻوٽا هئا. اهو ميدان ڦليليءَ تائين اٽڪل (١١٠٠) يارهن سؤ والن جي وٿيءَ ۾ هو. انهيءَ ميدان کي اڀر طرف هڪ ننڍي نالي هئي، جنهن ۾ ساوڪ ۽ پڻ ڪجهه وڻ به هئا. اُتي هڪ واهه هو جو اُڪرڻ جهڙو ڪونه هو. اولهه طرف به اهو ميدان شڪار ڳڙهه جي پٽ سان ٻنڌيو پيو هو، جا اتر-اوڀر ڪنڊ کان ڦليليءَ تائين ڏکڻ-اوڀر جي طرف ڇهه سؤ والن تائين پکڙيل هئي. اها ديوار انهيءَ ڳوٺ کان پڻ ست سؤ والن جي فاصلي تي هئي، ۽ اها وٿي اڳتي هلي جنگ جو ميدان ٿيڻو هو. دشمن اهو ميدان سوچي سمجهي هٿ ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ۾ ڦليليءَ جي پڌي ڪين مورچي جو ڪم ٿي ڏنو. برطانيا جي توبخاني ۽ گهوڙيسوار فوج کي انهيءَ ڪري اجهي نه سبب ڏاڍي تڪليف ٿي، جنهن هن بيان جي نتيجي ۾ ڏيکاريل آهي.

جيئن ئي اسان جي فوج قطارون ناهي بيٺي ۽ جنگي جوڌن کي ميدان ۾ موڪليو ويو، توبن کي به ڏڪي به سؤ وال ڪن اڳتي ڪيو ويو. يارهين بجي صبح جو دشمن جي توبخاني تي گولي بازي ڪئي ويئي. هر مڃستيءَ جي ٻاويهن-ريجمينٽ توبخاني ڪپي هٿ تي ۽ باقي ريجمينٽون پٺيان ويهن قدمن جي فاصلي تي قطارون ڪري بيهاريون ويون. دشمن جي جي توبن کي مات ڪرائڻ لاءِ اسان وري به پنهنجيون توبون به سؤ پنجاهه قدم اڳتي ڪيون. دشمن جي توبن ڪوبه چاڙهو ڪونه ڏيکاريو، ڇاڪاڻ ته اهي اسان کي ڪوبه زيان نه پهچائي سگهيون، ويتر جو اسان جي توبن مٿن سدا ڌڪ هڻڻ شروع ڪيا، تن هٽي ڪين تڏو ڪري ڇڏيو. انهيءَ وقت شڪار ڳڙهه ۾ هڪ ڳڙڪ ظاهر ٿي پيو، جو اسان جي ساڄي ٻازوءَ جي بلڪل ويجهو هو. ٻاويهين-ريجمينٽ جي ڪئپٽن ٽيبو کي انڪري هڪدم دشمن کي پڇائڻ لاءِ اوڏانهين موڪليو ويو، ڪئپٽن ٽيبو جيڪو اوڏانهين هڪ ننڍي جٿي سان ويو هو،

تنهن شڪارگڙهه جي منهن وٽ جتي جهنگ به هلڪو هو، بروچن کي پوئتي هٽايو. ڪئپٽن ٽيو البت پاڻ مارجي ويو، ۽ ڪمپنيءَ کي به ڪجهه نقصان رسيو، پر هو شڪارگڙهه مان دشمن کي پڇائي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

ٽيون دابو قليلاي ڪان ٽن سؤ والن تي ڪيو ويو هو انهيءَ وچ ۾ برطانيا جي ڪن توبه شڪارگڙهه جي ٻاهران گولا باري ڪئي ته ڪن وري دشمن جي توبخاني تي فئر ڪيا. نتيجو اهو نڪتو جو دشمن جو توبخانو بلڪل خاموش ٿي ويو. پيادي فوج، جا ريجمنٽن سان بلڪل لاڳو بيهاري ويئي هئي تنهن کي آخري حملي لاءِ تيار رکيو ويو.

جڏهن آخري حملي جو حڪم ٿيو تڏهن هز مئجسٽيءَ جي ٻاويهين-ريجمينٽ، جا اسان جي يورپي ريجمينٽ هئي، نهايت سهڻي نموني ۾ اڳتي وڌي. دشمن جي جامڪيدار بندوقن مان ڪئين فئر ڪيا ويا، پر هنن انهن کي نهايت بردباريءَ سان برداشت ڪيو جيستوڻيڪ جواب ۾ هنن به فئر ڪيا، پر وريو ڪي ڪين، ڇاڪاڻ ته بروچ قليليءَ جي ڪناري جي آڙ ۾ هئا انڪري انهن نهايت خبرداريءَ سان چيست وٺي اسان ڏانهن بندوقن جا فئر پئي ڪيا . نيٽ اتر هندستان جي پنجويهين-ريجمينٽ جنگ ۾ مشغول ٿي ويئي ۽ ٻارهين-ريجمينٽ ۽ گرينڊير به جٽبي پيا. هن طرف دشمن ساڄي بازوءَ کان به وڌيڪ طاقتور هو. اهو انهيءَ سبب ڪري جو پيڏن ۽ گهوٽ جي گهرن انهن لاءِ بچاءُ جو وڏو ڪم ڏني ڏنو. اسان جي فوجن جي اڳتي وڌڻ ڪري دشمن پنهنجون توبون خالي ڪري ڇڏي ويا، جن مان ڪيترين ئي اسان جي قبضي ۾ اچي ويئون پر جيئن ئي فاصلو گهٽ ٿيندو ويو، تيئن بهادر بروچن کي جنگ ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيو. انهن ڇا ڪيو جو پنهنجون جامڪيدار بندوقون ڪٽي اڇلايون ۽ ترارين ڪٽي گهڙي پيا جنگ ۾. هنن اهڙيءَ طرح ته بهادريءَ سان حملو ڪيو جو

اسان جي فوج کي ڪيترائي دفعا ڏکي پوئتي ڪري ڇڏيائون.
اتر هندستان جي ٻارهين-ريجمينٽ، کي هنن ٻه-ٽي دفعا ماري
پٺتي هٽايو، پر وري ٻه انهن کي سندن آفيسرن اڳتي آڻي ٽي
ڪڍيو. بريونٽ ميجر جئڪسن فوجن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ
گهوڙي تان لهي پيو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي جان قربان ڪيائين.
هو فقط ٻن حوالدارن سان اڳتي وڌيو هو ۽ ٿورو وقت جنگ
ڪرڻ کان پوءِ دشمن جي تلوار سان وڍجي مري ويو. پهرين
۽ ٻارهين ڪرينڊيئر ريجمينٽ کي ئي دشمن اهڙو منجهايو، جو
هو پٺڻ تي مجبور ٿي ويا ۽ جنگ ۾ ايترو حصو نه وٺي سگهيو.
پنجويهين ريجمينٽ جو اڳواڻ ڪمانڊر ميجر ٽسيڊل سپاهين کي
همٿائيندي مارجي ويو، جي ميدان ڇڏي پٺي ويا ها. ليفٽيننٽ
ڪرنل پين فادر ٻاويهين-ريجمنٽ جي اڳواڻ کي ٻه بندوق
جي گولي لڳي ۽ هو مارجي ويو. سندس جاءِ ميجر پول وٺي
ورتي. اهو اهڙو وقت هو جو يورپ جي بهادر فوج ٻه ٻروچن
جي خطرناڪ حملي سبب اڳتي نه وڌي سگهي ۽ هڪ جاءِ
تي ڄمي سنگينن جي مدد سان دشمن کي ماريندي رهي. اهڙي
طرح اهي پاڻ کي دشمن جي تلوار جي ڪاڄ ٽيڻ کان بچائيندا
رهيا. اهو انهيءَ ڪري جو ٻروچ جنگ لاءِ ڇتا تي پيا هئا،
۽ انهن مان ڪيترن جو پنگ يا آفيسر استعمال ڪيل هو.
ليفٽيننٽ مڪمردو اسسٽنٽ ڪوارٽر ماسٽر جنرل جو جڏهن
گهوڙو مارجي ويو، تڏهن هُن هڪ ٻروچ رئيس سان هٿو هٿ
جنگ ڪري کيس ماري وڌو، ۽ سندس سون جي هٿيي واري
تلوار تي قبضو ڪري ورتو. ان هوندي ٻه اسان جا بهادر آفيسر
۽ سپاهي ماريا پئي ويا. جنگ جي اهڙي حالت ڏسي سر چارلس نيپئر
پنهنجي گهوڙي کي آڙي هٽي اڳتي وڌايو ۽ ٻاويهين-
ريجمينٽ ڏانهن مُنهن ڪري پنهنجي ٽوپيءَ کي لوڏيندي،
انهن بهادر سپاهين جي همت افزائي ڪئي. هُن پنهنجي بچاءَ
جو ڪو ٻه خيال نه ڪندي اڳتي وڃي اتر هندستان جي

پنجويهين-ريجمينٽ کي اڳتي وڌڻ جي هُشي ڏني. جنرل جي ان وقت اها منشا هئي تہ زبردست حملو ڪري دشمن کي نديءَ (ڦليلي) جي پڌي مان ٻاهر ڪيون پر اها پوري نہ ٿي سگهي. سنگينون تمام گهٽ ڪم آنديون ويئون هيون، ۽ جامڪيدار بندوقن ۽ چمڪندڙ ترارين جي جهلڪ بہ گهٽ ٿي ويئي، ڇاڪاڻ تہ اسان جي ننڍڙين توبن ڦليليءَ جي ڪڙ وٽان فئر ڪري جيڪي بہ سامهون آيل ٿي تنهن کي سمهاري ٿي ڇڏيو. اها موتمار ڪشمڪش ڪلاڪ کان مٿي جاري رهي، تان جو برطانيا جون فوجون ڦليليءَ جي پيٽ ۾ لهي پيئون پر اوستائين اهو ڦٽيلن ۽ مئلن جي لاشن سان ڏٽيو پيو هو. انهن سيني ماڻهن جي ٽيلهن ۽ سوٽي ڪپڙن ۾ باهہ لڳي ويئي هئي، جا ٿي سگهيو ٿي تہ سندن جامڪيدار بندوقن جي چوچڙين جي ڪري لڳي هجي. سندن سڙندڙ ۽ ڦٽيل جسمن سچ تہ هڪ دل ڏاريندڙ نظارو پيش ٿي ڪيو. ڪيترن بروچن جا لاشا ڦليليءَ جي ڪپ تي مٿي بہ سندن دشمنن جي لاشن سان گڏ پيل هئا، جنهن مان سندن بهاديءَ جي گونگي شاهدي ٿي ملي. آمانَ، نہ تہ گهري ٿي ويئي ۽ نہ ڏني ٿي ويئي. جيڪي زخمي ٿيا هئا، اهي يا تہ اسان جي سپاهين هٿان مارجي ويا هئا، يا تہ ڪين سنگينن سان ختم ڪيو ٿي ويو. زخميلن بہ آڻ نتي مڃي ۽ آخري دم تائين پنهنجي ترارين سان وڙهندا رهيا.

انهيءَ وچ ۾ اسان جو توبخانو ۽ گهوڙيسوار فوج بہ ڪا واندي ڪانہ ويٺي هئي. سچ پڇو تہ اهو سندن ئي ڪردار هو، جنهن جو جنگ جي فيصلي ڪرڻ ۾ وڏو هٿ هو. ميدان جي سوڙهہ سبب توبخاني مان فقط چار توبون ڪم آنديون ويئون. ڪئپٽن هٽ جي هڪ توب سئپرس جي مدد سان پيٽ جو ڪجهہ حصو ڪيرائي وڌو ۽ شڪارگڙهہ تي بمباري ڪري اتي تباهي مچائي ڏني. باقي ٽن توبن وري ڦليليءَ جي ساڄي ڪپ تي ۽ پڻ سامهون مارا ماري ڪئي، جنهن ۾ گول ۽

گريپ شاٽ گولا استعمال ڪيا ويا.

سخت جنگ وقت گهوڙيسوار فوج کي حڪم ڏنو ويو ته دشمن جي ساڄي بازوءَ تي حملو ڪري. نائين-بنگال ڪئولري کي اڳيئي اسان جي کٻي بازوءَ جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو، جنهن هائي فرسٽ گرينڊير فوج جي پٺيان پوزيشن سنڀالي ورتي هئي. حڪم کي غلط سمجهڻ ڪري يا ڪنهن ٻئي سبب جي ڪري ٻوئين ريجمينٽ جنهن جو منهن ساڄي طرف هو تنهن ڪجهه پوئتي موٽ کاڌي پر سندن آفيسرن کين روڪي وري وڃي ساڳئي هنڌ تي بيهاريو. بروچ تمام گهٽي انداز ۾ پاسي وارن ٻوٽن، لوڙهن، ٻيڏن وغيره سان اڇي پر گهٽ ٿيا. ليفٽيننٽ ڪرنل پيٽل نائين-گهوڙيسوار فوج جو اڳواڻ، جيڪو ڪمان ۾ ٻيو نمبر هو، تنهن کي جنرل وٽان اڳتي وڌڻ جو ڪو به حڪم نه مليو هو. پر هن وقت جي نزاڪت کي پروڙيندي ۽ جيئن مون کي ٻڌايو ويو آهي، ته ڪئپٽن ٽيوڪر جي فوري عرضداشت تي گهوڙيسوار فوج کي ڪاروائي ڪرڻ جي اجازت ڏني. اهو وقت ڏاڍو نازڪ هو. نائين-گهوڙيسوار فوج جنهن جي اڳواڻي اهو بهادر آفيسر ڪري رهيو هو، سا اسان جي توپخاني ۽ ٻوٽن جي وچ ۾ وڌي وڃي، دشمن تي ڦليليءَ جي ٻيڏي ۾ ڪڙڪي. بروچن جو هڪ جٿو، جو انهيءَ ٻوٽ ۾ هو، تنهن نهايت جوانمرديءَ سان مقابلو ڪيو ۽ اسان جي انهيءَ بهادر جٿي کي نقصان پهچايو. ڪئپٽن ٽيوڪر کي ڇهه ڌڪ لڳا ۽ هو وڃي ڪريو، پر ڪئپٽن بيزيٽ جنهن وڃي سندس جاءِ ورتي، تنهن ڪاميابيءَ سان دشمن تي حملو ڪري ان کي چڙوچڙ ڪري ڇڏيو.

٣- اسڪئڊرن جي پٺيان ٢- اسڪئڊرن فوج هئي جنهن جي اڳواڻي ڪئپٽن گئرٽ ڪري رهيو هو. تنهن ٻوٽ تي حملي ڪرڻ ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل پيٽل کي ڏاڍي مدد ڏني. انهيءَ وقت پهرين ڪئپٽن ويمس جي هٽ هيٺ هئي جنهن گرينڊير ۽

ٻارهن- ڏيهي پياده فوج جي رڄ ۾ پڙاءُ ڪري ڦليليءَ کي پار ڪيو ۽ ان جي ٻيءَ پر وڃي دشمن جي فوجن کي ڀڄائي ڪڍيو. ايجوٽنٽ ڪئپٽن ڪڪسن انهيءَ وقت مارجي ويو، ۽ ٽي ٻيا آفيسر زخمي ٿي پيا. ليفٽيننٽ ڪرنل پيٽل ٣- اسڪئڊرن جي ٽورن ماڻهن سان ڳرٽ ۾ دشمن جي ڏاهيل مورچن تي حملو ڪيو، ۽ ڪيس پرءِ ٢- اسڪئڊرن به مدد ڪئي. نتيجو اهو نڪتو جو، ڳوٺ کي دشمن جي فوج کان خالي ڪرايو ويو. اسان کي جيڪو نقصان پهتو اهو انهن فئرن مان ٿيو هو، جي ويجهڙائيءَ جي واهن ۽ باغن مان لڪي ڪيا ٿي ويا. سنڌي گهوڙيسوارن جو جٿو ڳوٺ کي ڦري وڃڻ ۾ ناڪامياب ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته رستي ۾ جيڪو واهه هو، اهو دشمن جي فوجن سان ڀريو پيو هو اهوئي سبب آهي جو انهن کي به اسان جي پيادل فوج ۽ ڳوٺ جي وچ مان ٿي لنگهڻو پيو. ائين ڪندي اهي به اچي انهن فوجن سان ڳڏيا، جي ڦليليءَ جي پيٽ ۾ دشمن سان جنگ جوٽيو بيٺا هئا.

مير ته اڳيئي جنگ جو ميدان ڇڏي، حيدرآباد پهچي ويا هئا، پر تنهن هوندي به اتي ڪيترائي بهادر ماڻهو ڏٺا ويا، جن نهايت دليريءَ سان مقابلو ڪيو. اسان جي فوجن مان جن سنڌن پٺ وني ڪين قتل ٿي ڪيو، اهي پاڻ به مارجي ٿي ويا. ڪئپٽن جيڪب جو گهوڙو سنڌس هيٺان مارجي ويو هو. انڪري هُن ليفٽيننٽ فٽز گرالڊ کي دشمن جي پويان وڃڻ جو حڪم ڏنو. ٿورو اڳتي وڃڻ کان پوءِ هن کي بروچن هڪ وڏي جماعت ڏسڻ ۾ آئي، جنهن جنگ ۾ حصو نه ورتو هو. انڪري هو واپس موٽي آيو. سنڌي گهوڙيسوار فوج کي ان وقت اسان جي سامان جي حفاظت تي مقرر ڪيو ويو ۽ بنگال جي گهوڙيسوارن جي هڪ جٿي وري دشمن جي ڪئمپ تي قبضو ڪري ورتو. پر پوءِ جنرل جي حڪم ملڻ تي ڪئمپ کي باهه ڏيئي خالي ڪيو ويو.

انگريزن جي فوج جڏهن هڪ ٻجي نديءَ (ڦليلي) کي

پار ڪيو، ان وقت جنگ ختم ٿي چڪي هئي، پر اجا فئر ختم ڪونہ ٿيا هئا. چاڪاڻ تہ دشمن جا ڪيترائي ماڻهو اجا هيڏانهن هوڏانهن پٽي پئڪيا. جيسين اسان توبون آڪاري ٻيءَ پر ٿياسين، ۽ گهوٽ ۾ ۽ ٻن موچن وغيره مان دشمن کي ماري پڇايوسين، تيسين اهي تڪليف ڏيندا رهيا. جنرل پنهنجي ڪئمپ جنگ واري ميدان ۾ لڳائي ۽ سامان سڙو بہ وچ ۾ ڇڏيو ويو هو، ۽ سپاهي بہ اتيئي سمهي پيا.

اهڙيءَ طرح اهو ڏينهن ختم ٿيو. پارئجي ٿو تہ يوروپي انهيءَ ڏينهن جيڪا بهادري ڏيکاري هئي، سا هنن ڪا ورلي ڪنهن ٻئي موقعي تي ڏيکاري هجي. يوروپي بہ بهادريءَ ۽ عزم سان اڳتي وڌندا رهيا. پر سندن سڄي بهادري سندن آفيسرن جي ڪري ئي هئي، جن جرات جو انهيءَ ڏينهن تي لاثاني مظاهرو ڪيو. سپاهين جي همت افزائيءَ ۾ هنن ڪين گهٽايو ۽ اهوئي سبب آهي، جو هنن نهايت مردانگيءَ سان حملو ڪيو هو. اسان جي فوج جي حملي کي ٻہ-ٽي دفعا روڪي پٺتي هٽايو ويو هو، ۽ جيڪڏهن اهڙا آفيسر نہ هجن ها، تہ پوءِ سپاهين لاءِ ميدان جهلڻ محال هو. توبخاني ۽ گهوڙيسوار فوج بہ پنهنجي فرض جي پوري ادائگي ڪئي هئي، پر چاڪاڻ تہ ميدان ٿورو هو، انڪري سندن ڪم سست رهيو. آخر ۾ اهو نتيجو پوندو تہ گهوڙيسوار فوج جو دشمن جي ساڄي بازوءَ تي حملي جنگ جي پڄاڻيءَ تي وڏو اثر ڇڏيو.

اسان جو انهيءَ جنگ ۾ قليل فوجن جي استعمال ڪرڻ ڪري وڏو نقصان ٿيو. يعني تہ ٻاهٺ مارجي ويا ۽ هڪ سؤ چوراندوي زخمي ٿيا، جنهن ۾ اوڻيهہ آفيسر هئا. "ڇهہ مئا ۽ تيرهن زخمي ٿيا (١)." دشمن چار سؤ ماڻهو تہ فقط قليليءَ جي

(١) گهوڙا تہ ڏاڍا مارجي ويا هئا ۽ ٻنهي طرفن انهن جو ڏاڍو گهرو نقصان ٿيو. دشمن جي گهوڙيسوار فوج ڪا گهٽ جنگ ڪانہ ڪئي. پر هنن گهوڙن تان لهي گهوڙن کي بچاءَ خاطر اڳيان قطاري بيهاريو تہ جيئن گولا ۽ فئر انهن کي لڳن.

پيڊي ۾ مٿل چڙهيا، ۽ اوترائي ٻاهر ميدان ۽ شڪارگاهه ۾ مٿل پيا هئا، جي اسان جي توبخاني جي فئرن ۽ گهوڙيسوارفوج جي هٿان مارجي ويا هئا. ڪن خاص حالتنڪان سواءِ جنهن ۾ اسانَ ڏني ٿي وڃي(١) دشمن سان ڪنهن به قسم جي رعايت نه ڪئي ويئي، انڪري چئي نٿو سگهجي ته جيڪي زخمي ٿي پيا هئا، انهن جو تعداد ڪيترو هو. پر پانئجي ٿو ته اهو مئلن جي تعداد کان وڌيڪ هوندو. ٻروچ سندن مارجي ويل ماڻهن جو تعداد تمام وڌيڪ ٻڌائين ٿا، پر اهو اجايو وڌاءُ آهي. ٻروچن جو نقصان انگريزن جي نقصان جي ڇهون ڪان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ ڪونه هو، جو حقيقت ۾ هڪ تمام وڏو ڇيهو آهي. چاڪاڻ ته سندن فوجن جي بيهڪ جنگ جي ميدان ۾ نهايت فائديمند پوزيشن تي هئي. ازانسواءِ انهن جي فوج به تمام گهٽي هئي، ساڳئي وقت منظم به هئي. اها ثابتي اسان کي سندن فئرن مان ملي ٿي جي انهن تڪڙا ۽ نهايت برجستہ ڪيا هئا.

دشمن جو سڄو توبخانو جنهن جو تعداد پندرهن هو، سندن جهنڊو، بارود، تنبو ۽ ڪجهه خزانو اسان جي هٿ اچي ويو، جنگ جا پهريان نتيجا نهايت اهم ثابت ٿيا. اينڌڙ ٻن ڏينهن ۾ ڇهن اميرن اچي پاڻ کي قيد ٿيڻ لاءِ پيش ڪيو، ۽ ٿوري وقت کان پوءِ حيدرآباد تي قبضو ڪيو ويو (٢). ڏکڻ سنڌ کي پوءِ برطانيا جي سلطنت جو هڪ علائقو قرار ڏنو ويو.

---

(١) جيئن ته امانَ ڪانه ٿي ڏني ويئي، انڪري ٻروچن نهايت بيجگريءَ سان مقابلو ٿي ڪيو. انڪري اسان لاءِ به ناممڪن هو ته کين جيئرو ڇڏيون. (٢) حيدرآباد تي ٢١- تاريخ تي ميجر اڻوٽرام جي وڃڻ کان پوءِ قبضو ڪيو ويو، چون ٿا ته قلعي ۾ ويهن لکن جو خزانو پيل هو. جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ خزاني جو وڏو حصو پاسيرو پيل هو. جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ خزاني جو وڏو حصو پاسيرو ڪري رکيل ٿو پانئجي. اسان کي جيڪي هٿ آيو سو انهيءَ خزاني جي چوٿين پتي مس هو.

ضميمو -٦

اسين سنڌ جا مير، ٻروچ آهيون پر انهن ٻروچن مان نه آهيون، جن کي ايران ۾ ڪوچ بلوچ ڪري سڏيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته اسان اصل نسل ۾ عرب آهيون ۽ پنهنجو نسبنامو اميرحمزه کان شروع ٿا ڪريون، جو هشام بن عبد مناف جو پٽ هو. ڪن جو چوڻ آهي ته اهو اميرحمزه حضرت عليءَ جو پٽ هو.

اسلام کي وڌائڻ جي خاطر جڏهن حجاز جي فوجن يوسف(١) جي پٽ جي هٿ هيٺ پنهنجا قدم جمائڻ ٿي گهريا، تڏهن انهن رستي تي ڪيچ مڪران کي به زير ڪيو هو، جتي اسان جا وڏا انهيءَ ملڪ جي قبضي ۾ رهيا ۽ باقي فوجون سنڌ ڏانهن روانيون ٿيون هيون. انهن کي جيڪو اولاد ٿيو تنهن کي ٻروچ ڪري سڏيو وڃي ٿو. ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ انهن مان ڪن هجرت ڪري ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازيخان وارو ملڪ وسايو، جتي چوٽي (يا چٻل جي چوٽي) سندن رهائشگاهه بڻجي ويو. انهيءَ ساڳئي وقت ميان شاهل محمد ڪلهوڙو جو پاڻ کي حضرت عباس جي پيڙهيءَ مان هئڻ ڪري عباسي سڏائيندو هو، تنهن سنڌ ملڪ ۾ وڃي، پوک لاءِ زمينون هٿ ڪيون. ان وقت سنڌ دهليءَ جي چغتائي(٢) بادشاهن جي هٿ هيٺ هئي. اهي زمينون پوءِ آهستي آهستي ڪلهوڙن جي ملڪيت ٿي ويون. ڪلهوڙا مذهب جا شيعا هئا ۽ جونپور جي سيد ميران شاهه جونپوريءَ جا مريد هئا.

---

(١) يوسف مان مراد حجاج بن يوسف ثقفي آهي، جنهن پنهنجي سؤٽ محمد بن قاسم ثقفي کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو هو.

(٢) چغتائي لفظ دهليءَ جي مغل بادشاهن لاءِ استعمال ڪيل آهي.

اسان جو ڏاڏو مير شهداد خان وڏو، پنهنجي چاچي مير صوبدار کان ناراض ٿي، اچي ڪلهوڙن وٽ نوڪريءَ ۾ بيٺو، ۽ سندن مذهبي اصول قبول ڪيائين، يعني ته شيعو مذهب اختيار ڪيائين. جيئن ته هو بروچن جو رئيس هو انڪري ڪيترا بروچ ساڻس گڏ سنڌ ۾ اچي رهيا. هي واقعو بروچن جو سنڌ ۾ پهريون دفعو بنياد پوڻ جو آهي. مير صوبدار خان وڏي جو خيال هو ته چڙي رهڻ جي ڪري ماڻهو خدا جي چڱيءَ طرح عبادت ڪري سگهو ٿو، انڪري هُن ڪڏهن به شادي ڪانه ڪئي. پاڪائيءَ ۽ سخاوت ۾ هو پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس وفات کان پوءِ سندس ڀائٽيو يعني ته مير شهداد خان وڏو قبيلي جو سردار ٿيو.

نادر شاهه جي حملي ٿائين (سنه ١٧٣٩ع) سنڌ جو گورنر دهليءَ جي دربار جو هڪ امير هوندو هو، پر سندس قتل کان پوءِ ميان نور محمد ڪلهوڙو انهيءَ علائقي جو صوبيدار ٿيو ۽ احمد شاهه بادشاهه کي پنهنجو ڏن ڏياري سوڪالايائين. جڏهن نورمحمد مري ويو تڏهن سندس جاءِ سندس پٽ محمد مراد والاري ۽ اهو مسند تي ويٺو.

انهيءَ ساڳئي وقت مير شهداد خان وڏوگذاري ويو. کيس هڪ زال مان مير جمندا، مير چاڪر ۽ مير بهرام ٽالي تي پٽ هئا، ۽ بيءَ زال مان هڪ پٽ مير خيرو هو. نادر شاهه، سندس هڪ پٽ ٽالي مير جمنداکي، نورمحمد ڪلهوڙي جي پٽن سميت برغمال طور پاڻ سان وٺي ويو هو، ۽ اهو مشهد ۾گذاري ويو. مير شهداد خان جي پٽن مان سڀ کان سٺو لائق مير بهرام خان هو جو پنهنجي پيءُ جو وارث ٿيو ۽ بروچن جو رئيس بڻيو.

گورنر سنڌ محمد مراد جي زيادتين کان تنگ اچي ڪلهوڙن مير بهرام سان گڏجي سازش ڪئي ۽ محمد مراد کي تخت تان لاهي قيد ڪيائون ۽ سندس جاءِ تي سندس ڀاءُ ميان عطرخان تخت تي ويهاريائون، پر انهيءَ چوندڀ ۾ به اهي نڳجي

ويا، انڪري ڪيس تخت تان لاهي جيل ۾ وڌائون ۽ غلام شاهه کي ڪٽي تخت تي ويهاريائون جو نور محمد جو ٽيون پٽ هو. اهو حاڪم لائق ثابت ٿيو، ڇاڪاڻ ته هن سڄي ملڪ کي قبضي ۾ آندو ۽ حيدرآباد جو قلعو پڻ اڏايو. سنه ١٧٧٠ع ۾ سندس موت ٿيو ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ ميان محمد سرفراز تخت تي وينو.

مير بهرام، جو بروچن جو رئيس هو تنهن کي ٻه پٽ هئا. مير بجرخان ۽ مير صوبدارخان. مير بجرخان جي غيرحاضريءَ ۾ جو ان وقت گهرو نااتفاقيءَ سبب حج تي ويل هو، محمد سرفراز سندس پيءُ ۽ ڀاءُ ٻنهي کي مارائي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته بهرام خان وڏين خوبين جو مالڪ هو، انڪري سرفراز سندس اثر ۽ مقبوليت جي ڪري ڪانئس ڏاڍو ڊڄندو هو.

جڏهن ڪلهوڙن جي چڱن مڙسن کي هن واقعي جي خبر پيئي تڏهن هنن مير فتح خان کي پاڻ سان ملائي، سرفراز کي تخت تان لاهي جيل موڪليو ۽ غلام شاهه جي ٻئي پٽ محمد خان کي تخت تي ويهاريو. پر راڄي ليکي نالي هڪ با اثر ڪلهوڙو هو، تنهن کي ڳالهه نه وڻي، ۽ هن محمد خان کي تخت تان لاهي جيل ۾ وڌو ۽ سندس جاءِ تي غلام نبيءَ کي تخت تي ويهاريو جو محمد خان جو چوٿون پٽ هو.

انهيءَ نازڪ مرحلي وقت مير بجرخان حج تان موٽيو ۽ مسقط، گوادر، ڪيچ ۽ مڪران کان ٿيندو قلات ويو، جتي هن نصيرخان بروهيءَ کان فوجي مدد گهري، جيئن هو پنهنجي پيءُ ۽ ڀاءُ جي ٿيل بيگناهه خون جو بدلو وٺي. مير نصيرخان مدد ڏيڻ کان انڪار ڪيو، انڪري مير بجر سنڌ هليو آيو. سنڌ ۾ ڪيترائي بروچ، جي ميان غلام نبيءَ جي خلاف هئا، سي اچي ساڻس مليا، ڇاڪاڻ ته اهي راڄي ليکي جي غلام نبيءَ کي تخت ويهارڻ جي خلاف هئا. نيٺ جنگ لڳي، جنهن ۾ غلام نبي مارجي ويو. ميان سرفراز جيتوڻيڪ سندس پيءُ ۽ ڀاءُ کي مارائڻ

۾ وڏو گناهہ ڪيو هو، پر جيئن تہ مير بجر خان ۽ هُو نندي هوندي گڏ کيڏيا هئا، ۽ دوست هئا انڪري هُن اهو خيال ظاهر ڪيو تہ ميان سرفراز کي جيل مان آزاد ڪري، مانُ ۽ شان سان هاٿي ٤ تي چاڙهي، وري اچي تخت تي ويهارجي. پر جيسين بجر خان اهو سخاوت جو ڪم ڪري ڪري، تنهن کان اڳ عبدالنبي٤، جو ڪلهوڙي جو پنجون پٽ هو، تنهن وجهہ وٺي سيني شاهي قيدين جهڙوڪ محمد مراد، ميان عطر خان، محمد سرفراز ۽ سندس پٽ ميان نور محمد کي جيل ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو. انهي٤ دردناڪ حادثي کان پوءِ مير بجر خان لاچار تي نالي ماتر ميان عبدالنبي٤ کي تخت تي ويهاريو، پر حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکيون.

انهن واقعن کان پوءِ عبدالنبي٤، جنهن پنهنجا هٿ پنهنجي عزيزن جي خون سان اڳيئي رڱيا هئا، هڪ ٻئي ماڻهو جي بيگناهہ خون ڪرڻ جا سانباها ڪرڻ لڳو. انهي٤ ڏس ۾ هُن کي قاصد، خانگي طور، جوڌپور جي راجا ڏانهن ڏياري موڪليا هئا، ۽ انجام ڪيو هئائين تہ هو امرڪوٽ جو قلعو ڏيارڻ لاءِ انهي٤ شرط تي تيار آهي تہ هو ڪيس مير بجر خان جي مارائڻ ۾ مدد ڪندو. جوڌپور جي راجا مير بجر خان کي قتل ڪرڻ خاطر ٻارهن راجپوت سنڌ ڏانهن ڏياري موڪلياهہ اهي جڏهن مير بجر خان جي دربار ۾ پهتا، تڏهن پاڻ کي راجا جو سفير ظاهر ڪري ڪيس چوائي موڪلايائون، تہ هو جوڌرپور جي راجا وٽان اڪيلائي٤ ۾ ڪا خوشخبري ٻڌائڻ گهرن ٿا. مير بجر خان کي انهن جي سازش جي خبر جيسلمير جي راجا اڳيئي ڏياري موڪلي هئي، پر هن انهي٤ خيال کان تہ ماڻهو نہ چون تہ ٻڍو آهي، کين اڪيلائي٤ ۾ پاڻ وٽ گهرايو. انهي٤ چريائي٤ جي ڪيس پوري سزا ملي جو سندس ٻار ٻار دوستي٤ جي ناتي کي دهرائڻ تي بہ هنن ڪيس تہ ڇڏيو ۽ ڪُهي ڇڏيائون. انهي٤ خون کان پوءِ عبدالنبي ڪلهوڙو

مير بجر خان جي پٽ مير عبدالله ۽ مير صوبدار جي پٽ مير فتح خان وٽ ويو ۽ کين ويساهه ڏيارڻ جي ڪوشش ڪيائين ته انهيءَ سازش ۾ سندس ڪوبه هٿ ڪونه آهي. ان کان پوءِ کين زور ڪيائين ته هو سائس گڏجي محلات ۾ هان ۽ سندس مهمان ٿي رهن. حقيقت ۾ هن جي دل ۾ اهو فتور هو ته موقعي ملندي ئي کين قتل ڪري ڇڏجي. مير چاڪر خان جي ٻن پٽن مير فتح علي خان ۽ مير سهراب خان کي انهيءَ منصوبي جي خبر هئي، انڪري هنن ٻنهي کي انهيءَ خطري کان خبردار ڪيو، ۽ پاڻ ڪاڙهي ٽٽي جو گهوڙا ڪاهي نڪري ويا. نتيجو اهو نڪتو جو مير عبدالله مير فتح خان ۽ ميرزا ٽيٽي عبدالنبي جي هٿان مارجي ويا. مير فتح علي ۽ سهراب خان کي جڏهن انهيءَ واقعي جي خبر پيئي، تڏهن هنن لشڪر گڏ ڪري ڪيترين ئي خونريز جنگين ڪرڻ کان پوءِ ظالم عبدالنبيءَ کي ملڪ مان تڙي ٻاهر ڪڍيو.

اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي گهراڻي جي حڪومت پوري ٿي.

مير فتح علي خان ۽ مير سهراب خان پوءِ بادشاهيءَ تي ويهڻ جون سڀ رسمون ادا ڪيون ۽ دهليءَ جي شاهه تيمور ڏانهن نذرانا ڏياري موڪليا، جنهن وري موٽ ۾ کين بادشاهيءَ جو لقب ڏياري موڪليو. مير فتح علي خان ارڙهن سال حڪومت ڪئي ۽ وفات ڪرڻ وقت فقط هڪ پٽ نالي مير صوبدار خان ڇڏيائين، جو ان وقت نوي ڏينهن جو هو.

مير فتح علي خان کي ٽي ڀائر مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان هئا، جي سندس خاص دوست ۽ صلاحڪار هئا.

مير فتح علي خان وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ مير غلام علي تخت تي ويٺو.

محمد صادق دائود پوٽي مير صوبدار خان جو طرف وٺي مير غلام علي خان سان جنگ ڪئي. پر مير غلام عليءَ کيس اهڙي ته سيڪت ڏني جو هو هيراوار جي قلعي ۾ پناهه وٺڻ تي مجبور ٿي ويو، پر پوءِ آڻ مڃڻ تي کيس وري سنڌس ملڪ جو بادشاهه بنايو ويو، ۽ مٿس پندرهن هزار رپين جو ڏن به مقرر ڪيو ويو. مير غلام علي پوءِ سبزل جو قلعو پنهنجي هٿ هيٺ رکيو ۽ دائود پوٽي کان قرآن تي عهدنامو لکائي ورتائين. مير غلام عليءَ دائودپوٽي رئيس جي پٽ کي به يرغمال طور پاڻ سان وٺي ويو، پر پوءِ کيس عزت ۽ احترام سان پٺس ڏانهن واپس ڪيائين. هن ڏهه سال حڪومت ڪئي ۽ ١٨١١ع ۾ وفات ڪيائين. هن به هڪ پٽ نالي مير مير محمد خان ڇڏيو جو ان وقت ارڙهن سالن جي عمر جو هو.

سندس وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ مير مراد علي خان تخت نشين ٿيو. مير ڪرم علي خان جيتوڻيڪ مير مراد عليءَ کان وڏو هو، پر ان هوندي به هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ جي حق ۾ تخت تان هٿ کنيو. اهوئي سبب آهي جو مير مراد علي خان کيس ڏاڍو پائيندو هو، ۽ سندس ڏاڍي عزت ڪندو هو.

مير ڪرم علي خان انهيءَ کان پوءِ به اٺيهه سال جيئرو رهيو ۽ وفات وقت فقط هڪ ڀاءُ ڇڏيائين، جو تخت ۽ تاج جو اڪيلو وارث هو. اهو هو منهنجو پيءُ، جنهن پاڻ کي خودمختار حاڪم ظاهر ڪيو، ۽ ڪنهن کي به ساليانو ڏن وغيره نه ڏنائين. سندس حڪومت ۾ سڄي سنڌ، سبزل وارو علائقو ۽ پڻ شڪارپور به شامل هئا. هو هروقت پنهنجي ڀاءُ (مير ڪرم علي خان) جي وقت تي ڏک ڪندو رهندو هو، انڪري کيس دل جي پرسان هڪ قسم جو سور محسوس ٿيندو هو ستن سالن جي آسودگي حڪومت کان پوءِ هن وفات ڪئي، ۽ مون منهنجي ڀاءُ نور محمد خان ۽ سندس ٻن پٽن کي سنڌ جي گڏيل بادشاهي ڏيئي ويو.

حصو -٢

سنڌ ۾ ويڇوڙائيءَ جي واقعن تي تبصرو

اسان جي تخت نشين ٿيڻ کان ٿورو پوءِ ڪرنل هينري پاٽنجر اسان ڏانهن اهو ساڳيو عهد نامو بحال ڪرڻ لاءِ موڪليو هو جو اسان جي عزت ماب پيءُ مير مراد علي خان ۽ گورنر جنرل لارڊ وليم بينٽڪ جي وچ ۾ ٿيو هو. ڇاڪاڻ ته انهيءَ عهد نامي ۾ اسان جو ذڪر به ڇاڏايل هو. اهو چوڻ به ضروري ٿيندو ته انهيءَ عهد نامي مطابق اسان جي والد انگريزن کي ۽ ٻئي ڪمپنيءَ جي واپارين کي واپار لاءِ اچ وڃ جون سهولتون ڏنيون هيون. اهڙيءَ موڪل ڏيارڻ ۾ سچ پڇو ته منهنجوئي وڏو هٿ هو، ڇاڪاڻ ته مون ئي پنهنجي پيءُ تي اثر وجهي اها اجازت ڏياري هئي. جڏهن ڪرنل پاٽنجر حيدرآباد ۾ گورنر جنرل پاران اهڙي اجازت وٺڻ آيو هو، تڏهن منهنجو والد اهڙي موڪل ڏيڻ کان نٽائي رهيو هو، پر منهنجي زور رکڻ تي هُن اهڙي اجازت ڏني. اهو ٻڌائڻ به آءٌ ضروري ٿو سمجهان ته مون فقط هن دفعي پنهنجو اثر انگريز سرڪار جي فائدي ۾ استعمال ڪيو هو، پر انهيءَ عهد نامي جي پاس ٿيڻ کان اڳ جڏهن سر اليگزينڊر برنس، لاهور وڃڻ لاءِ منهنجي پيءُ کي لکيو هو، ته انهيءَ وڏندڙ نديءَ (يعني سنڌوءَ) مان ڪيس سفر ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي. انهيءَ وقت به مون پنهنجي پيءُ کي راضي ڪري ڪيس اجازت ڏيڻ تي مجبور ڪيو. افسوس آهي انهيءَ ڳالهه جو، ته جيتوڻيڪ مون کي انگريز سرڪار لاءِ پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري ڪين سهولتون ڏياريون، پر مون کي جنهن نموني ۾ ان جو معاوضو مليو اهو عالم آشڪار آهي.

ڪرنل پاٽنجر عهد نامي کي بحال ڪرڻ لاءِ ٿورا ڏينهن پوءِ اسان سان اچي مليو، ۽ اسان جي والد جي وفات تي ڏک ظاهر ڪيائين. انهيءَ کان پوءِ هو ڪچ هليو ويو ۽ لارڊ اڪلنڊ

جي مهر سان هڪ خط اسان ڏانهن ڏياري موڪليائين، جنهن ۾ لکيل هو تہ گورنر جنرل اسان کي پنهنجو دوست ٿو تصور ڪري ۽ هو ڪڏهن بہ ڪنهن سبب يا عذر جي ڪري اسان جي ملڪ يا حڪومت تي بري نظر نہ وجهندو، اهو خط ڏسي اسان جي دل کي يقين ٿيو تہ انگريز اسان سان ڪڏهن بہ نہ ڪؤنسندا، ۽ اسان کي پنهنجي ملڪ جي حفاظت جو ذري جيترو شڪ بہ دل ۾ نہ رهيو. انهيءَ يقين سبب اسين اهو محسوس نہ ڪري سگهياسين، تہ قسمت جي قلم اسان جي نيرڙ تي ڇا لکيو آهي.

انهيءَ کان پوءِ اسان هڪ ميٽنگ ڪوٺائي ۽ انهيءَ ڳالهہ جو فيصلو ڪيو تہ انگريز حڪومت جو هڪ وڪيل يا سفير اچي اسان جي دربار ۾ رهي. انهيءَ ڏس ۾ اسان سر هينري پاٽنجر کي بہ لکيو، جنهن جواب ڏنو تہ هو اسان وٽ سفير رکڻ جي ڪابہ ضرورت محسوس نٿو ڪري. پر ان هوندي بہ هو اسان جي انهيءَ خواهش کي گورنر جنرل جي ڄاڻ لاءِ سندس اڳيان رکندو ۽ انهيءَ جو سربستو احوال ڏياري موڪليندو.

انهيءَ کان ٿورو پوءِ ڪرنل اسان سان ملاقات ڪرڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. اسان وڏيءَ خوشيءَ سان سندس اها عرضداشت قبول ڪئي ۽ پنهنجيءَ دربار جا امير ڏياري موڪليا جي کيس عزت ۽ احترام سان وٺي آيا. ملاقات جي هلندي ڪرنل اسان کي چيو تہ انگريز فوج کي ڪابل جي مهم تي وڃڻ لاءِ ان کي درياهہ ۽ پڻ خشڪيءَ جي رستي لنگهڻ جي اجازت ڏني وڃي. جڏهن انهيءَ ڳالهہ جي ميرن ۽ سيني بروچن کي خبر پيئي، تڏهن سيني گڏجي ان جي مخالفت ڪئي، ڇاڪاڻ تہ سندن خيال هو تہ انگريزن کي ننڍيون ننڍيون سهولتون ڏيڻ سان هو پاڻ کي ڪنهن وڏي آزار ۾ وجهي ڇڏيندا. پر جيئن تہ اسين دل جا صاف ماڻهو آهيون، ۽ هر ڪنهن کي اهڙوئي سمجهون ٿا، انڪري مون ۽ منهنجي ڀاءُ ڪرنل پاٽنجر جي انهيءَ گذارش کي بہ

قبول ڪيو، ۽ ٻروچن کي ٻه گهڻي سمجهائڻ کان پوءِ مس مس راضي ڪيوسون. انهيءَ اجازت ڏيڻ وقت اسان ڪرنل پاٽنجر کي اطلاع ڏنو، ته اها اجازت اسان وڏيءَ مشڪل کان پوءِ ڏيئي سگهيا آهيون. اجازت ملڻ کان پوءِ ڪرنل پاٽنجر حيدرآباد مان هليو ويو ۽ هن درياهه جي ڪپ تي ڪئمپ لڳائي، انگريز فوج کي بمبئيءَ مان ڪابل ڏانهن سنڌ جي رستي وڃڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ اجازت ڏيڻ جي ڪري اسان تي ڏاڍي نڪتچيني ٿي ۽ اسان ماڻهن جا ڪيترائي ڏوراپا سٺا. اهو انهيءَ ڪري جو اسان اها اجازت پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي مرضيءَ جي خلاف ڏني هئي. اسان اها اجازت انهيءَ ڪري ڏني هئي، ته انگريز سرڪار اسان تي ڪنهن به طرف کان ٿيل اڳرائيءَ کان وقت سر مدد ڪندي. پر آزمودي ڏيکاري ڇڏيو آهي ته جيڪي اسان سوچيو هو، انهيءَ جي بلڪل ابتڙ ٿيو. انگريزن جي فوج جڏهن ٻاري ڳارا وٽ پهتي، تڏهن اسان کي چيو ويو ته نه فقط رسد جو سامان پهچايون، پر ان سان گڏ اسٽيمرن لاءِ ٻرندڙ ڪاٺ به رسايون. ڪهڙيءَ طرح اهي شيون مون انگريزن کي رسايون، انهيءَ جو هتي جو هتي ذڪر ڪرڻ فضول آهي. انهيءَ ضرورت جي وقت آءٌ جيڪو انگريزن سان وهيس اهڙو ٻيو ڪو به ڏيهي حاڪم نه وهيو هوندو.

انگريزن جي فوج جڏهن حيدرآباد کان ڇوڏهن ڪوهه پري جهرڪن وٽ ڪئمپ هنئي، تڏهن سر جان ڪئين عهدنامي ۾ ڏنل فقرن جي خلاف ورزي ڪندي، اسان کان فوج جو خرچ ايڪيهه لک رپيا جنس ۾ اڳاڙڻ جي طلب ڪئي، ۽ پڻ ٽي لک ساليانو ڏيڻ جو مطالبو ڪيو. انگريزن وٽ اها ڳالهه عام رهي آهي، ته هو پنهنجي عهدنامن ۾ اهو فقرو ضرور شامل ڪندا آهن، ته اهو "هڪ پيڙهيءَ کان ٻيءَ پيڙهيءَ تائين قائم رهندو". پر حقيقت ۾ اهي پنهنجي عهدنامي جو مُدو پنهنجي مرضيءَ ۽ سولائيءَ خاطر وڌائيندا ۽ گهٽائيندا رهيا آهن. اهوئي

سبب آهي جو اسان کي انهيءَ جو نهايت اگرو نتيجو ڀوڳڻو پيو آهي.

انهيءَ کان پوءِ هڪ نئون عهدنامو منهنجيءَ صحيحيءَ لاءِ موڪليو ويو، جنهن ۾ چوويهه فقرا هئا، انهيءَ به مون قبول ڪيو. پر اجا منهنجي صحيحيءَ ۾ استعمال ڪيل مَس سُڪي ئي ڪانه هئي، ته ميجر جنرل سر چارلس نيپئر پنهنجي فوج سان سنڌ ۾ داخل ٿيو، ۽ منهنجي منظوريءَ لاءِ هڪ ٻيو عهدنامو ڏياري موڪليائين. انهيءَ عهدنامي جا شرط نهايت ذليل هئا، ۽ انهن کي قبول ڪرڻ ۾ اسان جي پڄاڻي هئي. انڪري اسان هڪ وڪيل سکر ڏانهن ميجر جنرل ڏانهن ڏياري موڪليو، ته جيئن هو ڪيس سڄو معاملو وچي سمجهائي. پر هُن ڪا ڳالهه ڪانه ٻڌي ۽ صاف طور چيائين ته هو ڳالهيون ڪرڻ ڪو نه آيو آهي. هو فقط لارڊ ايلنبرو جي حڪمن جي پوئواري ڪرڻ آيو آهي، ۽ جيڪڏهن اسان انهيءَ عهدنامي جي شرطن کي قبول نه ڪيو، ته پوءِ هو بربادي‌ءَ جي باهه ٻاري ڏيندو. هُن پوءِ سکر وٽ ندي اُڪري لاهوريءَ وٽ ڪئمپ هنئي ۽ خيرپور جي رئيس مير رستم خان کان حڪومت تان دستبردار ٿيڻ جي گهُر ڪئي. نيپئر ڪيس اهو به دڙڪو ڏياري موڪليو، ته جيڪڏهن هُن ائين نه ڪيو ته پوءِ ٻئي صبح جو خيرپور تي حملو ڪندو. هُن پڻ سندس خانگي رهائشگاهه تي فوجين جي حملي جو به ڪو جواب ڪو نه ڏنو. مير رستم خان، ويچارو ميرمرد ۽ ڪمزور ۽ بي يار ۽ مددگار هو، تنهن ڏٺو ته خبر نه آهي ته ڇا ٿئي، سو خيرپور ڇڏي ٻاجيءَ هليو ويو ۽ اتان نار کان ٿيندو وڃي ڪانوڙيءَ کان نڪتو. سندس ڏوهه فقط اهو هو انگريزن جي فوجي ٽپال مان هڪ خط ڪم ٿي ويو هو، ۽ اهو شڪ ڪيو ويو ته ڪنهن بدمعاش اهو چورايو آهي. سر چارلس نيپئر انهيءَ تي مير رستم خان کان انهيءَ چور جي ٻانهن گهُري، پر جيئن ته مير رستم خان ڪشف جو علم ڪونه ڄاڻندو

هو، انڪري انهيءَ نامعلوم ڏوهاريءَ کي پيش ڪري نه سگهيو.
ميجر جنرل انهيءَ تي ڪيس حڪومت ڪرڻ جي لائق نه سمجهي،
ڪيس سنڌس حڪومت سان ٻوڙائي ٻاهر ڪيو. مير رستم خان
جي منٿن ۽ ايلازن ميجر جنرل تي ڪو به اثر نه ڪيو. انڪري
هُن فقط هڪ سهارو ساري حيدرآباد جو رخ رکيو، ته من اتي
سنڌس معاملو طئي ٿئي، ڇاڪاڻ ته ميجر جنرل پاڻ به ته
حيدرآباد ڏي اچي رهيو هو.

اسان ميجر جنرل جو دشمنيءَ وارو رويو ڏسي ميجر آئوٽرام
کي انهيءَ جي تفصيل کان واقف ڪيو. ميجر آئوٽرام انهيءَ تي
يڪدم خيرپور کان حيدرآباد پهتو ۽ اسان کي اطلاع ڏنائين ته
جيسين اسين انهيءَ عهدنامي تي، جيڪو ميجرجنرل اسان کي
موڪليو آدي، صحيحون نه ڪنداسين، تيسين اسان جي ڪابه
ڳالهه نه ٻڌي ويندي. اسان نيٺ ميجر جي اها خواهش به پوري
ڪئي. هو اسان وٽ نائين فيبروريءَ تي وري آيو ۽ اسان جون
ڳالهيون ٻڌي چيائين، ته هو اسان وٽ هڪ يورپي موڪلي
رهيو آهي، جنهن کي هڪ ٽيڪي اُن تي چاڙهي، سر چارلس
ڏانهن موڪلجي، ته جيئن پنهنجن فوجن جي اڳرائي کي روڪي.
اسان ائين به ڪيو. پر يارهينءَ فيبروريءَ جو اهي اٺ سوار، جي
انهيءَ يورپيءَ سان گڏجي ويا هئا، سي موٽي آيا ۽ اچي ٻڌايائون
ته انهيءَ يورپيءَ جي پهچڻ کان پوءِ سر چارلس نيپيئر ڪوچ
ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ حيدرآباد ڏانهن اچي رهيو هو. اسان
اها خبر به ميجر آئوٽرام کي پهچائي ڏني، جو هڪدم اچي
اسان کي قلعي ۾ مليو، ۽ قسم تي ويساهه ڏنائين، ته سرچارلس
نيپيئر جي اسان سان ڪابه دشمني ڪانهي ۽ اٿان جيڪڏهن
انهيءَ عهدنامي تي سيل مهر هڻنداسين ته هو واپس هليو ويندو.
مون جڏهن اهو عهدنامو ڪيس سيل مهر ڪري ڏنو، تڏهن
هُن چيو ته هاڻي دلجاءِ ڪريو، آءٌ هڪدم هي عهدنامو
سر چارلس ڏانهن پنهنجي طرفان هڪ خط سميت ڏياري ٿو

موڪليائين. مون کي پڪ آهي تہ انهيءَ جي ملڻ سان هو هڪدم واپس هليو ويندو.“ ميجر انهيءَ تي هڪ خط انهيءَ عهدنامي سان گڏ ڏنو، ۽ مون اهو هڪدم هڪ اوٺي سوار جي هٿان سر چارلس ڏانهن ڏياري مُڪو. چوڏهين تاريخ تي اهو اوٺي سوار بہ واپس موٽي آيو ۽ ٻڌايائين تہ انهيءَ خط بہ ڪو ٻوٽو ڪونہ ٻاريو. مون انهيءَ تي ٻنهن ڪنهن ديـر جي اها خبر ميجر آئوٽرام کي پهچائي، پر هُن انهيءَ تي ڪوبہ وڏيڪ خيال ڪونہ ڏيکاريو. انهيءَ روش تي ٻروچ بگڙي پيا، چاڪاڻ تہ منهنجي ڪري ئي هنن انگريزن کي سندن ملڪ مان، ڪابل جي مهم وقت رستو ڏنو هو، منهنجي ڪري هنن انگريزن کي ايڪيهہ لک رپيا خرچ طور ۽ تي لک رپيا ساليانو بہ ڏيڻ قبول ڪيو هو؛ ۽ آخر ۾ جڏهن انگريزن ڦهرئين، ٻئي ۽ ٽين تئين عهدنامي جي ڀڃڪڙي ڪئي، تڏهن بہ هو ماٺ ۾ رهيا. پر جڏهن ڏٺائون تہ هيترين رعايتن ۽ لحاظ کان پوءِ بہ انگريز دشمنيءَ تي ڪمرڪشي بيٺو آهي، تڏهن سندن ڪاوڙ دٻجي نہ سگهي، ۽ هُو چريا ٿي پيا ۽ منهنجي حڪمن جو ڪوبہ خيال ڪونہ ڪيائون.

ڪين جڏهن اها خبر پيئي تہ سرچارلس نيپئر حيات خان کي قيد ڪيو آهي، تڏهن هنن اهو عهد ڪيو تہ انهيءَ جو بدلو ميجر آئوٽرام کان ورتو وڃي. جڏهن مون اهو ٻڌو، تڏهن جهان خان ۽ حاجي غلام محمد کي ٻارهن هٿياربند ماڻهن سان ميجر آئوٽرام جي همراه ڏياري موڪليم تہ متان بگڙيل ٻروچ مٿس حملو نہ ڪري ڏين، ۽ هو ڪيس حفاظت سان سندس ماڳ تائين پهچائي اچن. اهڙيءَ طرح کيس تمام سٺي نموني ۾ سندس ڪوارٽرن تائين پهچايو ويو، جيتوڻيڪ ان وقت ٻروچن جا ڪي جٿا ڪانئس وير وٺڻ جي ارادي سان هيڏانهن هوڏانهن پئي وڙڪيا. آخر ۾ جڏهن مون کي اها خبر پيئي تہ ٻروچ ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪرڻ وارا آهن، تڏهن مون وقت

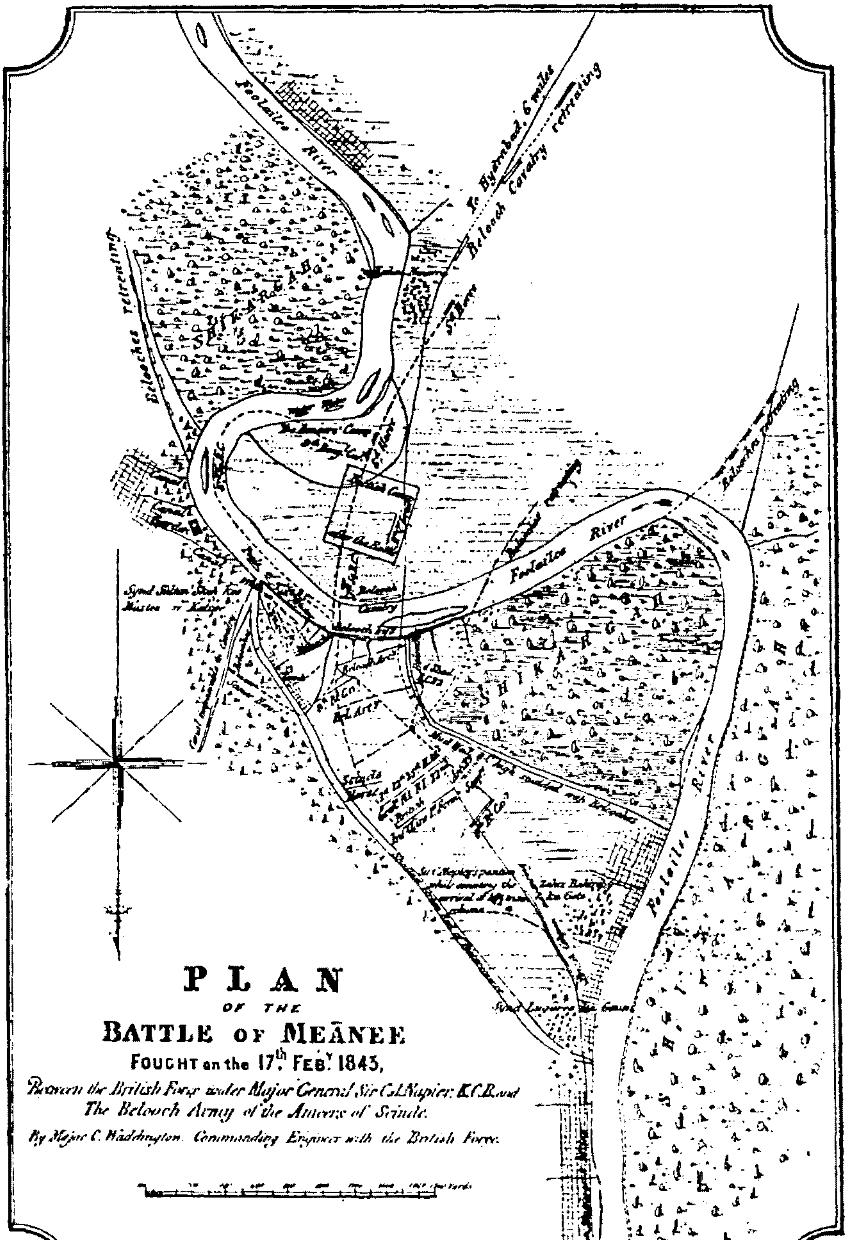

سي۔ واڊنگٽن انگريزي لشڪر جي ڪمانڊنگ انجنير طرفان تيار ڪيل، جنگ جو نقشو، جيڪا 17- فيبروري 1843ع تي، سنڌ جي ميرن جي بلوچ جنرل، سر چارلس نيپئر جي ڪمان هيٺ انگريزي لشڪر جي وچ ۾ لڳي.

تي اها خبر ميجر آئوٽرام تائين پهچائي. مان يقين آهن تہ جيڪڏهن ميجر کي اها خبر وقت سر نہ پهچي ها، تہ پوءِ ڪيس جان جو وڏو خطرو هو. انهن مثالن مان ڏيي منهنجي انگريزن ڏانهن نيڪ نيتي پوريءَ طرح پڌري ٿيل آهي.

١۴- تاريخ آٺ سوار واپس آيو ۽ ٻڌايائين تہ ميجرجنرل ڪنهن بہ ڳالهہ جو خيال نہ ڪندي، جنگ جي نيت سان حيدرآباد ڏانهن تڪڙو تڪڙو وڌي رهيو آهي. انهيءَ تي بروچ، جن جو تعداد چار يا پنج هزار هو، سي سندس حملي کي روڪڻ لاءِ حيدرآباد کان ٻاهر نڪتا. مون جڏهن اهو ٻڌو تڏهن سندن پٺيان ويس، ۽ کين سمجهايم تہ انگريز ڪڏهن بہ اڳرائي نہ ڪندا ۽ ميجر جنرل ڪڏهن بہ هڪ دوست ملڪ تي اهڙيءَ طرح حملو نہ ڪندو. آءٌ پاڻ بہ ساڻن گڏ هوس.

اسان کي جنگ ڪرڻ جو ڪو بہ خيال ڪو نہ هو، جيڪڏهن منهنجو اهڙو ارادو هجي ها تہ پوءِ آءٌ شروعات کان وٺي اهڙو قدم کڻان ها، آخري وقت تائين ڪونہ ترسان ها. انهيءَ صورتحال مان پڻ منهنجي بيگناهي ثابت ٿي ٿئي. ٻہ راتيون ۽ هڪ ڏينهن جي سمجهائڻ کان پوءِ مس مس بروچ انهيءَ ڳالهہ تي راضي ٿيا، تہ هو وڙهندا ڪونہ. پر جيئن تہ انگريزن جون فوجون اڳرائي ڪري وڌي رهيون هيون، انڪري هو ميدان ڪونہ ڇڏيندا. هو انهيءَ ڳالهہ تي بہ راضي ٿيا تہ سرچارلس نيپئر ڏانهن هڪ وڪيل موڪلي ڪيس آگاهہ ڪجي تہ اسين اڃا تائين انگريزن جا دوست آهيون.

ٽئين ڏينهن پرهہ ڦٽيءَ جو جنرل جي فوجن اسان جي مٿان توبون ڇوڙي گولن جا وسڪارا ڪري ڏنا. بروچن بہ لاچار جواب ۾ توبون هلايون. اسان جي طرف هزارين ماڻهو مارجي ويا، ۽ ٻيا ٽڙي پکڙي ويا. آءٌ ميدان تي فقط ارڙهن ماڻهن سان وڃي رهيس. پر جڏهن مون ڏٺو تہ سڀ ڀڄي ويا آهن ۽ انگريز بہ ظلم ۽ تشدد تي سندرو ٻڌيو بيٺو آهي، تڏهن آءٌ

حيدرآباد واپس هليو ويس.

حالتن کي ڏسي مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. منهنجا پنهنجا ماڻهو مون کي ڇيني رهيا هئا: انهيءَ لاءِ ته جيڪڏهن آءٌ شروعات کان وٺي انگريزن کي سنڌ مان لنگهڻ نه ڏيان ها، ته جيڪر هيءُ ڏينهن نه ڏسڻو پوي ها. جيڪڏهن مون کي انگريزن سان وڙهڻو هجي ها، ته پوءِ آءٌ حيدرآباد ڇڏي جبلن ۾ هليو وڃان ها، ۽ فوجون گڏ ڪري ساڻن جنگ جوٽيان ها، پر مون کي دل ۾ اهڙو ڪو به خيال ڪونه هو. اهوئي سبب آهي جو ٻئي ڏينهن آءٌ پاڻ انگريز ڪئمپ ۾ هليو ويس ۽ پنهنجي تلوار جنرل کي پيش ڪيم ۽ چيومانس ته: ”تو مون سان ڇو جنگ ڪئي آهي، جڏهن ته مان تنهنجو سڀڪو چوڻ مڃيندو آيس.“ جنرل مون کي تلوار واپس ڪندي ڪلي ڇيو ته، ”پريشان نه ٿيءُ. پنجويهن ڏينهن اندر تنهنجو معاملو فيصل ڪيو ويندو“، ۽ وڌيڪ چيائين، ”ته فوجن کي واپس ڪري ڇڏ ۽ مير رستم خان کي گهرائي وٺ، مون کي ساڻس ملڻو آهي.“

مون فوجن کي هٿيار ڪولي واپس وڃڻ جو حڪم ڏنو، ۽ مير رستم خان به اچي حيدرآباد پهتو. مون سان گڏ کيس ۽ پڻ مير شهداد خان کي قيد ڪيو ويو. سر چارلس نيپئر ميجر ريڊ ۽ ٻين انگريز حضرات کي انهيءَ بهاني سان قلعي ۾ موڪليو ته هو قلعي جو معائنو ڪندا.

✓ سياڻا ماڻهو جڏهن اها خبر ٻڌندا تڏهن اچرج ۽ افسوس وچان ڏندين آڱريون ٻٽجي ويندن. اهي هيون حالتون جن ۾ اسان کي قيد ڪيو ويو. قلعي کي ڏسڻ جي بهاني ٿي هنن مٿس قبضو ڪري ورتو، ۽ اهڙي ته ڦرلٽ ۽ تباهي مچائي ڏنائون، جو سپاهين جي ٻانهن هيٺان هيرا ۽ جواهر اهڙيءَ طرح ڪرڻ لڳا جهڙا واريءَ جا داڻا.

قلعي ۾ داخل ٿيڻ کان ٽي ڏينهن پوءِ مير محمد خان

کي قيد ڪيو ويو، ۽ ٻئي ڏينهن مير صوبدار خان کي ٻاهر آڻي قيد ڪيو ويو. انهيءَ کان پوءِ مير صوبدار خان جي ٻن پٽن مير فتح علي خان ۽ مير محمد علي خان ۽ منهنجي پٽن مير حسن علي ۽ عباس علي کي قيد ڪري اتي آندو ويو، جتي آءٌ اڳيئي نظربند هوس. منهنجي پٽن جي اهڙي ته حالت ڪئي هئائون جو نه ته ڪين شاهاڻو چوغو پيل هو، ۽ نه وري ڪا ٽلوار ٻڌل هئن. جن گهوڙن تي هو چڙهي آيا هئا، تن کي سونا سنج پيل هئا. اهي ڪاٺئن کسيا ويا ۽ سندن اصرار ڪرڻ تي به ڪين واپس نه ڪيا ويا. جيڪو به سون ۽ قيمتي شيون هٿ آيون، انهن کي بند ڪري بمبئيءَ موڪليو ويو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ مير حسن علي خان، مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان کي بمبئيءَ موڪليو ويو. اهو قُر جو مال جو بمبئيءَ ڏانهن موڪليو ويو، تنهن جي قيمت گهٽ ۾ گهٽ ارڙهن ڪروڙ رپين جي هوندي.

اسان تي جيڪي ڪجهه گذريو، انهيءَ جو تفصيل ڏيڻ بيڪار آهي. اسان جا غاليچا، پٽرائيون، چادرون ۽ پائڻ جا ڪپڙا به اسان کان کسيا ويا. نه فقط ايترو پر اسان جا ڪتاب جن سان اسين دل وندرائيندا هئاسون، اهي به اسان کان انگريز ڦري ويا. جيڪي اسان جي قسمت ۾ هو، اهو اسان سٺو. آءٌ انڪري نه ته لارڊ ايلنبرو يا سر چارلس نيپئر جي شڪايت ٿو ڪريان، ۽ نه وري ڪنهن ٻئي انگريز اختياريءَ واري جي خلاف ڪجهه چوڻ ٿو گهران، ڇاڪاڻ ته منهنجي تقدير ۾ اهو لکيل هو، ته جن سان مون دوستي رکي هئي، سي منهنجا دشمن ٿي ويا! سڀ ساراهون الله پاڪ کي ٿي آهن. آءٌ سمجهان ٿو ته پنهنجي ڪتا ٻڌائڻ ۾ ڏاڍي ديگهه ڪري ويو آهيان، انڪري اهو چوڻ ڪافي ٿيندو ته اسان کي قيد ڪري، پهرين بمبئيءَ موڪليو ويو، پوءِ ساسور ۽ اتان پوءِ مير شهداد خان کي اڪيلو سورت ڏانهن موڪليو ويو. سال کن گذرڻ کان

پوءِ اسان کي ڪلڪتي ۾ آندو ويو. (جتي اسين هاڻي آهيون).

اها هڪ اچرج جهڙي ڳالهه چئبي، ته انهيءَ سڄي عرصي ۾ بمبئيءَ جي گورنر کان سواءِ ٻيو ڪو به ماڻهو اسان کان اهو پڇڻ ڪو نه آيو، ته اسان جو گناهه ڪهڙو آهي، جنهن جي ڪري اسين هي سزا ڀوڳي رهيا آهيون!

(حصي ڇهين تي نوٽ)

(١) هجرت کان ڇهانوي سال پوءِ (٦٧٧) بغداد جي خليفن دين اسلام جي جذبي هيٺ ۽ پڻ سنڌ جي ٻُت پرستن کان (اهي لفظ مسلمان عاماً هندن لاءِ استعمال ڪندا هئا) بيعزتي جي وير وٺڻ لاءِ هڪ فوج هئي، جا انهيءَ ساڳئي رستي کان سنڌ ۾ داخل ٿي جو مقدونيه جي بهادر، واپس بابل وڃڻ وقت اختيار ڪيو هو. (پاٽنجر ٽريولس ان بلوچستان ائنڊ سنڌ).

(٢) ڪلهوڙن جو خاندان پنهنجو شجرو حضرت عباس جي پيڙهيءَ ۽ شاهي گهراڻي کان شروع ڪري ٿو، جو پيغمبر جو چاچو هو، پر سنڌ ۾ سندن لئي آدم شاهه جي ڪري ٿي، جو بلوچستان جو رهاڪو هو. هو پنهنجي چڱيءَ چال ۽ نيڪ زندگيءَ جي ڪري هڪ مشهور مسلمان درويش جو مريد چونڊيو ويو. سندس پويان انهيءَ اعزاز جي ڪري پندرهينءَ صديءَ عيسويءَ جي وچ ڌاري هي ڏاڍيءَ عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺا ويندا هئا. ١٧٠٥ع ۾، اورنگزيب بادشاهه کين جاگير عنايت ڪئي، جنهن جي ڪري سندن مذهبي اثر ٻاڻ گهڻو وڌي ويو. ساڳئي وقت، جڏهن اورنگزيب کين هڪ فرمان جي ذريعي سندن عيوضيءَ کي ٺٽي جي حڪومت عطا ڪئي تڏهن ته پاڻ سندن رعب ۽ تاب ماڻهن ۾ پيدا ٿي ويو. (اي وزٽ ٽو دي ڪورٽ آف سنڌ باءِ ڊاڪٽر. جي. برنس. ڪي. ايچ ص ١٣).

(٣) جنهن کي قوم جو گُل (يا هيرو) ڪري سڏجي- (ايضاً- ص- ١٣).

(٤) ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته نادرشاهه جي حملي وقت ميان نورمحمد اڳيئي، ٺٽي جو گورنر ٿيو وينو هو. انهيءَ عهدي تي کيس مغل پادشاهه محمد شاهه به تسليم ڪيو هو. اهڙيءَ ريت، انهيءَ ساڳيءَ سند موجب، نادر شاهه سنڌ جي فتح ڪان پوءِ، وري به انهيءَ علائقي جي حڪومت سندس حوالي ڪري کيس شاهه قلي خان جو لقب ڏنو هو ۽ سندس سٺي چال متعلق ضمانت ۾ سندس ٽي پٽ (مراد يارخان، عطرخان ۽ غلام‌شاهه خان) پاڻ سان وٺي ويو، جن جي باري ۾ مير نصيرخان اڳي ٻڌايو آهي. نادر شاهه جي قتل ٿي وڃڻ کان پوءِ انهن ٽنهي پٽن کي سنڌن پيءُ ڏانهن واپس ڪيو ويو. (پاٽنجر ۽ پوسٽنس).

انهيءَ جملي جي سمجهاڻيءَ ۾ مير ٻڌايو ته نادرشاهه جي موت کان پوءِ نورمحمد ملڪ تي قبضو ڪري ورتو، پر ان هوندي به هو افغانن جو ڏن- پرو ٿي رهيو.

(٥) مراد ياب خان يا مراد يار خان، جو نادرشاهه جو يرغمال هو.

(٦) پوسٽنس جي چوڻ موجب مراد ياب خان کان پوءِ غلام‌شاهه تخت تي وينو ۽ ٿوري وقت ۾ عطر خان سندس پاڻ کانئس حڪومت کسي پاڻ حاڪم بنجي ويو، پر پوءِ غلام شاهه وري طاقت ۾ اچي ويو ۽ تخت ڏٺي ٿيو.

(٧) ڪڇ جي راجپوتن کان وير وٺڻ خاطر، جي پنهنجي آزاديءَ لاءِ وڙهي رهيا هئا ۽ پڻ، ڪڇ جي ماڻهن جي پنهنجي ملڪ ۾ بهادريءَ سان مدافعت ڪرڻ سبب، هو ايڏو ته ڪاوڙيو، جو هن ڪڇين کي ستائڻ لاءِ حڪم ڏنو، ته درياهه جي ٻيءَ پر هڪ بند ٻڌو وڃي، ته جيئن درياهه جو پاڻي ڪڇ ملڪ کي آباد نه ڪري سگهي. اهڙو ظالماڻو حڪم فقط ايشيا جا ظالم حاڪم ئي ڏيئي سگهن ٿا. انهيءَ حڪم جو ڪڇ ملڪ ۽ ان

جي آباديءَ تي اهڙو تہ خراب اثر پيو جو اينڊڙ نسلن ۾ بہ
يادگار رهندو. بند ٻڌائڻ کان سواءِ هن درياهہ جي پاڻيءَ کي
گھٽائڻ ۽ ڇڙوڇڙ ڪرڻ خاطر ڪئين واهہ کوٽايا، انهيءَ غرض
سان تہ پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو بہ ڪڇ ڏانهن نہ وڃي سگھي. نتيجو
اهو نڪتو جو ڪڇ جي راجا جي اڌ اپٽ مارجي ويئي، ۽ ان
سان گڏ هن هزارين خاندانن جي اميدن ۽ آسرن تي پاڻي ڦيري
ڇڏيو. هڪ سرسبز ۽ آباد ملڪ صفا اجڙ تي ويو، ۽ اهو ڪڇ
تي اهڙو تہ ڪاري زخم تي لڳو، جنهن جي اڃا تائين ڪابہ
تلافي نہ ٿي سگھي آهي، ڇاڪاڻ تہ پوءِ سمنڊ جي وير اچڻ
جي ڪري اهو سڄو ملڪ ڏٻڻ سان پريل هڪ ڪارو ميدان
ٿي ويو آهي ۽ اڃا تائين پڙيانگ لڳو پيو آهي.
– (ڊاڪٽر. جي. برنس. ص. ١٣).

(٨) صوبدار خان.

(٩) ڪئپٽن پوسٽنس ٻڌائي ٿو تہ ميان محمد خان جيئن
تہ حڪومت هلائي نہ سگھيو، انڪري سندس جاءِ سندس پائٽيي
غلام شاهہ خان ورتي. جيئن تہ اها چونڊ بہ نيڪ نہ نڪتي، ان
ڪري سن ١٧٧٨ع ۾ وري غلام نبيءَ کي مسند تي ويهاريو ويو.

(١٠) بہ قاتل. (برنس ۽ پوسٽنس).

(١١) ۽ مير بهرام جو پوٽو.

(١٢) هيءُ بيان ڪئپٽن پوسٽنس ۽ ڊاڪٽر برنس جي بيان
سان ٺٺو ملي. جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ بجرخان جي قتل ٿيڻ
کان پوءِ سڀ ٽالپر ڪلهوڙن جي خلاف اٿي کڙا ٿيا هئا.

عبدالنبيءَ جي ڀاڄ ۽ وري افغانن جي مدد سان سندس
تخت نشين ٿيڻ. سندس هٿان عبدالله خان جو خون ۽ پوءِ
سندس آخرين ڀاڄ وغيره. هُن پنهنجا پويان ڏينهن گمناميءَ ۾
پورا ڪيا. ”غربت ۽ ڏڪار جي جلاوطني“.

(١٣) وير يا ڪنهن نامعلوم ڏڪار جي باهہ وچان اندو
ٿي پيو، جو مير عبدالله خان کي بيعت ڪرڻ جي تن ڏينهن

ڪان پوءِ قتل ڪرائي ڇڏيائين. (ڪئپٽن پوسٽنس).

(١٤) ڪئپٽن پوسٽنس جي سند موجب مير فتح علي خان جي پاڻيي مير سهراب خان ۽ فتح خان جي پٽ مير تارا، فتح علي خان جي اختياريءَ کي نه مڃيندي لاهوري بندر ۽ شاهبندر تي قبضو ڪري ورتو، ۽ تيمور شاهه کي ڏنن موکلي خود مختار ٿي ويا. اهڙيءَ طرح، ملڪ ٽن حصن ۾ ورهائجي ويو. هرهڪ متان هڪ خود مختار حاڪم نهي ويو. ليفٽيننٽ پاٽنجر جو چوڻ آهي، ته فتح خان ملڪ جا وڏا حصا پنهنجي خاندان جي فردن ۾ ورهايا هئا، جن ۾ مير سهراب خان ۽ مير تارا خان کي چڱو چوکو حصو مليو. جڏهن مير نصير خان کان انهيءَ بابت پڇا ڪئي ويئي، تڏهن هُن انهيءَ جي تصديق ڪئي. شاهبندر جي جاگير مير تارا خان کي ڏني ويئي، مير سهراب جي حڪومت جي گادي خيرپور آهي.

(١٥) ڪيس تيمور شاهه سنڌ ملڪ تي حڪومت ڪرڻ جي اختياري ڏني هئي. ليفٽيننٽ پاٽنجر ۽ ڪابل جي بادشاهه به ڪيس اهڙي سند ڏيئي، سندس حڪومت تسليم ڪئي هئي.

(١٦) هيءَ هڪ اهڙو خال آهي جو دلچسپيءَ جي مضمون سان پريل آهي ۽ انهيءَ جو مڪمل احوال پوسٽنس جي ضخيم ڪتاب ۾ ڏنل آهي.

(١٧) تخت بي ويهڻ سان هُن فراخدل شهزادي پنهنجن ننڍن ڀائرن مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان کي به انهيءَ اوچي درجي تي فائز ڪري، ڪين پاڻ سان گڏ حڪومت ۾ ڀاڱي ڀائيوار بنايو. انهن چئني پوءِ متفق ٿي اهو فيصلو ڪيو ته چارئي گڏجي، سنڌ تي ”سنڌ جا امير يا رئيس“ جي نالي سان حڪومت ڪندا. هنن پاڻ ۾ اهڙي ته زوردار ۽ اڻ ٽٽندڙ محبت قائم ڪئي، جو ڪين ”چار يار“ جي مشهور لقب سان ياد ڪيو ويندو هو، جنهن جي معني آهي چار دوست. ڊاڪٽر برنس.

(١٨) مير غلام علي ١٨١٢ع ۾ هرڻ جو شڪار ڪندي هڪ ڦاڙهي جي ٽڪر لڳڻ سبب مري ويو. (پاٽنجر).

(١٩) مير فتح علي خان وفات وقت پنهنجو سڄو ملڪ ميراث ۾ پنهنجن ٽن ڀائرن کي ڏيئي ڇڏيو. (انهيءَ ملڪ کان سواءِ جو مير سهراب ۽ ٿارا جي قبضي ۾ هو، جنهن ۾خيرپور ۽ اتر سنڌ جا علائقا به اچي ٿي ويا) جي عمر جي لحاظ کان سنڌ جا امير يا رئيس سڏيا ٿي ويا. مير فتح علي خان جي ملڪ مان مٿو انهن مان وڏي (غلام علي) کي ۽ سوا باقي رهيل ٻن حصن مان هرهڪ مليو. مڪيه امير (غلام علي) کي وڌيڪ اختياريون مليون.

(٢٠) هاڻوڪا سنڌ جا امير يعني ته اهي بهادر ٻروچ جن جي ڪردار کي سنڌن اڳين جانشينن سان ڀيٽي سگهجي ٿو، تن کي هڪٻئي لاءِ ڏاڍي محبت ۽ الفت هئي. اها ٽالپر خاندان جي وڏي ۾ وڏي خاصيت هئي ۽ اهوئي سبب هو جو هو گهڻي وقت تائين طاقت ۾ رهيا. مير نصير خان جو مثال وٺو جو تمام گهڻين ڏتاريندڙ لالچن هوندي به اعتدال کي وڌيڪ پسند ڪندو هو. هيءُ رئيس ڪرڙوڊ عمر کي پهچي چڪو آهي، پر ان هوندي به هُو ايڏو فراخدل، داناءُ ۽ خوش ذوق ماڻهو آهي، جو ماڻهو ڪيس دل و جان سان محبت ڪن ٿا. هُن کي يورپين جي سنگت ۾ مزو ايندو آهي، ۽ ڪيس چڱي ۽ بري پير ڪڻ جي طاقت به آهي، پر ان هوندي به هن ڪڏهن به غلط رستو استعمال نه ڪيو ۽ اها سڄي قوت هُن گڏيل حڪومت جي استحڪام کي قائم ڪرڻ ۾ صرف ڪئي آهي. سندس ڀين ٻن ڀائرن لاءِ به مون کي هڪ اهڙي آفيسر کان خبر پهتي آهي، جو سرحد تي مقرر ٿيل هو، ته اهي به اڻ ٽٽندڙ محبت جي ناتي ۾ هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن. مير محمد خان ۽ صوبدار خان جيتوڻيڪ گهٽ مشهور آهن، پر ان هوندي به هو وڏو اثر رکن ٿا، جنهن کي استعمال ڪرڻ

سان هو ڪجهه ڪري سگهيا ٿي. خاص ڪري، مير صوبدار خان، جنهن کي پنهنجي هڪ طاقتور ٻروچ جماعت ٻه آهي، پر هن ڪڏهن به انهيءَ کي غلط نموني ۾ استعمال نه ڪيو آهي. اهي سڀ مثال انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا، جي هن ڪتاب ۾ ڄاڻايا ويا آهن.

ـ (ڊاڪٽر برنس، اپريل ١٨٣٩ع مهاڳ ص-٩)

مير محمد خان

مير غلام علي خان جو پٽ مير محمد خان رتبي جي لحاظ کان مکيه ميرن کان پوءِ ڀهريون نمبر مير آهي. سندس عمر ٽيهه سال کن ٿيندي، ۽ هو هڪ سهڻو شخص آهي، رڳو سڀئي وانگر ٿلهن چپن جي ڪري خراب پيو لڳي. کيس پنهنجي پيءُ کان وڏي ملڪيت ۽ سياسي اثر ورثي ۾ مليو. هو ڪجهه وقت پنهنجن چاچن سان گڏ مسند تي ويهندو هو ۽ سائن گڏ کيس به ٻاهران ايندي، قلعي جي ديوار تان سلامي ملندي هئي. پر جيئن ته هو هڪ معتدل ۽ ماٺيڙو شخص هو، انڪري سندس ملڪيت جو ڳچ حصو مير مراد علي ۽ سندس قربدار نوڪر انهيءَ بهاني تي قبائي ورتو، ته هو انهيءَ جي سنڀال نٿو ڪري سگهي. ساڳئي وقت هن انهن سڀني اعزازن ۽ شاهي اهڃاڻن تان به ٻنان ڪنهن پڇتاءَ جي دستبرداري ظاهر ڪئي. هو هڪ سٺي سڀاءَ جو ماڻهو آهي، جنهن کي حڪومت جي معاملن يا پريڊ وغيره سان ڪابه دلچسپي ڪانهي. کيس سندس زيردست ڏاڍو پائيندا آهن، جن مان ڪيترن سندس نوڪريءَ مان چڱو فائدو پرايو آهي، ۽ شاهوڪار ٿي ويا آهن. مير محمد خان کي ڪوبه ڪتب وغيره ڪو نه آهي.

ـ (ڊاڪٽر برنس، اپريل ١٨٣٩ع، ص-٥٧)

مير محمد نصير خان

مير محمد نصيرخان، مير مراد علي خان جو ڀيو پٽ آهي، سنڌ جي حاڪم خاندان ۾ هڪ رلڻو ماڻهو ۽ هردلعزيز شخص

آهي. سندس عمر پنجويهه سال آهي ۽ سندس شبيهه به سهڻي آهي. سندس منهن مان شاهاڻي شان ۽ شوڪت ۽ وڏائي بکي رهي هئي. سندس شبيهه کي ڏسڻ سان ئي ماڻهو ڀانيي ويندو ته هو شاهاڻو ٻار آهي، ۽ سندس منهن سندس پيءُ يا ڀاءُ جي منهن وانگر ڪنهن به طرح خراب ٿيل نه آهي. اهو تفاوت نه فقط شبيهه ۾ آهي پر ان سان گڏ سندن ڪردار ۾ به ساڳيو فرق آهي. جهڙائي هو آهن سخت، اهڙوئي هي آهي سخي. هن خزاني مان ماڻهن کي اينرو ته فراخدليءَ سان ڏنو آهي، جو ماڻهن ۾ سندس نالو آهي. پوءِ اها سٺي خاصيت هجي يا خراب، پر اهڙي ڪردار کي ايشيا جي ماڻهن ۾ وڏي اهميت ڏني وڃي ٿي. — ص ٥٩

هن هڪ ڪتاب به تصنيف ڪيو آهي، جنهن کي "ديوان جعفري" ڪري سڏيو وڃي ٿو. جيڪڏهن اهو ڪتاب سندس پنهنجو ناهيل آهي ته پوءِ هن ڪيرون لهڻيون.

مير نصير خان انگريزن ڏانهن هميشه سٺو رجحان رکيو آهي، ۽ نهايت فهميدي نموني ۾ اسان جي حيدرآباد واري ريزيڊنٽ سان پيش ايندو رهيو آهي. مان جڏهن حيدرآباد ۾ اچي رهيس، تڏهن هو هميشه منهنجو خيال رکندو هو. فوجين ۾ به هو ڏاڍو هردلعزيز آهي، ڇاڪاڻ ته هن ۾ سيئي مڙساڻيون عادتون ۽ قوتون موجود آهن. ٿي سگهي ٿو ته ننڍڙن ميرن ۾ سندس جهڙو ڪو بيو پيدا ٿئي، جو ڏسڻ ۾ ته ڏاڍو مشڪل پيو لڳي. هو قوت ارادي جو پڪو ڪونه ٿو ڏسجي، ۽ نه وري ڪردار جو لوڀي آهي. پر اها اڳڪٿي ڪرڻ به ناممڪن آهي، ته جيڪڏهن هو لوڀ ۾ منهن وجهي ٻه ته پوءِ ڪيتريقدر انهيءَ ۾ ڪامياب ويندو، ڇاڪاڻ ته هو ماڻهن ۾ هردلعزيز آهي، ۽ عوام کيس دل و جان سان پيار ڪري ٿو.

مير صوبدار خان

ميرن جي ڏنل بيان ۾ اڳيئي ڄاڻايل آهي، ته مير صوبدار خان مير فتح علي خان جو پٽ آهي، يعني نه اهو فتح علي خان

جنهن جي صدقي ميرن کي وڏائي نصيب ٿي. مير صوبدار خان پنهنجي پيءُ جي وفات کان ٿورا ڪلاڪ اڳ چاڙهو هو، جيڪو مرڻ وقت سنڀال لاءِ پنهنجي پٽن کي پارت ڪري ويو هو، هو ڪيترا سال مير ڪرم علي خان جو گود ۾ ورتل پٽ ٿي رهيو. ڪئپٽن پوسٽنس جي خيال موجب هو هڪ صلح پسند انسان هو، جنهن جي تصديق سندس ڏيک ۽ اُٿ ويهه جي عادتن مان ملي ٿي. هو آپاهج به هو. ڇاڪاڻ ته نندي وهيءَ کان وٺي هو مرگهيءَ جو مريض آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪيس گهٽي اهميت نه ڏني ويندي هئي. ڊاڪٽر برنس جي اچڻ کان ڪجهه مهينا اڳ ڪيس مکيه ميرن (مراد علي خان ۽ ڪرم علي خان) جي حاضريءَ ۾ پٺيان هلندڙ لانڍ ۾ هڪ نمائي درباري وانگر ڏنو ويو. پر ٿورو وقت پوءِ هن ميرن خلاف بغاوف ڪري، سائن برابري حاصل ڪرڻ جي ڪوشش به ڪئي هئي، انهيءَ ڏس ۾ هو اسلام ڪوٽ ڪسڪي ويو، جو ٿر جي بيابان ۾ آهي، ۽ اهي پنجن - ڇهن ڏينهن اندر ڪيترائي سازشي ۽ سندن پوئلڳ اچي ڪيس مليا. اهڙي طرح پندرهن هزارن ماڻهن جي فوج سان هن حيدرآباد ڏانهن رخ رکيو. مکيه ميرن کي سندس انهيءَ آرهه زورائي جي بلڪل خبر نه پئجي سگهي، انڪري هنن اوچتي حملي سبب، سياڻپ سان معاملي کي طئي ڪيو، جنهن موجب صوبدار خان کي ملڪ جو ڪجهه حصو ۽ ڪيس حڪومت ۾ پاڻهن پيلي ٽيڻ جو حق به ڏنو ويو. سندس انهيءَ ترقيءَ تي مکيه ميرن اطمينان ظاهر ڪيو، ۽ سندن خاندان جي ٻين فردن پڻ قبوليت جو اظهار ڪيو.

سنڌ جي تاريخ جو اختصار

(جيستائين اها لکي ويئي آهي)

(ڪئپٽن پوسٽنس جا سنڌ تي ذاتي راين جا اقتباسات)

سنڌ تي برهمڻ جو راڄ، تان جو محمد بن قاسم اچي ان کي فتح ڪيو	۷۱۱	عيسوي سال
سنڌ ۾ بنو اميه جي خليفن جي حڪومت	۷۵۰	”
سنڌ جو محمود غزنويءَ هٿان فتح ٿيڻ	۱۰۲۵	”
سومرن جو طاقت ۾ اچڻ	۱۰۵۴	”
سمن جو سومرن کان حڪومت کسڻ	۱۳۵۱	”
شاهه بيگ ارغون جي فتح	۱۵۱۹	”
سنڌ جو همايون بادشاهه جي هٿ هيٺ اچڻ	۱۵۴۰	”
ترخانن جو طاقت ۾ اچڻ	۱۵۵۵	”
اڪبر جو سنڌ کي پنهنجي حڪومت ۾ ملائڻ	۱۵۹۰	”
سنڌ جي نور محمد ڪلهوڙي کي صوبيداري ملڻ	۱۷۳۶	”
نادر شاهه جي سنڌ تي ڪاهه	۱۷۴۰	”
سنڌ جو افغانن جي هٿ هيٺ اچڻ	۱۷۵۰	”
ٽالپرن جو ڪلهوڙن کان حڪومت کسڻ	۱۷۸۶	”
انگريزن جو سنڌ فتح ڪرڻ	۱۸۴۳	”

ڏٺو ويندو ته مٿين يارن سؤ سالن ۾ يارهن خاندانن سنڌ تي حڪومت ڪئي آهي.

ضميمو — ٨

حيدرآباد جي ميرن جو خاندان

- مير شهداد خان
  - مير خيرا خان
  - مير بهرام خان
    - مير فتح خان هڪ ڌيءُ
      - مير ٽارو خان
        - مير علي مراد خان
          - مير خان محمد خان
          - مير شاهه محمد خان
          - مير شير محمد خان
            - مير فتح خان
        - مير غلام حيدر خان
      - مير الهيار خان
    - مير ٻجار خان
      - ڌيءُ
      - مير عبدالله خان
        - مير غلام حسين خان
    - مير صوبدار خان
      - مير مراد علي خان
        - مير يار محمد خان
        - مير محمد خان
          - مير عباس علي خان
          - مير حسين علي خان
        - مير محمد نصير خان
        - مير نور محمد خان
          - مير حسن علي خان
          - مير شهداد خان
      - مير ڪرم علي خان
      - مير غلام علي خان
        - مير مير محمد خان
      - مير فتح علي خان
        - مير صوبدار خان
          - مير محمد علي خان
          - مير فتح علي خان
  - مير چاڪر خان
    - مير سليمان خان
    - مير زنگي خان
    - مير علي خان
    - مير غلام محمد خان
    - مير سهراب خان
  - مير جمندا خان

سنڌ جي آدمشماريءَ جو نقشو ١- فيبروري ١٨٥١ع

ضلع	شهرن ۽ ڳوٺن جو تعداد	مسلمان			هندو			ٻيا			ٽوٽل		
		مرد	زالون	ٽوٽل	مرد	زالون	ٽوٽل	مرد	زالون	ٽوٽل	مرد	زالون	ٽوٽل
ڪراچي	١١۴۴	٨١٠٩٩	٥٨٣٦١	١٣٩۴٦٠	٢٣٧٦٥	١٧٨١٢	۴١٥٧٧	٢٥٥٨	١٩٥٥	۴٥١٣	١٠٧۴٢٢	٧٨١٢٨	١٨٥٥٥٠
شڪارپور	١۴١٠	١۴٢٦٠۴	١١۴۴٢۴	٢٥٧٠٢٨	۴٢١٥٨	٣٨٣٧٣	٨٠٥٣١	٧٠٥٦	٥٧٨٦	١٢٨۴٢	١٩١٨١٨	١٥٨٥٨٣	٣٥٠۴٠١
حيدرآباد	۴٩٧٧	٢٢٧٧٥١	١٨٢۴۴٣	۴١٠١٩۴	٦١٥٩٣	۴٧١۴٣	١٠٨٧٣٦	١٨٢٥۴	١۴٦٢٧	٣٢٨٨١	٣٠٧٥٩٨	٢۴۴٢١٣	٥٥١٨١١
ٽوٽل	٧٥٣١	۴٥١۴٥۴	٣٥٥٢٢٨	٨٠٦٦٨٢	١٢٧٥١٦	١٠٣٣٢٨	٢٣٠٨۴۴	٢٧٨٦٨	٢٢٣٦٨	٥٠٢٣٦	٦٠٦٨٣٨	۴٨٠٩٢۴	١٠٨٧٧٦٢

هن شيڊول ۾ مردن ۽ زالن ۾ جيڪو وڏو فرق ڏيکاريل آهي، اهو انهيءَ ڪري آهي جو اوير ملڪ جي ماڻهن ۾ عام طرح ۽ خاص ڪري مسلمانن ۾ زالن يا گهر جي ماڻهن بابت پوشيدگي رکي وڃي ٿي، ۽ انهن جو نالو به ظاهر نٿو ڪيو وڃي. انڪري ٿي سگهي ٿو ته ڪيترين ئي عورتون ۽ ٻانهيون هن ۾ شمار نه ڪيون ويئون هجن.